

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

том 3

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

3

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ
(1909–1911)

AV

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 3

**ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ
(1909–1911)**

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.161.2'05-12

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редакторка тому: Тетяна Данилюк-Терешук

Упорядкування: Сергій Романов, Надія Колошук, Олена Кицан

Коментар: Сергій Романов, Надія Колошук, Олена Кицан,
Ірина Щукіна, Віра Агеева

Підготовка нотних текстів: Ірина Щукіна

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Зібрання відкривають чотири томи драматургії, яку визнано вершинним творчим здобутком письменниці. Том 3 вміщує драматичні твори, завершені у 1909–1911 роках, зокрема «У пущі», «Бояриня», «Лісова пісня».

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-718-9

(Т. 3)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

У пущі	9	337
На полі крові	125	451
Йоганна, жінка Хусова	147	506
Бояриня	185	518
Лісова пісня	241	556
Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії «Лісова Пісня»...	330	643
Коментарі та примітки		337

Номери сторінок, на яких починаються коментарі
до відповідних творів, подано курсивом у стовпці праворуч.

**Драматичні
твори**

(1909–1911)

У ПУЩІ

Драматична поема

Діячі:¹

РІЧАРД АЙРОН — скульптор.²

ЕДІТА — його стара мати.

КРИСТАВЕЛЬ — його сестра, вдовиця.³

ДЕВІ — син Криставелі, підліток.

ДЖОНАТАН — скульптор, товариш Річарда.

ДЖОШУЕ КЕМБЛЬ — старий приятель родини Айронів.

ДЖОАННА (ДЖЕННІ) — його дочка, молода дівчина.

РІВЕРСОВА ЖІНКА.

ГОДВІНСОН⁴ — учитель і проповідник.

КАЛЕБ ПЕДДІНТОН — найстарший літами громадянин в колонії.

ДЖІРІМАЯ ОРТВІН

ДЖОН МІЛЬС

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ

АБРАГАМ СМІТ

} найповажніші громадяни в колонії
в країні Масачузеті.

МАГІСТЕР — учитель лічби в Род-Айленді.

БРАЙД — органіста й учитель співу там же.

БРУКЛІ — швачка.

ЧАРЛІ — ученик Річарда.

ДРУГИЙ УЧЕНИК.

МАК ГАРДІ

ДЖОНС

О'ПАТРИК)

} громадяни в Род-Айленді.

МЕССЕР АНТОНІО — торговий посол з Венеції.

ІНДІЯНКА — дикарка, молода дівчина.

ГРОМАДЯНИ В МАСАЧУЗЕТІ, ШКОЛЯРИ В РОД-АЙЛЕНДІ.

Діється в XVII ст. в Північній Америці; перші два акти
в невеличкій колонії в Масачузеті, останній — в Род-Айленді.

I

Хата, грубо збита з колод; великий комінок, на ньому бюст, статуетки і кілька уламків античної скульптури. Едіта і Кріставель змивають стіл і лави і стиха співають мелодію гімну без слів. Знадвору чутно стукіт сокир, свист пили, гукання робочих людей. Нарешті озивається голос: «Ну, годі на сьогодні! Час додому».⁵

Річард і Деві увіходять у хату потомлені. Річард при хвартуху, з мулярським знарядом; у Деві в руках відро і квач.

РІЧАРД.

Готовий комін, навіть побілили.

(Скидає хвартуха і вішає вкупі з знарядом на кілок.)

Кінець.

(Сідає на ослін перед комінком.)

Та й утомивсь! А ти, малий?

ДЕВІ.

Я? Так, не дуже. Дядьку, ось пожди,
я хрусту принесу, вогонь підживим.
Та й славно буде! Напечем каштанів,
ще в мене є. Ото стрільба почнеться!

(Вибігає.)

РІЧАРД (розправляє втомлені руки).

Туман надворі, холодно і вогко,
немов у нас над Темзою.

КРІСТАВЕЛЬ (зітхає).

Ох, Темза!

Вже нам її не бачити довіку...
За що Господь нас покарав вигнанням?

ЕДИТА.

Не нарікай на Бога, дочко, гріх!
Не на вигнання Він нас запровадив,
а в край обітований. Так колись
Ізраеля Він в Ханаан повів⁶
з Єгипту, з дому праці. І тоді
були такі, що стали нарікати

на трудну путь. Що їм було за те?

Згадай про се і духом сумирися...

(Увіходить Деві з хрустом і захожується коло комінка.)

КРИСТАВЕЛЬ.

Я, мамо, все корюсь. А тільки тяжко

мені буває часом, як згадаю,

що там же десь могила мого Джона.

ЕДИТА.

«Лишіте мертвим мертвих погребати».⁷

За морем гріб, а тут — твій син живий,

брат, мати, вся громада християнська.

(Кристabelle, зітхнувши, починає шпортатись по хаті, прибираючи.)

Сьогодні нам шановний Годвінсон⁸

прилюдно пояснення прочитає

про те, що значить «новий Ханаан».

Ти підеш, сину, слухати?

(При сих словах Деві тихенько, але спритно вкладається на лаву і вкривається плащем.)

РІЧАРД.

Ні, мамо.

ЕДИТА.

Чому?

РІЧАРД.

Я втомлений та й... як сказати...

Мені здається, в тому поясненні

нового буде мало...

ЕДИТА.

Ой мій сину,

дух суемудрія закравсь до тебе.

Покійний батько дуже помилився,

в мандрівку в папський край⁹ тебе пославши,

лукавий Рим струїв тебе.

РІЧАРД.

Матусю!

Лукавий Рим зовсім не винен з того,

що майстер Годвінсон не красномовець.

ЕДИТА.

Для щирої душі, простого серця
не треба красномовства, тільки правди
і слова Божого.

РІЧАРД.

Я сам читаю
Святе Письмо.¹⁰ Там красномовство єсть.

ЕДИТА.

Не знаю, сину, — сі твої слова,
здається, прості, а бринять лукаво.

РІЧАРД.

Ну то й забудь їх, матінко, не гнівайсь.
Хіба ти свого Річарда не знаєш?
Він трошки в батька вдався.

КРИСТАВЕЛЬ.

Наш татусь
був жартівливий завжді та веселий...

ЕДИТА.

Але він був богобоязний завжді.

КРИСТАВЕЛЬ.

Я власне се й сказати хотіла, мамо.

ЕДИТА.

Ходім, вже час, а то без нас почнуть
читати Боже слово. Як скінчиться
година відпочинку від роботи,
то прийдеться небесне залишити
і до земного взятись. Не впускаймо
години Божої.

КРИСТАВЕЛЬ.

Та я готова.

А де ж се Деві?

(Бачить його на лавці.)

Що се, він заснув?

Вставай, моя дитино!

РІЧАРД.

Дай же спокій,
сестричко, хлопцеві, ще молоде,
а працювало так, хоч би й старому.

ЕДИТА (пробує розбудити Деві, але той твердо спить).
Заснув сном молодим, і не розбудиш.
Бог з ним, ще спізнаємось. Ходімо, дочко.

РІЧАРД.

Пождіть хвилинку. Белло, де мій віск?

КРИСТАВЕЛЬ (збентежено).

А нащо він тобі?

РІЧАРД.

Ліпив би на дозвіллі.

ЕДИТА.

Для играшки знайшлось дозвілля й хіть.

РІЧАРД.

Для мене се не играшка, матусю.
Ти знаєш се, та споритись не час,
Де ж віск? Ти, Белло, певне, десь прибрала.

КРИСТАВЕЛЬ.

Ти так давно не згадував про нього...

РІЧАРД.

Бо не було дозвільної хвилини.
Я сам про себе забував не раз:
вдень працював, вночі як мертвий спав.
Я став волом, мов вавілонський царь,¹¹
не знаю тільки, за яку провину.
Отсе на час вернувся в людський образ.
Так де ж мій віск?

КРИСТАВЕЛЬ.

Ох, братіку, прости!

Вони просили, мати наказала...

РІЧАРД.

Я, Белло, щось тебе не розумію.

ЕДИТА.

Твій віск громада на свічки взяла,
аби при них читати Боже слово.
Шановний Годвінсон заслаб на очі,
читаючи при скіпці...

РІЧАРД.

Мамо, мамо!¹²

ЕДИТА.

Послухай, сину!

РІЧАРД.

Я не можу слухать!

Ідіть, лишіть мене, я сам не свій!

Ідіть з очей!

ЕДИТА.

Ти матері се кажеш?

РІЧАРД.

Тобі кажу, другому б не казав,
а просто...

ЕДИТА.

Що? Побив би? Договорюй!

РІЧАРД.

Лишіть мене!

КРИСТАБЕЛЬ.

Лиши його, матусю,
він пересердиться. Ходім, пора вже.

ЕДИТА (подивившись який час на сина, подається до дверей).

Зневажить рідну матір! І за віщо?

За марний віск! Хай Бог тобі простить...

(Едіта і Крістабель виходять.)

РІЧАРД (сам, мовчить якусь хвилину).

Хай Бог простить — кому? Тому, запевне,
хто сам не відає, що творить. Що там!

Прощати чи карати — Боже діло,
а людям се ні на що не потрібно.

Чи я помстився б за такую кривду,
а чи простив, як наш закон велить,
то кривда не змінилася б від того,
вона б усе гнітила, мов той камінь,
і гризла б серце — праведне чи грішне,
однаково. Тепер мені сидіти,
дивитися на сії зайві руки,
позбавлені коханої роботи,
єдиної, що красила життя,

се гірше, ніж непростена провина,
ніж муки совісти...¹³

ДЕВІ (ледве жінки вийшли, схопився з лави, крадькома підійшов до Річарда, намагався звернути на себе його увагу, але той не чув).

Послухай, дядьку,¹⁴

чі ти ліпити можеш тільки з воску?

РІЧАРД.

А що тобі?

ДЕВІ (сідає долі коло його ніг і щиро дивиться в очі).

Ні, дядечку, скажи!

РІЧАРД.

Ну, можу з глини, та її ж нема.

ДЕВІ.

От так! Нема? А ми ж ліпили комін?

РІЧАРД.

То не така. І статуя — не комін,
навчися тее знать.

ДЕВІ (ображено).

Я знаю, дядьку.

Я тільки хотів сказать... Ні, не скажу,
бо знов розсердишся.

РІЧАРД.

Я не на тебе.

Ти, Деві, не вважай.

ДЕВІ.

Так от що, дядьку,

якось я пробував ліпити з хліба...

РІЧАРД.

Ліпити пробував? Не пробуй, Деві,
не пробуй!

ДЕВІ.

Чом? Ти думаєш, погано?

Здається, що незгірше, хоч поглянь.

(Виймає з кишені і показує Річардові фігурку з хліба.)

Се, бачиш, Годвінсон, — він довгополий,
круглоголовий, з книжкою в руках,

широкий рот, од вуха аж до вуха,
а вуха, бач, стремлять. Такий він, правда?

РІЧАРД (потроху починає придивлятися, потім бере у Деві фігурку).

Дай роздивлюсь.

(Усміхається.)

А справді, Годвінсон!

Чи се ти вперше виліпив фігурку?

ДЕВІ.

Ні, я весь час, поки були на морі,
ліпив собі.

РІЧАРД.

А як же я не бачив?

ДЕВІ.

То я ховався від мами і бабуні,
вони ж сього не люблять.

РІЧАРД.

А від мене
чого ж ховався? Бач, який ти, Деві!

ДЕВІ.

Соромився показувать таке,
то все було погане.

РІЧАРД (придивляючись до фігурки).

От що, Деві,
у нього має бути довший ніс
і голова похнюплена...

ДЕВІ.

Се правда.
Так можна ще поправити, хліб свіжий.

РІЧАРД.

...і набік схилена

(поправляє)

отак, а руки
на книжці зложені...

ДЕВІ.

Ні, в книжку палець
заложений, мов закладка на тексті.

(Передражнює гугнявим голосом.)

«Десятий розділ, перший вірш Осії...»¹⁵

(Сміється.)

От якби я вмів так ліпить, як ти!
Я б їх усіх зробив: старую Стоклі,
оту сову в великих окулярах,
що не дає в неділю в паці грати,
гладкого Діка, як співає гімна,
наморщившись, мов яблуко печене.

РІЧАРД.

Чого тобі все хочеться таких?

ДЕВІ.

Бо я люблю, щоб смішно.

РІЧАРД.

А щоб гарно?

Хіба не любиш?

ДЕВІ.

Ні, чом не люблю,
та тільки то вже видумати треба,
куди мені...

(Лащить до Річарда.)

Дай подивитись, дядьку,
на те, що ти ліпив на кораблі.

РІЧАРД.

Тобі цікаво?

ДЕВІ.

Вже ж!

РІЧАРД.

Ну, то достань,
отам у шафі.

ДЕВІ (біля шафи).

Можна й те достати,
що ти з Італії привіз?

РІЧАРД.

Не руш.
Ну, що ж ти робиш там?

ДЕВІ.

Читаю напис,
та по-латині трудно розібрати.

(Читає помалу.)

«Pereat mundus, fiat ars». Що значить?

РІЧАРД.

«Хай згине світ, а хист хай буде».

ДЕВІ.

Хист?

РІЧАРД.

Ну так, скульптура, музика, малярство...

ДЕВІ.

Я розумію. Хто ж се так казав?

РІЧАРД.

Та се було таке собі прислів'я
в Венеції у скульпторським гурті,¹⁶
де й я прийнятий був.

ДЕВІ.

От певне, дядьку,
там весело жилось!

РІЧАРД.

Так, так, мій хлопче...

ДЕВІ.

І як ти міг покинути той гурт?

РІЧАРД.

А хто ж би визволив з біди без мене
і хто ж би годував у сьому краю
твою бабуню, й маму, і тебе?

ДЕВІ.

Я й сам собі як-небудь дав би раду.¹⁷

РІЧАРД.

Отак, як батько твій?

ДЕВІ.

Ой татко, татко!
Скажи, за що вони його забили?

РІЧАРД.

За книжку.

ДЕВІ.

Що ж в тій книжці?

РІЧАРД.

Там писав він,
що образів не треба поважати,
що англіканська церква нечестива...¹⁸

ДЕВІ.

Але ж се правда! То ж бабуня каже,
що і в Святім Письмі виходить так!

РІЧАРД.

Ти думаєш, за правду не карають?

(Деві з фігуркою в руках мовчки задумався.)

Дженні Кембль (молоденька дівчина в дуже простому вбранні. Вві-
ходить і спиняється на порозі).

Ах, вибачайте! Ви сами?..

РІЧАРД.

Будь ласка!

Матуся й Белла хутко прийдуть, панно.¹⁹

(Дженні стоїть, мне рубчик з хвартушка, засоромлена, але не йде
з дверей.)

ДЕВІ (дивиться на фігурку, що в руках, потім на Дженні).

Дивіться, панно Дженні, ваш портрет!

ДЖЕННІ.

Де?

(Поступає вперед.)

ДЕВІ.

Ось!

ДЖЕННІ (удає, ніби не бачить подібности).

Який там мій портрет? Убрана,
немов принцеса.

РІЧАРД.

Та хіба ж убрання
найперша річ? І ви б могли убратись
принцесою.

ДЖЕННІ.

Та де вже там мені!..
Я проста дівчина...

РІЧАРД.

Повірте, панно,
ніхто б не здивувався, якби побачив
в такому убранні вас.

ДЖЕННІ.

О, пане майстре,
ви звикли дамам править компліменти.

РІЧАРД.

Чому гадаєте, що звик?

ДЖЕННІ.

Авжеж,
ви все були в блискучім товаристві,
часами й при дворі у короля.

РІЧАРД.

У королівських малярів, скажіте!

ДЖЕННІ.

Однаково! До двору пишні дами
приходять і портрети замовляють...

ДЕВІ.

Ет, що то! Якби ви коли почули,
як стане дядько правити про балі,
комедії та всякі маскаради,
що він набачив по світах. Ото
є що послухать!

РІЧАРД.

Не плещи-бо, Деві!

ДЖЕННІ (до Деві).

Ти думаєш, що дядькові цікаво
оповідать для мене?

РІЧАРД.

Панно Дженні,
аби я знав, що вам цікаво слухать...

ДЖЕННІ.

Людей бувалих кожен слухать радий.

ДЕВІ.

Ох, дядьку, розкажи про карнавал
в тім місті на воді...²⁰ Ну, як то зветься?

РІЧАРД.

В Венеції?

ДЕВІ.

Так, так.

ДЖЕННІ.

Там, кажуть, гарно.

РІЧАРД.

Царицею морей звать тее місто,
а я б назвав колискою краси.
Коли бувало я в блакитні ночі
дививсь на тее мармурове місто,
мені здавалось, мов не руки людські
оті палаци білі мурували,
а що вони самі знялися з моря,
от, як встають сріблясті тумани...

(Дженні слухає уважно, спермись на комінок. Річард задививсь на неї і спинивсь.)

ДЕВІ.

Ну, далі, дядьку! Що ж ти не говориш?

РІЧАРД.

Дай ножика і дерева.

ДЕВІ.

Навіщо?

РІЧАРД.

Стругатиму, так розмовлять зручніше.

(Деві дає, Річард струже, поглядаючи на Дженні.)

...Бувало, мріють чорнії гондоли,
вітрилами срібляться кораблі,
од виноколу плинучи до міста, —
мені здавалось, мов таємні зорі
Венеції в дарунок посилають
найкращі мрії, а вона приймає
їх обережно і колише тихо,
тихесенько, щоб не сполохать їх...

(Дерево раптом ламається в нього в руках, він з досади кида його в вогонь.)

Дай глини, Деві.

ДЕВІ.

Простої тієї?

РІЧАРД.

Та хоч тії.

(Деві йде за двері і хутко вертається з глиною.)

РІЧАРД (говорить без Деві, потім, не спиняючи розповіді, бере глину і править далі, виліплюючи щось із глини).

Бувало, так і ранок
застане, як дивлюсь на чарівницю,
що люде звать Венеція. Як тільки
ударить перший промінь сонця в мури,
вони спалахнуть золотим пожаром,
а море враз неначе засміється,
прокинувшись і вгледівши красу
цариці пишної. Найкраще бачить
її в той ранній час, на сході сонця,
поки в ній люде ще не повставали,
а деякі ще тільки повкладались —
Венеція не любить спать вночі, —
в таку годину мarmor оживає,
і на будинках люд камінний статуї
немов якусь містерію вдає.
І міняться обличчя мarmorові,
немов живі, під сонячним промінням.
Вродливий люд! Недарма прості люде
вигадують, що то русалки й нікси²¹
із моря вирнули й зійшли па мури,
щоб глянути, чи дуже світ широкий,
та й так на гарне місто задивились,
що і незчулись, як сховався місяць.
Тут сонце стрелило промінням гострим,
і вмить русалки всі покам'яніли,
бо їм не вільно глянути на сонце.

ДЕВІ.

Русалки справді в морі є?

РІЧАРД.

Для того,
хто вірить в них, то є.

ДЕВІ.

Я буду вірить, —
тоді побачу їх?

РІЧАРД.

Побачиш, певне.

ДЖЕННІ.

А татко каже, гріх в такеє вірить.

РІЧАРД.

А коли віриться?²²

ДЖЕННІ.

Читать Святе Письмо,
і розум просвітіться.

РІЧАРД.

Але мрія
зостанеться.²³

Входять Едіта й Крістабель; з ними Годвінсон і Джошуе Кембль, обоє коротко обстрижені, Годвінсон у довгополій одежі не то ученого, не то духовного, Кембль у простому пуританському вбранні.

Годвінсон.

Мир сьому дому!

Річард встає, мовчки вклоняється. Деві і Дженні відходять набік, Дженні вітається з жінками. Деві ховається в ванькір.

КЕМБЛЬ.

Мир вам!

РІЧАРД.

Як маєтесь, шановний пане Кемблю?

КЕМБЛЬ (не відповідаючи Річардові, до Дженні).

Ти тут чого?

Дженні (змішавшись).

Я тільки що прийшла...
До пані Крістабелі...

КЕМБЛЬ (поглядаючи на Річарда).

Слухай, дочко,
ти тее «панькання» мені покинь.
Ми всі брати і сестри у Христі,
і всім повинні просто «ти» казати,
хоч би й самому королеві. Тямиш?

ДЖЕННІ.

Я розумію, татку.

КЕМБЛЬ (до Річарда).

Ти, молодче,
либонь, не звик до нашої простоти,
але й тобі пора вже забувати
звичаї нечестиві.

РІЧАРД.

Я й не мав їх.

ГОДВІНСОН.

Хто між папістами²⁴ пробув три роки,
той їх звичаї чей же переймав.

РІЧАРД.

Італія від нас одстала в вірі,
але звичаю може й нас навчити.

ЕДІТА (до Крістабелі).

Ти там прилагодь братові полудень,
бо як іти, то треба вже збіраться.

Крістабель захожується коло печі. Дженні помагає їй, вони сти-
ха розмовляють.

РІЧАРД.

Куди се? Я нікуди не збіраюсь.

КЕМБЛЬ.

Ми се тепера вradiли на зборі,
щоб батьку Годвінсону дiм поставить.

РІЧАРД.

Мені здавалось...

ГОДВІНСОН.

Так, я маю хату,
але громада з добрости своєї

замість хатини хоче каменницю
для мене збудувать. Не так для мене —
я б сам на те не згодився ніколи, —²⁵
як, власне, для громадського добра,
бо в мене будуть люде по суботах
зібратися на бесіди побожні.
Тепер се при тісноті не вигідно.
Хоч я казав громаді: шкода праці...

КЕМВЛЬ.

Та що там, батьку, як уся громада
та рушить шарварком,²⁶ то і недовго
триватиме та праця. До зими
либонь скінчиться.

РІЧАРД.

Та зіма вже хутко.
І то навряд, щоб громадяне всі
могли на сю роботу стать.

КЕМВЛЬ.

Чому ж би?

РІЧАРД.

Бо ще не всі собі оселі мають.

ЕДИТА.

Зате для всіх нас вогнище духовне
горітиме в учителя оселі.

КЕМВЛЬ.

Так, Річарде, бери своє начиння
і хлопця...

РІЧАРД.

Хлопець дуже притомився,
та й він малий для шарварків громадських.²⁷

КЕМВЛЬ.

Ну, сам приходь.

РІЧАРД.

Не знаю, чи прийду.

КЕМВЛЬ.

Чому не знаєш?

РІЧАРД.

В мене час не вільний.
Я ще раніше обіцяв сусідці
поставити їй коміна в хатині,
як тільки вдома вправлюся. Сьогодні
я мушу йти до неї.

ЕДІТА.

Я гадаю,
що та сусідка може ще й пождати.

РІЧАРД.

А я, матусю, думаю инакше.

КЕМБЛЬ.

Та-бо громада вradiла, щоб братись
усім до діла.

РІЧАРД.

Я не був на раді.

КЕМБЛЬ.

Ти б міг прийти.

РІЧАРД.

Мене ніхто не кликав.

ЕДІТА.

Я кликала.

РІЧАРД.

Мені ти не казала,
що там на зборі ще й обради будуть,
я думав — то зібрання молитовне.

КЕМБЛЬ.

Воно таке й було, та заразом
ми зважили й порадитись про справи.
Та все одно — був чи не був на раді,
а вже коли громада вся рішає,
то всяк примушений рішинця слухать.

РІЧАРД.

Хто має силу з примусом боротись,
той робить завжді тільки по охоті.

КЕМБЛЬ.

Я ж думаю — охота в тебе есть.

РІЧАРД.

Дозвольте вже мені про тее думать.

КЕМБЛЬ.

Але громада не питає думки
того, хто супротивиться рішинцям.
Що хочеш, думай — а коритись мусиш.
Громадська влада — то єсть Божа влада,
і всяка думка хай мовчить при ній.

РІЧАРД.

Так говорить не личить пурітанам!

Годвінсон.

Чому ж би то не личить? Поясніть!

РІЧАРД.

Бо якщо ми не думку боронили,
то я не знаю, за що ми боролись.

Годвінсон.

За Боже слово! й за громадську волю!²⁸

РІЧАРД.

А в чім, по-вашому, громадська воля?

КЕМБЛЬ.

А в тім, що ні король, ні парламент
ламать не сміє присуду громади.
Громада — вільне й незалежне тіло.

Годвінсон (з погрозою в голосі).

Громада власні парости негідні
рубати може і в вогонь кидати,
і їх ніхто не сміє боронити.

РІЧАРД (до Годвінсона).

В такій громаді, справді, повна воля
всім фарисеям.²⁹

Годвінсон.

Річарде, до чого
ви се сказали?

РІЧАРД.

Sapienti sat.¹

¹ Розумному досить (лат.). — Тут і далі примітки редактора, якщо не зазначено інше.

Годвінсон (встає).

Се чемна мова!

Едіта.

Сину, ти забув,
що ти молодший і говориш з гостем.
Шановний вчителю, простіть його
і не беріть за зле слів нерозважних.

Річард.

Я, мамо, не сказав ще: mea culpa!^{1,30}

Кембль.

Та що се за балачка католицька?

Годвінсон (береться за шапку).

Зостаньте з миром!

Едіта.

Вчителю шановний!
Ви не одійдете від мене в гніві,
не завдасте такої злої кари
мені за необачність мого сина.³¹

Годвінсон.

Вас поважаючи, Едіто гідна,
я застаюсь.

Ввіходить і спиняється у порога дуже убого вбрана жінка, скільки раз вклоняється товариству.

Жінка.

Мир сій оселі чесній.

Річард.

Мир, жінко добра, й вам.

Жінка все стоїть у порога, вигляд у неї принижений, прибитий.

До гурту просим.

Годвінсон (до Кембля).

Я щось забув обличчя сеї жінки.

¹ Моя провина (лат.).

КЕМБЛЬ (до Годвінсона).

Вже ж, бо вона не ходить на зібрання.
Се жінка Ріверса, що втік в Род-Айленд
після остатніх виборів у нас.

ГОДВІНСОН.

Лукавий чоловік. Мутив громаду.³²
Чого ж се їй?

ЖІНКА (до Річарда).

Шановний пане майстре,
я се прийшла спитати вас...

РІЧАРД.

Я знаю.

Я не забув. Сьогодні я прийду.

ЖІНКА.

Пробачте!.. докучаю... я б не сміла,³³
та злидні тяжкі, осінь наступила,
а тут вогню нема де розпалити,
щоб ту нещасну дітвору нагріть!

ГОДВІНСОН.

У вас немає хати?

КЕМБЛЬ.

Є в них хата.

ЖІНКА.

Та хата є, ще чоловік стулив
якусь там хижку, але печі дасть біг.
Там вогко, як в льоху; моє найменше
лежить в пропасниці, а я сама
над ранок ледве голову підвожу.
І так була біда, а се вже далі,
либонь кінець прийшов... Нема нізвідки
ні помочі, ні жадної поради...
Громада сердиться... А що ж я винна?
Та вже нехай би я... а то ж і дітки.

(Плаче.)

РІЧАРД (до Годвінсона).

То се відповідають немовлята
за батьків гріх?

ГОДВІНСОН.

Я, майстре, за громаду
не можу говорить. Громадське діло.

КЕМБЛЬ (до жінки).

Ти знаєш що, небого, почекай,
ось ми відбудем шарварок громадський,
порадимось, то може що й поможем.

ЖІНКА (з боязким поглядом то на Річарда, то на Годвінсона й Кембля).

Та я пожду... от тільки та біда
з дитиною... коли б не вмерло...

РІЧАРД (зукає).

Деві!

Деві ввіходить з-за ванькіра.

Збирай начиння, підем мурувати!

Деві збірає в кутку начиння, принесене з початку дії.

КРІСТАВЕЛЬ (озивається од печі).

Ти, Річарде, хоч попоїв би перше.

РІЧАРД.

Я не голодний, потім. Швидче, Деві!

ДЕВІ.

Я вже готовий, дядьку.

РІЧАРД (до жінки).

Ну, ходім.

(Мовчки вклоняється Годвінсону і Кемблю і виходить вкупі з Деві.)

ЖІНКА (кланяється всім низько).

Зостаньте в ласці Божій.

КЕМБЛЬ.

Прощавай!

Жінка ще кланяється всім і виходить слідом за Річардом і Деві.

ГОДВІНСОН.

Едіто, син ваш, видно, хоче стати
з громадою на поєдинок!

КЕМБЛЬ.

Батьку,
ти вже напосідаєшся занадто.
Що хлопець ту нещасну пожалів,
я в тім гріха не бачу. Милосердя
до вбогих єсть повинність християнська.

Годвінсон.

Сім'я ся вбога за свое нечестя.
Тепер ся жінка, мов вівця покірна,
бо злидні стисли... Та душа в ній вовча.

(До Кембля.)

Адже вона не слухала тебе!
Їй майстер, бач, потрібен, не громада.
Господь її скарає, як Сапфіру,
Ананієву жінку нечестиву,³⁴
що покривала чоловіка гріх
перед громадою. Запевне, й Річард
не з добрости пішов їй помагати.³⁵

КЕМБЛЬ.

Не нападайся, батьку, він одважний, —
сказать по правді, я люблю одвагу, —
він так собі, як молодий бичок,
що не навчився ще в ярмі ходити,
а все-таки натура в нього добра,
я знав його й малим. З покійним Джеком
водили здавна ми хліб-сіль. Едіто,
чі пам'ятаєш, як з твоїм старим
ми англіканцям завдавали гарту?

ЕДІТА.

Так, брате Джошуе, я не забуду,
яким ти був товаришем для Джека.

Годвінсон (сів біля комінка, збираючись помішати в каміні, нагнув-
ся за коцюбою і зненацька побачив фігурку з хліба, що валялась долі.
Здійняв її, придивився, потім встав. До Едіти).

Едіто! Се робив ваш син, запевне!

(Показує і кладе перед нею на стіл фігурку.)

ЕДИТА (знищена).

Я з ним нічого поробить не можу,
шановний вчителю. У мене серце
аж крається, що він на згубу йде.

ГОДВІНСОН.

Я жалую, що покарав Господь
побожну матір нечестивим сином,³⁶
але вже я не можу зоставатись
в тім домі, де господарем ваш син.

ЕДИТА.

Шановний вчителю!..

ГОДВІНСОН.

Ні, я не можу.

Зостаньте з Богом!

(Виходить швидко.)

ЕДИТА (сплескує руками).

Господи, за віщо

караєш нас?

КЕМБЛЬ.

Та що він там знайшов?

(Придивляється до фігурки.)

Ха-ха-ха-ха! Та й здорово ж уданий!
Як вилитий наш батько Годвінсон!
Сказать по правді, може й нечестиво,
а лепсько вийшло! Чи ти бачиш, Дженні?

ДЖЕННІ (підходить, усміхаючись).

Чого шановний вчитель так розгнівавсь,
адже людей малюють на портретах,
то чом же їх ліпить не можна?³⁷

КЕМБЛЬ.

Бачиш,

портрети лиш мальовані бувають,
все ж ліплене і різьблене — кумір,³⁸
а не портрет.

ДЖЕННІ.

А я гадала, татку,
що лиш богів подоби — то куміри.

КЕМБЛЬ.

Ні, сказано, щоб не різьбив нікто
і не ліпив «ніякої подоби», —³⁹
се бридко перед Богом.

ДЖЕННІ.

А як часом
для забавки зліпив би хто фігурку,
то й се вже гріх?

КЕМБЛЬ.

Се?.. Як тобі сказати?
воно не то, щоб... ну, а все ж негоже...⁴⁰
Та ти чого допитуєшся?

ДЖЕННІ (засоромлена).

Так...

КЕМБЛЬ.

Дивуюся я з Річарда! Порядний
і чесний хлопець, а такі дурниці
ніяк покинути не може.

ЕДІТА.

Брате,
ти надто добрий, не дурниці се,
а гріх, та ще й великий. Се мій хрест,
се рана мого серця — ті «дурниці».

КЕМБЛЬ.

Е, сестро, се вже й ти у гріх впадаєш,
у гріх одчаю.⁴¹ Річард молодий,
а тим, що він не любить п'ятики,
з дівчатами не водиться, то мусить
чим иншим бавитись — кров молода.
Одружитись колись, зів'є гніздечко,
то й играшки забуде.

ЕДІТА.

Дай-то Боже,
щоб сі твої слова були пророчі.
Тим часом кров мені холоне в жилах,
як я дивлюсь на «играшки» такі.

(Показує на фігурки в одкритій шафі.)

КЕМБЛЬ (приглядається і пізнає в фігурці Дженні).
Еге-ге-ге-ге! Се що таке, Джоанно?
ДЖЕННІ (знищена).
Я, таточку, не знаю.
КЕМБЛЬ (суворо).

Ну, то знай,
що іграшок таких я не дозволю.
Щоб се було востатнє!

ДЖЕННІ.

Добре, татку.

КЕМБЛЬ.

А Річарду скажу, щоб він се знищив,
щоб не було сього!

ДЖЕННІ (мимохіть).

Ох, татку!

КЕМБЛЬ (суворо).

Дженні!

ДЖЕННІ.

Та я ж нічого.

(Тихо до Крістабелі.)

Сестро Крістабеле!

Яка я грішна — жаль мені фігурки.

(Іде до ванькіра.)

КЕМБЛЬ.

Куди ти, Дженні? Нам додому час,
я ще не їв від рана.

ЕДІТА.

То зостанься
в нас, брате Джошуе, і пополуднуй,
чим Бог послав.

КЕМБЛЬ.

Ні, сестро, я піду,
дедалі час виходить на роботу,
моя ж сокира не прийде по мене,
а я по неї мушу йти додому.

ЕДІТА.

Якби ти, брате Джошуе, й мене
провів туди, де мають будувати.

КЕМБЛЬ.

Чого тобі туди?

ЕДИТА.

Піду робити
з громадою.

КЕМБЛЬ.

Жінок туди не кличуть,
то не жіноче діло — будувати.

ЕДИТА.

В потребі й жінка мусить все робити.⁴²

КЕМБЛЬ.

Ну, крайньої потреби ще немає.

ЕДИТА.

Мій рід не звик ждати крайньої потреби,
він завжди й скрізь ішов у першій лаві.
Коли не служить син громаді й Богу,
за нього піде мати, але сором
на рід мій не впаде.

КЕМБЛЬ.

Едіто, сестро,
се дуже красно сказано, та сила
жіноча не дорівнює словам.

ЕДИТА.

Носити цеглу та місити глину
і я здолаю. Чесні громадяне
не погордують мною, сподіваюсь.

КЕМБЛЬ.

Як уважаєш. То зайди до мене,
я проведу тебе, коли так хочеш.
Зостаньте у миру.

ЕДИТА І КРИСТАВЕЛЬ.

Ідіте з Богом!⁴³

Кембль і Дженні виходять.

ЕДИТА.

Дай, дочко, пополуднувать, що маєш,
а потім дай лопату і рядно
і шнур знайди.

КРИСТАБЕЛЬ.

Ти, мамо, справді йдеш?

ЕДІТА.

Коли бува, що я кажу неправду?

КРИСТАБЕЛЬ.

Дозволь, матусю, я піду, поможу.

ЕДІТА.

Кому ти хочеш допомогти?

КРИСТАБЕЛЬ.

Тобі.

ЕДІТА.

Зостанься дома.

КРИСТАБЕЛЬ.

Чом?

ЕДІТА.

Бо я так хочу.

Мовчання. Крістабель лагодить полуднувати. Едіта розгортає Біблію й читає, Річард і Деві раптово входять задихані.

РІЧАРД.

Дай, Беллочко, полуднувать, та швидко.

КРИСТАБЕЛЬ.

Ти вже вернувсь? Так швидко?

РІЧАРД.

Я на час.

Се я для Деві. Бачу, він аж мліє від голоду, а йти не хоче сам без мене, мусив вести на годівлю.

(Поки Крістабель ладнає страву, Річард ходить по хаті раптово, видно, зворушений.)

О Господи, яка біда на світі!
Ти, Белло, здумати собі не можеш,
яка нещасна Ріверсова жінка
у тій землянці вогкій, з тими дітьми.
І не вона одна... таких є безліч.⁴⁴

(Ходить мовчки, далі спинається перед Едітою.)

А знаєш, мамо, я собі подумав,
що може й справді гріх так жить, як я.

ЕДИТА (радісно).

Ти, Річарде, прийшов до сеї думки?
Благословен Господь!

РІЧАРД.

Сьогодні вперше
побачив я так близько злидні людські.
Я досі знав лиш бідність артистичну,⁴⁵
ощадність бачив, працю невсипущу,
та корчів голоду я ще не бачив,
не чув його спотвореного крику, —
не чув, не бачив і не дбав! Матусю,
хіба не гріх така страшна байдужість?
Але я жив серед краси і мрій.
Все вище, вище й вище здіймався
на крилах мрій — тепер упав на землю...
Ох, мамо, як же я забився страшно!
Здається, мрії зломлено крило...
а як воно плескало буйно!

ЕДИТА.

Сину,
ти наче жалуєш про тії мрії,
хоч сам ти зрозумів, що замість мрій...

РІЧАРД.

Так, замість мрій тут потребують хліба!
І я за се в них камінем не кину...⁴⁶

ЕДИТА.

Тут вимагають не самого хліба,
а й слова Божого, — не забувай!
І ми служить повинні щирим серцем
тим, хто дає нам Боже слово.

РІЧАРД.

Мамо!
Христос давно нам дав його. Те слово
він не сховав у схові під замки,

і всяк його сам може взяти тепера,
а передавачів не треба нам.

ЕДИТА.

Ти, сину, мов род-айлендець говориш.
Тебе призводить Ріверсова жінка,
хай Бог її поб'є!

РІЧАРД.

Не проклинай!⁴⁷

Її побила й так лиха година.
Подумай, мамо, — люде, що назвали
себе «святими» й «божими синами»,
дають своїм братам не хліб, а камінь!
Вони ламають крила мріям ясним!
Їх варто проклинати.

ЕДИТА.

Годі слів,
бо кожде слово — гріх новий.

РІЧАРД.

Так, годі,
бо кожде слово — то нова отрута
для тебе і — для мене.

КРИСТАВЕЛЬ.

Страва стигне.

Едіта, Річард і Деві сідають до столу. Крістабель їм служить, їдять в мовчанні. Едіта встає перша, бере шнур і лопату, закидає на плечі рядно і подається до дверей.

РІЧАРД (до Крістабелі).

Куди се мати йде?

КРИСТАВЕЛЬ.

Та... на роботу...

ЕДИТА (обертається, стоячи на порозі).

Я, сину, йду за тебе відробляти.

(Повагом виходить.)

КРИСТАВЕЛЬ (до Деві).

Ти б, синку, йшов бабусі допомогти.

ДЕВІ.

Як скажеш, дядьку Річарде?

РІЧАРД.

Як хочеш...

ДЕВІ.

Я йду з тобою...

(Деві починає знов ретельно їсти, Річард сидить, не торкаючи страви.)

КРИСТАВЕЛЬ.

Річарде, ти б'їв...

РІЧАРД.

Не їється, Беллочко...

(Мовчання.)

КРИСТАВЕЛЬ.

А тута Кембль⁴⁸

нагримав на дочку за сю фігурку.

Він хоче, щоб ти знищив се.

РІЧАРД (з раптовим запалом).

Не знищу!

Сього ніхто не може наказати!

(Хтось стукає у двері.)

РІЧАРД.

Либонь, по мене.

(Встає.)

КРИСТАВЕЛЬ (одчиняє і виглядає за двері).

Боже! Джонатан!⁴⁹

Чи бачиш, Річарде?!

(Уводить Джонатана за руку в хату.)

РІЧАРД (кидається і гаряче вітається з Джонатаном).

Ти звідки взявся?

Я ж думав— ти в Голяндії осівся.

ДЖОНАТАН.

Осівся та не всидів...

РІЧАРД.

Чом же так?

Кажи, розкажуй, що було з тобою.

КРИСТАВЕЛЬ.

Так дай же, братіку, йому спочити.
Сідайте, Джонатане!

(Садовить за стіл, присуває йому страву.)

Призволяйтесь.

ДЖОНАТАН.

Спасибі, не голоден, дещо їв,
ми з жінкою шатро собі зробили
та трохи там поснідали.

КРИСТАВЕЛЬ.

Та що ви!

Ну, як таки вам жити у шатрі?
Поки збудуетесь, у нас сидіте.
Так, Річарде?

РІЧАРД.

Вже ж, Беллочко, звичайне.

ДЖОНАТАН.

А ваша паніматка...

КРИСТАВЕЛЬ.

О, матуся
вам буде дуже рада. Я піду
та приведу сюди дружину вашу.
Де ви спинились?

ДЖОНАТАН.

Як би вам сказати?

Там шарварком громада щось буде,
то ми отаборились в тій містині.

КРИСТАВЕЛЬ.

Гаразд, я вже найду.

(Виходить.)

РІЧАРД.

Ну, слухай, друже,
чому ж се ти в Голяндії «не всидів»?
Зарібку не було?

ДЖОНАТАН.

Та ні, не те,
а я зневірився в старому світі.⁵⁰

Той давній світ зостарівся в гріхах,
закостенів у звичках нечестивих
і навіть дух живий нової віри
не може воскресити того трупа.
І я збагнув, для чого в край новий
Ізраеля виводив Бог з Єгипту, —
інакше б той народ не став обранцем,⁵¹
єгипетська гидота застаріла
його посіла б, як лиха проказа.
Колись я розкажу тобі дрібніше
про всі мої пригоди, а тепер
аж згадувать не хочеться. Я радий,
що можу вже не думати про те.

РІЧАРД.

А все ж Голяндія новому хисту
торує шлях широкий. Я простив би
«єгипетську гидоту» їй за тее.

ДЖОНАТАН.

Се ти говориш так, а не простив же
Венеції усіх її гріхів,
за цноту хисту красного.

РІЧАРД.

Простив я
не менше їй, аніж Христос блудниці.⁵²

ДЖОНАТАН.

Все ж признаєш ти, що вона — блудниця.

РІЧАРД.

Ні, власне, я не те хотів сказати,
було б се і негречно, і невдячно.

ДЖОНАТАН.

Але зате правдиво!⁵³ Я боявся,
що вже не вилізу з її розпусти,
коли там довше поживу.

РІЧАРД.

Нітрохи
я не боявсь того.

ДЖОНАТАН.

Чого ж ти втік
від неї, як від жінки Потіфара?⁵⁴

РІЧАРД.

Згадай про інквізицію. Крім того,
ти знаєш сам: поважні обов'язки
обох нас кликали додому.⁵⁵

ДЖОНАТАН.

Правда,
а все-таки ти без жалю покинув
Венецію.

РІЧАРД.

Хіба ти се завважив?
Я й сам тоді гаразд того не тямив...

(Трохи задумався.)

Однак се правда! Я вже звідти рвався,
я вже був ситий тих пишнот, бенкетів,
пестливої венеціянок вроди,
облесливих речей венеціянців,
а що найгірше — пуританська шия
не вмiла гнутися по-католицьки,
переступати ноги не хотіли
через високі дожеві пороги⁵⁶
і спотикались на помостах гладких
палаців меценатських.⁵⁷ В тих палацах
немов заморські квіти процвітають
таланти виборні — але в теплиці
скоріше нидіють, аніж цвітуть.
Нащадки велетів, сами здрібнілі,
якась безсила, пещена їх врода.

ДЖОНАТАН.

Се правда, там артисти зледащiли,
мов ті запроданки великопанські,
що вже й від сонця Божого одвикли,
а лиш при штучнім світлі жити можуть.

РІЧАРД.

Той хист, либонь, усі свої слова
договорив до краю і, здається,
готовий заніміти.

ДЖОНАТАН.

Так, здається...

І як се страшно, Річарде! То ж ми
зв'язали з хистом нашу власну долю.

РІЧАРД.

О, наша доля, брате, не загине!
В Італії ще не кінчиться світ.
Для нас тут світ ще тільки що почався.
Ми ще поборемось. Ми, слава Богу,
вродились не підніжками магнатів,
у наших гороскопі інші зорі.⁵⁸
Я, пливучи сюди, багато думав,
то був великий океан думок...
Я згадую, як часто вечорами
збіралась на помості корабельнім
громада наша, мов одна родина,
і там при світлі вічного багаття,
що сам Господь на небі розпалив,
співала гімни. Постаті співців
були мов з бронзи чорної одлиті,
суворі, тверді, повні сили й моці,
при світлі зір здавались велетенські,
і стільки в них було краси нової,
не знаної в тім світі італ'янським,
де я учився альфabetу хисту!..
І марив я тоді, що в сій громаді,
серед нового краю розпалю я
одвічної краси нове багаття...
О, то були такі палкїї мрії...
Якби ти знав!..

ДЖОНАТАН.

І що ж? Вони не зникли?

РІЧАРД.

Ні, ще не зникли, хоч примеркли трохи.
Я бачу, тут в новому краю треба
хащів розчистити вперед чимало,
а потім вже розпалювать багаття...

ДЖОНАТАН.

Хащів? Яких? Ти ж не про пуцу кажеш?

РІЧАРД.

Ні, пуца ся мене найменш лякає,
хоча й вона чимало силу нищить.
Тут навіть глини путньої немає,
та се ще байка, може, згодом знайдем...
Тут між людьми ростуть лихі терни.⁵⁹

ДЖОНАТАН.

Та хто ж вони такі?

РІЧАРД.

Ось обживешся,
то й сам побачиш... Ох, мій Джонатане,
який се день для мене був тяжкий...
та, Богу дяка, радісно скінчився!

(Кладе руку на плече Джонатанові.)

Товаришу мій вірний! Друже щирый!
Мій побратиме у святому хисті!
Сам Бог тебе привів мені на поміч,
тепер ми гори перевернем! Правда?

(Сміється радісно і жартівливо трясє Джонатана за плечі.)

ДЖОНАТАН.

Ой, ой, пусти! Я ж не гора!.. Ну, брате,
ти тут набрався сили Голіата,⁶⁰
тобі ся пуца на користь іде!

РІЧАРД.

Все на користь! І пуца, і терни,
все на користь! Нічого не боюся!

II

Та сама хата, що і в першій дії, тільки краще опоряджена.⁶¹ На коминку багато ескізів, мініатюр і всякої скульптури. По стінах знаряддя скульпторські і мулярські. Багато полиць, на одних скульптура, на других новий посуд. В одному кутку гончарський станок. Вся хата має вигляд не то скульпторської студії, не то робітні гончара; багато недокінченої роботи. На рухомих підставках стоять бюсти, понакривані мокрими шматами. В глибині хати зроблений альков; замість ліжка в нім маленька естрада; на естраді стоїть молода дівчина-індійка⁶² в своєму дикарському убранні. Річард ліпить з неї статую натуральної величини; він робить дуже ретельно, то підступає, то відступає від статуї, приглядається, поправляє то позу дівчини, то позу статуї. Рухи швидкі, енергічні, в них видно запал, екстаз.

РІЧАРД (до себе).

Отак... так буде краще... Ні, отак!
Тепер гаразд!.. Стій, дівчино, не рушся.
Втомилась може?

(Дівчина хитає головою, що ні.)

Ну, то ще постій,
а я тобі намиста дам за тее,
хорошого, блискучого. Ти любиш
намистечко?

(Показує дівчині намисто, знявши з полиці. Та усміхається і сплескує руками.)

Ет, зіпсувала позу!

(Іде й поправляє їй позу.)

Сміятись можеш, а руками — зась!

(Показує на мигах, що руками не можна махати, і сам сміється.)⁶³

(Стукають у двері.)

Голос (за дверима).

Чі дома майстер Річард?

РІЧАРД.

Дома! Дома!

(Як тільки почувся стук, дикарка кинулась і засунула завіси алькова, так що її не стало видно.)

ДЖОНАТАН.

Добридень, Річарде!

РІЧАРД.

Здоров, здоров!
Давно тебе не бачив. Щось ти, брате,
цураєшся моєї хати.

ДЖОНАТАН.

Ні,
я не цураюся.⁶⁴

РІЧАРД.

Сядь, гостем будеш,
а я робитиму тим часом далі.

(Одслоняє дівчину.)

Джонатан миттю обертається плечима до Річарда і дівчини.⁶⁵

РІЧАРД.

Бо глина сохне, час не жде, ти знаєш.

Джонатан мовчки розкриває велику книгу, що лежить на столі,
і схиляється над нею.

РІЧАРД (дає позу дівчині, береться до роботи, поспівуючи і розмовляючи. Співає).

Ой білі квіти на лілеї⁶⁶
побачив я!
Лети до милої моєї,
душе моя!

(Говорить.)

Се, Джонатане, маю справжнє свято!
Дивись, яку я глину тут знайшов!
Та скульптори в Італії сій глині
ціни б не склали!

(Подає Джонатанові грудку глини.)

ДЖОНАТАН.

Справді, добра глина.
Се треба взять собі.

РІЧАРД.

Ти знов працюєш?
Ну, слава Богу, се я дуже радий,
що ти вернувсь до праці.⁶⁷

ДЖОНАТАН.

Я вернувсь,
та з иншим серцем, з иншого душею, —
пиху покинув і в покорі духа
оддав на службу Господу себе.

РІЧАРД.

І що ж ти робиш?

ДЖОНАТАН.

Що громаді треба.

РІЧАРД.

Що ж треба?

ДЖОНАТАН.

День свою потребу має.

РІЧАРД (за роботою слухає неуважно. Співає).

Блакитні квітоньки-дзвіночки⁶⁸
побачив я.
Кому се ти плетеш віночки,
красо моя?

ДЖОНАТАН.

Що ти співаєш?

РІЧАРД.

Пісню флорентинську.⁶⁹

(Співає.)

...Червоні квіти на гранаті...

(Дівчина спускає руку.)

Знову?

Чі ти втомилась? Ну, постій хвилинку,
я хутко дам спочить.

(Поправляє позу.)

А знаєш, друже,
ся статуя, се буде щось нового.
Давно вже так я серцем не горів,

як отепер. Здається, день і ніч
не відступав би від роботи!⁷⁰ Правда,
що і модель таку не завжди знайдеш!
Шукав я цілий рік, знайшов — сьогодні:
що за хороше дике дитинятко!⁷¹
Глянь, Джонатане!

ДЖОНАТАН.

Річарде, послухай,
сказати до правді, я не сподівався,⁷²
щоб ти вже до такого міг дійти.

РІЧАРД.

Ти що на думці маєш?

ДЖОНАТАН.

Знаєш добре.

РІЧАРД.

Ні, далєбі, не знаю!

ДЖОНАТАН.

Дай же спокій!
Та хто ж не знає, що таке моделі
для молодого скульптора? Нехай би
хоч християнку взяв!..

РІЧАРД (кида роботу, вражений).

О Джонатане!

Якби се Годвінсон таке провадив,
то я б не здивувався. Але що ти,
митець митцеві отаке говориш,
дивуюсь я, і жаль мене бере.
Якби ти був митцем справдешнім зроду,
ти б чисту мав фантазію і думку,
ти б знав, що в урочистий час роботи
ми не на грішнім світі живемо,
навколо нас тоді країна мрії,
те «царство Боже на землі», якого
даремно довго так шукають люде.

ДЖОНАТАН.

Ти думаєш, що ти його знайшов?

РІЧАРД.

Так, думаю і знаю.

ДЖОНАТАН.

Ти щасливий!

РІЧАРД.

Що ж, годі вже мені нещасним бути!
Доволі вже того «плачу, й ридання,
і стогону, і скреготу зубів». ⁷³
Земля не пекло, люде не прокляті,
і радощі не гріх, а Божий дар!

ДЖОНАТАН.

Коли ті радощі від Бога справді.
А що в тобі тепер їх породило?
Жіноче тіло, грішная краса!
І тим ще й інших звабити бажаєш.
Яке ж то «царство Боже на землі»?!

РІЧАРД (спочатку нічого не говорить, ⁷⁴ іде мовчки, дає дівчині на-
мисто непонизане і нитку, засуває альков, закривав мокрим рядном
статую і вертається до Джонатана).

Нехай не вабить грішная краса
твоїх святих очей. Ох, Джонатане!
І хто більмо тобі навів на очі?
Колись у тебе інший погляд був.
Я так утішився, як ти прибув
до нас в колонію! Вітав я друга
в тобі, мій Джонатане! Чі ж тепер
я бачу ворога перед собою?

ДЖОНАТАН (задумавсь, далі подає Річардові руку).

Ні, Річарде, не ворога ти бачиш.
Так хутко ворогами не стають,
і я надію маю, що з тобою
ми спільною дорогою ще підем.
Тобі здається, що тепер осліп я, —
мені здається — ти ще не прозрів.

РІЧАРД.

Ну, добре вже, покиньмо се змагання.
Ти що читав тут?

(Заглядає в книгу.)

Біблію? Исход?

ДЖОНАТАН.

Та се я хтів порадитись у тебе...

РІЧАРД.

Ну, з мене, брате, кепський богослов.

ДЖОНАТАН.

Ні, тут не богословіє, тут инше:
се для зібраннів молитовних свічник
замовила громада.⁷⁵ Я гадаю,
що може тут погодитись артист
із християнином. Громада хоче,
щоб свічника зробиць на той взірець,
що в Біблії описаний. От слухай.

(Читає.)

«Різьблений маеш ти зробиць свічник,
стебло його, і чаші, й круги, й листя
у нього мають бути...»⁷⁶ Не збагну,
і скільки чаш, і що воно за круги.
Не розберу! Ось прочитай лиш ти.

РІЧАРД (читає про себе, далі одсовує книгу).

Я раджу так: закрой ти сюю книгу
і текста сього більше не читай,
коли артистом хочеш зоставатись.

ДЖОНАТАН.

Я хочу християнином зостатись.

РІЧАРД.

Та ти ж себе в неволю завдаеш
египетську! Адже громада наша,
із Годвінсоном вкупі, стілько ж тямить
в тому, що гарне, як отой мій кий;
либонь, ще й менше!⁷⁷

ДЖОНАТАН.

Річарде, будь радий,
що ти перед товаришем сказав се,

бо якби сі слова дійшли до слуху
громади й вчителя...

РІЧАРД.

Овва! Злякав!

Я їм готовий в вічі се сказати:
що правда, то не гріх. Та я й сказав
їм щось подібного, коли схотіли,
щоб я там фініки якись ліпив⁷⁸
над вікнами та над дверима в школі —
се Годвінсон так видумав премудро
покрасу ту, десь вичитавши в тексті.

(Сміється.)

ДЖОНАТАН.

До речі, я тобі хотів сказати:
даремне ти з громадою завівся,
а надто з Годвінсоном.

РІЧАРД.

Що ж мені

твій Годвінсон?

ДЖОНАТАН.

А те, що він в громаді
велику силу має.

РІЧАРД.

Хай він має
в громаді силу, я — на самоті,
то й буде з нас обох.

ДЖОНАТАН.

Чи ти гадаєш
один проти громади йти? Для чого
оця твоя робота?

РІЧАРД.

Для краси.⁷⁹

ДЖОНАТАН.

Кому потрібна та краса?

РІЧАРД.

Мені
і тим, що в слід мій підуть.⁸⁰

ДЖОНАТАН.

Де ж ти бачиш
таких людей?

РІЧАРД.

Та хоч би Деві наш.

ДЖОНАТАН.

Оте хлоп'я?

РІЧАРД.

Оте хлоп'я. І більше
для мене значить усміх мого Деві,
аніж прокльони твого Годвінсона.
Що ж до громади, я їй те даю,
чого їй треба.

(Показує на посуд.)

От і всі рахунки!

ДЖОНАТАН.

Ні, Річарде, се ще не всі рахунки.
Твоя шановна панімамка...

РІЧАРД.

Годі!

Про се не звик я говорить ні з ким.
Доволі з тебе знать, що я ніколи
невільником не стану в себе в хаті.

ДЖОНАТАН.

І в кого ти такий запеклий вдався?

РІЧАРД.

Такий весь рід: вікліфовці, лолларди,⁸¹
«незгідні», «незалежні», «рівноправці»,
такі були мої питомі предки.
Мої всі кривні волі домагались
від короля, від церкви, парламенту,
а я — від них самих. Така вже кров.

ДЖОНАТАН.

Се горда мова, та душі спокою
немає в ній.⁸²

РІЧАРД.

Нащо мені спокій?

Я ще живий, ще рано спочивати.

ДЖОНАТАН.

Хотів би знати я: невже ти завжди так певний себе, як тепер? Невже не знаєш ти ні муки, ні вагання?

РІЧАРД.

Чому не знаю? Все, що ти говориш, я сам собі казав не раз, не два. Та сі вагання й муки переміг я, вони вже пережиті раз назавжди. І розум мій, і серце, й віра кажуть, що путь моя правдива. Але єсть вагання інші—їх перемогти далеко тяжче, надто самотному... Ти, Джонатане, руку дав недавно мені на приязнь. Ти один в сій пущі мені б міг допомогти, якби схотів.

ДЖОНАТАН.

Аби я зміг, охоти не бракує.

РІЧАРД.

Та от що, брате, ти мені скажи,

(*відкриває статую*)

що зроблено в сій статуї погано?

ДЖОНАТАН.

На погляд мій, вона погана вся.

РІЧАРД.

Погана чи поганська?⁸³

ДЖОНАТАН.

Так, поганська.

РІЧАРД.

Забудь на час, що ти вже став святим, і подивись на неї давнім оком. Коли б тоді, як ми з тобою вкупі блукали по палацах італійських,

тобі зненацька показав хто-небудь
сю статую — ти що б сказав про неї?

ДЖОНАТАН.

Тоді сказав би певне: гарний твір.

РІЧАРД.

А якби хто просив тебе вказати,
що в ній змінити?

ДЖОНАТАН.

Я б сказав: нічого.
Та тільки се сказав би як поганин.
Тепер як християнин я кажу:
розбий її!

РІЧАРД.

З останнього стягнуся,
а виллю з бронзи!

ДЖОНАТАН.

Річарде, я мушу
остерегти тебе, поки не пізно...

(Увіходить Деві.)

ДЕВІ.

До тебе, дядьку, люде там прийшли.

РІЧАРД.

То клич до хати.

ДЕВІ.

Кликав, та не йдуть,
ми, кажуть, поговоримо в садочку,
там затишніш.

РІЧАРД.

Та що ж воно за люде?

ДЕВІ.

З Род-Айленду якісь. Іди, бо ждуть.

РІЧАРД.

Я йду. Ти, Джонатане, ще посидь тут.

(Виходить.)

ДЖОНАТАН.

Чі дядько твій нічого ще не знає?⁸⁴

ДЕВІ.

Та ви ж сказати мали.

ДЖОНАТАН.

Я не встиг.

Ти сам скажи.

ДЕВІ.

За мене не турбуйтеся!

Без вас я знаю, що мені робить.

ДЖОНАТАН.

Сьогодні ти не дуже гречний, Деві.

ДЕВІ.

Ай, дайте спокій!

(Подається до дверей.)

ДЖОНАТАН.

Та куди ж ти, Деві?

ДЕВІ.

Піду, довідаюся, що там ворожать.

ДЖОНАТАН.

Стривай, зажди, і я з тобою йду.

Обое виходять. Індіанка виходить з алькова, розхожується по хаті і розглядає, усміхаючись, свою статую.

ДЖЕННІ (вбігає раптово).

Ой горенько! Та де ж се Річард? Проби!

(Бачить індіанку.)

Ти хто така? Ти тут чого?

Індіанка мовчить, вороже дивиться на Дженні, притулившись до п'єдесталу статуї.

(Дженні раптом глянула на статую.)

Ах, так?

То, значить, правда? Ти живеш у нього?

(Люто наступає на індіанку.)

Геть звідси, геть, бо я тебе уб'ю!

Хапає кия, що попавсь під руку, і заміряється на індіанку. Та з різким криком хапає скульпторський молоток, замахує ним мов

томагавком, і собі наступає на Дженні. Едіта і Кріставель вбігають на крик знадвору. Індіанка миттю ховається в альков. Дженні кидає кия і заходиться плачем.

КРІСТАВЕЛЬ.

Сестричко Дженні, що з тобою, любя?

ЕДІТА.

Що сталося тут? Чого ти плачеш, доню?

(Підходять обидві до Дженні.)

ДЖЕННІ (одвертає їх, пручається по-дитячому).

Лишіть мене, лишіть мене, ідіте!

Я більше не прийду до вас ніколи...

Недарма татко не пускав... Ой лихо,

яка я нещаслива!

(Ридаючи, вибігає з хати.)

ЕДІТА.

Що се з нею?

КРІСТАВЕЛЬ.

Ох, тая Дженні ще зовсім дитина, —
тут сльози, тут і сміх.

(Задумується і зітхає.)

Ой мамо!

ЕДІТА.

Чого зітхаєш?

КРІСТАВЕЛЬ.

Ти се знаєш, мамо!

ЕДІТА.

Жаль не до речі.

КРІСТАВЕЛЬ.

Матінко! Матусю!

Чи се ж вони сюди сьогодні прийдуть?

ЕДІТА.

Так.

КРІСТАВЕЛЬ.

Річарда ти мусиш боронити.

ЕДІТА.

Ми тільки правду боронити мусим,
її одну.

КРИСТАВЕЛЬ.

Та Річард-бо твій син,
він — кров твоя. Якби на мого Деві
хто нападавсь, я б кинулась, як пломінь.

ЕДИТА.

Я вже згубила сина, а тепер
ти ще й дочку від мене одбираєш.

КРИСТАВЕЛЬ.

Ой мамо, що ти кажеш, бійся Бога!
Як можеш ти зрікатися дітей?
Се ж, мамо, гріх, сього Христос не хоче.

ЕДИТА (бере зо стола Євангеліє і розкриває його на закладці).

Дивись сюди, читай уважно, дочко.
Читай уголос, ось отут, читай!

КРИСТАВЕЛЬ (читає тремтячим голосом).

«Не думайте, що я прийшов кинути мир на
землю,
не прийшов я кинути мир, тільки меч.
Прийшов-бо відлучити чоловіка від батька його,
і дочку від матери її, і невістку від свекрухи її.
І вороги людині родичі її».⁸⁵

(Спинається з стогоном.)

Несила, мамо, сеє розуміти!

ЕДИТА.

Читай, читай!

КРИСТАВЕЛЬ.

О Христе, сине Божий!

(Читає все слабшим голосом.)

«Хто любить батька і матір над Мене,
не годен Мене;
хто любить сина і дочку над Мене,
не годен Мене».⁸⁶

(Голос її уривається.)

ЕДИТА (дочитує сама твердим, сумним голосом).

«І хто не прийме хреста свого
і за Мною не піде, не годен Мене».⁸⁷

Річард входить. Крістабель при його вході зривається і йде в ванькір. Едіта застається над книжкою, але не читає, дивиться поперед себе сумним, темним поглядом.

РІЧАРД (сідає на ослоні біля каміна, поглядає на матір. Стиха говорить до себе).

Яка сумна чогось сьогодні мати...
Се ж, певне, я їй жалю завдаю...
Але сей смуток до лица матусі.
У неї гарні старощі... Сей погляд,
сі прості лінії, одежа навіть—
правдива Mater dolorosa.¹

(Бере з каміна віск і ліпить, вдивляючись в матір.)

ЕДИТА.

Сину!

Що робиш?

РІЧАРД.

Так, нічого, бавлю руки.

(Шпарко ліпить далі.)

ЕДИТА.

Ти знову бавишся...

РІЧАРД.

Та що в тім злого?

І діти бавляться. Христос їх любить.

ЕДИТА.

У тебе не дитячі забавки,
і сам ти не дитина.

(Мовчання.)

Слухай, сину!

(Знов мовчання. Річард все ліпить.)

РІЧАРД.

Я, мамо, слухаю. Кажі, кажі!

(Ліпить ще швидше.)

ЕДИТА.

Колись ти сам казав, що гріх так жити,
як ти живеш.

¹ Матір скорботна (лат.).

РІЧАРД.

То вже було давно.
Тепер я інше думаю, матусю.

ЕДІТА.

Що ж саме?

РІЧАРД.

Думаю, що в світі кожен
своє завдання має і — свій хрест.

ЕДІТА.

Яке ж, ти думаєш, твоє завдання?

РІЧАРД.

Мій хист і мрія.

ЕДІТА.

Ти колись казав,
що тут потрібно хліба, а не мрії.

РІЧАРД.

Я, мамо, потім іншого навчився.

ЕДІТА.

Де ж ти навчився?

РІЧАРД.

Та хоч би в тій книзі,
що ти в руках держиш. Я прочитав
уважно притчу...

ЕДІТА.

Про таланти, сину?⁸⁸
Ти, певно, зрозумів її не так.

РІЧАРД.

Ні, мамо, я читав простішу притчу,
її й дитина може зрозуміти.
Про Марту і Марію я читав.⁸⁹

ЕДІТА.

Хіба то притча?

РІЧАРД.

Все одно, матусю,
тут річ у тім, як розуміть її.

ЕДІТА.

А ти ж як зрозумів?

РІЧАРД.

Та дуже просто:
що Марта дбала про потреби часу,
Марія ж прагнула того, що вічне.

ЕДІТА.

Ти думаєш...

РІЧАРД.

Іти услід Марії.

КРІСТАВЕЛЬ (з ванькіра сплаканим голосом).

Ходи до мене, брате!

РІЧАРД.

Що там, Белло?

(Лишив роботу на дзиґликові перед комінком і йде в ванькір.)

ЕДІТА (спішно підходить і дивиться на роботу, що лишив Річард).

Мое обличчя! Господи, ратуї
і змилуйся... Навік, навік загинув...

Річард і Крістабель виходять, взявшись за руки.

КРІСТАВЕЛЬ.

Матусю, глянь на мене і на нього...

Едіта робить одвертаючий рух рукою і, похиливши голову, виходить геть з хати.

РІЧАРД.

Та що се з матір'ю сьогодні, Белло?
І ти якась чудна...

КРІСТАВЕЛЬ.

Ні, я нічого...
То вже минуло... Річарде, скажи,
які се люде там були в садочку?

РІЧАРД.

Та то купці з Род-Айленду.

КРІСТАВЕЛЬ.

Чого?⁹⁰

РІЧАРД.

Вони мене в Род-Айленд закликають
за вчителя. Дають чималу плату.

КРИСТАБЕЛЬ.

Що ж ти сказав?

РІЧАРД.

Що не поїду.

КРИСТАБЕЛЬ.

Чом?

РІЧАРД.

Тобі се дивно?

КРИСТАБЕЛЬ.

Ні... так... я гадаю...
як добра плата, то... то... може б, варто...

РІЧАРД.

Щоб я покинув тут свою родину
для тої плати?

КРИСТАБЕЛЬ (з героїчним зусиллям).

Ти про нас не думай,
поїдь в Род-Айленд.⁹¹ Се для тебе краще.

РІЧАРД.

Та що се ти мене мов випіраєш?
Чи я й тобі вже, Беллочко, обрид?

Кристabelle закриває обличчя хвартухом. Річард, здивований і стурбований, підходить до неї. Раптом увіходить Джонатан, при вході оглядає всю хату.

ДЖОНАТАН.

Тут не було нікого ще?

КРИСТАБЕЛЬ.

Нікого.

(Джонатан швидко виходить.)

РІЧАРД.

Чого він се спитав? А хто ж мав бути?

КРИСТАБЕЛЬ.

Хто?.. Я не знаю... Може... Ні, ніхто!

(Збентежена шпортається по хаті, далі починає покривати статую рядом.)

РІЧАРД.

Та що ти робиш, Белло? Схаменись!

КРІСТАВЕЛЬ.

Так, щоб не сохло.

РІЧАРД (сміється).

Ти за неї дбаєш?

Я дуже радий, тільки все ж не руш.

Я, Беллочко, вже краще сам накрию.

(Накриває статую рядном.)

Щось стукнуло. Крістабель здригнулась.

РІЧАРД.

Чого ти? Се віконниця.

(Мовчання.)

КРІСТАВЕЛЬ.

А може б,

ти, Річарде, таки туди поїхав?..

РІЧАРД.

Куди?

КРІСТАВЕЛЬ.

В Род-Айленд... Так, хоч ненадовго.

РІЧАРД.

Навіщо се? З якої речі?

КРІСТАВЕЛЬ.

Бачиш,

тебе не всі тут люблять у громаді.⁹²

РІЧАРД.

От новина! Я знаю се, я звик.

КРІСТАВЕЛЬ.

Таки ти справді гострий. Ти б часами щось відступив...

РІЧАРД.

Та що ж я відступлю?

Не можу я від хисту відступитись.

КРІСТАВЕЛЬ.

Та не зовсім... а може, так, на час.

РІЧАРД.

Як від Христа Петро?⁹³

КРИСТАВЕЛЬ.

Ох, я не знаю!

Якби ти хотів, ти сам знайшов би спосіб.
Тоді було б так добре... І матуся
була б така щаслива...

РІЧАРД.

О, я знаю!

Ви хочете, щоб зрадив я скульптуру?
Не можу я, бо зрадником не вдався.
Та навіть хоч би й зрадив, як Іуда,
я, певне б, і повісився, як він.⁹⁴

Деві раптово вбігає в хату.

ДЕВІ.

Вони вже йдуть.

КРИСТАВЕЛЬ.

Ой!

РІЧАРД.

Хто?

ДЕВІ.

Усі старі

і Годвінсон!

(Вбігає в ванькір.)

РІЧАРД.

Так от що! Розумію...

Ну що ж, нехай ідуть. Не бійся, Белло!

Увіходять: Годвінсон, Кембель, Калев Педдінтон, Аврагам Сміт, Джон Мільс, Джірімая Ортвін, Метью Фільдінг і ще скільки старих. За ними Едіта і Джонатан. Момент ніякового мовчання.

КЕМБЛЬ.

Добридень, Річарде, не ждав одвідин?

РІЧАРД.

Не ждав, але вітаю, будьте гості.

ГОДВІНСОН.

В гостину не прийшли б ми в сюю хату,
але повинність вища може змусить
і в капище⁹⁵ зайти.

РІЧАРД (скипів, але погамував себе).

Такої мови
не чувано в сій хаті досі. Справді,
коли б не сії чесні громадяни,
я знав би, як на сее відказати.

(До громади.)

Батьки мої, прошу сідати.

Старі сідають в ряд по лавах позастіллю. Едіта стає осторонь.

Джонатан сідає на окремому ослоні ближче до Річарда.

КАЛЕВ ПЕДДІНТОН (до Річарда).

Сину,
ти маєш дякувати громадянам,
що так по-батьківськи за тебе дбають.
І я, найстарший від усіх літами,
до тебе потрудився сам прийти.

РІЧАРД (здержано).

Я дякую за честь.

КАЛЕВ.

Ми б мали право
тебе покликати на суд громадський...

РІЧАРД.

На суд?! Я не злочинець!

ДЖОНАТАН (тихо до Річарда).

Але ж, брате,
впадати в річ старому— як же можна!

КАЛЕВ (до Річарда).

Даремне ти скипів. Отож-то саме,
що ми тебе не кликали на суд,
а зважили вперед прийти до тебе
сами і подивитись, як живеш,

та розпитатись. Поговори всякі
про тебе ходять.

(До Кембля.)

Джошуе, кажи!

КЕМБЛЬ.

Радніший би мовчати я, братове.
Бо се таке... Ну, як його й казати?..

(До Річарда.)

От бачиш, Річарде, увів ти в славу
мою дочку.

РІЧАРД.

Я, батьку Джошуе?!

Твою дочку я щиро поважаю,
їй зроду слова не сказав пустого,
бо сам би се вважав за непристойне.

КЕМБЛЬ.

Не знаю... Я-то сам гадав про тебе,
що ти поштивий хлопець. А проте
таки ти Дженні збаламутив.

КРІСТАВЕЛЬ (виходить з ванькіра. До Кембля).

Батьку,

побійся ти гріха!⁹⁶ Та що ж лихого
могло спіткати Дженні в нашій хаті?
Ти ж знаєш нашу матір і мене,
чи ми б яке нікчемство допустили?

ЕДІТА.

Громада знає, — я не покриваю
гріхів свого сина, — отже, я
скажу по щирості, що баламутом
мій син не був ніколи, скільки знаю.
А щоб він звів з ума твою Джоанну...

КЕМБЛЬ (поспішно).

Щоб звів з ума, того я не кажу,
моя дитина не такого роду.

(Зупиняється, немов розважаючи річ сам собі і шукаючи виразу сво-
їм думкам.)

Ні, я кажу: він збаламутив Дженні...
Раз він зліпив тут з неї подобизну
і нарядив принцесою. От дівка
від того часу наче одуріла.

(Опанувавши думкою, оживляється і говорить швидше; ніяковість його зникає.)

Не дбає ні про що, лиш про убори.
Я їй розбив свічадо, так вона
у воду видивляється на себе.
А тую подобизну так злюбила,
немов душа її, самої Дженні,
переселилася в ту кляту ляльку.

(До Річарда.)

Се ж я обвинувачую тебе,
що ти не знищив тої подобизни,
як я просив, і тим поставив Дженні
на шлях до згуби вічної.

(Річард збирається щось сказати, Джонатан встає поперед нього.)
ДЖОНАТАН (до громади).

Батьки,
дозвольте промовить слово?

КАЛЕБ.

Можна,
коли ти що до діла маєш мовить.

ДЖОНАТАН.

В сій справі Річардові говорити
ніяково, але що ж винен Річард,
коли дівчаті хочеться уборів?⁹⁷
Се ж, може б, так було й без подобизни, —
відомо, вже така жіноча вдача.
Ти ж, батьку Джошуе, тут не довів,
щоб Річард справді вводив Дженні в славу,
то нащо ж ти сказав таке слово?

КЕМБЛЬ.

Не бійсь, я слів не кидаю на вітер...⁹⁸
А через що ж тепер уся жонота

«невісткою Едіти» Дженні дражнить?
Та що казати, сам я помічав,
що Річард задивляється на неї.
Чого він саме з неї подобизну
зліпив? Чи мало тут у нас дівчат?

КРИСТАВЕЛЬ.

Батьки мої, я знаю, що ніколи
мій брат не сватав Дженні.

КЕМБЛЬ.

Отож то!

Не сватав, а душив.

КРИСТАВЕЛЬ.

Та поспитайте
її саму. Коли боїться Бога,
то мусить же вона сказати правду!

КАЛЕБ.

Так, брате Джошуе, хай прийде Дженні
і скаже нам, чи обіцяв їй Річард
її узяти за жону. Як скаже
і доведе, що справді обіцяв,
то мусить він із нею одружитись.
Громада баламутства не попустить.

КЕМБЛЬ.

Та дівчині ж воно неначе й сором
прилюдно про такеє говорити.

АБРАГАМ СМІТ (говорить уривчасто, рішуче, суворо, але з відтінком добродушности).

Повинна. Річ громадська. Треба приклад.
Розпустяться молодики — що ж буде?

КЕМБЛЬ.

Якби кого послати...

КРИСТАВЕЛЬ.

Я пошлю.

(У ванькір до Деві.)

Біжи до Дженні, синку, та швиденько.

КЕМБЛЬ.

Скажи, що батько їй велить прийти.

(До громади.)

Інакше б не насмілилась, я знаю.

Деві йде.

КАЛЕБ.

А поки прийде дівчина, провадьмо;
ще маємо про що поговорити.

(До Річарда.)

Так от, чутки недобрі йдуть про тебе:
що з дикунами водишся на пуці,
приводиш їх сюди...

РІЧАРД.

Не знав я, батьку,
що християнин мусить гордувати
створінням Божим. Сам Христос ходив
до самарян і ханаанців⁹⁹ — чим же
сі дикуни від тих народів гірші?

Годвінсон.

Вважайте, браття, як се він зухвало
себе рівняє до Христа!

(До Річарда.)

Скажи ж ти,
чого Христос ходив до тих невірних?
Чей не за тим, щоб нечесть ідолянську
у них і переймати, й прищепляти?
Вже ж ти не скажеш сам, що ти ходив
Христової науки уділяти
тим дикунам?

РІЧАРД (до Калеба).

Ти, батьку, запевняв,
що ви мене тягти на суд не мали,
а тут уже й суддя знайшовся. Знайте ж,
що я йому відповідать не буду.

Годвінсон (встає, до громади).

Судіте, браття, ви між ним і мною.

(Показує на Річарда рукою.)

Сей чоловік одразу став мені,
мов камінь спотикання на дорозі,¹⁰⁰
хоч я йому ніколи зла не зичив,
я, навпаки, про його душу дбав,
як про свою — яка ж за сее дяка
була мені? Брат Джошуе посвідчить,
яку вчинив наругу надо мною
ненависний сей идолотворитель.

(До Кембля.)

Ти ж пам'ятаєш тую подобизну,
що він зліпив на глум, неначе з мене,
я по одежі взнав, що то мій образ.

КЕМБЛЬ (ховає мимовільний усміх).

Вже ж пам'ятаю! Та вона, запевне,
ще й досі в нього.

(До Річарда.)

Покажи її.

ГОДВІНСОН (поспішно).

Показувати я не вимагаю.

РІЧАРД.

Чому ж? Я можу.

(Іде і дістає з шафи ту фігурку, що колись зліпив Деві.)

Ось вона, дивіться.

Дехто з громади не може вдержати сміху і захиляється за сусіда.

ДЖІРІМАЯ ОРТВІН (тихо до свого сусіда Фільдінґа).

Я б се пізнав не тільки по одежі.

ГОДВІНСОН (знівно).

Гадаєте, він послух вашій волі
тим об'явив, що показав оце?
Коли його безчельний, ниций вчинок
не знайде осуду з руки громади,
то я прийму собі се за ознаку,
що час мені шукать деінде місця,
де б голову тружденну прихилити,

бо тут її неславою вкривати
усякий блазень може безборонно.

КАЛЕБ.

Спокійся, гідний вчителю, будь певен,
що ми тебе на глум не віддамо
молодикам.

(Бере в руки фігурку Годвінсона.)

Ти, Річарде, признайся,
з яким ти заміром зробив сю постать?

Річард мовчить. В сю хвилину в хату входять Дженні і Деві і спинаються коло порога. Деві остовпів, уgliedівши свою фігурку в руках Калєбових.

КАЛЕБ.

Ми розумієм так твоє мовчання,
що ти нічим не можеш оправдатись,
бо тямши всю гидоту свого вчинку.
І наша рада батьківська тобі
направить каяттям свою нечемність.
Учитель наш, ти знаєш, братолюбний,
і він тобі простить по-християнськи,
як ти його прилюдно перепросиш.

Годвінсон (поспішно).

А сю фігурку знищиш.

КАЛЕБ (до Годвінсона).

Вже ж, не як.

(До Річарда.)

Тут, сину, довго думати нема що.
От приступи, гречненько уклонися,
скажи: «Згрішив я, батьку, перед Богом
і проти тебе». Що ж? Чого уводиш?

РІЧАРД.

Я перепрошувать його не буду.

КАЛЕБ.

То, значить, буде суд.

(Річард схиляє голову на знак згоди.)

ДЕВІ (з поривом).

Се я зробив!

Зовсім не дядько Річард!

Годвінсон (до Деві).

Справді, хлопче?

А хто ж тебе навчив таке робити?

ДЕВІ.

Ніхто, я сам! Та, їй же Богу, сам!

Годвінсон.

Ти не божись, то нечестива звичка.

(До громади.)

На суд з малим, звичайно, я не стану, —
я сподіваюсь, що в його родині
і так його не всі за се похвалять.

ЕДИТА.

Належну кару буде мати хлопець.

КРИСТАВЕЛЬ (до Калеба).

Простіть його, він перепросить.

КАЛЕБ.

Звісно,

а хлосту все-таки не вадить дати
для прикладу.

ДЕВІ (до Крістабелі).

Завішусь, як поб'єш!

(Крістабель умовляє його нишком, він трясє головою з сльозами лю-
тості на очах.)

РІЧАРД.

Мій небіж не зовсім по правді каже,
що сам він се робив. Ми вдвох робили.

(Деві поривається щось сказати, Річард його утримує рухом.)

Як старший, я відповідати мушу,
і я готов. Я суду сам прошу.

Але вперед дозвольте іншу справу
залагодить.

(До Кембля.)

Прийшла твоя дочка.

Не випадає дівчині стояти
так довго у порога.

КАЛЕБ.

Се то правда.
Ми зараз поспитаємо її.

Під час сцени з Дженні Годвінсон перегортає Біблію і зазначає закладками якісь тексти. Крістабель виводить Деві в ванькір.

КАЛЕБ (до Дженні).

Чи Річард Айрон обіцяв коли
з тобою одружитись?

(Дженні мовчить, спустивши очі додолу.)

КЕМБЛЬ.

Що ж мовчиш?

Кажі, коли питають.

(Дженні затуляє обличчя рукавом і схлипує.)

РІЧАРД.

Панно Дженні,
я вас прошу виразно відповісти.
Ваш панотець мені уймає чести,
прилюдно дорікаючи, що я
вас баламутив нібито.

ДЖЕННІ (спалахнувши і перемігши сором).

Та вже ж!

А хто ж мене рівняв і до принцеси,
і до русалки... і... і вже не знаю,
до кого ще? Хто правив теревені,
аби мене барити?

РІЧАРД.

Запевняю,
що заміри мої були невинні,
але як я необережно зрушив
вам спокій серця, то бажав би знати...¹⁰¹

АБРАГАМ СМІТ.

Та що там! Поберіться й ділу край.

ДЖЕННІ (з поривом злісної упертості).

Нізащо в світі не піду за його!

КЕМБЛЬ (збентежений).

Ну, се вже, дочко, тее... не по правді.
Се ти неначе коверзуєш...¹⁰²

ДЖЕННІ.

Ні!

Не хочу я! Хіба я послідніша,
щоб він мене...

(Знов затуляється хвартухом, і через те її слова заглушаються.)

КЕМБЛЬ (гримає).

Джоанно, годі слинить!

Кажі по-людськи, що тобі не в лад?

Ну, говори ж!

РІЧАРД.

Так, панно Дженні, справді

вам слід би пояснить свої слова,

бо се мені образа.

Дженні (до Річарда з погрозою).

Ну, гаразд!

Гаразд, я поясню.¹⁰³

(До громади.)

От, люде добрі,

вже Річард Айрон має жінку в хаті,

нехай же він тримається її!

Біжить до алькова, розсовує запони і показує рукою на дикарку, що прищулилась у кутку. Громада жахається. Дехто одвертається, дехто спльовує з огидою; дехто сплескує руками.

КЕМБЛЬ (встає і підходить до Дженні).

Ходім додому, дочко. Хай сій хаті

те буде, що Содомові й Гоморрі!¹⁰⁴

Бере Дженні за руку і виходить в крайньому гніві. Дикарка, улучивши момент, поки громада ще не оговталась, зривається і прожогом втікає в покинуті наотвір двері.

ЕДІТА.

Як смів ти в нашій хаті гріх чинити?

Хоч би мене з сестрою посоромивсь!

РІЧАРД.

Матусю, я се можу пояснити...

Едіта обурена одвертається. Крістабель, затуливши обличчя руками, виходить у ванькір.

Годвінсон (до громади).

Чого ж нам ще розпитувать, братове?
Здається, досить бачили. Се зветься:
зловити на гарячім вчинку.

АБРАГАМ СМІТ.

Правда!

Метью Фільдінг.

Се щось нечуване!

КАЛЕБ.

Образа Бога!

Джон Мільс.

Такого попускать не можна.

ДЖІРІМАЯ ОРТВІН.

Звісно!

Годвінсон (бере Біблію, що лежить на столі).

Я думаю, нам варто прочитати,
що роблено в Ізраелі такому,
хто блуд чинив з поганськими жінками.¹⁰⁵

РІЧАРД.

Так справу ставити я не дозволю!

Годвінсон (до громади).

Невже він думає ще одрікатись?
За кого ж він нас має?!

АБРАГАМ СМІТ.

Та за дурнів!

ДЖОНАТАН.

Батьки мої, дозвольте мовить слово.

Метью Фільдінг.

Ну, вже відомо, ти його товариш,
то будеш заступатися.

ДЖОНАТАН.

Я, батьку,
громаді завжди був слухняним сином,

вважаю я за гріх її дурити,
крім того, звик я правду цінувати
над всяку людську приязнь.

КАЛЕБ.

Ну, кажи.

ДЖОНАТАН.

Я говорив з товаришем про сюю
поганську дівчину. Він запевняв,
що він її привів не для розпусти.
Я певен, що мені, як своєму другу,
признався б він по правді.

КАЛЕБ.

А навіщо ж
вона йому здалась?

ДЖОНАТАН.

Шановний батьку,
я тямлю, що й така мета негожа,
та чей же не така бридка, як тая,
що ви гадали: він привів дикарку,
щоб з неї статую зробити. Справді,
я бачив сам, як він її ліпив.

ГОДВІНСОН.

Се, кажеш, не така бридка мета?
Зробить кумір з поганки, ледащиці—
се ж гірший гріх! Адже він тим порушив
Господню заповідь страшну, велику,
за неї ж до найдальших поколінняв
на нас помститься Бог, як ми сами
не помстимось. Так само й те, що Річард
не сам осе робив,

(показує на свою подобизну роботи Деві)

але призводив
недолітка бридоті помагати—
гріх непростимий. У Письмі Святім
стоїть:

(розгортає Біблію)

«Хто сих малих на гріх призводить,
тому було б вже краще, якби жорна
млинові почепить йому на шию
і в море кинути».¹⁰⁶

РІЧАРД (саркастично показуючи на подобизну Годвінсона).

Чи ти вважаєш,

що й се кумір?

Годвінсон (спустивши очі на Біблію).

Розмова з нечестивим

і праведні уста споганить може.

(До громади.)

Хто двигає такі гріхи важезні
на скутій нечестю своїй душі,
тому нема ні прощі, ні ратунку.

КАЛЕБ.

Воно-то так показує. А все ж
тут десять раз годиться приміряти,
щоб відрубати так як слід, по правді.

ДЖОНАТАН.

Так, батьку мій! Сама свята премудрість
твоїми се устами промовляє!
Важкі гріхи, се правда, взяв на душу
нешасний мій товариш!..

РІЧАРД.

Джонатане,

«цілуючи, ти зраджуєш»?¹⁰⁷

ДЖОНАТАН.

Ні! Свідчусь

моїм життям: і я не краще жив,
але Господь моїм гріхам потерпів —
в той час, як я вже став на край безодні,
він дав мені пізнати путь правдиву.

АБРАГАМ СМІТ.

Бува, що Бог в останній час покличе.

ДЖОНАТАН (до Абрагама Сміта).

І тим-то наш Господь Ісус Христос
казав прощати не тільки що...¹⁰⁸

Годвінсон (що ретельно шукав у Біблії весь час, часом одриваючись для реплік, робить раптовий жест Джонатанові, аж той з несподіванки замовкає, а Годвінсон звертається до Калеба).

Мій брате,
ти помилився, що йому дозволив
прилюдно промовляти. Ось поглянь,
що тут стоїть.

(Посуває книгу Калєбові і читає, роблячи пропуски та натискуючи на особливо важні слова. Калєб стежить очима по книзі за читаним і беззучно порушує устами, немов повторяє за Годвінсоном, та потакує головою на притисках.)

«Всяк різьбяр і будівничий... серце своє віддає, аби вдати гаразд покрасу. Так само й коваль... так само й гончар... серце своє віддає, аби скінчити начиння. Всі вони на руки свої надіються... Без них місто не заселиться, але на престолах суддів не сядуть і закону судового не розмислять та й не мають вирікати вирок чи присуду...»¹⁰⁹

КАЛЄВ (після читання б'є себе по лобі).

Гай-гай! стареча пам'ять!
Виразно ж тут стоїть, що жаден майстер
на судьбищах не має промовляти.

(До Джонатана.)

Замовкни, сину, й сядь.

(Джонатан покiрно вклоняється і, зітхнувши, сiдає.)

Годвінсон (знов посуває Біблію до себе).

І ще є слово:

(читає)

«Хто каже про нечестивого, що він праведний, той буде проклятий від людей і зненавижений mezi народами».¹¹⁰

АБРАГАМ СМІТ.

Ратуй нас, Господи, і заступи!

Джонатан.

Я праведним його не називав...

(Обриває, глянувши похливно на Калєба, що робить йому знак мовчати.)

КАЛЄВ (до Джонатана, добродушно).

Не бійся, ми по правді все розважим,
а ти мовчи, тобі мовчати личить.

Годвінсон.

Щоб не було спокуси, краще вийди.

Джонатан, жалісливо глянувши на Річарда, що відповідає йому іронічним усміхом, виходить.

КАЛЕВ (до громади).

Що Річарда ніхто не назове
в нас праведним — про се і мова зайва,
та не хотілось би його лишити
без поратунку.

РІЧАРД.

Я не погибаю!

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ.

Ну, та й загонистий!

КАЛЕВ (до Річарда).

Ні, сину, гинеш,
хоч, може, й сам того не тямиш.

(До громади.)

Браття,

я б ще гадав йому почасувати —
тож і Содому Бог почасував —¹¹¹
він, може, схаменеться.

Годвінсон.

Чесний брате,
коли він досі ще не схаменувся,
на що ти ще надію покладаєш,
які ознаки бачиш каяття?

КАЛЕВ (заклопотано).

Ознак, то правда, начеб і немає...
а все ж з ним варто ще поговорити.¹¹²
От мати Річардова чесна жінка,
богобоязна, чей направить сина
на добрий шлях.

ЕДІТА (глухо і зважливо).

Я мушу вам признатись,
що я на сина втратила надію.
Він слів моїх до серця не приймає.

ГОДВІНСОН.

Ще заповідь порушена: він матір
не поважає.¹¹³

РІЧАРД.

Мамо, як ти можеш
такий на мене поклеп допускати?

ЕДІТА (суворо).

Се правда, Річарде.

Годвінсон (робить рух до Едіти).

Ви чули, браття?

АБРАГАМ СМІТ.

Задебеліло серце. Шкода хлопця.
Душа закостеніла. Пропаде.

КАЛЕБ.

А все ж таки не тратьмо ще надії
його поратувати, бо снагу
йому Господь таки вділив чималу.
Як ми про свічник радились, тоді ще
я притчу про таланти нагадав:
не даймо ж, браття, ані змарнувати,
ні в землю закопати ті таланти,
що доручив Найвищий нашим дітям.

ГОДВІНСОН.

Сей чоловік вже змарнував талан,
розтринькав, мов п'яниця. Чи ж не міг він
навчитись на чужині хистів добрих
або наук потрібних? Ні, віддався
диявольському хистови — скульптурі.

АБРАГАМ СМІТ.

А дехто каже, що і то від Бога.

ГОДВІНСОН.

За всі віки було лиш два майстрі,
що з Божого шляху не ухилялись:
Веселїл та Еліав, що в храмі
єрусалимським працювали,¹¹⁴ решта ж
все Каїнове кодло; все нащадок

Сідона й Тіра.¹¹⁵ Їх ярмом залізним
скромити треба! Хто майстрі найперші?
Юбаль і Тубаль-Каїн.¹¹⁶ Хто їм батько?

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ.

Та вже ж що Каїн,¹¹⁷ хто ж сього не знає?

КАЛЕБ.

Я вас прошу, як Авраам просив
за нечестиве місто:¹¹⁸

(показує на Річарда)

ся душа
в гріхах ще, може, не зовсім погрузла,
ще може є в ній хоч єдина цнота,
єдине почуття, не бридке Богу.

РІЧАРД (іронічно).

Спасибі за таку облесну думку!

КАЛЕБ (до Річарда, не завважаючи іронії).

Та тяжко ж вергнуть каміня на брата!¹¹⁹

(До громади.)

Я ражу, браття, під громадський догляд
поставити його. Коли за рік
не стане він, як Джонатан, слухняним,
не заживе по нашій волі й Божій,
то буде нам як митарь і як грішник.¹²⁰

АБРАГАМ СМІТ.

Отак по правді!

ДЖОН МІЛЬС.

Се закон Христовий.

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ.

Щоб сей покався?

АБРАГАМ СМІТ.

Господь всесильний,
для Бога все можливо.¹²¹

ДЖІРІМАЯ ОРТВІН.

Взять під догляд.

КАЛЕБ.

На рік.

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ.

На місяць досить.

АБРАГАМ СМІТ.

На півроку.

ДЖІРІМАЯ ОРТВІН.

Три місяці доволі.

ДЖОН МІЛЬС.

Сорок день.

РІЧАРД.

Та доки сее буде? Мов на ринку
торгуються за душу!.. Перший раз
я мушу рацію йому признати,

(показує на Годвінсона)

коли я досі ще не відкаснувся
від хисту, то й не відкаснуь довіку.¹²²

Душа моя вже все перемогла
і вільна стала, наче сарна в горах.

А ви її хотіли б загнuzдати
та на оброті ваших цнот привести
до нього

(показує на Годвінсона)

під ярмо залізне?

Годвінсон (під час промови Річарда починає трястись, далі вту-
плює очі в простор поперед себе, простягає руки немов до якогось ви-
дива і, викрикнувши ненатуральним, екстатичним голосом, пере-
биває Річарда).

Горе!

Сіоне мій! Новий Єрусалиме!¹²³

Куди тебе ведуть? Ой, що я бачу?

Ой, що я чую? Горе! Горе! Горе!

Цимбали, бубни, гуслі, жоломійки...

Недоліток в танку несамовитім

кружляє перед постаттю Молоха!¹²⁴

Невинна дівчина в препишні шати
наряжена для служби Астароті...¹²⁵

О плачте, плачте!

(Хапається за голову.)

Громадою опановує турбота, дехто плаче, дехто трясеться в нестямі; Крістабель ридає, Едіта, зціпивши руки, дивиться поперед себе поглядом, повним одчаю.

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ (кидається до Годвінсона).

Вчителю! Наш батьку!

Порадь нас, поратуй! Що нам робити?

Годвінсон (змінює плачущий тон на грізний).

Велик Господь в своєму гніві! Слухай,

Сіонська дочко!¹²⁶ Ось летять на тебе

драпіжники з обличчям мідяним...

Нема тобі ратунку... відцурався

тебе твій Бог за зраду идолянську...

(Опускає руки; закриває очі, мов знесилений одчаєм.)

КАЛЕВ.

Учителю, сі видава страшні

не на погибель, а на осторогу?

Запевне ж так?

(Годвінсон мовчить і не одкриває очей.)

КАЛЕВ (посуває Годвінсону Біблію ближче).

Одкрий святую книгу,

нехай вона порадить, що робити.

Годвінсон (одкриває Біблію ніби наугад, але в дійсності на закладеному задалегідь тексті. Читає глухим голосом).

«Будь проклятий той, хто виліпить чи вилле

бридке перед Богом діло рук мистецьких

і покладе його у схові!»¹²⁷

(До громади, не читаючи.)

Ви знаєте, що відповів на се

народ Ізраельський.

КАЛЕВ (сумно і суворо).

«Хай буде так».¹²⁸

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ (фанатично).

Хай буде проклятий!

АБРАГАМ СМІТ (покірно).

Та що ж, хай буде.

Джон Мільс.

Своя душа дорожча. Пристаю:
хай буде проклятий.

ДЖІРІМАЯ ОРТВІН.

Та вже ж, не як.

ЕДІТА (голосно, виразно).

І я його клянучу.

КРИСТАБЕЛЬ.

Ой мамо! Мамо!

РІЧАРД (до громади).

Вже прокляли? А знаєте ж ви, за що?

КАЛЕБ (показує на закриту статую).

За те бридке, що ти у схові держиш.

РІЧАРД.

Хто вам сказав, що я свій твір ховаю?

Ось він, мій твір! Дивіться!

(Раптово скидає покривало з великої статуї.)

Німа сцена. Видно по обличчях громадян, як у них побожна відраза бореться з натуральним подивом до гарного твору. У Річарда з'являється вираз тріумфу.

Годвінсон (до громади).

Він ще гірше

тепер грішить, ніж досі согрішав!

Він хоче нас заплутати у невід,

що сплів сам князь олжи.¹²⁹ Святу громаду
від стежки правої відбити хоче.¹³⁰

(Громада одвертається, щоб не дивитись на статую.)

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ.

Диявола він слухав, се робивши!

РІЧАРД.

Я слухав тільки вищого натхнення,
а ви кого?

(Показує на Годвінсона.)

Повапленого гробу!¹³¹

Ви идола створили, а не я!

Себе клянїть!

Годвінсон (до громади).

Чи довго ще терпіти
ви будете гидоту слова й діла?
Чого ждете? Що Моїсей зробив
з куміром золотим?¹³²

Метью Фільдінг.

Спалив його
і попів дав идолотворцям випить.¹³³

Годвінсон.

Отак і ми зробім!

(Показує на статую.)

Палить її!
Палить усю гидоту идолянську,
що зібрана в сій хаті!

Річард.

Я не дам!

В сю хвилину Метью Фільдінг великою палицею своєю збиває статую з примосту, вона падає і розбивається. Громадяне хапають, де тільки під руку попадається, усе належне до скульптури: ескізи, бюсти і т. ин., навіть знаряддя, толочать, трощать, кидають у комінок, де Калеб розпалює і роздмухує вогонь.

Годвінсон (кидається до шафи, коло якої вже стоїть на обороні Річард).

Тут идоли найгірші! Ви забули?

Річард бореться з ним, не пускаючи, громадяне кидаються на підмогу Годвінсонові. В двері од ванькіра вже кілька хвилин, відколи почалась баталія, добивається замкнений там Деві. Крістабель і Едіта підпірають двері, щоб він не вирвався, але на хвилину Едіта спускає руки, вражена тим, що діється коло шафи. Деві проривається в двері, хапає молот скульпторський коло розбитої статуї і, пробившись до Річарда, подає йому молота.

Деві.

На, дядьку, молота!

РІЧАРД (щільно притискує одною рукою єдину статуетку, що вратував з хованих у шафі, — статуетку з девізом «Pereat mundus, fiat ars», — а другою бере від Деві молота і замахує ним).

Гей, одступіться!

Легко ранить Годвінсона, той пронизливо кричить; здійсмається лемент: «Він біснுவатий!», «Геть його!», «На пуцу!», «Женіть його!» Громада наступає на Річарда з палицями, дехто кидає шматками глини з розбитої статуї.

РІЧАРД (дужим голосом).

Мовчіть, злиденне кодло! Невігласи!

Я сам іду од вас! У дикій пуці

є дикі люде — не дикіші вас!

Геть! Розступіться, дайте шлях! Инакше

я сам собі дорогу проложу!

Гей, стережіться!

(Кидається крізь юрбу, прокладаючи собі молотом дорогу до дверей.)

КРИСТАВЕЛЬ.

Брате, схаменися!¹³⁴

Ой, матінко!

(Кидається до Едіти.)

ЕДИТА (твердо).

Він проклятий від Бога —

мені не син, тобі не брат.

ДЕВІ (пориваючись до Річарда помежи людей).

Ой, дядьку!

Візьми мене з собою!

КРИСТАВЕЛЬ.

Деві! Синку!

Не йди! Не кидай! Я умру без тебе!

Ой Деві! Ой...

Голос її спотворюється, вона заточується. Деві, після моменту вагання, вертається на її крик і кидається в її обійми.

ДЕВІ.

Я, мамо, тут з тобою!

Крістабель поривчасто тулить до себе Деві.¹³⁵ Річард пробився до порога і одчинив двері.

Годвінсон і громада (услід Річардові).

Будь проклятий!

РІЧАРД (обертається з гнівним сміхом).

На вас прокльони ваші!

(Зникає з порога.)

Громада провожає його лютими вигуками і киданням грудок та паліччя.¹³⁶

III

Шкільна кімната в Род-Айленді; вона ж служить і за помешкання Річардові. Більша частина кімнати зайнята шкільними лавами, кафедрою, дошкою тощо; менша частина, властиво, чверть кімнати, відділена від першої завісою і ванькіром,¹³⁷ заставлена річардами Річарда і знаряддям до скульптури: в однім кутку шафа, в другім — невеличка нескінчена статуя жінки, тут же стоїть і кістяк для навчання анатомії та для скульпторських студій. Річард сидить на кафедрі, перед ним ученик читає з книжки; інші ученики — підлітки й дорослі — сидять по лавках.¹³⁸

УЧЕНИК (читає).

E disse lei: nessun maggior dolore
che ricordarsi del tempo felice
nella miseria!¹

РІЧАРД.

Перекладіть!

УЧЕНИК (перекладає).

«І мовила вона: немає більше болю,
як пригадать собі часи щасливі
при злиднях...» Може, краще «при недолі»?

¹ Цитата з першої частини «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі («Пекло», V пісня, рядки 121–123), пер. Лесі Українки.

РІЧАРД.

Однаково.

УЧЕНИК.

Які чудні слова!
Мені здається, що приемний спогад
усе приемним буде.

РІЧАРД.

Дай вам Боже,
щоб ви своєї думки не змінили.

УЧЕНИК.

Читати далі, чи зробіть аналіз?

РІЧАРД.

Ні, на сьогодні досить.

Ученики збирають книжки і, вклоняючись, розходяться. Один ученик застається і підходить до Річарда.¹³⁹

РІЧАРД.

Що вам, Чарлі?

ЧАРЛІ.

Я татові давав фігурку вашу,
та він говорить, що такий товар
йому в крамниці нінащо держати,
бо тут купців не знайдеться на нього.
Так от я вам приніс її назад.

(Сягає рукою до торбинки.)

РІЧАРД (спиняє рукою його рух).

Візьміть собі, як хочете, на пам'ять.

ЧАРЛІ.

Коли дозволите, я подарую
малій сестрі, вона просила ляльку.

РІЧАРД.

Sancta simplicitas!¹

ЧАРЛІ.

Що ви казали,
пане учителю?

¹ Свята простота! (лат.)

РІЧАРД.

Нічого, так.¹⁴⁰

(Задумується.)

ЧАРЛІ (пождавши).

То як, дозволите подарувати?

РІЧАРД.

Про мене...

ЧАРЛІ.

Дякую.

(Вклоняється на відході.)

РІЧАРД.

Ідіть здорові.

(Чарлі виходить. Річард сам.)

Невже нема такої сили в світі,
нема снаги, щоб до краси і хисту
людей тутешніх якось повернути?
Коли я вмів живим робити камінь,
чому не вмю серце оживити
отсих людей? Серця в них не камінні.
Вони так щиро билися за волю,
за правду й за святее Боже слово.
І тут живуть не за єдиним хлібом.
Я бачив сам, як на очах суворих
прозорі сльози, мов роса, тремтіли
в той час, коли орган величним співом
і стіни, й людські душі потрясав.¹⁴¹
І жаль було, і заздро, що музика
над стінами і над людьми панує,
а мій коханий хист, моя скульптура
в погорді, мов розвінчана цариця...
Ні, я не хочу вірити, щоб справді
моя цариця владу вже втерляла.
Се винен я, моя безсила мрія.
Нездатен розум, незугарні руки
знайти чогось такого, що б могло
всіх зрушити, неначе грім органу.
Та що ж воно і в чім його шукати?¹⁴²

(Розсуває завісу, іде до статуї і розкриває її.)

Чого бракує творові моему?
Хто може се мені тепер сказати?
Хто може дати раду? Люде йдуть,
минають мовчки, мов глухонімії,
немов їх очі з темною водою,
що дивляться й не бачать! Чи не краще
було тоді, як руки фанатичні
мої утвори в порох розбивали?
Бо се ж таки було якимсь признанням,
що хист мій справді може мати силу,
для них лиху, ворожу, нечестиву,
а все ж велику! Проти мене люто
боролися, і я тоді боровся...
Тепер я був би й ворогові радий,
але його немає...

(До статуї.)

Обізвися

хоч ти до мене, глино нежива!
Чого тобі, чого мені бракує,
щоб нам живими бути межі людьми?..

(Робить поправки.)

Чи так не стане лінія чистіше?..
Сей, може, рух здавався б їм цікавим?
Сей погляд?.. Ні, спустить його додолу.
Поганий вираз... лицемірний... Так?..
Ні, се нагадує богинь античних...
А се — мадонн... А се — оту розбиту...

(Кидає роботу.)

Якби я знав, чого тим людям треба,
я б, може, вдав, але тепер... Ні, певне,
щоб до душі душею промовляти,
то треба, щоб ті душі поріднились.
А що ж їх поріднить? О Боже духа!
Дай иншу душу творові моему
або мою від мене одбери!..

(Тихенький стук у двері. Річард спочатку не вважає. Стук повторюється.)

Прошу!

Увіходить пані Бруклі, швачка, і несе якийсь загорток. Мовчки вітаються.

Се ви?

БРУКЛІ.

Принесла вам роботу.

(Виймає і розгортає довгу скульпторську блузу.)

РІЧАРД.

А, вже готова? Дякую. Так от вам.

(Виймає гроші.)

Тут і за все, що ви для мене шили.

Бруклі (пригортає руки до грудей, не беручи грошей).

Ні, пане вчителю, тоді не брала
та не візьму й тепер.

РІЧАРД.

Отак! Чому ж се?

БРУКЛІ.

Я вам так вдячна за мого Томаса,¹⁴³
мій хлопець вас найбільше поважає
за всіх учителів.

РІЧАРД.

Я дуже радий,
якщо ученикам не зле зо мною.
А плату ви прийміть, бо коли ні,
то я не можу взяти од вас роботи.

(Загортає блузу і подає пані Бруклі, тая кладе загорток на стілець.)

БРУКЛІ.

Ні, пане вчителю, коли вже так,
то я б вас попросила... Тільки де там!
Се ще дорожче вийде... але що ж,
я б, може, відробила при нагоді...

РІЧАРД.

А що ж би я зробити міг для вас?
З охотою зроблю й без відробітку.

БРУКЛІ.

Чи не дали б мені отсю фігуру?..

(Показує на статую.)

Вона ж, либонь, дарма стоїть у вас?¹⁴⁴

Мені б здалась...

РІЧАРД.

А вам вона навіщо?

БРУКЛІ.

Бо тії пані завжді химерують,
усе їм не потрапиш, — хто ж їм винен,
як не хочять стояти?

РІЧАРД.

Ну, так що?

Пробачте, я щось вас не розумію.
В нас мова йшла про статую...

БРУКЛІ.

Отож,

бо я б на неї сукні приміряла,
щоб дам не мучити...

РІЧАРД.

Що?! Як?!

(Німіє, запалений гнівом.)

БРУКЛІ (злякано).

Простіть...

Я... я не знала... я не хтіла...

РІЧАРД (помалу схаменувшись).

Добре,

нічого вже... Лишіть мене, я хворий...
А гроші ви таки візьміть. Прощайте.

П. Бруклі, збентежена, бере гроші, вклоняється, присідаючи,
і виходить, залишивши двері непричинені. Ледве вона вийшла,
увіходять троє колоністів: Джонс, О'Патрік і Мак Гарді.

ВСІ ТРИ.

Добри вечір!

РІЧАРД (одвернувся до статуї, щоб схвати свою ще не зовсім
ущухлу стурбованість).

Добри вечір, панове!

ДЖОНС.

Працюєте?

РІЧАРД.

Та... так...

О'ПАТРІК (*дивлячись на статую*).

А що се буде?

Се вам замовила якась громада?

РІЧАРД.

Ніхто не замовляв.

ДЖОНС.

Але ж ви, певне,
збираєтесь продати вашу працю,
мабуть, далеко в церкву католицьку?

РІЧАРД.

Не думаю, щоб хто її купив.

МАК ГАРДІ.

А нащо ж се ви робите її?

РІЧАРД.

Сказати правду, сам не знаю нащо.

МАК ГАРДІ.

Так, для розривки, значить.

О'ПАТРІК.

Що ж се буде?

Якась свята?

РІЧАРД.

Як вам сказать? Се — мрія.

О'ПАТРІК.

Ну, добре, мрія, але що ж воно,
до чого ніби?

РІЧАРД.

Трудно розказати,
до чого, власне, нам потрібна мрія,
і що вона таке, та, певне, в світі
ніхто живий без мрії не прожив.

МАК ГАРДІ.

Та вже ж, поки людина молода,
то все їй там якісь верзуться мрії.

О'ПАТРИК.

Звичайно, молодощі!..

РІЧАРД.

Але ж мрія
не тільки молодим життя красить.

МАК ГАРДІ.

Та инше, справді, хоч і сивоусе,
а бавиться, як молодик.

РІЧАРД.

Ні, мрія
не завжди бавить. Часом то за мрію
річки криваві люде проливають.

МАК ГАРДІ.

Хай Бог хранить такого божевілля!

РІЧАРД.

Хай Бог хранить, хоч нас не сохранив.
Адже і в нашій Англії веселій
чимало крові пролилось за мрії.

О'ПАТРИК.

Хіба ж таки єпископальна церква,
і десятина, й молитовник — мрії?¹⁴⁵

МАК ГАРДІ.

А «прав петиція»? А «пункти»?¹⁴⁶

РІЧАРД.

Мрії!

МАК ГАРДІ.

Та бійтесь Бога! Що ви, пане майстре?

О'ПАТРИК.

Се й ми по мрії аж за море гнались?

РІЧАРД.

Так, мрія нас вела за океан,
до неї ми крізь пущі пробивались,
для неї ми терпіли тяжкі злидні.

О'ПАТРИК.

Та що ж воно було за навождення,
по-вашому?

РІЧАРД.

Свята, велична мрія,
що ніби люде можуть вільні бути...¹⁴⁷

(Мовчання.)

Джонс (відставши давно від розмови, досі з нудьги проходжувався по хаті, тепер, скориставши з перерви, звертається до Річарда).

А я до вас за ділом, пане майстре.
Оце я, бачите, ґрунтець купив
та й глинище на ньому, а не знаю,
чи путня глина. Ось дивіться, грудка,
ви знаєтесь на тому.

РІЧАРД (роздивляється глину).

Для скульптури
вона нездатна.

Джонс.

Ні, я, власне, теє...
Мовляв би, на горшки чі не здалась би.¹⁴⁸
Ми, пане майстре, хтіли заложити
всі три гончарську спілку. Ми б хотіли
начиння вже не просте продавати,
а делікатне. Люде багатіють,
хвалити Бога, — може б, нам сей торг
пішов гаразд. Оце ж я маю глину,
він

(показує на О'Патріка)

хату дасть, а сей добродій —

(показує на Мак Гарді)

гроші.

А вас просив би я зразки ліпити, —
ви чоловік тямущий і бувалий,
набачили усякого начиння
по тих Італіях... там лепський крам!
Так я гадав: як має майстер Річард
Знічев'я тут собі ляльки робити...

РІЧАРД (схопився з місця, за шапку).

Простіть, панове... час мені до школи...
Чи пак до церкви... я піду... прощайте!

(Виходить раптово.)

ДЖОНС.

Чи він здурів?

О'ПАТРИК.

Образивсь.

МАК ГАРДІ.

Я ж казав вам,
що він дивак. Не варт було й вдаватись.

ДЖОНС.

Чого ж се він образивсь?

О'ПАТРИК.

За ляльки.

ДЖОНС.

Так то йому образа? Отакої!
Як трошки там людина пожартує...

МАК ГАРДІ.

А він такий, що не приймає жартів.¹⁴⁹

О'ПАТРИК (дивлячись у вікно).

Дивіться лиш, он майстер коло брами
зустрівся з органістом і магістром...
Щось розмовляють.

МАК ГАРДІ (дивлячись у вікно).

О, либонь, сюди
всі троє подались.

ДЖОНС.

Ходімо звідси,
мені тепер ніяково з тим майстром.

О'ПАТРИК.

Та й справді, що ходім. То люде вчені,
ми не судні з такими розмовляти.

ДЖОНС.

Та, може, хто й судний, се ви даремно,
а тільки часу гаяти не варт.

Всі троє виходять. Входять: МАГІСТЕР і РІЧАРД попереду, прова-
дячи загарливо далі розмову, почату ще надворі. ОРГАНІСТ іде

слідом за ними; він спочатку до розмови не вступає, а тільки прислухається або ходить, роздивляючись по хаті. Річард, увійшовши, засунув завісу, що відділяє ванькір від хати.

МАГІСТЕР.

...Ви, майстре Річарде, дивіться ширше,
Ваш кругозір тісний.

РІЧАРД.

Магістре, ні,
ми просто різно дивимось: я — вгору,
а ви — навколо себе.

МАГІСТЕР.

Хай же й так —
хоч се навряд — зробімо паралель:
вам дорогий ваш хист — не сперечаюсь,
чі вартий він того, річ не про се, —
вам дорогий ваш хист, мені — наука.

РІЧАРД.

Запевне.

МАГІСТЕР.

Так. Non dubitandum est.^I
Ідімо далі: ви в своєму хисті
щаблів найвищих досягли колись...

РІЧАРД (з жалем)

Колись!..

МАГІСТЕР (робить рух рукою, ніби вгамовує Річарда).

При диспуті спокій потрібен —
condition sine qua non.^{II}

РІЧАРД.

Провадьте.

МАГІСТЕР.

Відомо вам, шановний мій колего,
що Universitas^{III} мене магістром
іменувала...

^I Немає сумніву (лат.).

^{II} Необхідна умова (лат.).

^{III} Університет (лат.).

РІЧАРД.

Ще й *honoris causa*.^I

МАГІСТЕР.

Nunc prosequor:^{II} тепер я вчу лічби,¹⁵⁰
а ви вчите вокабул італ'янських
та анатомії, хоч я — учений,
а ви — артиста.

РІЧАРД.

Дуже зле для нас.

МАГІСТЕР.

Нехай — для нас, але не для науки
і не для хисту. Люде й покоління —
се тільки кільця в ланцюгу великим
всесвітнього життя, а той ланцюг
порватися не може. Архімед
убитий був рукою невігласа,¹⁵¹
не встигши теореми докінчити.
Але за рік, чі може за сторік,
знайшлась рука, що дописать зуміла
ту теорему. І ніхто не скаже,
де діло предка, де потомка праця, —
вони злились в єдину теорему.

РІЧАРД.

Магістре, я відповідати буду
так само прикладом. Один артист,
на ймення невідомий, хоч славетній,
лишив нам статую без рук.¹⁵² Минули
роки, віки, тисячоліття... Досі
та статуя не має рук. Я бачив
багато проб ті руки доточити, —
артисти не послідні їх робили,
і що ж? До статуї ніщо не йде,
робота поколінь не злилася.

^I За заслуги (лат.).

^{II} Тепер продовжую (лат.).

ОРГАНІСТ (вступає до розмови).

Се тільки значить, що сама скульптура
скінчила вже свій вік. Та й слава Богу!

РІЧАРД.

Якби се так, то з чого ж тут радіти?
Якби зо світа геть музика зникла,
я б не радів.

ОРГАНІСТ.

Музика і не зникне.
Маленька пісня й та живе віки,
зміняється, дрібниться, знов зростає
і з люду в церкву Божу переходить.
То християнський хист.

РІЧАРД.

Хіба скульптура
Христом проклята?

ОРГАНІСТ.

Не скажу сього,
але вона вже в християнським світі,
коли не завертає до поганства,
то тільки бавить.

РІЧАРД.

Як? То Бонаротті,
по-вашому, робив задля забави?

ОРГАНІСТ.

Не бачив сам я статуй Бонаротті,
і мало хто їх бачить. Тії ж гімни,
що я тут в церкві граю на органі,
по всьому світі християнським чутно.

МАГІСТЕР.

Колего, се не доказ.

ОРГАНІСТ.

Може й так,
я не митець на діспути. А тільки
ніхто на світі не живе без пісні,
а статуї для багачів стоять.

РІЧАРД.

Роса блищить па кожній бадиліні,
а діамант на дорогих оздобах:
обоє — Божий дар.

МАГІСТЕР.

І се не доказ.

РІЧАРД.

Я мав сказати: якби той діамант
покласти на розпутті або в церкві,
то кожний би на нього міг дивитись,
як на росинку.

ОРГАНІСТ.

Наша церква вбога,
щоб купувати коштовні діаманти...

МАГІСТЕР.

Колеги, ми відбилися від теми.
Почнім *ab ovo* і приймім *ad hoc*¹
без доказу, що і скульптура вічна.
Можливо, майстре Річарде, що справді
як скульптор ви тут перестали жити.

РІЧАРД.

То чи не краще б і зовсім умерти?..

МАГІСТЕР (не зважає, провадить спокійно далі).

Як анатом, ви даєте освіту
молодикам, що, може, переважають
колись вас таланом, і ваша праця,
марудна і невидна, приготує
розцвіт блискучий хистові в громаді,
коли для того слушний час настане.
Тим способом ви станете, колего,
невидним підмурівком храму хисту.¹⁵³

РІЧАРД.

Гадаєте, що людські душі камінь,
що можна їх на підмурівки класти?

¹ З латини: *ab ovo* — «спочатку», буквально — «з яйця»; *ad hoc* — «для цього випадку», буквально — «для цього».

Гадаєте, що тільки людське тіло
боїться смерти, а живій душі
конать не страшно?

МАГІСТЕР.

Віра нас навчає,
що в нас душа безсмертна.¹⁵⁴

РІЧАРД.

Ох, магістре!
я в тебе вірив, та тепер я бачу,
що можна й душу задавити. Навіть
раніш від тіла.

(Відходить трохи набік і схилиється до лутки вікна, захоплений жалем.)

МАГІСТЕР (не дивлячись на Річарда).

Хто ж у нас, колего,
тут душу давить? То в чужих краях,
а в нас, в Род-Айленді, не накладають
ярма на душу. Ви скажіть сами:
хіба ви тут яку неволю знали?
Прийшли по волі й живете по волі.¹⁵⁵

(Річард здригається при останніх словах.)

ОРГАНІСТ (нишком).

Лишіть його, магістре, він тремтить,
немов струна розстроена.

(Голосно.)

Магістре,
мені додому час, а там і в церкву,
бо треба репетицію зробити.
Чи разом підемо?

МАГІСТЕР.

Ходім, колего.

ОРГАНІСТ.

Приходьте, майстре, згодом я заграю
вам Stabat Mater,¹⁵⁶ що колись вам так
сподобалась.

РІЧАРД.

Спасибі, тільки я
проситиму, щоб Requiem¹⁵⁷ заграли.

ОРГАНІСТ.

Та не журіться, майстре, далєбі!

РІЧАРД.

Я не журюсь...¹⁵⁸

ОРГАНІСТ.

Ну, прощавайте, майстре!

(Магістер і Органіст подають руки Річардові і подаються до дверей.)
МАГІСТЕР (на відході).

А діспут ми колись докінчимо.

(Магістер і Органіст виходять. Річард хвилинку стоїть сумний,
далі швидко підходить до вікна, одчиняє його й гукає.)

РІЧАРД.

Колего Брайт! Шановний органісте!

ОРГАНІСТ (підходить до вікна).

Що, майстре?

РІЧАРД.

Чи ви знаєте ту пісню
малесеньку про коника в траві:¹⁵⁹
скрипів-рипів, ніхто його не слухав,
а вмер— забули. Там такий і приспів:
«Ой горе, горе, коника забули!»

ОРГАНІСТ.

Се ж проти чого ви мене спитали?

РІЧАРД.

Ні проти чого, так. Се пісня лепська.

ОРГАНІСТ.

Я не співець, а органіст. Прощайте!

(Ображений, відходить геть.)

РІЧАРД.

Колего Брайт!.. Не слухає... розсердивсь!
Не хотячи, образив я людину.
Не зрозумів він... Та хіба се вперше,
що тут мене не розуміють люде?

Та й нащо розуміти їм? Вони
мені дали притулок, працю, спокій
і... справді волю. Хто ж із того винен,
що в мене в грудях серце неспокійне,
що попалив його якийсь вогонь,
до варива та печива нездатний, —
він, може б, міг на олтарі великім
палить великі жертви всепаління...
Та де ж ті олтарі? Я наче бранець,
що на чужій землі шанує бога,
нікому не відомого в країні...¹⁶⁰

(Задумується. Потім дивиться в вікно.)

Мов примеркає... Тінь лягла від пущі...
Он там дорога стрічкою біліє...
Щось мріє, наче хтось іде чи їде...
Отак і я прийшов сюди колись...
Тяжкий був шлях, не витримав би Деві...

(Співає врівголос.)

«Куди ви зібрались так пізно в дорогу,¹⁶¹
мій Річарде, добрий мій пане?» —
«Моя королево, моліться ви Богу,
то легше на серці вам стане». —
«Ніч темна на морі, — пождіть хоч до рана,
мій Річарде, добрий мій пане...»

(Перестає співати.)

Забув слова, а голос пам'ятаю, —
бувало, часто батенько співав...¹⁶²
А мати ненавиділа балади...

(Співає.)

«Куди ви зібрались так пізно в дорогу,
мій Річарде, добрий мій пане?»

(Знов перестає.)

Як тут раптово западає вечір...
Чого воно? Бувало, так і в пущі...
Ніколи не забуду того шляху...

(Співає.)

«Ніч темна на морі, — пождіть хоч до рана,
мій Річарде...»

(Уриває, приглядається в вікно, далі схоплюється, придивляється
пильніше на дорогу.)

А справді їде хтось?

Сюди? Здається... та невже?.. Мій Боже!

Се Джонатан!

(Кидається до дверей, стрівається з Джонатаном, вони падають
один одному в обійми.)

Мій друже! Джонатане!

(Захожується коло Джонатана, сажая його поза столом і частує, ви-
тягши децю з шафки їсти й пити.)¹⁶³

Сідай же, брате, відпочинь, приймайся!

Ти ж, певне, довго проблукав у пущі!

Тяжка дорога?

ДЖОНАТАН.

Ні, тепер не дуже,

за стільки часу вторували люде.

Таки ж минуло вже немало років,

як ти покинув нас.

(Придивляється до Річарда.)

А все, здається,

ще б не пора тим рокам стільки срібла

на чорні кучері твої покласти?

Чи то ж і я змінився так?

РІЧАРД (дивиться на Джонатана).

Ти? Ні,

не дуже... Як же ти сюди заїхав?

Невже се задля мене?

ДЖОНАТАН.

Так, найбільше,

а то ще й Ріверса я мав одвідать,

до нього й діло є. Він, бач, до нас

прохання слав недавно через люде,

чи не дозволили б йому вернутись.

РІЧАРД.

І що ж?

ДЖОНАТАН.

Дозволено.

РІЧАРД.

А, так?.. Ну, як же там маються твої?

ДЖОНАТАН.

Спасибі, добре.

РІЧАРД (з видимим зусиллям і непокоєм).

А... в мене... всі живі?

ДЖОНАТАН.

Живі й здорові.

Вони тобі вітання посилають.
Сестра тебе просила запитати,
чі хтів би ти до неї повернутись.

РІЧАРД.

Душа моя до неї рветься завжді.

ДЖОНАТАН.

Ну, то вернись!

РІЧАРД.

Навіщо се ти кажеш?

Я ж вигнаний за вироком громади.

ДЖОНАТАН.

Се був не стільки вирок, скільки порив.
Коли б ти вмів той порив переждати...

РІЧАРД.

Не вмів...

ДЖОНАТАН.

Не хтів.

РІЧАРД.

Про се даремна мова.

ДЖОНАТАН.

Та й правда, то минуло вже. Тепер
громада вирок той забудь готова.

РІЧАРД.

Хіба що так... А хто ж її просив?
Невже сама сестра?

ДЖОНАТАН.

Ні, Крістабель
сльозами серце матері збудила,
і згодилась піти просить громаду
твоя шановна паніматка.

РІЧАРД.

Боже!
Таки призналася до сина мати...

ДЖОНАТАН.

Вона надіється, що ти ще прийдеш,
як блудний син...¹⁶⁴

РІЧАРД.

Вона сказала так?

ДЖОНАТАН.

Вона се говорила при громаді.

РІЧАРД.

Мене взивати блудним привселюдно!..

ДЖОНАТАН.

Громада се ласкаво прийняла.
Сам Годвінсон казав, що коли ти
покірно прийдеш, повний каяття
і скрухи серця, — він тобі пробачить,
як і громада.

РІЧАРД.

Та невже він дума,
що я просив би вибачення в нього?¹⁶⁵

ДЖОНАТАН.

Він покаянних слів не зажадає.

РІЧАРД.

Я маю, отже, каятися ділом?

ДЖОНАТАН.

Се ж ясна річ.

РІЧАРД.

Так, правда, ясна річ.

ДЖОНАТАН.

Я раджу покоритись. Вір, мій друже,
ти сам би в тій покорі мир знайшов,

той мир душі, якого ще ніколи
у тебе не було.

РІЧАРД.

Та вже й не буде!

ДЖОНАТАН.

Колись і я про себе думав так,
аж поки переміг, зломив гординю.
А відколи я сам себе відрікся,¹⁶⁶
я мир і благодать у серці чую.

РІЧАРД.

Як я давно таких речей не чув!

ДЖОНАТАН.

Послухай же тепер! Нехай мій голос
волаючим не буде у пустині.¹⁶⁷
Кажу тобі, волаю і благаю:
скорися, Річарде!

РІЧАРД.

Не вмю, брате.

Суди Господь між мною й тими людьми!
Не гнеться шия перед Годвінсоном,
не може серце стерпіти неправди,
хоч би й від матери.¹⁶⁸

ДЖОНАТАН.

А для сестри?

РІЧАРД.

Навіщо здався їй покірний Річард?
Хіба на те, щоб у труну покласти?

ДЖОНАТАН.

Покинь ти, Річарде, сі горді речі,
то марний дим, згадай живих людей.
Небожа Деві ти любив, як сина.

РІЧАРД.

Що з ним тепер?

ДЖОНАТАН.

Нічого, добрий хлопець.

РІЧАРД.

Не ліпить?

ДЖОНАТАН.

Ні, в малярстві став кохатись.
Хотів би він в Голяндію поїхать
з товаришами, трохи підучитись,
та грошей брак. А шкода, бо малює
таки незгірше. Він охоту має,
та й кривні не противляться, бо що ж,
він грішного нічого не малює.

РІЧАРД.

Що ж він малює?

ДЖОНАТАН.

Більше все портрети.
Свій власний змалював. От я привіз.
(Виймає невеличкий портрет, намальований на дощечці.)
Се він тобі в дарунок посилає.

РІЧАРД (придивляється. Голос тремтить).

Мій Деві... Ще покращав... Вус чорніє...
Ті самі очі винозорі, щирі,
та сама іскра в погляді. Мій хлопче!
Душі моєї сину дорогий!

ДЖОНАТАН.

Вернись до нього.

(Мовчання.)

РІЧАРД.

Нащо б я вернувся?
Щоб угасити душу молодечу?
Тепер він пам'ятатиме довіку,
що був колись у нього дядько Річард,
одважний, вільний і непримиримий,¹⁶⁹
покірний тільки правді і красі.
Не хочу я той спогад потьмарити,
не хочу я, щоб мій коханий Деві
і молоді товариші його
на мене головою покивали:
«Був кінь, та з'їздився!»¹⁷⁰ Се вже найгірше.

ДЖОНАТАН.

Все гордощі. Ти, Річарде, для слави
готов душі спасення загубити.

РІЧАРД.

Для слави? Де ж? Яку ж я маю славу?
Не край ти мого серця!

ДЖОНАТАН.

Вибачай,
я хотів сказати...

РІЧАРД.

Та що вже говорити!
Ми все сказали, що могли, здається.¹⁷¹

ДЖОНАТАН.

Я мав сказати, що, крім мене й родини,
у тебе ще є приятелі вдома.

РІЧАРД.

Які ж се праведники?

ДЖОНАТАН.

Пані Томсон.¹⁷²

РІЧАРД.

Такої щось не знаю.

ДЖОНАТАН.

Се вдова
по Томсоні, — колишня Дженні Кембль.
Вона недовго заміж була,
тепер вона вже...¹⁷³

РІЧАРД.

Годі, не розкажуй!
Чі пані Томсон, а чі панна Кембль, —
однаково. Не знаю сеї жінки.¹⁷⁴

(Мовчання.)

ДЖОНАТАН.

Що ж я твоїй сестрі скажу про тебе?

РІЧАРД.

Скажи їй тільки: воріття немає.

ДЖОНАТАН.

І се остатнє слово?

РІЧАРД.

Так, остатнє.

(Одвертається.)

ДЖОНАТАН.

Ні, Річарде, ти не ховай сих сліз,
я бачу їх. Скажу твоїй сестрі:
він плакав, те говорячи.

РІЧАРД (переміг себе).

Як хочеш...

Скажи моему Деві, щоб конечно¹⁷⁵
в Голяндію поїхав...

(Іде до скрині, виймає з неї гроші і дає їх Джонатанові.)

Ось, віддай
йому сі гроші. Мій гіркий зарібок
сей раз нехай не йде на хліб насущний.
Скажи йому: просив твій дядько Річард,
щоб ти артистом був і не корився.

ДЖОНАТАН.

Я гроші передам.

РІЧАРД.

А слово?

ДЖОНАТАН.

Ні,
то грішне слово.

РІЧАРД.

Що ж, не говори!
Мій Деві і без слів все зрозуміє.

(Мовчання. Джонатан ховає гроші.)

ДЖОНАТАН.

Я бачу, більш нічого не діждуся.
З тим і піду.

(Пауза.)

РІЧАРД.

Куди ж? Ночуй у мене!

ДЖОНАТАН.

Піду до Ріверса. Бувай здоров!¹⁷⁶

(Стискають руки. Джонатан подається до дверей, на відході.)

Що матері твоїй сказать?

РІЧАРД.

Нічого.

Джонатан виходить.¹⁷⁷ Під час діалогу помалу споночіло. Тепер тільки невиразне зоряне світло трохи освічує хату.

РІЧАРД (прислухається, як тихшає хода Джонатана надворі, далі сідає в кінці стола).

Який я садинокий, Боже правий!¹⁷⁸
Що ж, я досяг, чоґо хотів, — я вільний.
Розбив усі кайдани своґо серця
і серце вкупі з ними. Так, я вільний.
Нема у тьмі ні впину, ні дороги,
нема й мети... До краю доборовся...
Невже тепер, як перемиг я все,
мене самого переможе туга?
Ні, те, для чоґо я всього відрікся,
нехай мене ратує. Искро Божа!¹⁷⁹
Спалила ти мені оселю рідну,
тепер світи для мене на чужині,
багаттям хатнім стань.

(Встає, запалює світло, ставить його на постаменті, відслоняє ванькір, підходить до закритої статуї, бере за покривало, трохи одслоняє його, але спиняється.)

Що ж я хотів
змінити в сій статуї? Над чим робити?
Кінчати? Ні... Наближить до природи?
Взірця нема... Фантазії дасть волю?
Не б'є моя фантазія крилами,
бо зламані...

(Спускає покривало.)

Чоґо ж мовчиш ти, думко?
Ратуй мене!.. Чоґось замерло серце...
Втомилось битись? Так... І я втомився...

(Сідає на край п'єдесталу статуї.)

А може, все була одна мана?
І, може, то була не искра Божа,
а вогник той, що над баґном літає
і зводить подорожнього на безвість...¹⁸⁰

І, може, всі вони не помилялись,
а тільки я... Я все життя віддав¹⁸¹
зрадливому, невдячному куміру...
В найтяжчий час мене кумір мій зрадив.
Так будь він проклятий!..

Що я сказав!

Та як не гріх було дожити до сього?
Прости мене... Кого се я благаю?
Глухую пустку? Як тут страшно, Боже!

(Вибігає з хати.)

Вибігши, Річард кинув двері одчинені; від протягу світло на по-
стаменті блимає, і чорні тіні від статуї, від кістяка і від шкільних
лав перебігають по стінах і по підлозі. Хата якусь хвилину порож-
ня. Потім входять магістер і мессер Антоніо,¹⁸² чоловік поваж-
ного віку, має одіж і манери венецького *nobile*¹ XVII віку.

АНТОНІО (стає на порозі і здивовано оглядає хату).

Магістре хвальний! Смію запитати:
ви певні в тім, що се його домівка?

МАГІСТЕР.

Тут помилки ніяк не може бути,
шановний мій добродію.

АНТОНІО.

Седивно...

МАГІСТЕР.

Дозвольте вас тут залишити?
Коли вже так ви спішітесь покинуть
Род-Айленд наш...

АНТОНІО.

Я змушений спішитись!

МАГІСТЕР.

То мушу я зібрати громаду нашу,
щоб зараз про гандльові пункти¹⁸³ радить.
Я мушу там з латинського тлумачить,
бо в нас не всі освічені в сій мові.

¹ Nobile—з італ. «благородний», тобто «шляхтич».

АНТОНІО.

Безмірну дяку винен я за тее,
магістре найславутніший, що ви
моєї справи прийнялись так пильно.
Коли дорівнює ученість ваша
ввічливости — а в тім нема сумніву, —
то ся нова земля пишатись може
великим, дивним світочем науки.

МАГІСТЕР.

Землі нової вченість і ввічливість
не важиться і віддалік рівнятись
до давніх цнот Венеції старої.¹⁸⁴

АНТОНІО.

Бракує слів, щоб гідно відповісти...
Здаюсь на вашу ласку, мій магістре.

МАГІСТЕР.

Мій пане, я щасливий вам служити.

(Церемонні поклони. Магістер виходить.)

АНТОНІО.

Се студія митцева? Ні, се пустка!
Се не подібне до світлиці тої
Рікардо молодого, де бувало
і музи й грації еднались любо.
Стоїть якась фігура одинока,
мов пам'ятник могильний, а до неї
кістяк сміється реготом безгучним.
Невже й мешканець хати їй під стать?
Се страшно й здумати!..

(На порозі з'являється Річард; побачивши Антоніо, жахається.)

РІЧАРД.

Небесна сило!

Мессер Антоніо? Я стратив розум!
Се привид!

АНТОНІО.

Не жахайтесь, любий друже!
Постарів Тоніо, та ще живий,
ще й хоче торг у вас тут оживити.

РІЧАРД (спочатку без слів гаряче вітається з ним).

Шановний друже! Се ж у мене в хаті¹⁸⁵
зійшло веселе сонце італіянське!

АНТОНІО.

Се впору, бо таки у вас темненько.

(Річард кидається запалювати більше світла. В одчинене вікно раптом вривається голосний гук органа.)

АНТОНІО.

Що се таке? Gloria in excelsis?¹⁸⁶
Що за музика?

РІЧАРД.

Тут близенько церква.¹⁸⁷

АНТОНІО (прислухається).

Тутешній органіст чудово грає.

РІЧАРД.

На всю колонію артист єдиний.

АНТОНІО.

Я бачу, ви навчилися покори,
як справжній пурітанин.

РІЧАРД.

Не покора,
а щира правда. Тут нема артиста,
окрім того, що грає там у церкві.

АНТОНІО.

Та ще господаря сієї хати?¹⁸⁸

РІЧАРД.

Я тут не артист. Був гончаром
І муляром, тепер учителюю.

АНТОНІО.

З конечности бере артист роботу,
яку прийдеться. Навіть Аполлон
узявся раз до мулярської праці.¹⁸⁹

РІЧАРД.

Якби згубив кітару Аполлон¹⁹⁰
і стратив голос, мурував би тільки,
то певне б звався муляром, не богом.

¹ Gloria in Excelsis Deo—з лат. «Слава у вишніх Богу».

АНТОНІО.

Гай, гай, маестро! Се ж ота покора,
що гірша гордоців. Чи я ж повірю,
щоб справді ви могли згубити в пущах¹⁹¹
Нової Англії талан ваш?

РІЧАРД.

Мій талан?

Ох, як давно не чув я сього слова!
Мессер Антоніо, вам я скажу
те, що й промовить важко... Мій талан
тепер мені здається метеором,¹⁹²
що вже погас. Блиснув він так раптово,¹⁹³
не дав ні світла, ні тепла...

АНТОНІО.

Адже ж він
всім погляд зчарував, хто тільки бачив
його блискучий лет.

РІЧАРД.

Та хто ж те бачив?

АНТОНІО.

Ми, академія, венецький цвіт.¹⁹⁴

РІЧАРД.

Прийшли до мене ви, мов Одіссей,
що викликав з Еребу Ахіллеса¹⁹⁵
умерлого і розмовляв з марою
про давні справи, про геройські вчинки.
Між мертвим і живим лежав поріг
Еребової брами,¹⁹⁶ а розмова
безкровній тіні жалю завдала,
що аж заплакали погаслі очі...
Akademia delle belle Arti!¹
То — інший світ, тепер чужий для мене.

АНТОНІО.

Він міг би бути вашим.¹⁹⁷ Ви, маестро,
в Італії були б не метеором.

¹ Академія красних мистецтв / Академія образотворчих мистецтв (італ.).

У нас ви б стали другим Бонарроті
і дорівняли б славі Донателла.¹⁹⁸

РІЧАРД.

Я пізнаю concetti^I італ'янські.

АНТОНІО.

Се не concetti, ні, не компліменти,
я тільки те кажу, що пам'ять каже,
вона ж усе те вірно доховала,
що ви колись творили й говорили.¹⁹⁹

РІЧАРД.

Що говорив, того вже й не згадаю.

АНТОНІО.

Хто в нашому senacolo,^{II} бувало,
так високо здіймав просвітле чоло,
так весело злотистим кубком брязкав,
так голосно гукав: «Evviva l'arte!»,^{III}
найголосніш од всіх?

РІЧАРД.

Те все минуло.

Геть розкотились золотії кубки,
і сохне марно добрее вино,
а чоло молодече похилилось
і помарніло.²⁰⁰

АНТОНІО.

Що ж вам не дає
в Італію вернутись, в край щасливий,
де лаври й мірти путь вам устилали?

РІЧАРД.

І там були не тільки лаври й мірти, —
були ще й інквізиції декрети.²⁰¹
Ви чей же пам'ятаєте?

^I Вишукані вислови/дотепні словесні вигадки/блискуче виражені тонкі думки (італ.).

^{II} Верхня кімната (італ.); переносно — «товариство»/«тісний гурт».

^{III} «Хай живе мистецтво!» (італ.).

АНТОНІО.

Не бійтесь,
тепер часи змінились.²⁰²

РІЧАРД (сумно).

Так, змінились.
Не буде ні декретів, ані лаврів.

АНТОНІО.

Така розмова і сумна, й даремна.
Ви краще покажіть мені роботу, —
не вірю я, щоб не було її.
Хоч би артисту руки відрубали,
він все-таки творить не перестане.

РІЧАРД.

Нема чого показувать багато.
Хіба оце...

(Іде і розкриває статую.)

Ви в нас, шановний друже,
були здавен «над хистами суддя».
Тепер од вас я вироку чекаю.²⁰³
Не знаєте, як дорогий для мене
і присуд ваш, і кожне ваше слово!
Так, мов я досі був десь у пустині,
де й голосу людського не чував,
а тут одразу чую рідну мову.
Хіба ж вона не буде дорогою,
хоч би у ній почув я смертний вирок?

АНТОНІО.

Про смертні вироки нема і речі.
Nunc delectandum est.¹

(Довго і уважно дивиться на статую. Річард трівожно стежить за його поглядом.)

Скажіть, маестро,
коли ви почали оцей утвір?

¹ Тепер треба радіти (лат.).

РІЧАРД.

Коли почав? Не знаю, як сказати:
в Венеції з'явилась перша думка.²⁰⁴
Я вже тоді робив маленькі проби,
бо скрізь мені оця ідея мріла,
де б я не був. Колись в Масачузеті
зробив я статую... її нема.

АНТОНІО.

А де ж вона?²⁰⁵

РІЧАРД.

Велика ласка буде
не вимагати відповіді на се.

АНТОНІО.

А се ви хутко маєте скінчити?

РІЧАРД.

Раніше, мабуть, путь моя скінчиться.

АНТОНІО.

Се буде шкода. Статуя хороша.
Хоч, як то кажуть, трохи tormentata.²⁰⁶

РІЧАРД.

Не диво... Сам я вимучений вкрай.

АНТОНІО.

Так не беріте слів моїх, маестро.²⁰⁷
Я, друже, сим сказати не хтів, що вам
вже справді сили творчої бракує,
а тільки те, що ви дали над нею
запанувати розмислу, що видно
вагання в сьому творові...

(Замовкає, шукаючи виразу своїй думці.)

РІЧАРД.

Мессер,
не жалуйте, я не прошу пощади.

АНТОНІО (намагаючись сховати ніяковість).

Та вам у ній нема й потреби, друже.
Се ж критіка, а критіка звичайне
ускіплива, часами то й над міру...

Пригадую, ви тільки що казали,
що мали проб чимало.²⁰⁸ Я хотів би
їх порівнять до статуї сієї.

РІЧАРД (*іде і доставляє з шафи маленьку фігурку воскову*).

Отсе одна зосталася від них,
і ту я виніс, наче тіло друга,
убитого в останнім бойовиську.

АНТОНІО (*придивляється до фігурки; обличчя його хутко приймає екстатичний вираз*).

Маестро! Слухайте! Та се ж перлина!
Се ж гріх — таке од світу заховати!
Ви — пурітанин, ви зросли на текстах,
а притчу про таланти і забули!

РІЧАРД.

Шановний друже, я ту притчу знаю,
аж надто взнав...²⁰⁹

АНТОНІО.

На ймення Аполлона
і всіх Камен!²¹⁰ Скажіть мені, маестро,
коли ви утворили сю перлину?

РІЧАРД.

Та ще в Венеції. А потім трохи²¹¹
переробив обличчя їй.

АНТОНІО.

Здається,
сей ваш утвір скидається з фігури
на Кароліну д'Орсі.

РІЧАРД.

Може бути.

АНТОНІО.

Недарма ж то чужинець геніяльний
до італіянки залицявся!

РІЧАРД.

Ні,
ви помиляєтесь.²¹² Не залицявся.
Релігії краси при ній я вчився.

Якісь зальоти я вважав би просто
за профанацію.²¹³

АНТОНІО.

Сама сіньйора
(становить тим часом фігурку на стіл коло себе)
десь не такої думки про зальоти, —
у неї завжди трое cіcіsbei,¹
крім чоловіка.

РІЧАРД.

Замужем вона?

АНТОНІО.

Давно. За тим гладким, багатим Ф'яскі.²¹⁴

РІЧАРД.

Вона й тепер так ідеально гарна?

АНТОНІО.

Тримається незгірш. Хоч, звісно, літа...

РІЧАРД.

Мессер Антоніо, навіщо ви
мені се розказали?

АНТОНІО.

Любий друже!
Нехай вас не вража мій розповідок,
оте, що я вам розказав, — життя,
а се, що тут мене чарує, —
(показує на фігурку)

мрія.

Життя і мрія в згоді не бувають
і вічно борються, хоч миру прагнуть.
А в skutку боротьби — життя минає,
а мрія зостається. Се ж то й значить:
Pereat mundus, fiat ars!

(Показує на девіз, виписаний на п'єдесталі фігурки. Річард не відповідає на се й задумується.²¹⁵ Антоніо бере Річарда за руку.)

Маестро!

¹ Cіcіsbei (італ.) — приятелі заміжньої жінки.

Як другу, як артисту, раджу вам,
прошу і заклинаю вашим хистом:
верніться-бо в Італію! Я певен,
там оживуть і мрії ваші, й слава,
і розцвіте талант під нашим небом.
Мій корабель до вашої послуги
з господарем його.

(Кладе собі руку до серця і вклоняється Річардові.)

РІЧАРД.

Спасибі, друже,
хоч я прийняти не можу призволення;
пробачте ви мені і зрозумійте.
Хоч ясне ваше сонце італьянське, —
осліплого воно не просвітить,
а сльози викличе з очей незрячих.²¹⁶
Тепер — вже пізно. Як мені вернутись
в той край, де бачили мене колись
у розцвіті, де всі колись на мене
великі надії покладали?
Що ж я там покажу? Чим похвалюся?
Так я почав

(показує на фігурку)

і ось як я скінчив!

(Показує на статую.)

Ні, після сього вже не воскресають!
Ви кличете мене на корабель?
Ні, друже, не беріть з собою трупа,
се, кажуть мореходці, не годиться...²¹⁷

(Гірко усміхається.)

Чоловік (увіходить).

Шановний пане! Може, ваша ласка
до збору в дім громадський завітати,
щоб діло завершити.

АНТОНІО.

Зараз буду!

(Чоловік виходить.)

Я мушу йти, а там час і в дорогу, —
я вже давно по Новім світі їжджу,
а до Старого путь назад чимала —
баритися не можна мореходцям.
Так що ж, маестро?

РІЧАРД.

Тяжко знов казати
те, що нелегко вимовить і раз...
Вклоніться там Венеції від мене²¹⁸
і скульпторам, хто з них ще не забув
товариша. Сіньйорі Кароліні
перекажіть, як зайде річ про мене,
привіт мій вдячний і глибоку шану.
З усіх людей, яких я знав на світі,
вона мені в житті дала найбільше, —
вона дала мені найкращу мрію.
Хай бог її благословить за те!
А вам, шановний друже, щира дяка
за вашу приязнь.

АНТОНІО.

Шкода, що вона
не придалась ні на що вам, мій друже!
(Стискають руни, Антоніо подається йти.)

РІЧАРД.

Мессер Антоніо!

АНТОНІО.

Що, любий друже?

РІЧАРД (дає йому фігурку).

Візьміть сю «мрію», хай вона іде
в святу країну, що її зродила.
Не хочу я загинути з душею.
Візьміть її, постановіть її
там, де колись мене квітчали лавром,
і всім скажіть: «Се Річарда душа»!

Антоніо бере поважно, мов релігійно, фігурку до рук. Мовчазні
поклони. Антоніо виходить.

РІЧАРД (сам).

Душа моя за океан полине,
а я зостануся бездушним тілом,
серед костей, з потворою сією,
мертворожденною.

(До статуї.)

Яка бридка!

Ненавижу тебе! Горить лице
від сорому, що показав тебе!
Так згинь же, проклята, зо мною вкупі!
Не хочу я себе переживати!
Хай згине все і сліду не лишиться!

(Замахується, щоб скинути статую з н'єдесталу, але опускає руки.)

Ні, не здійсмається рука на тебе,
дитя моєї розпачі і туги.
І жаль мені тебе, так тяжко жаль,
мов батькові нещасного дитяти,
що вічною калікою вродилось...²¹⁹
Сей твір мій бронзи й мармуру не діжде.
Не пережить йому свого творця.
Не встигну сам я в землю обернутись,
як висохне і розпадеться глина.
Нехай стоїть до часу... Ну, а я?
Готовий заповіт — чого ще ждати?
Пора б у вічну путь...

(Чутно орган, грає Requiem.)

Таки згадав

моє прохання добрий мій колега,
заграв і Requiem. Я буду вдячний,
уважно слухатиму...

(Сідає коло вікна і слухає.)

Грізні гуки...

вони віщують вічну муку в пеклі.
Я в ньому вже й тепер... О!. відгук раю?
Він обіцяє вічний спокій... спокій,
та й годі... Я колись не хтів спокою...

Тепер я чую, сила в мене гине,
як сей акорд... Я не можиму жити
єдиним хлібом. От могутній грім!
То сурма янгола! То поклик з неба!..
Коли ж мене покличе янгол смерти?
Я чую, вже його недовго ждати...²²⁰

КІНЕЦЬ.

1897–1909

НА ПОЛІ КРОВІ

Драматична поема²²¹

Глуха містина²²² в околиці Єрусалимській. Попід глинищем,²²³ серед колючих хащів та червонястого бур'яну, що росте на солонці, розчищено невелику нивку, але скільки кривих дерев з червоною корою залишено зрідка по ній.²²⁴ Чоловік, худий і зниділий, але з природи кременний та тривкий, копає ту нивку великою мотикою і часто викидає²²⁵ каміння з землі, від часу до часу спинаючись та втираючи піт з обличчя.

Дідок-прочанин іде²²⁶ повз нивку стежкою, що звертає в бік від²²⁷ великого Єрусалимського шляху. Прочанин важко дише і налягає на ціпок, ідучи, бо день душний. На ціпку вгорі прив'язана тиковка²²⁸ хилитається порожня і калатає. Чоловік, що працює, оглянувся на мить, почувши те калатання, але зараз же нахилився знов до праці.

Прочанин (спиняється коло працюючника).

Благослови Господь²²⁹ твою роботу,
мій брате!

(Працюючник мовчить, не одривається від роботи і не дивиться на прочанина. Прочанин тихо до себе.)

Він, либонь, глухий.

(голосніше)²³⁰

Мій друже!

Благаю ревне, дай мені водиці!²³¹
Хоч я ще й не багато увійшов,
а вже всю воду випив, — душно, бачиш,
а тиковка мала.

Чоловік (показує на кухоль з водою, захований у бур'яні).

Он, можеш взяти.

Прочанин (жадібно приникає до кухля і довго п'є; потім, напившись).²³²

Нехай Господь тобі²³³ продовжить віку,
що ти мене поратував.

(Чоловік знов не подає знаку, що чув сі слова.)

Скажи,
де ж ти береш тут воду? Я піду
та й наберу собі й тобі. Куди тут²³⁴
по воду йти?

Чоловік.

Туди.

(Показує мотикою в той бік, звідки прочанин прийшов, і знов нахиляється до праці.)

Прочанин.

Назад... Ну, знаєш,
мій синочку,²³⁵ пробач мені, старому,
я підтоптався вже за довгий вік,
лінівні ноги стали.

(Сідає на межі під деревом.)²³⁶

Світ не близький
мені до дому йти. Я з Галілеї.²³⁷
Ходив оце в Єрусалим на прощу,²³⁸
там маю родичів — сестру і тітку —
от з ними й паску їв.²³⁹ А ти, мій сину,
єрусалимський?

Чоловік.

Ні...

(поспішно)

єрусалимський!
Авжеж!.. Хіба, ти думаєш, я звідки?

Прочанин.

Та я не думаю нічого. Так от
спитав собі...²⁴⁰ А поле се — твоє?

Чоловік.

Авжеж, моє. Чие ж би мало бути?

Прочанин.

Ото яка чудна балачка в тебе!²⁴¹
То я тому²⁴² спитав, бо пам'ятаю,

що як ішов я се в Єрусалим,²⁴³
то ся містина облогом стояла
і нивки сеї наче не було,
хоч люде вже здебільша обробились
у полі й по горóдах.²⁴⁴ Деь недавно
купив ти сюю землю?

Чоловік (неохоче).

Та... недавно.

Прочанин (оглядає містину уважним оком хлібороба).

А скільки дав за неї?

Чоловік (так само неохоче).

Небагато.

(З понурим глузуванням.)²⁴⁵

А ти хіба перекупити хочеш?

Прочанин (добродушно).

Та ні, на щó ж мені? Я не тутешній.

А дорого, либонь, земля коштує
коло Єрусалиму?²⁴⁶

Чоловік.

Як для кого.

Прочанин.

Ну, тобто, значить, як яка земля.

Чоловік (злісно).

Не як яка земля, а як для кого!

Я так сказав, то так і розумій.

Прочанин (трохи збентежений його тоном, підводиться. Здержано).

Я розумію. Ти, відай,²⁴⁷ убогий,
то й дорого тобі дались ті гроші,
що ти за землю заплатив. Багач
сказав би, може: «се земля дешева», —
адже тепер я зрозумів тебе?

Чоловік (шорстко).

Мені не треба твого розуміння.

Напився, відпочив ти, — ну й іди.

Мені з тобою ніколи базікать.

Прочанин (відступив було ображений, потім спинився).

Ні, все ж я так не можу відійти!

Слова твої шорсткі, а серце добре.²⁴⁸

Твоя водиця справді мов цілюща, —
вона мені аж сили придала.

Повинен я тебе благословити,²⁴⁹
як батько сина рідного.

(Подається до чоловіка, підвівши руки для благословення.)²⁵⁰

Чоловік (поспішно, мов з острахом).

Стій, діду!

Он там... є ще вода... ти хтів сповнити
сю тикву на дорогу... дай, налляю...

(Одв'язує тиковку²⁵¹ від цівка, переливає в неї всю воду з кувля і знов прив'язує.)

Ну, от... І йди собі... і не кажи
нічого більше... я зовсім не хочу
твого благословення... я не хочу...
Ну, що ж? Чого ти дивишся? Іди!

Прочанин (поступається ще ближче і вдивляється в чоловіка, не
вважаючи на його нетерплячі руки).

Та ні, стривай, тепер мені здається,
що ти мені мов по знаку. Та вже ж!

Ти навіть був-таки у мене в хаті
в Капернаумі, вкупі з тим пророком,²⁵²
що се його розп'ято.²⁵³

Чоловік (здригнувся і спустив очі).

Я не тямлю,

про що говориш.

Прочанин (щиро).

Ти мене не бійся.

Я не такий, щоб зрадити людину,
та ще таку добрячу. Сам я, звісно,
не думаю, щоб твій учитель справді
Мессією мав бути, Сином Божим,
бо знаю ж добре, чий він син і звідки, —²⁵⁴
все ж я його вважаю за пророка.²⁵⁵

Він знав таке, що нам не дано знати.
Він був таки великий чоловік.

Чоловік.

Великий? Чим же се він був великий?

Прочанин.

Чим? Духом тим, що Бог йому вділив.

Чоловік.

Яким там духом? Що ти знаєш, діду!
Він був такий, як всі!

(Завважає заперечливий рух прочанина.)

Авжеж, як всі!

Не кращий анітрошечки! Любив він
вино і пахощі. Любив, щоб завжди
жінки йому вродливі слугували, —²⁵⁶
вони за ним ходили цілим роєм,
а він їм дозволяв, щоб ноги мили
йому коштовним нардом,²⁵⁷ щоб волоссям²⁵⁸
розкішним, як буває у блудниць,
вони йому ті ноги витирали.²⁵⁹
О, ти його не знав!²⁶⁰

Прочанин.

Стривай-но, хлопче!

Та я ж таки тебе напевне бачив!
От навіть пригадав і як зовуть:
тобі на ймення Юда!

Чоловік (збентежено).

Хоч би й так?

Чи мало є людей з таким іменням?²⁶¹

Прочанин.

Та й з тим пророком два таких було,
що звались Юдами. Один земляк мій,²⁶²
а другий здалека... забув я місто,
з якого був він родом...

(Пригадує.)²⁶³

Чоловік.

А навіщо

тобі здалось те місто?

Прочанин.

Та казали
мені в Єрусалимі, що неначе²⁶⁴
той Юда сторонський привів сторожу
на вчителя свого...²⁶⁵

Чоловік.

А що тобі,²⁶⁶
хто саме там привів і як те сталося?²⁶⁷

Прочанин.

От якось не хотілось би мені,
щоб ти був тим...

(Радісно.)

Ба ні, вже ж, се не ти!²⁶⁸
Згадав я: хтось казав, що Юда-зрадник
завісився.²⁶⁹

Чоловік (мимоволі).

Неправда!

Прочанин.

Як? Неправда?

(Вдивляється в чоловіка, тому, очевидячки, тяжке те вдивляння.
Прочанин помалу відступає.)

Тепер я бачу добре: ти той Юда,
що вчителя продав.

Юда (з одвагою безвихідності змінє свою дотеперішню понуро-по-
тайну гутірку на рішучу, до нахабности одверту).²⁷⁰

А якби й так?!

Ти думаєш, боюсь я сього слова?
«Продав! Продав!» Хто дарма віддає,
той ліпше робить?

Прочанин (відступаючи ще).

Та... вже наче ліпше...

Юда (поступаючи до прочанина).²⁷¹

Ні, гірше! Дурень той або злочинець,
хто дарма віддає. Хто ж продає,
то значить, що йому потрібні гроші,
а більше нічого і нічого не значить.²⁷²

Прочанин.

Та тут же річ іде не про товар.

Юда.

Що є товар? Як хто що зайве має,
той може те продати. От я мав
учителя, — як він зробився зайвим,
то я його продав.²⁷³

Прочанин (з мішаним виразом призирства і цікавості).²⁷⁴

І скільки взяв?

Юда.²⁷⁵

Взяв тридцять срібняків! Що? може, мало?²⁷⁶

Прочанин.

Та вже хоч би дорожче продавав...

Юда.

Я б сам радніший більше вторгувати,
так що ж, за мій товар більш не дали.²⁷⁷
Якби продав за тридев'ять талантів,²⁷⁸
то, звісно, се було б куди почесніш!
Га? Чи ж не так? Тоді б купив я царство,
а не оце скупе, злиденне поле.²⁷⁹
Се ж солонець. От бачиш, ся містина
коштує тридцять срібняків, — за стільки²⁸⁰
не можна ліпшої землі дістати...²⁸¹
От мучуся як проклятий над нею,
а чи вона що вродить, сам не знаю.

(Загарливо копає землю.)

Прочанин.

На що тобі здалась та вся рахуба?

Юда (кинув мотику і заложив руки на грудях. Випростався).²⁸²

А що ж? Було мені довіку жити
жебрацьким хлібом? Вік поневірятись,
пороги оббиваючи в людей?
Недоїдки по закутках збирати?
З рукою довгою, з язиком довгим
поміж людьми проявою ходити?
Так я ж не звик був змалку до такого!
Та ж я отецький син, ще й одинак!
Я спадок мав від батька: виногради,

і ниву добру, і садок, і дім,²⁸³
все мав я в Керіоті. Ну, тепер²⁸⁴
там послідуші з того багатіють,
а я...

(Хапає знов мотику і злісно б'є нею по твердій землі, крешучи іскри з каміння.)

Прочанин (з деяким спочуттям).

Чому ж се ти позбувся спадку?²⁸⁵

А може, ти, пробач, його розтринькав,
як то буває молодечий звичай?..

Юда (знов кидає роботу).

Ні, я не мав звичаїв молодечих,
я статкував... і жалую про те!²⁸⁶

Вже краще б я пропив ту батьківщину
з гульвісами, з повіями,²⁸⁷ то мав би
од них якусь утіху, добре слово...²⁸⁸

Прочанин.

Ей, хлопче мій, тих добрих слів і втіхи
не надовго зажив би! Поки гроші,
то поти й честь в кумпанії такій.

Юда.

Нехай би й так! А я ж обдерти дався
до нитки, до шага, — і що ж я мав?²⁸⁹
Яку я втіху мав? За жебраками²⁹⁰
носити торбу, хавтуркі збирати,²⁹¹
попихачем їм будь ні за спасибі!
І що ж я чув за те? Якеє слово?

(Наслідує чийсь голос.)

«Лукавий! Маловіре!»²⁹²

Прочанин.

Хто ж се, хлопче,
так з тебе насміявся?

Юда.

Хто?

(З притиском.)

Учитель!

Прочанин.

Оттой, що ти продав?

Юда (спалахнув).

Так! Я продав!
А він мене ограбував! Ні, гірше!
він одурив мене!

Прочанин.

Як одурив?
То він заволодів твоїм маєтком?
От після сього й вірь²⁹³ отим пророкам!
здався ж він на гроші не жадібним,
все тільки й говорив про Царство Боже...

Юда.

Отож! Отож! Се й був той ятірець,²⁹⁴
куди він людські душі, наче рибу,
ловив...²⁹⁵

(З коротким, злісним сміхом.)

та й викидав на суходіл!
(Очевидно, імпровізує пародію на чийсь промову.)
«Жий, рибонько! Нащо тобі вода?
Глянь на пташки небесні у повітрі!
Чи ж їм не добре там?»²⁹⁶

Прочанин (сміється).

Ти лепсько вмієш
вдавати тую мову!

Юда (похмуро).

Таж начувся
її доволі!²⁹⁷ Через вуха ллеться!
вилазить боком досі...

Прочанин (зацікавлений, сідає знов на межі).

Ну, то як же,
як саме видурив він в тебе статок?
Се варто знати, щоб остерігатись, —²⁹⁸
тепер їх розплодилось, тих пророків.

Юда (мовчить який час, поглядаючи на прочанина, мов вагаючися
звірятиь йому, далі не видержує, і мова його проривається прудким,
часто безладним потоком).

Се так було. Я їздив раз по рибу
до вас в Капернаум — о, тее місто

далось мені взнаки! — був торг великий,
і люду назбіралося звідусіль.
Та тільки я наближився до торгу,
як люде раптом в інший бік суну́ли,
покинувши весь крам. Дивлюсь: на кручі,
там, коло школи вашої, стоїть
ессей чи назорей²⁹⁹ в одежі білій,
з волоссям довгим, і держить промову.
З цікавості пішов і я послухать...
Ох, як він говорив! Який був голос!
Я пригадав те, що давно забув...
Згадав свою покійницю матусю,
що я маленьким ще зоставсь без неї...³⁰⁰
Промовець говорив:³⁰¹ «Ходіть до мене...
я заспокою вас... я вас потішу...»³⁰²
І я незчувся, як рясній сльози
мене умили — я ж не був плаксивий! —
мені здалося, що нема для мене
ріднішого над сього чоловіка
і не було на цілім Божім світі...

(Пауза.)

З сусідами в той час я позивався³⁰³
за спаш,³⁰⁴ за оранку — річ світова! —³⁰⁵
і змучився ворогуванням людським,
дрібною та щоденною сварнею,
либонь, ще й тим я так тоді розмняк...
А тут він про любов став говорити —³⁰⁶
ти чув коли, як він про те балакав?

(Прочанин мовчки потакує головою.)

То сам ти знаєш, що в такі хвилини
і лютий ворог міг за брата здатись.

Прочанин.

Таки се правда! Раз я сам простив
сусідові образу, ще й чималу,
після речей того пророка...

Юда (не слухає його).

Раптом
він річ повів про Царство Боже! Діду!

мені здалася тая ваша круча,
неплідна, крейдяна, порогом ясным³⁰⁷
при Божій брамі, що веде до раю.
Мені здавалось: тільки поступити
за той поріг — і всі в Едемі будем,
як перші люде. «Що нам заважає? —
так думалось мені, — вже ж не боронить
вогненний меч до того раю вийстя.³⁰⁸
Туди нас кличе, руки простягає,
обійми розкриває янгол Божий,
а може, Божий Син!» Так, діду, справді,
не я один, либонь, тоді подумав,
що він Син Божий... Глянув я на кручу
і там, край ніг промовця, ще завважив
гурток людей, чоловіків, жінок,
усі вони дивились на промовця,
а часом поглядали і на нас
з осяйної своєї високости,
їх погляди були такі щасливі,
і горді, й приязні. «Отсі живуть³⁰⁹
в раю Господнім повсякчас!» — гадав я...³¹⁰
Налинув дощ і перервав промову.
Я сів під накриття і думу думав.³¹¹
Скінчився дощ — я не згадав про по́куп,
ні, я пішов шукать того промовця.
Бодай би я життя був загубив,
ніж мав його знайти! Та я знайшов
його собі на лихо...

Прочанин.

І йому!

Юда.

Що ти сказав?

Прочанин.

Кажу, й йому на лихо.

Якби не ти, ще б він пожив на світі.

Юда.

Ні, він однаково на лихо грав,
хоч би й ніхто не поживився з нього.

Прочанин.

А все ж несправедливий такий поживок...
І нащо там було його шукати?³¹²
Затямив би собі його слова,
коли вже так припали до сподоби,
та й жив би праведно в своїм маєтку,³¹³
що батько чесно призбирав для тебе.³¹⁴

Юда (з коротким сміхом).

Не так се просто! Він, бач, говорив,
що тільки з ним увійдем в Царство Боже,³¹⁵
без нього ж — ані до порога!

Прочанин.

Хитрий!

Юда.

Як я знайшов його, я запитався,³¹⁶
щό маю я робити, щоб придбати
для себе Царство Боже. Він спитав,
чи я закон сповняю й не грішу.
Я мовив: «так», бо се ж була і правда.
«І все ще Царства Божого не маєш?» —
спитав він, якось дивно усміхнувшись.
«Як бачиш, ні», — сказав я, і досада
уперше ворухнулась в мене в серці
супроти нього — я її стлумив.
«Ну, то роздай усе, що маєш, бідним
і йди за мною», — мовив він. Я мовчки
від нього відступив. Тяжким здалося
мені те слово.³¹⁷

Прочанин.

Бо таки й нелегко
його змістити! Де ж: усе роздай!
Промовити — і то не всякий зможе!

Юда.

Йому воно було зовсім не тяжко!
Бо хто він був? Син теслі. Що він мав?
Нічого зроду. Хто такі всі ті,³¹⁸

що з ним ходили? Все рибалки більше.
Їм що, які маєтки їм потрібні?
Вода — маєток Божий — всім дається,
аби натрапив де: закинув ятір,
та вже й готова їжа...³¹⁹ Був там митарь³²⁰
посеред них. Так що ж, не все одно
на митниці сидіти чи ходити
за хлібом жебраним? — однака честь!
Мені ж таки було про що подумать.

Прочанин.

Вже ж! Батьківське надбання не абищо!

Юда.

Спочатку я вернувся до господи
і хтів те слово викинути з думки.
Але тісна мені здалася хата,
мізерні клуні й тік, і двір нудний,
і виногради навіть невеселі.
Все марилося мені — то райська брама,
то золотий престол, а на престолі
Мессія в образі того промовця,
неначе судить він живих і мертвих...
коло престола гурт його обранців,
щасливих, радісних, і їм слугують
народи всього світа залюбки...
безмежна щастя їхнього облада...
і я їм заздрих... А вкінці настав
той день, коли я все роздав убогим,
голоті керіотській щонайгіршій,
а сам пішов з порожніми руками,
в одній одежині, без торби навіть,
шукать учителя.

Прочанин.

То ти пішов
з порожніми руками? І прийняв він
тебе таким?

Юда.

Прийняв одразу.

Прочанин.

От як?..

То вже ж він не собі забрав твій статок.³²¹

Юда.

Все ж він про себе дбав! Бо він збирався³²²
царем голоті всій юдейській стати,
як обдере маючих та дурних,³²³
а їх добром наділить ту голоту.³²⁴
Він не казав про те виразним словом —
він ні про що не говорив виразно, —³²⁵
та згодом я ті заміри збагнув.
Ти думаєш, що він задовольнився б
якимсь там хуторцем у Керіоті?
Ні, він хотів — усе або нічого!³²⁶

Прочанин.

То все ж він був великий чоловік.

Юда (тупає ногою).

Ні, він не був великий! То велика
була його жадоба і пиха!
А він не вмів нічого довершити.
Все в нього розпливалося в словах.
Я хутко се збагнув. Найвиразніше
се стало тут, в Єрусалимі. Знаєш,
був час, що на руках його носили,
«Осанна Сину Божому!» — гукали...³²⁷

Прочанин.

Та знаю, я ж якраз те бачив сам.

Юда.

Ну й що ж? Він так проїхався по місту,
неначе для розривки римська пані,
щось побалакав там своїм звичаєм,
напався на дрібних купців при храмі,³²⁸
та й знов до Лазаря свого вернувся
серед жінок розводить мляві жалі³²⁹
про те, що він рокований на згубу,
що з друзями йому недовго бути...³³⁰

А люд ерусалимський розійшовся
одурений і гнівний по домівках.³³¹
Ет, аж досада здумати, для кого
занапастив я все своє життя!

Прочанин.

Та чом же ти його тоді не кинув?

Юда.

Куди б се я пішов? У Керіот?
просити хліба у тії голоти,
що з рук моїх добро мое посіла?
Щоб там собак на мене нацькували?
Я ж знаю тих людей, — я зріс між ними.³³²

Прочанин.

Ну, розпочав би щось в Єрусалимі...³³³

Юда.

Та що ж би розпочав я — голий-босий?
Завести торг? Я ж ні шага не мав.
Се правда, я глядів у них скарбони, —³³⁴
бо я вважався більш «від сього світа»,
ніж тії чисті душі, — та зайняти
для себе я не смів нічого з неї,
бо зараз, мов тавро, поклали: «злодій!»³³⁵

Прочанин (з добродушним смішком).

То ти таки³³⁶ попробував зайняти?

Юда (спалахнув).

Хотів би знати я, що б ти зробив,
якби тобі текли крізь пальці гроші³³⁷
і розтікалися по всіх усюдах,³³⁸
лишаючи тобі сухі долоні —
і так щодня! Я дбав про харч, про хату³³⁹
для гурту цілого і про старців,
що меткою³⁴⁰ за нами волочились,
а сам голодний, збіганий, як пес,
їв облизні та думкою, як дурень,
мав багатіти... День у день промови,³⁴¹
якись темно-прозорі, наче прірва, —³⁴²

аж світ макітрився мені від них!
Я їм не бачив ні кінця, ні краю...³⁴³
Уже я знав,³⁴⁴ чого ті речі варті:
«Я заспокою вас... я вас потішу...»
Аякже, сподівайся! Він здалека
спокоем і потіхою манив,
а скоро хто було розвісить вуха³⁴⁵
і справді піде з ним, як я дурний,
тому таке ярмо він клав на шию,
що аж додолу гнуло. Він любив³⁴⁶
байками³⁴⁷ й загадками говорити;
отож було не смій його спитати,
як то є звичай між учениками:
«Учителю, що значить сее слово?» —
він зараз попадав у нетерплячку:
«Лукавий роде! Доки буду з вами?
Сліпорожденні! Дивляться й не бачать!»
І все такі слова вразливі, гострі,
що краще б він уже налаяв просто,
ніж так пекти аж до живого серця.

Прочанин.

Проте ж таки за ним ходили люде,
не кидали, — відай, було їм добре.
Були такі, що й роду відреклися.³⁴⁸
Я сам таких в Капернаумі знав.³⁴⁹
Була там молодичка, Саломея³⁵⁰
на ймення їй, — покинула дітей
і чоловіка; инша знов, Сусанна,³⁵¹
багата відданиця, молоденька
і роду чесного — за ним пішли,
не боячись неслави й поговору.

Юда (зневажливо).

Не говори мені про те жіноцтво!
Жінки, як ті собаки — раз погладь,³⁵²
а потім хоч щодня лупцюй, все стерплять!
та й руки ще лизатимуть...

Прочанин.

Ну, добре,³⁵³

та ж не самі жінки, ба й чоловіки,
як сам ти згадував, були щасливі,
в ногах у нього сидячи.

Юда.³⁵⁴

Мана!³⁵⁵

Не Царство Боже, ні, скоріше пекло
було у тім гурті! Яка там заздрість,
ти й здумати не можеш! Кожен важив
на перше місце побіля Мессії,
на перше, не інакше! І для того
терпів усю зневагу, все приймав.³⁵⁶
Учитель мав улюбленців між нами, —³⁵⁷
ми, зуби зціпивши, їм догожали,
щоб приподобитись йому хоч тим.
І я ж, поки ще Царства сподівався,
все залюбки терпів, а потім мусів³⁵⁸
терпіти й без надії — де б я дівся? —
хоч день і ніч я голову сушив,
як вирватися з того царства глуму,³⁵⁹
де не мені народи слугували,
а я служив відметам всіх народів...³⁶⁰
І знаєш, діду, що ніхто ніколи
не міг його задовольнити. Якось
він при вечері кинув нам у вічі
такі слова: «Ось, пийте кров мою!
Ось, їжте тіло!»³⁶¹ Боже помсти правий!
Чия ж то кров була, як не моя?
Чие ж було то тіло?! Гіркий сором
гнав кров з мого лица, я з тіла спав,
як жебрав їм того вина та хліба...

Прочанин.

Було тобі піти куди хоч в найми,
щоб вирватись од їх...³⁶²

Юда.

Куди? До кого?

Цікавий знати, хто мене прийняв би!

Голота нас любила, а заможні
не прийняли б за наймита такого,
що був учеником — ба ні, слугою! —
їх ворога.

Прочанин.

Вже правда — ти попався,
неначе в пастку миш! І як ти жив там!³⁶³

Юда.

Либонь, не райське щастя відбивалось
в моїх очах! Учитель те завважив.
Він поглядів понурих не любив.
Він звик, щоб ми, як песики, лагідно
йому дивились в вічі та ловили
його слова. І він мене почав
словами дошкулять. Напроти мене³⁶⁴
він байку склав про гостя, що понурий
та нечупарний втисся на весілля
і з соромом був вигнаний.³⁶⁵ Дедалі
про зрадників почав заводить річ:
чи руку покладу на стіл — він каже:
«Ось зрадницька рука побіля мене»,³⁶⁶
чи хліб у страву я вмочу — знов слово:
«Сьогодні зрадник хліб вмочає з нами»,³⁶⁷
було, не дивлячись на мене, каже,
мов ненавмисне, але всі навколо
на мене витріщалися одразу,
неначе я одмінок був між ними...

(Задумується. Потім здійсмає голову вгору.)

Що він посіяв, те й пожав! Сам винен!

(Знов задумується. Раптом шпарко, напосідливо.)

Нічого в світі я не мав, крім нього, —³⁶⁸
хіба ж не мав я права знов змінити
його на те добро, що я втеряв
з його причини?³⁶⁹

Прочанин.

Як же ти зробив се?

ЮДА.

А як би ти зробив?

Прочанин.

Хіба я знаю?

Я зроду ще не продавав людей.³⁷⁰

Юда (з понурим жартом).

Так само продають їх, як і все,
як гуси, як худобу: поторгують
і вдаряють по руках. Ти ж думав як?
А потім з рук у руки віддають їх
тому, хто купить. От і все. Не бачив?

Прочанин.

А як же ти віддав його, як саме?

Юда (зненацька роздратований).³⁷¹

Та що ти, мов суддя, мене питаєш?
Мені вже се обридло!

Прочанин (здвигає плечима).

Річ твоя!

Не хочеш — не кажи. А тільки, знаєш,
погана чутка йде про тебе в людях,
що ніби ти його поцілував,
як зраджував.³⁷²

Юда (уперто).

І він мене теж зрадив!

Прочанин.

Цілюючи?³⁷³

Юда (злісно і вкупі з жалем).

Ні, він мене ніколи
не цілував.

Прочанин.

А ти його?

Юда (люто).

Гей, діду!

Кажу тобі, доволі вже балачок!³⁷⁴

Прочанин (встає).

Коли ти справді отаке плюгавство
вчинив, то краще вже тобі мовчати.

(Лагодиться йти.)³⁷⁵

Юда (поспішно).

А може ж, я таки його любив?

А може ж, я хотів з ним попроситись?

Прочанин (обертається знов до Юди. З крайнім призи́рством).

Ну, знаєш, Юдо, я тепер кажу:³⁷⁶

доволі вже балачок!³⁷⁷ Бо як правда,

що ти любив його, то те плюгавство

іще мерзенніше.³⁷⁸ Убий, заріж,

втопи, продай, та хоч без поцілунків!

Юда.

Я з тебе жартував. Той поцілунок³⁷⁹

зовсім холодний був. Я ж мусів якось

признаку дать, котрого з гурту брати.³⁸⁰

Прочанин (тремтить від обурення).

Мовчи! Не говори! Чи теплий гад,

розпарений на сонці, чи холодний —

однаково бридкий!

Юда.

Тепер я гад?

А хто мене хотів благословляти?

Вода ж моя, либонь,³⁸¹ таки цілюща,

бо ти її приймаєш.

Прочанин (раптово одв'язує тикву).³⁸²

Ось тобі

твоя вода.³⁸³ Волів би на безвідді

пропасти, ніж прийняти щось від тебе!

(Лле воду назад у кухоль.)

Юда (спиняє його за руку).

Ну, діду...

Прочанин (вириває руку, мов опечений дотиком Юди).³⁸⁴

Геть від мене, Сатано!³⁸⁵

(Тиква падає, вода розливається по землі, прочанин дрібною, старечою походою поспішає до стежки.)³⁸⁶

Будь проклят!

Юда.

Не тобі мене клясти,

бо він простив мене!

Прочанин (обертається).³⁸⁷

І після сього

ти не завісився?!

(Плює.)

Юда.

Ні, не простив!³⁸⁸

Я пригадав — він докорив мені.³⁸⁹

Прочанин (перекривляє, з огидою).³⁹⁰

«Він докорив!» — Тебе убити мало!³⁹¹

Здіймає камінь і кидає на Юду, але камінь не долітає до Юди. Прочанин, не оглядаючись, спускається стежкою в яр і криється з очей.

Юда стоїть хвилину, стиснувши голову руками, далі стукає себе кулаком по голові, хапає мотику і, не розгинаючись, не втираючи поту, працює до нестямі.³⁹²

2.II.1909, Телав.

ЙОГАННА, ЖІНКА ХУСОВА

(Драматичний етюд)

ОСОБИ:

Хуса, або Хузан — приставник Ирода Антипи,³⁹³
тетрарха³⁹⁴ галілейського.

Йоганна — жінка його.³⁹⁵

Мелхола — мати його.

САБИНА — рабиня його.

ПУБЛІЙ — значний римлянин.

МАРЦІЯ — жінка його.

УПРАВИТЕЛЬ

ВИНОЧЕРПЕЦЬ

КРАВЧИЙ

РАБИ

РАБИНІ

} в домі Хусовім.

Діється в Галілеї,³⁹⁶ в домі Хусовім, за часів євангельських.

Світлиця в домі Хусовім, уряжена по-східньому, але з деяким грецько-римським впливом: в ній поставлено «тріклініум»³⁹⁷ — три ліжка для бенкетів навколо круглого стола. Світлиця прибрана гарно, але видно, що покраси в ній давно не відновлялись і на всьому є слід не то що занедбання, а недостачі пильнування.

Хуса³⁹⁸ (чоловік середнього віку, дуже чорнявий, кучерявий, кремезний, вираз обличчя у його не лихий, але владний; увіходить заклопотаний і плеще кілька раз у долоні).

Гей, слуги! швидче! хто з вас є? Сюди!

Увіходять: Управитель дому, Виночерпець і Кравчий.

УПРАВИТЕЛЬ.

До рóзказу, мій пане!

(Вклоняється, за ним інших двоє вклоняються мовчки.)

ХУСА (до Управителя).

Слухай, Сабо,
сьогодні в мене будуть гості з Риму,
високі родом гості! То пильнуй,
щоб тут усе було як слід.

(До Кравчого.)

Наїдки

подай нам тут,

(Показує на тріклініум.)

по римському звичаю.³⁹⁹

Пильнуй, щоб не було печені мало,
як отоді, коли був Анцій в гостях, —
се чистий сором був! Адже ти знаєш,
що в Римі всі їдять багато м'яса?
Щоб скілька перемін було! Ти тямиш?

(Кравчий вклоняється.)

А по́ливка до риби щоб була
така, як отоді, коли сам претор⁴⁰⁰
до мене завітав з тетрархом. Претор
хвалив її, я пам'ятаю.

КРАВЧИЙ (збентежено).

Пане,

такої поливки ми не зготуем...

ХУСА (суворо).

Чому?

КРАВЧИЙ.

То вміє тільки наша пані...

ХУСА.

Так що ж? Піди до матері моєї
і попроси її...

КРАВЧИЙ (ще більше збентежений).

Не панімавка,
лише⁴⁰¹ дружина владаря мого

тоді те готувала, по-саронськи,⁴⁰²
як з дому ще навчена...

ХУСА (суворо).

Замовчи!

(До Виночерпця.)

Не забувай, що треба подавати
фіали⁴⁰³ грецькі та етруські вази,⁴⁰⁴
а з насъких подаси лиш того кубка,
що з яшми — він оправний в чорнім сріблі.

Виночерпець (падає навколiшки і здійсмає благально руки до Хуси).

Хай не гнівиться пан мій велможний
на пса нікчемного, на марний порох!..
Немає кубка з яшми!

ХУСА (грізно).

Як нема?

Хіба хто вкрав? Я злодія знайду
хоч під землею!

Виночерпець (падає ницьма).

Ох, мій гідний пане,
не вкрадено його...

ХУСА.

То ти розбив?!

(Хоче вдарити його ногою.)

Виночерпець (захищаючи голову руками).

Ні, пане, ні! Взяла твоя дружина...
То з посагу її...

ХУСА (одвертається; глухо).

Іди з очей!

(Виночерпець виходить, як побитий.)

ХУСА (до Управителя).

Тут маеш застелити килими,
жовтогарячі, крокосом⁴⁰⁵ заткані.

УПРАВИТЕЛЬ (тремтячи).

Продано килими...

ХУСА (трохи вагаючись питати).

Хто їх продав?

УПРАВИТЕЛЬ.

О, зглянься над рабом твоїм, владарю!
Май ласку, не вели відповідати!

(Складає долоні й покірно схиляє голову.)

Сам відаєш, чий то килими...

(Замоває.)

Хуса (киває йому рукою, що розмова скінчена).

Іди, проси прийти до мене матір.

(Управитель⁴⁰⁶ виходить, за ним Кравчий.)

(Хуса похмурий, роздратований проходить по світлиці нерівним кроком, посіпуючи випещену бороду і відпихаючи ногою стільці тощо, коли трапляються йому на дорозі.)

Незабаром увиходить Мелхола, дуже стара жінка; її ведуть попід руки дві рабині.

Мелхола (до Хуси).

Чого ти старощі мої турбуєш?

Ти, Хусо, міг би й сам прийти до мене.

Вже надто запанів... Я не хотіла
рабам лихого прикладу давати,
а то б і не прийшла...

(Далі воркоче щось невиразне. Рабині садовлять її на низьке крісло з подушкою.)

Хуса.

Пробач, матусю,

я не для себе турбував тебе.

Сьогодні, бач, гостей я сподіваюсь...

Мелхола (недочуваючи).

Га? Що ти кажеш?

Хуса (голосніше).

Жду гостей сьогодні!

Мелхола (воркотливо).

Так що ж мені до того? Ждеш, то жди...

Хуса (подає знак рабиням, щоб вийшли, ті виходять. Хуса сідає коло ніг материних на малій скамничці).

Матусю, ти ж тепер в моєму домі
єдина господиня...

Мелхола (непривітно).

Ба! Тепер!..

А чи воно годилося, щоб тут
молодша надо мною старшувала?
Що заробив, те й маєш. Розпустив
кохану жіночку — оце ж і дяка
від молоді господині. Бачиш:
тепер ти ні вдовець, ні молодець...
Як жінка десь повіялась на безвість,
то мати знов «єдина господиня»...
Чи то ж воно надовго?

Хуса.

Не картай.

Доволі з мене й так...

Мелхола.

Еге ж... доволі...

Як я тобі казала: одружись
тут, в Галілеї; хай і не багата,
хай не шляхетна буде, та покірна...

Хуса.

Я взяв її не за саме багатство,
не за самий і рід.

Мелхола.

Та знаю, знаю, —
понадився на ту саронську вроду;
але ж та врода, як саронська рожа, —
розквітне на зорі, а вже в полудні
осиплеться...

Хуса.

Лишім про се, матусю...
Я, власне, хтів тепер тебе просити,
щоб допомогла мені гостей вітати.

Мелхола.

Та що ж воно за гості? звідки?

Хуса.

З Риму.

Високородний Публій і дружина.

МЕЛХОЛА.

Не знаю я таких.

ХУСА.

Почесні гості!

Він родич преторові...

МЕЛХОЛА.

Він римлянин?

ХУСА.

Авжеж, матусю.

МЕЛХОЛА.

І вона римлянка?

ХУСА (трохи нетерпляче).

Та певна річ!

МЕЛХОЛА.

Не розумію, Хусо,
що мала б я робити з тими гістьми!

ХУСА.

Та що ж тут розуміти? — привітати,
віддати їм належну шану, й годі.

МЕЛХОЛА.

Хіба ти сам без мене не потрапиш?

ХУСА.

Коли б то Публій сам прибув, без жінки,
то вже ж я б сам прийняв його. На лихо,
я запросив його з жоною.

МЕЛХОЛА.

Нащо?

ХУСА.

Бо Публій сам не так мені потрібен,
як горда Марція, його жона, —
вона з родини цезаря і має
велику силу там у Палатіні.⁴⁰⁷

МЕЛХОЛА.

Де?

ХУСА.

В Палатіні.

МЕЛХОЛА.

Що воно за місто?

ХУСА.

Та то не місто — цезарські палати!

МЕЛХОЛА.

Далеко?

ХУСА.

В Римі!

МЕЛХОЛА.

Та чого кричиш?

Я чую... Ну, якісь палати в Римі.

Так що мені до того?

ХУСА (знижує плечима; нишком).

От нещастя!

(Голосно.)

Ну, бачиш, Марція...

МЕЛХОЛА.

Хто?

ХУСА.

Тая гостя,

що буде в нас сьогодні...

МЕЛХОЛА.

Та римлянка?

ХУСА (ще голосніше).

Еге ж, римлянка. Так вона про мене
замовить слово цезареві може,
коли я догожу їй.

МЕЛХОЛА.

Догожай.

(Хуса кусає губи і одвертається від матері.)

МЕЛХОЛА (трохи лагідніше).

Коли вже я потрібна тій римлянці,
то може на жіночу половину
прийти до мене, я не бороню.
А тут мені сидіти не пристало.

ХУСА.

Матусю, се ж ніяк не випадає!
В римлян то звичай, що коли подружжя

приходить вкупі, то й вітати треба
обох укупі.

МЕЛХОЛА.

Ну, й вітай їх сам,
чи нарізно, чи вкупі, як там хочеш...

ХУСА.

Матусю, та чи я ж тобі не син,
що ти мені допомогти не хочеш?
Невже тобі так тяжко привітати
моїх гостей? Я ж не прошу багато.
Ну, вийди їм назустріч, уклонися,
промов до Марції якийсь привіт...

МЕЛХОЛА.

Та я ж по-їхньому⁴⁰⁸ не вмію.

ХУСА.

Дарма!⁴⁰⁹

Промов по-нашому, а я приставлю
таку рабиню, що по-римськи вміє,
вона твої слова перетовмачить.
Вже ж гості вибачать старій людині,
що інших мов, крім рідної, не знає.
Я тільки про одно тебе прошу:
при гóстях не кажи на мене Хуса,
а зви⁴¹⁰ мене Хузаном, — се по-римськи.

МЕЛХОЛА (силкується встати, гнівно трясє головою).

А се ще що за новина — «Хузан»?
Твій батько звався Хусою, і сина
на честь йому я нарекла так само!
То ти свого зрікаєшся имення
для римських заволок?!..

ХУСА.

Матусю, слухай...

МЕЛХОЛА.

І слухати не хочу!.. Гей, рабині!
Рабині, гей!.. Куди ти їх послав?

(Плеще в долоні. Увіходять рабині, беруть її попід руки, відводять.)

ХУСА.

Хай буде так, як хочеш. Мамо, слухай,
ти тільки привітай, побудь хвилину
тут з нами при столі...

МЕЛХОЛА.

Я маю їсти
з невірними?! Ні, сину, я стара,
щоб мала звичай батьківський ламати.

(До рабинь.)

Ведіть мене!

(Виходить з рабинями.)

ХУСА.

От, кара Божа з нею!

(Плеще в долоні. Увіходить Управитель.)

Поклич мені Сабіну.⁴¹¹

(Управитель іде.)

За хвилину ввіходить САБІНА, молода, гарна рабиня-самаритянка,⁴¹² убрана на грецько-римський лад, і мовчки спиняється в порога.

ХУСА (до Сабіни).

От що, слухай...

Сьогодні в мене будуть гості з Риму,
поважні і потрібні, — розумієш?

САБІНА (хизуючись, з усмішкою).

Сабіна розуміє все, що треба,
чого ж не треба, то не розуміє.

ХУСА (трохи прояснів).

Отак і слід. То тих гостей я хочу
вітати якнайкраще.

САБІНА.

Буде Публій
і Марція, жона його?

ХУСА.

Ти знаєш?

САБІНА.

Сабіна знає все.

ХУСА.

То, може, знає,
що я хотів би Марції вгодити?

САБІНА (помалу, з притиском).

Сабіна знає все.

ХУСА (трохи сп'ятився від її тону).

Гаразд, гаразд!

Я хочу Марцію прийняти гідно,
як то належить станові її
і родові. У мене паніматка
стара вже і не може тим трудитись.

(Сабіна іронічно всміхається, Хуса вдає, що того не бачить.)

Тим часом не приходиться вітати
матрону римську в домі без жіноцтва.
Ти розумієш?

САБІНА.

Так, я розумію:

хоч, кажуть, муж є голова жоні,
та голові без тіла трудна рада.

ХУСА (суворо).

Сьогодні я до жартів не охочий, —
завваж собі.

(Сабіна з удаваною покорою схиляє голову.)

Візьми найкраще вбрання,
оте, що я привіз тобі з Сідону,⁴¹³
причепурись, бо Марцію вітати
сьогодні маєш ти.

САБІНА.

Твоя рабиня
шляхетну гостю має привітати?

ХУСА.

Не потребуєм їй того казати,
що ти рабиня. Я назву⁴¹⁴ тебе
сестрою.

САБІНА.

Публій дуже добре знає,
що ти сестри не маєш.

ХУСА.

Ну, нехай
своячкою чи кревною якою,
сама там вигадай.

САБІНА.

Якби жоною,
було б для Марції найвідповідніш.

ХУСА.

Для Марції?
(Сабіна дивиться на нього скоса з-під спущених вій.)
Я раз казав, Сабіно, —
доволі жартів!

САБІНА (стиха, знов з притиском).

Може, се й не жарт.

ХУСА (шпарко, з бистрим поглядом на Сабіну).

Я не вдівець. І Публій теє знає...

САБІНА.

Що знає?

ХУСА.

Що не ти мені жона...

САБІНА (сміливіше, впадаючи в Хусову річ).

Що так було? А доки має бути
невірній жінці вірним чоловік?
Не знає наш закон розлучних листів?
Коли гостей так трудно одурити,
то хай їх справжня друга жінка прийме.

ХУСА.

Сабіно, ти, здається, вже забула,
що ти рабиня?

САБІНА (з удаваним раболіпством).

Панові своєму
рабиня дякує, що нагадав їй,
хто він і хто вона. Тепер я тямлю,
що не мені, затоптаній ганчірці,
гостей шляхетних пристойть вітати.
Мій пан хотів собі пожартувати
з рабині. Вдатний жарт!

(Сміється фальшивим сміхом.)

Хай пан дозволить

піти рабині знову до роботи,
бо, може, вернеться з дороги пані,
то ще мене за лінощі скарає.

(Не ждучи відповіді, рушає.)⁴¹⁵

ХУСА.

Стій!

(Сабіна спиняється.)

Я... я ще подумаю про те,
що ти казала.

САБІНА.

Часу є доволі, —
тож Марція прибуде аж опівдні.

ХУСА (дратуючись).

Я маю думати про се тепер?!

САБІНА (спокійно).

Я маю Марцію вітати завтра?

ХУСА.

Ні, ти її сьогодні привітаєш!

САБІНА.

Сьогодні ж має й думання скінчитись.

ХУСА.

Ти вже мені розпишеш закони?
А знаєш ти, що я тобі закон?
Що я тебе скарати смертю можу
за непокірність?

САБІНА (низенько вклоняється).

Панська воля й Божа!

Але рабиня мертва привітати
гостей твоїх не зможе, і матрона
не матиме належної пошани.

ХУСА (дивиться пильно Сабіні в вічі, вона твердо видержує його погляд. Він відступає і, ходячи по світлиці, говорить немов сам до себе).

Ні, се нечувано!.. Якась рабиня...
Наложниця... непевного коліна...
Простачка родом...

САБИНА.

Ирод, наш тетрарх, —⁴¹⁶
нехай йому Господь продовжить віку! —
походить від рабині, кажуть люде.

ХУСА.

Але його жона царської крові!

САБИНА.

Мій владарь чей же у царі не важить?

ХУСА (спиняється, зумівшись).

Ти розумієш те, що ти сказала?

САБИНА (з явною насмішкою в голосі, але з наївним виразом обличчя).

Сабіна розуміє все, що треба,
чого ж не треба, то не розуміє.

ХУСА (нишком, з острахом).

Єхидна самарійська!..⁴¹⁷

(Увіходить раб.)

РАБ.

Можний пане!

(Замовок.)

ХУСА.

Чого тобі?

РАБ.

Там пані прибула...

ХУСА.

Хто? Марція?

(Заметушився.)

РАБ.

Ні...

ХУСА.

Хто ж?

РАБ.

То... наша пані...

Дружина мого пана...

ХУСА.

Як?!..

РАБ (падає на коліна).

Благаю!

Не покарай свого раба!

ХУСА (зміняє раптом гнівний тон на холодно-спокійний).

Устань.

Скажи, що жду її у цій світлиці.

(До Сабіни.)

Ти можеш відійти.

(Раб і Сабіна виходять.)

Увіходить Йоганна, ще молода жінка, з слідами неабиякої вроди, але дочасно змарніла; убрана вбого, буйні коси, мідяного кольору з золотистим полиском, прикриті простим сільським покривалом. Вона спиняється в порога.

ХУСА (непривітно).

То ти вернулась?

Йоганна (тихо, покірно, але з додержанням⁴¹⁸ гідности).

Так, я вернулася.

ХУСА.

А де ж твій тесля?

Йоганна.

Його розп'ято. Ти хіба не знаєш?

ХУСА.

Ага, достукався!..

(Пауза.)

І ти так певна,

що я тебе прийму?

Йоганна.

Моя повинність—

вернутися до тебе, а прийняти

чи не прийняти жінку— сам ти зважиш.

ХУСА.

Як ти сьогодні дбаєш про повинність!

Про що ж тоді ти дбала, як побігла

за назаретським теслею?

Йоганна.

Я, Хусо,

повинности й тоді не забувала.

ХУСА.

Нівроку, бачу, стала жартівлива!

Сього давніш не знав я за тобою!

ЙОГАННА.

Вір чи не вір — я все тобі скажу:
примусила мене повинність вища
лишити дім мій і тебе.

ХУСА.

Що плещеш?
Яка ж то в жінки є повинність вища,
ніж вірність мужові?

ЙОГАННА.

Я не ламала
ніколи вірности.

ХУСА.

Ти ще глузуєш?!
Ти думаєш, що я зовсім дурний?
Який же чоловік повірить жінці,
що нібито вона ходила чесно,
коли вона ганяла по світах
за молодим іще і непоганим,
проречистим, облесливим пророком? —
Адже се так? для тебе ж він — пророк?

ЙОГАННА.

Що він для мене — висловить несила.

ХУСА (люто).

Безличниця!!

ЙОГАННА.

Ні, Хусо, не лютой.⁴¹⁹
Я певна, що якби ти сам був з нами,
ти мусив би...

ХУСА.

О, справді, дуже шкода,
що не було мене там межі вами!

ЙОГАННА.

Я знаю, трудно вірити чесоті
в зрадливім нашім світі, але там,
в тім світі, звідки я тепер прихожу...

ХУСА.⁴²⁰

То се ти з того світа прибула,
як Самуїл-пророк?⁴²¹ Моторна з тебе!

Йоганна (смутно і спокійно, хоч видімо ображена).
Даремне, Хусо, ти глузуєш з мене, —
сього від тебе я не заробила.

ХУСА.

Не заробила?! Я тобі скажу,
чого ти заробила! от чого:
прилюдно будь побитою камінням!
Ти перелюбниця!

Йоганна (складає руки на грудях і випростується одважно).

Каменувати
мене ти можеш, та не маєш за що,
бо я ніколи не жила так чисто,
так чесно, навіть свято, як сей рік.

ХУСА.

Тиняючись по світу, як повія?
Утікши, наче злодійка, з господи?

Йоганна.

Не будвши злодійкою, я могла б
узяти з дому вдєсятеро більше,
нїж я взяла; та я не хтіла брати
нїчого, крім тогó, що залишилось
у тебе з мого посагу.⁴²²

ХУСА.

А, так?
То ти мені ще й очі вибиваєш
своїм багатством?

Йоганна.

Хусо, я навчилась
таку складати ціну всім багатствам,
як пороху, що в нас попід ногами.

ХУСА.

Се хто ж тебе навчив? Отой пророк?
(Йоганна мовчки потакує головою.)
Проте ж він сам не жив по тій науці,
бо підмовляв чужих жінок тікати
не з голими руками.

ЙОГАННА.

Чоловіче!

До мене Він і слова не промовив,
щоб я пішла за Ним!

ХУСА.

Чого ж ти йшла?⁴²³

ЙОГАННА.

Я раз почула, як Він говорив,
що лиси нори мають, птахи — гнізда,
Йому ж нема де в світі прихилитись.⁴²⁴
І я вже не могла в палатах жити,
в добрі, в догоді, — я пішла за Ним.
Своїм достатком я Йому служила
і всій Його громаді помагала,
щоб міг Він мати скрізь собі притулок,
щоб голоду і холоду не знав,
щоб мав гурток прихильних коло себе,
мандруючи між людом непривітним.
Було б і гріх покинути Його!
То ж Він мене зцілив, як я лежала
на смертнім ложі!

ХУСА.

От, велике щастя!

Нехай би ти була тоді сконала,
ніж мала осоромити мене!⁴²⁵

ЙОГАННА (з глибокою певністю в голосі).

Я сорома нікому не придбала,
ані тобі, ані самій собі.

ХУСА (подивившись пильно на неї).

Ну, добре, — він для тебе був пророком,
чи там уже не знаю чим. А ти?
Чим ти була для нього?

ЙОГАННА.

Я — нічим.⁴²⁶

ХУСА.

По-твоему, і в се я мушу вірять,
що так-таки нічого ти не мала
за всі твої послуги?

ЙОГАННА.

Ні, Хузане,⁴²⁷

сього я не кажу. Свою науку
Він уділяв усім,⁴²⁸ і нам, жінкам,
не боронив стояти близько й слухать.

(Щиро.)

І чом ти не схотів піти до Нього,
як Він людей навчав у Галілеї?⁴²⁹
Він світ новий словами відкривав!
Світ правди, і добра, й любові, й волі,⁴³⁰
Хузане, волі!

ХУСА.

От чого бракує
вродливим жіночкам!

Йоганна (охолонувши, стримано).

Не тої волі,
що ти гадаєш. Він нам говорив
про Царство Боже, де просвітлі люде
уже не женяться й не віддаються,
де кожна жінка нічия.

ХУСА (з'їдливо).

А спільна?

(Йоганна поглядом проймаючого докору дивиться мовчки на Хусу,
так, що він⁴³¹ сп'ятився.)

Йоганна (після мовчання).

Хузане, дай мені розлучний лист.

ХУСА (хоче якось завернути далеко зайшлу розмову).

То ти за сим прийшла?

ЙОГАННА.

Ні, не за сим.⁴³²

Верталась я додому, до дружини,
несла я щиро сповідь, без облуди,⁴³³
я думала: «повірять! зрозуміє!»
А ти для мене маєш тільки глум,
зневагу, неймовірність...⁴³⁴ Я прошу
розлучного листа.

ХУСА.

Сього, либонь,
ти теж навчилася в свого пророка,
що жінка має право вимагати
розлучного листа за леда-слово?

Йоганна (хапається за голову, мов ударена спогадом).
Як я могла забути?! Тож Учитель⁴³⁵
наказував повік не розлучатись,
хіба що зрада станеться...⁴³⁶

ХУСА.

От, бачиш!
Ти, значить, зрадила мене, що хочеш
розлуку брати? Ти сама признала
свою провину!

Йоганна (схиляється перед ним).

Ні, мій мужу й пане,
прошу тебе, забудь мені те слово, —
з твоєї волі я повік не вийду.

ХУСА (глузливо).⁴³⁷

Хіба що знову з'явиться пророк?

Йоганна (лагідно).

Тоді вже ми за Ним обоє підем,
бо Царство Боже на землі настане,
як Він удруге прийде.

ХУСА.

А, ти ждеш?

Йоганна (смутно).

Не знаю, чи діжду жива... казали
багато наших, що до них приходив...
І в Галілею кликав... я верталась⁴³⁸
в надії, що Його хоч раз побачу,
ходила всюди по Його слідах...
і не побачила...

ХУСА.

Тоді згадала,
що є ще тут десь твій чоловік,

то час уже йому на шию сісти,
проциндривши весь посаг свій?

ЙОГАННА.⁴³⁹

Хузане!!

ХУСА.

А се ще що за норови? Вгамуйся
і рада будь, що не тягну тебе
на суд за марнотратство і перелюб,
а покриваю все для чести дому!
І ти повинна⁴⁴⁰ чести тій служити,
як накажу тобі.

Йоганна (пригноблена).⁴⁴¹

Покірна буду.

ХУСА.

Так от: доволі теревені править,
іди, передягнись, — бо гості будуть:
з жоною Публій. Поспішай, бо хутко
прибути можуть.

ЙОГАННА.

Може б, ти дозволив
мені до їх сьогодні не виходить?

ХУСА (владно).

Ні в яким разі! Маєш їх вітати
якнайгrecнiше. Швидче йди вдягайся,
а то ще так тебе й застануть в рям'ї.⁴⁴²

ЙОГАННА.

Я маю тільки сю одну одежу.⁴⁴³

ХУСА.

О, лихо тяжке!⁴⁴⁴ От ще біснувата!..

(Плеще в долоні, увиходить Раб.)

Поклич Сабіну!

(Ледве Раб виходить за двері, Сабіна з'являється.)

ХУСА (до неї).

Звідки ти прийшла?

САБІНА.⁴⁴⁵

Вдесятій хаті я крутила жорна.

ХУСА (суворо глянувши на неї).

Іди і зараз принеси для пані
свою одежу, тільки щонайкращу.

САБІНА.

Я кращої не маю над оту,
що владарь мій своїй рабині справив,
але вона пристала б і цариці,
бо владарь сам замовив тії шати,
поїхавши навмисне до Сідону,
а владарь знається на речах.

ЙОГАННА.

Хусо,

чи правда се?

ХУСА.

Авжеж, убрання гарне.

А втім, сама побачиш.

(До Сабіни.)

Принеси.

(Сабіна виходить.)

ЙОГАННА.

Не про красу одежі я питала, —
ти ж розумієш, Хусо.

ХУСА.

Я не хочу

нічого розуміти, а тобі
мене допитуватись не подоба.⁴⁴⁶
Ти одіж продала, для кого хтіла,
а я купив, кому хотів. Тепер же
повинна б ти мені ще й бути вдячна,
бо маєш в чому вийти до гостей, —
вони ж не знатимуть, що то з рабині.
Покраси в тебе є?

ЙОГАННА.

Нема нічого.

ХУСА.

То йди до матері та попроси
у неї перли, діадему, перстні,

заушниці, обручки й пояс. Чуеш?
Чому ж не йдеш?

ЙОГАННА (благаючи).⁴⁴⁷

Хузане, не примушуй
мене покрас у матері просити!

ХУСА.

А в кого ж їх просити? Може, бігти
десь по сусідах позичати? Зараз
іди до матері!

(Йоганна йде, як на муку.)

САБІНА (приносить одержу).

Ось, пане, одіж.

(Хоче йти.)

ХУСА.

Стривай, поможеш пані зачесатись
по-римському.

САБІНА.

Нехай звелить мій пан
мені крутити жорна, кіз доїти,
носити воду, — все те буде легше,
аніж прислужницею бути в пані.

ХУСА.

Чого ж се так? Хіба вона лиха?

САБІНА.

Господь не допустив.⁴⁴⁸

ХУСА.

То й не видумуй.

Я не на те учу рабинь по-римськи,
щоб потім їх скотарками робити.

(Підходить, бере її за підборіддя й підводить їй похилене обличчя
вгору.)

Се ти лиха за одіж? Не журися!

Я кращу справлю!

(Пригортає її.)

САБІНА (злегка пручається, поглядаючи на двері).

Шкода втрати, пане,
бо є кому тепер гостей вітати
і без твоєї слугівниці.

ХУСА (усміхається).

От що!⁴⁴⁹

Ба, з того вже тепер ніхто не винен!
Се ж, може, й краще. Ти збулась клопо́ту,
та й я вже думати не потребу́ю.
І вірь мені, що се далеко ліпше—
такою будь рабинею, як ти,
ніж панею такою, як Йоганна.

САБІНА.

Мені про те не личить розважати,
бо хто ж така твоя рабиня? Пан мій
все краще знає. Пан мій сам воліє
приставником тетрархові служити,
ніж бути на тетрарховому місці.
То Божа воля— треба їй коритись.

ХУСА.

Сабіно! гей, не будь така лукава!
Не доведе тебе се до добра!

САБІНА.

Хіба твоя рабиня що сказала?

(Міряються поглядами.)

(Увіходить Йоганна, бліда як смерть, у руках у неї покраси.)

ХУСА (до Йоганни).

Все є? Гаразд. Тепер іди вбірайся.
Сабіно, поможи.

ЙОГАННА (тихо).

Ні, я сама...

ХУСА.

А я кажу,— Сабіна хай поможе,⁴⁵⁰
бо ти ж сама, либонь, того не знаєш,
яка тепера поведінка в Римі
на зачіски. А Марція вже звісно
доглядиться, як що не до ладу
в уборах буде,— я ж того не хочу,
щоб нас почесна гостя осудила.

САБІНА (до Йоганни, облесливо).

Нехай дозволить владарка покласти
крихіточку їй фарби на обличчя,

бо трішечки здороження помітно.
Твоя рабиня вже доложить хисту:
всі зморщечки отут попри очицях,
навколо вустоньків і між брівками
чудово замалює, зробить личко⁴⁵¹
таке свіжёньке, як було⁴⁵² колись!⁴⁵³

Йоганна (неживим голосом).

Ходім; роби, що хочеш.

ХУСА.

Тільки швидче!

(Йоганна виходить, за нею Сабіна з одежею.)

РАБ (з'являється на порозі).

Прибув високородний Публій⁴⁵⁴ в гості!

ХУСА.

З дружиною?

РАБ.

Сам, без жони, прибув.

ХУСА (стиха сам собі, ⁴⁵⁵ заклопотаний)

Що за притичина?..

Раб тим часом розсуває запони, що закривали середній вхід до кімнати; odkриваються сіни й видко, як у них вступає знадвору Публій. Він ще молодий чоловік, але поважний рухами й виразом обличчя; тога на ньому так уложена, як личить людині значно старішій, — широкими заламами і спущена в подолі низько, мало не до п'ят.

Публій (ще з сіней).

Здоров, Хузане!

ХУСА (кидається йому назустріч).

Щасливий надто, ⁴⁵⁶ що тебе вітаю!

(Веде Публія за руку до порога світлиці, на порозі випускає руку, вклоняється й пропускає гостя наперед, поводячи руками на знак⁴⁵⁷ люб'язного запрохування. Потім, посадовивши Публія на кріслі, сам сідає напроти нього на дзиглику.)

Чому ж твоя високородна пані
мене, свого раба, не вшанувала,
як намірялась?

Публій (по хвилі намислу).

Гм... скажу по правді,
ми вибрались удвох, але жона
лишилась там, коло мійської брами.

Хуса (стурбовано).

Чого? Що сталося?

Публій.

Нічого ніби,
та ми в дорозі поговір почули,
то Марція й наважилась⁴⁵⁸ пождати,
поки я дам їй знати, чи годиться
сюди прибути їй.

Хуса (удає, що нічого не догадується).

Та що ж таке?
Який же поговір? З якої речі?

Публій.

Я, власне, й на хвилину не повірив.
Та хоч би навіть і була в тім правда —
я на балачки людські⁴⁵⁹ не вважаю;
але моя жона, як сам ти знаєш,
сувора звичаєм. Воно то правда,
що жінці, ще й матроні, випадає
на кожний крок свій уважати пильно.

Хуса.

Запевне так. Та я ж би не насміливсь
таку поважну гостю наражати
на щось їй неладне.⁴⁶⁰

Публій.

Отож то.
Я сам їй се казав. Проте не вмовив, —
лишилася-таки пождати звістки.

Хуса.

Яка ж їй саме звістка пожадана?
Я вмить пошлю до пані скорохода
з відповіддю, аби я знав питання.

Публій (помалу, неохоче).

В дорозі нам наклепано, що ніби
твоя жона покинула госпóду

і подалась на безвість, а що ти
розлуку ніби маєш брати з нею
і... Ні, сього не випадає мовить...

ХУСА.

Прошу тебе, доказуй все до краю.

ПУБЛІЙ.

Що ніби розпаношилась у тебе⁴⁶¹
якась рабиня і що ту рабиню
наважився ти взяти за дружину!⁴⁶²

ХУСА (сплескує руками).

Нечувано! Які безчільні брехні!
Хоч би крихітка правди! Ну, вже й люде!..
Моя жона здоров'ям занепала
і їздила до батька⁴⁶³ у Сарон,
на купелі з квіток, бо їй ті ліки⁴⁶⁴
надзвичай помічні. Але ж тепера
дружина дома вже і⁴⁶⁵ до послуги
твоїй пречесній пані. Чи дозволиш
гонця послати?

ПУБЛІЙ (потакує головою).

Будь ласкавий.

ХУСА (плеще в долоні і з нетерплячки йде сам назустріч рабові в сіни.
До раба, що в сінях).

МИТТЮ

пошли Габала до мійської брами,
хай скаже Марції високородній:
«Хузанова жона, Йоганна, просить
в свій дім шановну гостю завітати». ⁴⁶⁶

ПУБЛІЙ (голосно озивається, не встаючи).

Додай, що Публій радить не баритись.

ХУСА (до раба).

Ти чув? Нехай Габал⁴⁶⁷ біжить щодуху!

(Вертається до Публія.)

Моя жона ще й знов захорувала б,
якби шановна Марція і справді
обом нам завдала такого жалю,

з дороги завернувшись додому.
Я сам не знаю, що було б зо мною, —
таку високу честь і так втратити!

Публій.

Я розумію, що гостинність ваша
була б уражена, але про честь
нема що говорити, бо приставник
тетрарховий — сам чималий вельможець.⁴⁶⁸

Хуса.

Не так, мій гідний гостю. Найчільніший
провінціал зрівнятися не може
з тим, хто зветься «римський громадянин»;⁴⁶⁹
а ти ж при то́му й иншу гідність маєш.
Моя жона не простого коліна,⁴⁷⁰
та все ж вона сама те добре тямить,⁴⁷¹
яке належить місце їй при тій,
хто всіх матрон переважає родом.

Публій.

На жаль, не всі у вас тут в Палестині
шанують римське ймення. Є такі,
що раді б згладити його зо світа.

Хуса.

Яке безумство!

Публій.

Ще ж бо⁴⁷² найприкріше, —
такі думки живуть в тих головах,⁴⁷³
що начебто повинні бути світліші,
ніж голови поспільські.

Хуса.

Ох, на жаль,
на сором Палестині, сьому правда!
(Присувається ближче до Публія і говорить тихше.)
По приязні признаюся тобі:
мені ті люде труять пробування
попри особі нашого тетрарха —
нехай йому Господь продовжить віку! —

Звичайне, він їх збутися не може,
бо то все родичі його дружини —
хай Бог її удержить при здоров'ї! —⁴⁷⁴
А ті ніяк забутися не можуть,
що з них колись були царі тутешні.
Отож мій владарь мусить їх терпіти,
хоч жаль дивитись, як вони снують
навколо нього павутиння злости
і замислів злочинних. Страх бере
за розум і чесноту мого пана,
коли такі тарантули отрутні
домують вкупі з ним безперестанку.

Публій.

Се справді товариство не найліпше
для вірного підданця Риму. Цезарь,
либонь, загожений не був би з того,
якби довідався.

Хуса.

Се я сказав
тобі по приязні, як річ опрічну.⁴⁷⁵

Публій (немов не почувши остатніх слів Хуси, змінє розмову).

А тут у вас у Галілеї — гарно!
Далеко придобніше, ніж в Юдеї.⁴⁷⁶
Так якось зелено, — гаї та луки,
і гори не такі сумні та голі.
Моя жона побачила за містом
чиюсь маленьку віллу — несогіршу —⁴⁷⁷
і мовила: «Отут би я жила, —
се наче Тускулум!».⁴⁷⁸

Хуса (удає надзвичайну радість).

Яке се щастя!
Я можу зараз волю ту вволити,
бо вілла та моя! Благати буду
твою дружину — в дар її прийняти.
О, се ж мене навіки ущасливить!

Публій.

Не буду відмовлятися за жінку,
либонь, вона сама прибуде хутко.

Скороход Габал (вбігає задиханий).

Високородна Марція зволила
вже рушити до двору мого пана!

Хуса (Габалові).

Звісти мою жону.

(Габал виходить.)

(до Публія)

вона тепера
моїй матері дещо помагає:
старенька вже нездужає ходити,
а на рабинь спуститися не можна
у догляді за матір'ю.

Публій.

Запевне.

Либонь, було сутужно без невістки
твоїй матері?

Хуса.

Ох, і не сказати!

Вони ж так любляться!⁴⁷⁹ Але матуся
вже згодилась терпіти, щоб Йоганна
поратувать могла своє здоров'я,
бо се ж конечна річ.

Публій.

Авжеж, відомо!

Хуса (встає).

Коли дозволиш, я піду назустріч
твоїй дружині.

Публій.

Добре, вийдем разом.

(Ідуть через сіни. Публій попереду, Хуса позаду. На ході, Хуса шепоче до придверного раба: «Біжи до пані, — хай там поспішиться!». Раб швидко подається.)

Який час нема нікого, згодом увіходять Публій і Марція поруч, за ними Хуса. Марція немолода вже пані,⁴⁸⁰ обличчя суворого римського типу, рухи повільні, поведіння гордовите; одяг на їй уложена дуже майстерно, довга, дрібно-зафалдована стала,⁴⁸¹ темна, шовкова, з довгими рукавами, з вузькою, але чудово гаптованою лиштвою, тягнеться ззаду по землі на локоть; на голові у пані покривало яснішої барви й з тоншої ткани, ніж стóла, притримане тоненькою діадемою старого⁴⁸² золота. Крім сеї діадеми та ще коштовної камеї⁴⁸³ коло коміра — покрас на матроні ніяких. Волосся зачесане з мистецькою простотою, розділене проділем і попущене так, що прикриває більшу частину⁴⁸⁴ лоба і спадає хвилястими кучерями од скронів на груди.

(Хуса, посадовивши гостей, сам не сідає.)

МАРЦІЯ (до Хуси).

А що ж се я не бачу господині?

ХУСА (ледве ховає свою безпорадність).

Вона от-от надійде привітати
осяйне щастя у твоїй особі.

Либонь, її затримала матуся.

Клопочеться Йоганна бідна з нею!

А ще й сама нездужала недавно...

МАРЦІЯ (до Публія, трохи підводячись, мов хоче встати).

То, може, ми не в пору прибули?

ХУСА.

Хіба ж коли не в пору сонце сходить?!..⁴⁸⁵

Та ось моя жона, твоя слугиня!

Увіходить Йоганна, розкішно вбрана: у сріблястій, прозорій, пишно вигаптованій шовками одязі, у золотому поясі; старосвітські великі обручки на руках, внизу і вище локтя, на пальцях скілька перстнів з самоцвітами,⁴⁸⁶ на шиї рясне перлове намисто, на голові сітка й штучний убір з золотих обручів, шпильок, гребінців;⁴⁸⁷ довгі заушниці⁴⁸⁸ звисають аж до сурелів.⁴⁸⁹ Обличчя дуже⁴⁹⁰ підмальоване, скидається на маску. Йоганна стає на порозі і мовчки низько вклоняється гостям. Публій встає їй назустріч, Марція лишається сидіти.

ПУБЛІЙ (до Йоганни).

Саронській квітці мій привіт! Я радий,
що рідний край вернув тобі здоров'я.

(Йоганна дивиться на нього, не розуміючи.)

ХУСА (пóшепки їй).

Що ж ти мовчиш?⁴⁹¹

ЙОГАННА (безвиразно).

Вітаю, чесний пане.⁴⁹²

(До Марції.)

Прошу пробачити твоїй слугині,
що не встигла тобі назустріч.

(Сідає коло Марції. Хуса сідає коло Публія.)

МАРЦІЯ (обзирає Йоганну з голови до п'ят).

Се не дивниця, — ти роботу мала.

ПУБЛІЙ (до Марції).

От, розпитай лиш нашу господиню,
які то саме купелі з квіток
вона в Сароні мала, — може б, варто
поїхати й тобі туди на купіль,
адже Сарон уславився квітками.

МАРЦІЯ.

Невже там тільки й слави, що квітки?

ПУБЛІЙ (з поглядом на Йоганну).

Ні, ще й саронського жіноцтва врода.

МАРЦІЯ.

Жінки на сході, може, й непогані,
але, на жаль, вони збавляють вроду
надмірним малюванням, — вимагає
того від них, либонь, краєвий звичай.
Щоправда — фарби кращі тут, ніж в Римі.
В нас не вдали б ніяк такої барви.

(Показує на волосся Йоганни.)

ЙОГАННА.

Волосся я не фарбувала, пані.

МАРЦІЯ.

Я, власне, не про те ж і говорила.
Лише завважила, що сеї барви

абиякий фарб'яр не може вдати,
та рідко де трапляється й в натурі.
Я тільки раз подібне щось вбачала
і то таки було — тут, в Палестині.

ХУСА (з ледве помітною трівогою).

Коли ж то саме трапилось, пречесна?

МАРЦІЯ.

Недавно, сеї вєсни. На той час
були ми з мужем у Єрусалимі.
Я з нудів гинула у тому місті!
Знічев'я навіть згодилась дивитись
на те видовисько, як розпинали
якихсь там трьох злочинців.

ХУСА.

Як же пані

сподобалося тее?

МАРЦІЯ.

Не цікаво.

Хоч, правда, я спізналася на те,
як саме до хрестів їх прибивали,
застала вже, як висіли й конали.
Було людей при тому небагато, —
само простацтво; плакали, кричали.⁴⁹³
То не видовисько, а просто бешкет!

(До Йоганни.)

І здумай, пані, у тому гурті
я жінку вгледіла з таким волоссям, —
але ж точнісінько! — як от у тебе.

(Хуса каменіє з жаху. Йоганна дивиться просто в вічі Марції, але та спокійно править далі.)

Була, напевне, барва натуральна,
бо то була простачка, а вони ж
коли й фарбують, то звичайне бридко,
от, чимсь таким рудим. А те волосся
було — нестеменісінько, як в тебе.
Обличчя я не бачила.

(Хуса зітхає з полегшенням.)

Бо жінка
лежала ницьма, розпростершись долі,
немов без пам'яті, а може, п'яна,
і всю її — волосся покривало,
як мідяним щитом. Один розп'ятий,
конаючи, щось крикнув, певне, з болю.
Тут жінка почала волосся рвати,⁴⁹⁴
без крику, без ридання, так як мичку,
мов їй і не боліло. Скрізь навколо
його розносив вітер. Чиста шкода,
як тиї люде вроди не шанують!
І що за дикий звичай — виявляти
так неподобно тугу?

(Завважає, що Йоганна відхилились і закрила очі з виразом глибокого страждання.)

Що з тобою?..

Тобі недобре?.. Дати камфори?

(Дістає з мішечка,⁴⁹⁵ що при поясі, шматочок камфори і дає понюхати Йоганні.)

Я ще з конвалії тут маю ліки.

Ось випий, се на серце дуже добре.

(Подає маленький слоїчок Йоганні, тая не бере й хитає головою, що не треба. Марція з ображеним видом хоче схвати слоїчок в мішечок.)

Коли не треба, я не накидаюсь...

Хуса (суворо).

Йоганно, випий і подякуй пані!

(Бере з столика невеличку чарку, вклоняється Марції, бере в неї ліки, наливає в чарку й подає Йоганні.⁴⁹⁶ Йоганна тремтячими руками бере чарку і випиває ліки.)

МАРЦІЯ.

А що? вже ліпше? правда, помічне?

Хуса (нахилившись до жінки, мов з уважності, шепоче грізно).

Та дякуй же!

Йоганна (слабким голосом).

Я дякую... Вже ліпше...

МАРЦІЯ (до Публія).

Се дивно, як тут всі бояться крові
і всяких мук! Згадати — зараз млості!

ПУБЛІЙ (до Хуси).

Цікавий, чим ви бавите народ?⁴⁹⁷
Ні гладіаторських боїв, ні цирку,
ані театру навіть! Инколи хіба⁴⁹⁸
когось там розіпнуть — ото і все?

МАРЦІЯ.

Та й гарного нічого не вбачаю
у тих розп'яттях — витягнене тіло,
опухлі руки й ноги...

(До Йоганни, що знов має мучений вираз.)

Знов недобре?

Йоганна (робить зусилля й гамує свою м'юку).

Щось... голова болить...

МАРЦІЯ.

Яка ти квола!

А знаєш, то тобі ще, може, вадить,
що ти такі важкі покраси носиш.
Сей пояс кований — який тягар!
Або й такі обручки — се ж кайдани!
На голові десь півталанта⁴⁹⁹ злота, —
не дивно, що вона тобі болить.
Та й перли річ нелегка, я те знаю.
Се, певне, теж такий краєвий звичай?
Хвала богам, що в Римі вже немає
такої поведінки.

ХУСА (під час мови Марції з досади кусав губи).

Се матуся

її примусила отак убратись.
Звичайне, мати, як стара людина,
не розбірає, що в часи новітні
не можна звичаїв старих держати.
Я сам казав: навіщо се? Та мати
вражається, коли в її клейноди
невісточка кохана не вбереться.

(Показує на покраси.)

Се речі все, як бачиш, старосвітські.
Про тії перли є у нас в родині⁵⁰⁰

перéказ, що аж триста водолазів
втопилося, шукаючи їх в морі.

МАРЦІЯ (придивляється до перлів, що на Йоганні).

Цікаво!.. Що ж, намисто непогане.

(Хуса подає Йоганні знак очима, щоб віддала Марції намисто.)

ЙОГАННА (здіймає намисто з шиї й подає, вклоняючись,⁵⁰¹ Марції).

Прощу, прийми на спомин про гостину.

МАРЦІЯ (ледве гамує жадібну втіху, беручи перли. До Йоганни, значно привітніше, ніж досі).

Хоч я й не дуже в сих речах кохаюсь,
та пам'ятка від любові Йоганни,
хоч би яка, для мене завжди мила!

(Надіває намисто.)

ХУСА.

Вшануй, пречесна пані, і мене,
приятельки твоєї чоловіка,
зvoli прийняти в дар від мене віллу,
що не здалась очам твоїм нікчемна.

ПУБЛІЙ (до Марції).

Ти пам'ятаєш? Там в гаю, за містом.

МАРЦІЯ (спалахує radoщами).

Ах, тую!.. Я не хочу ображати
гостинности твоєї, гречний пане.
Адже, по східньому звичаю, гості
не сміють відмовлятись від дарунків,
бо то була б господарям образа?

ХУСА.

Авжеж, такий у нас ведеться⁵⁰² звичай.

І я безмірно вдячний за уважність
до мене й до звичаїв мого люду.

МАРЦІЯ.

Коли б же я могла надію мати,
що ми вас привітаємо у Римі!

ПУБЛІЙ.

Наш друг у Римі буде незабаром
в одній поважній справі.

МАРЦІЯ.

Дуже мило!

(До Хуси.)

Конечне ж мусиш і Йоганну взяти, —
я покажу їй всі пишноти Риму!

ХУСА.

Чи варті ж ми такої шани, пані?⁵⁰³

ПУБЛІЙ.

Я певен, що і в Цезаря в палатах
саронську квітку не морози стрінуть.

МАРЦІЯ (глянувши скося на Публія, до Хуси).

Чи звідсі видко мій новий маєток?

ХУСА.

Аякже! Тільки вийти у садок
та трошечки здійнятися по сходах, —
зовсім не прикрі сходи, запевняю! —
увесь маєток наче на долоні.
Зволиш піти?

МАРЦІЯ.

Я залюбки.

ХУСА.

Йоганні

дозволь, шановна пані, тут лишитись,
їй ще несила сходити на гору.

МАРЦІЯ.

Авжеж, авжеж, нехай щадить здоров'я!

(Завважаючи, що Публій наче думає лишитися з Йоганною, суворо
глянула на нього.)

А що ж ти, Публію, хіба не йдеш?

Марція з Публієм виходять у садок, Хуса відстає від них. Чутно
знадвору голос Марції: «Глянь, Публію, там озеро! Як гарно!».

Хуса (шпарким, приглушеним голосом до Йоганни).

Я мало не забув тобі сказати...⁵⁰⁴

Поклич... ні, краще йди сама в пекарню⁵⁰⁵
і розкажи, як треба готувати

ту по́ливку до риби по-саронськи,
що ти колись для претора варила.
Наглянь, щоб там її не зопсували.
Се дуже важна річ!

ЙОГАННА.

Я допильную.

ХУСА.

Я Марцію вже якось тут забавлю,
поки ти справишся...⁵⁰⁶ Та слухай, жінко,
не будь як зварена!⁵⁰⁷ Се що за спосіб
гостей вітати? Слова не промовить!⁵⁰⁸
Як вернешся, щоб я не бачив більше
тих погребових строїв! Чи ти чуєш?

ЙОГАННА.

Я чую.⁵⁰⁹

ХУСА.

З Публієм гречніша будь,
та тільки так, щоб Марції не гнівась.

ЙОГАННА (хоче щось заперечити).

Я...

ХУСА (гнівним рухом перебиває її).

Ну! Гляди мені — шануйся!

(Свариться⁵¹⁰ пальцем і поспішає в садок до гостей.)

ЙОГАННА (сама. Падає на коліна і здимає руки).

Ой, Господи! чи довго сеї муки?

Учителю! На що мене покинув?..⁵¹¹

Коли ж те Царство Боже? Де ж воно?!

Чи доживе душа моя до нього?..

(Мовчазне, здавлене ридання без сліз потрясає все її тіло. Вона встає і, хитаючись мов билина од вітру, виходить із світлиці.)

3.VI.1909.

БОЯРИНЯ

Драматична поема

I

Садок перед будинком не дуже багатого, але значного козака з старшини Олекси ПЕРЕВІЙНОГО. Будинок виходить в садок великим рундуком,⁵¹² що тягнеться вздовж цілої стіни. На рундуку стіл, дзиглики,⁵¹³ на столі прилагожено до вечері. Стара ПЕРЕВІЙНИХА дає остатній лад на столі, їй помагає дочка ОКСАНА І СЛУЖЕВКА.

Через садок до рундука ідуть ПЕРЕВІЙНИЙ⁵¹⁴ і СТЕПАН, молодий парубок у московському боярському вбранні, хоча з обличчя йому видко одразу, що він не москаль.⁵¹⁵

ПЕРЕВІЙНИЙ (до гостя).

Моя стара управилась хутенько!
Дивись, уже спорудила й вечерю,
поки ми там, на цвинтарі, балачки
провадили.

ПЕРЕВІЙНИХА (зіходить трохи з рундука назустріч гостеві).

Боярине,⁵¹⁶ прошу
зажити з нами хліба-соли.⁵¹⁷

СТЕПАН (уклоняючись).

Рад би,
шановна паніматко, та не смію,
коли б не гнівались старі бояре, —⁵¹⁸
я й так уже давно від них одбився.

ПЕРЕВІЙНИЙ.

Про них ти не турбуйся. Підкоморій⁵¹⁹
їх запросив на бенкет, а тебе
я випрохав до нас: «Я сам, кажу їм,

щось недугую трохи, то не можу
на бенкетах гуляти, а Степана,
по давній приязні до його батька,
хотів би пригостити в себе в хаті.
Він молодик, йому ще не пристало
на бенкети великі учащати».
Боярам, видко, вже запах медок
та варенуха, отже, роздобрились
та й мовили: «Нехай собі парнішка
сидить у тебе хоч і до від'їзду.
Навіщо він нам здався?»

СТЕПАН.

От спасибі,

панотченьку!⁵²⁰

(Зіходить на рундук з господарями.)⁵²¹

ПЕРЕБІЙНИЙ.

Я джурі⁵²² накажу,

нехай перенесе твоє манаття
до нас, та й заберу тебе в полон,
поки не визволять бояре.

СТЕПАН.

Боже!

Такий полон миліший од визволу.

ПЕРЕБІЙНИХА (до Оксани).

Піди лиш, доню, там пошли Семена.

(Оксана виходить і незабаром вертається.)

СТЕПАН.

Якби лиш я не став вам на заваді...

ПЕРЕБІЙНИХА.

Ото б таки! Ще в нас у хаті стане
для гостя місця!

ПЕРЕБІЙНИЙ.

Ти, синашу, в мене
забудь всі церегелі.⁵²³ Таж зо мною
небіжчик батько твій хліб-сіль водив,
укупі ми й козакували.⁵²⁴

(Садовить Степана і сам сідає при столі. До Оксани.)

Дочко,

ти б нас почастивала на початок.

(Оксана наливає з сулійки⁵²⁵ дві чарки — батькові й гостеві.)

ОКСАНА.

Боярине, будь ласка, призволяйся.

СТЕПАН (узявши чарку, встає і вклоняється Оксані).

Дай Боже, панночко, тобі щасливу
та красну долю!

ОКСАНА.

Будь здоровий, пивши.

(Степан, випивши, знов сідає. Оксана частує батька. Всі вечеряють.)

ПЕРЕБІЙНИЙ (до Оксани).

А він спочатку не пізнав тебе,
ти знаєш? Запитав: «Яка то панна⁵²⁶
у першій парі корогву⁵²⁷ несе?»

ОКСАНА (усміхаючись і поглядаючи на Степана).

Коли?

ПЕРЕБІЙНИЙ.

Та отоді ж, як ти на Трійцю⁵²⁸
в процесії між братчицями йшла.⁵²⁹

СТЕПАН.

Ти завжди носиш корогву?

ОКСАНА (з певною самовітхою).

А як же,

я перша братчиця в дівочім братстві.⁵³⁰

ПЕРЕБІЙНИЙ (жартівливо підморгнувши).

Се вже тобі не та мала Оксанка,
що ти, було, їй робиш веретенця.

ОКСАНА.

Ті веретенця їй досі в мене є...⁵³¹

(Замоває, засоромившись.)

СТЕПАН (втішений).

Невже?

ОКСАНА (перебиваючи ніякову для неї розмову. До матері).

А де се, мамо, наш Іван?

ПЕРЕБІЙНИХА.

Та де ж? На вулиці між товариством.

ІВАН (Оксанин брат, молодий козак, увіходить з будинку).

Ба ні, я тут. Давайте, мамо, їсти.

ПЕРЕБІЙНИХА.

Ти б уперід хоч привітався з гостем!

ІВАН (сідаючи, недбало).

Ми вже віталися там коло церкви.

ПЕРЕБІЙНИЙ.

Він буде мешкати в нас до від'їзду.

ІВАН (так само).

От як? Що ж, добре... Слухай-но, Оксано,
ця страва вже простигла, принеси
свіжішої.

ОКСАНА (уражена його недбалим тоном).

Служебка зараз прийде,
то й накажи їй.

ІВАН.

Ба, яка ти горда!

(До Степана.)

У вас там на Москві, либонь, дівчата
так бришкати не сміють?

СТЕПАН.

Я московських
дівчат не знаю.

ОКСАНА.

Як же се?

СТЕПАН.

Я, власне,
недавнє на Москві. Поки ще батько
живі були, я в Києві, в науці,
при Академії здебільша пробував,⁵³²
а вже як батько вмерли, я поїхав
до матері на поміч.

ПЕРЕБІЙНИХА.

Чом ти ліпше
сюди не перевіз матусі?

СТЕПАН.

Трудно.

Нема при чім нам жити на Україні.
Сами здорові знаєте, — садибу
сплюндровано було нам до цеглини
ще за Виговщини.⁵³³ Були ми зроду⁵³⁴
не дуже так маєтні, а тоді⁵³⁵
й ті невеликі добра утерjali.
Поки чогось добувся на Москві,
мій батько тяжко бідував із нами.
На раді Переяславській⁵³⁶ мій батько,
подавши слово за Москву, додержав
те слово вірне.

ІВАН.

Мав кому держати!

Лихий їх спокусив⁵³⁷ давати слово!

ПЕРЕБІЙНИЙ.

Тоді ще, сину, на́двое гадалось,
ніхто не знав, як справа обернеться...
а потім... присягу не кожне зрадить...

ІВАН (іронічно).

Та певне! краще зрадити Україну!⁵³⁸

СТЕПАН (спалахнув, але стримався).⁵³⁹

Не зражував України мій батько!
він їй служив з-під царської руки
не гірш, ніж вороги його служили
з-під польської корони.

ІВАН.

Та, звичайне,

однаково, чиї лизати п'яти,
чи лядські, чи московські!..

СТЕПАН.

А багато

було таких, що самостійно стали?

ПЕРЕБІЙНИЙ (до Івана).

Сутужна, сину мій, українська справа...

Старий Богдан⁵⁴⁰ уже ж був не дурніший
від нас з тобою, а проте ж і він
не вдержався при власній силі.

(Перебійника, нахилившись синуві до вуха, шепоче щось. Той нетерпляче стріпує чубом.)

ІВАН.

Батьку!

Що там замазують? Кажімо правду!
Се річ не власна, се громадська справа!
Якби таких було між нами менше,
що, дома чесний статок протесавши,
понадились на соболі московські,⁵⁴¹
та руки прос[т]ягали до тієї
«казни»,⁵⁴² як кажуть москалі...

ПЕРЕБІЙНИКА.

Іване!

(Сіпає сина за полу.)⁵⁴³

СТЕПАН.

Не задля соболів, не для казни
подався на Москву небіжчик батько!
Чужим панам служити в ріднім краю
він не хотів, волів вже на чужині
служити рідній вірі,⁵⁴⁴ помагати
хоч здалека пригнобленим братам,
єднаючи для них цареву ласку.⁵⁴⁵
Старий він був обстоювати збройно
за честь України...

ІВАН.

Ти ж молодий,—
чому ж ти не підіймеш тої зброї,
що батькові з старечих рук упала?

СТЕПАН.

Як поясню тобі?.. Коли ще змалку
навчав мене з Письма Святого батько,
то він мені казав на пам'ять вивчить
про Каїна та Авеля. «Мій сину,

мовляв, пильнуй, щоб міг ти з ясним оком,
а не з тьмяним, не тремтячи мов Каїн,
Небесному Отцеві одповісти,
коли тебе спитає: “Де твій брат?”»⁵⁴⁶
А як же можу я на Україні
здійняти зброю так, щоб не діткнути
ніколи нею брата?.. І невже
мушкет і шабля мають більше сили
та чести, ніж перо та щире слово?
Ні, учено мене, що се не так!

ПЕРЕВІЙНИЙ.

Не звикли яюсь ми такого чути...
проте... було б на світі, може, менше
гріха і лиха, якби всі гадали
по-твоему...

ІВАН (згірдно).

Се в Києві ченці
навчають отакого!

ОКСАНА.

Ти ж, Іване,
у Києві не вчився. Звідки знаєш,
чого там навчають?

ІВАН (зачеплений).

От знайшлася
знанацька оборонниця для тебе,
боярине!

ОКСАНА.

Я тільки правду мовлю...⁵⁴⁷

(Засоромлена, подається з рундука в садок.)

Увіходить з будинка на рундук ДЖУРА.

ДЖУРА.

Там, пане, я приніс для гостя речі.

ПЕРЕВІЙНИЙ.

Ходім, Степане, покажу, де маєш
в нас мешкати.

СТЕПАН (до Перебійнихи).

Спасибі, паніматко,
за хліб, за сіль!⁵⁴⁸

ПЕРЕБІЙНИХА (з косим поглядом на сина).

Пробач, коли що, може,
прийшлося на перший раз не до сподоби...

Степан з Перебійним і Джурою йдуть у будинок.

ПЕРЕБІЙНИХА (до Івана нишком).

Ну й ти ж таки! Хто ж так говорить з гостем?

ІВАН.

Ат! Хай же він хоч раз почує правду!

ПЕРЕБІЙНИХА.

Адже ти чув, що він казав...

ІВАН.

Овва!

бурсак та щоб не вмів замилить очі!⁵⁴⁹

ПЕРЕБІЙНИХА.

Мені він до сподоби, — добрий хлопець,
такий увічливий...

ІВАН.

Та вам вже, звісно,
язиком приподобатись недовго.

ПЕРЕБІЙНИХА.

Чи сяк, чи так, а вдруге ти не будь
таким до гостя гострим! Се ж неначе
на те його ми в хату запросили,
щоб ним помітувати. Незвичайно!

ІВАН.

Та вже гаразд, не буду зачіпати.

(Зіходить з рундука.)

ПЕРЕБІЙНИХА.

Куди ти?

ІВАН.

От піду до товариства.

(Іде через садок, перескакує через тин і зникає.)

(Увіходить служебка і збирає зо стола.)

ПЕРЕБІЙНИХА.

Де ти, Оксано?!

ОКСАНА (виходить із-за куща з кухликом у руці).

Ось я, тута, мамо.

Се я барвінок поливаю.

ПЕРЕБІЙНИХА.

Справді,

полити слід, — зовсім посох на сонці.

Полий же й те, що ми пересадили.

Перебійнича і служебка, зібравши зо стола, йдуть у будинок.

Оксана, поливаючи квітки, співає веснянки. В садку сутеніє.⁵⁵⁰

Степан нишком вилазить вікном з своєї кімнати на рундук, прудко та звинно зіскакує з рундука на землю і підходить до Оксани.

ОКСАНА (уриває спів і впускає кухля).

Ой лихо! Хто се?

СТЕПАН.

Панночко, се я.

Прости мене. Ти гніватись не мусиш,

бо ти ж мене сама причарувала

і звабила, як соловейко, співом.

Я не своєю силою прийшов.

ОКСАНА (засоромлено і разом гордовито).

Боярине, до чого сії речі?

Мені їх слухати не випадає.

(Хоче йти.)

СТЕПАН (затримує її за руку).

Ні, ти не підеш так...

ОКСАНА (вражена, вириває руку).

Се що за звичай?!

Я не холопка з вотчини твоєї!⁵⁵¹

СТЕПАН (знищений).

Я не хотів образити тебе.

Запевне, вільна ти... Яка журба

тобі, що я поїду на чужину
з розбитим серцем, що коханий спогад
про зустріч милу обілле отрута?
Тобі дарма, дівчино-гордівнице...
Хто я для тебе? Зайда, заволока...
Адже мене усюди так зовуть...⁵⁵²
Ти завтра вже про мене й не згадаєш...⁵⁵³

ОКСАНА (спустивши очі).

Хіба ти завтра їдеш?

СТЕПАН.

Що ж я маю

тобі тут очі мулити собою?

ОКСАНА.

Виходить, наче я тебе жену...

Я ще ж тобі не мовила ні слова...⁵⁵⁴

СТЕПАН.

Невже я маю ще й того діждатись,
щоб ти мені сказала: «вибірайся»?⁵⁵⁵

ОКСАНА (збентежена, зриває з вишні листочки, кусає їх і розщипує в руках).

Який же ти чудний! Ну, що ж я мала

тобі казати?.. Я не звикла так...

Я інших паничів роками знаю

і ще від них такого не чувала...

а ти... недавно що приїхав...⁵⁵⁶

СТЕПАН.

Панно!

Ті паничі безжурно похожають⁵⁵⁷

на щирому дозвіллі по садочках

та вибірають квітку для забави,

і тільки ждуть, щоб краще розцвілася.

А я ж як в'язень, що на час короткий

з темниці вирвався і має хутко

з веселим світом знову попрощатись

і розцвіту не має часу ждати.

Мені була б не для забави квітка,

я бачу в ній життя і волі образ
і краю рідного красу.⁵⁵⁸ Для мене
куточок той, де б посадив я квітку,
здався б цілим світом... Я забув,
що ти живеш на волі, що для тебе
привабного нема нічого там,
де я живу, і навіть бути не може...

ОКСАНА (стиха, похиливши голову).

Чого ж ти так уже у тому певен?
Ти наче думаєш, що я вже справді
якась ростина, що в мені немає
ні серця, ні душі...

(В голосі злегка брелять сльози. Вона уриває.)

СТЕПАН (знов бере її за руку, вона не боронить).

Оксано! зоре!..

Пробач... я сам не знаю... я не смію...

(З поривом.)

Ні, я не можу, я не маю сили
тебе зректися!

(Пригортає Оксану.)

Серденько, скажи,
чи любиш ти мене? Промов же слово!

ОКСАНА.

Хіба ж би я з тобою так стояла?

(Ховає обличчя у нього на грудях.)

(Німа сцена.)

СТЕПАН.

Я завтра старостів зашлю до тебе.
Чи батько твій їх прийме?

ОКСАНА.

Татко дуже
тебе вполюбав і матуся теж.

СТЕПАН.

Що тільки дам тобі я на чужині
замість веселощів рідного краю?
Своє кохання вірне, більш нічого...

ОКСАНА.

Не думай, ніби я пуста панянка,
що тільки має на умі забави
та залицання. Сі трудні часи
думок поважних і дівчат навчили.
Якби ти знав, як тут кров гнітить!..

СТЕПАН.

Кров?

ОКСАНА.

Так. Не раз, вернувшись з походу,
лицарство з нами бавиться при танцях.
Простягне руку лицарь, щоб узяти
мене до танцю, а мені здається,
що та рука червона вся від крові,
від крові братньої... Такі забави
не веселять мене... Либонь, ніколи
не прийняла б я перстень з руки⁵⁵⁹
такого лицаря...

(Гладить йому руку.)

Оця рука
від крові чиста...

СТЕПАН.

Се не всі вважають
за честь.

ОКСАНА.

А я відразу привернулась
до тебе серцем за твою лагідність.
Скажи, чи всі такі в твоїй родині?⁵⁶⁰

СТЕПАН.

Родина в нас мала: сестра й матуся,
та брат маленький. Так, вони у мене
всі не лихі.

ОКСАНА.

Твоя матуся, може,
не злюбить незнайомої невістки?..
Що я тоді почну там на чужині,
далеко так від роду?

СТЕПАН.

Ні, Оксано,
того не бійся. Мати будуть раді,
що привезу я жінку з України,
мій батько, умираючи, бажав,
щоб я десь в ріднім краю одружився.
Тебе ж малою мати пам'ятають.⁵⁶¹

(Знов пригортає її.)

Та й хто ж би не злюбив моєї долі,
голубоньки Оксаночки моєї?
Се тільки в пісні всі свекрухи люті,
а ти побачиш, як моя матуся
тобі за рідну стане.

ОКСАНА.

Дай-то Боже!

СТЕПАН.

Мені тепер здається, що нігде
на цілім світі вже нема чужини,
поки ми вдвох з тобою. От побачиш,
яке ми там кубелечко зів'ємо,
хоч і в Москві! Нічого ж там чужого
у нашій хатоньці не буде, — правда?

ОКСАНА.

Авжеж. І знаєш, якось я не дуже
боюся тої чужини.

СТЕПАН.

Зо мною?

ОКСАНА (усміхається).

Тим певне, що з тобою. Але й так,
хіба ж то вже така чужа країна?
Таж віра там однакова, і мову
я наче трохи тямлю, як говорять.⁵⁶²

СТЕПАН.

Та мови вже ж навчитися недовго...
ну, ніби трохи тверда... Та дарма!
Оксаночка у мене розумниця, —
всього навчиться.

ОКСАНА.⁵⁶³

Не хвали занадто,
бо ще наврочиш!
(Трохи посмутніла.)

Я вже й так боюся...

СТЕПАН.

Чого, єдина?

ОКСАНА.

Якось так упало
се щастя раптом... Я такого зроду
не бачила... всі подруги мої,
ті, що побралися, багато мали
і горя й клопоту перед весіллям,⁵⁶⁴
а я...

СТЕПАН.

Та ще пожди! От, може, завтра
твій батенько мені поріг покаже.

ОКСАНА.

Ні, ні, сього не буде, я вже певна.

СТЕПАН (жартуючи).

Здається, панночка не раді з того?
Коли б ще й гарбуза не покотили?...⁵⁶⁵

ОКСАНА.

Та годі! Що за жарти?!

СТЕПАН.

От ніяк
не догожу тобі словами! Добре ж,
не буду говорити, коли так!
(Без слів пригортає й милує її. Вона спершу пручається, потім під-
дається його пестощам.)

ГОЛОС МАТЕРІ (з будинку).

Оксано! Годі вже там поливати!
вже пізно!

ОКСАНА (кинулась).

Мати кличуть!

(Зривається йти.)

СТЕПАН (утримує її. Пристрасно).

Ще хвилинку!..

Хвилиночку!..

ОКСАНА.

Я вийду ще до тебе,
як мати ляжуть спати.

СТЕПАН.

Вийди, люба!
Я виглядатиму тебе до світа!

ГОЛОС МАТЕРІ.⁵⁶⁶

Оксано, де ти?⁵⁶⁷

ОКСАНА.⁵⁶⁸

Ось я йду, матусю!
(Ще раз на прощання обіймає Степана і йде до будинку.)⁵⁶⁹

II

У Москві.

Світлиця в Степановім дому прибрана по-святковому.⁵⁷⁰ Знадвору чутно гомін дзвонів. Мати Степанова і Оксана увіходять. Убрані по-українськи, — мати в намітці⁵⁷¹ і в темній сукні з широким виложистим коміром, Оксана в кораблику,⁵⁷² в шнурівці⁵⁷³ та в кунтуші.⁵⁷⁴

Мати (сідає на ослоні, важко дихучи).

Спочину трохи, поки йти у терем...⁵⁷⁵

Стара... не носять ноги...

ОКСАНА (сідає поруч).

Ви, матусю,
казали б ліжко перенести в діл,
бо вам сутужно лазити на сходи.

МАТИ.

Ой ні, голубонько, нехай вже там,
у теремі... Тут на Москві не звичай,
щоб жінка мешкала на долі. Скажуть:
ото, стара, а звичаю не тямить!

ОКСАНА.

Ви ж не в тутешніх звичаях зросли.

МАТИ.

То що? Вони, Оксанко, не питають,
хто як там зріс... Адже ми тута зайди, —
з вовками жий, по-вовчи й вий...

ОКСАНА (зо сміхом).

Ой лихо!

Чи тобто й я по-вовчи маю вити?

МАТИ.

А ти б як думала?.. Сьогодні в церкві
що шепоту було навколо нас:
«Черкашенки!» «Хохлуши!»⁵⁷⁶

ОКСАНА (трохи посмутнівши).

Та... я чула...

гріха десь не бояться: в церкві Божій,
замість молитися, людей все гудять,
а ще й виносяться⁵⁷⁷ так благочестям
поперед нас...

МАТИ.

Так скрізь воно по світі.⁵⁷⁸

що сторона, то звичай, а що город,
то й норов, кажуть люде. Дивно їм
на наше вбрання. Тут жінки зап'яті,⁵⁷⁹
а ми, бач, не вкриваємо обличчя.

ОКСАНА.

Чи ми ж туркені?

МАТИ.

Хай Господь боронить!

Воно ж пак і московки не туркені,
а так чомусь ото в них повелося.⁵⁸⁰
Та вже ж, як ти бояриня московська,
неначе б то воно тобі й годиться
вбіратися по-їхньому.

ОКСАНА.

А ви ж?

Адже ж і ви бояринова мати.

МАТИ.

Що мати, то не жінка. Люде бачать,
що я вже лагожусь у Божу путь,
то де ж таки мені міняти вбори.

(З лагідним і журливим усміхом.)

Не варт уже й справляти щось нового.
Адже й старенький мій — нехай царствує! —
в козацькому жупані⁵⁸¹ вік дожив,
так і на смерть його я нарядила
в мережану сорочку...

(Втирає хустинкою очі. Оксана, зворушена, дивиться на неї.)

(Коротке мовчання.)

ОКСАНА.

І навіщо
Степан убрався в те боярське фантя?
От як стояв зо мною під вінцем
у кармазиновім жупані, мамо,
ото був...

(Засоромившись, уриває.)

МАТИ (добродушно киває їй головою).

Та, либонь, був до сподоби
тоді комусь...

(Поважніше.)

Проте ж не можна, дочко,
йому царського нехтувати вбрання.

ОКСАНА.

А батько ж...

МАТИ.

Батько, донечко, старий
і немічний вже був, коли назвався
боярином. Не трапилось йому
виходити вже й з дому після того.
Степан же й на царські беседи ходить,
і в думу,⁵⁸² і в приказ.⁵⁸³

ОКСАНА.

Хіба ж то сором,
якби він по-козацькому вбрався?

МАТИ.

Не то що сором... От чудна ти, доню, —
уже ж таки твій чоловік боярин,
а не козак, чи ти ж не розумієш?

ОКСАНА (смутно).

Чому не розумію?..

МАТИ.

Отже, бачиш,
я й Ганну по-московському вбіраю,
бо Ганні вже судилась тут пара,⁵⁸⁴
вона вже ж не поїде на Україну.

ОКСАНА.

Чому її Степан не взяв з собою,⁵⁸⁵
як був у нас?

МАТИ.

Та дівці мандрувати
неначе непогода; скажуть люде:
«Поїхала там женихів ловити».
Нехай вже тута шарахвани⁵⁸⁶ носить,
коли судилося...

ОКСАНА.

Та ще дівочий
той шарахван неначе б форемніший,
а що жіночий, то такий бахматий,
та довгий-довгий, мов попівська ряса!
Аж сумно, як се я його надіну?
Ото й на голову такий підситок⁵⁸⁷
надіти треба? Зап'ясти обличчя?

МАТИ.

Та вже ж не як.

ОКСАНА (помовчавши, ніяково).

Боюся я, матусю...

МАТИ.

Чого ти, донечко, скажи, чого?

ОКСАНА.

Та ніяк мовити...

МАТИ.

Ти не соромся.
Вже ж я тобі за рідну матір тута.

ОКСАНА (цілує їй руку).

Так, матінко. То я... собі гадаю...
коли б я не спротивилася часом
Степанові в такій одежі...

МАТИ (сміючись).

От ще
що вигадала! А тобі Степан
ще не спротивився, що не в жупані?

ОКСАНА.

Та то ж мені...

МАТИ.

І не вигадуй, дочко!
Хіба ж таки Степан мала дитина,
що йнакє вберись, то й не пізнає?

ОКСАНА.

Пізнати то пізнає...

МАТИ (глянувши в вікно).

А поглянь
молодшими очима, хто то йде?
Чи не Степан бува?

ОКСАНА.

Еге ж, то він,
а з ним ще два якісь.

МАТИ.

Тікаймо, дочко!
(Підводиться і подається до дверей.)

ОКСАНА.

Чого се, хай Бог милує, тікати,
як від татар?

МАТИ.

Ще осміють, дитинко;
нема тут звичаю з чоловіками
жіноцтву пробувати при беседі.⁵⁸⁸
(Одчиняє двері і спішиться по сходах у терем.)

ОКСАНА (іде за нею).

Ой Господи, які ж се тут звичаї!
Оце але!

Сцена швидко переминяється. Терем. Крім Оксани і матері, в теремі ще є ГАННА, молода дівчина, сестра Степанова. Ганна убрана як бояришня.

МАТИ (підходить до великої скрині).

Отут, моя дитино,
твое боярське вбрання. Я придбала.

ОКСАНА (гrecно, але без радощів).

Спасибі, мамо.

МАТИ.

Хочеш подивитись,
або приміряти?

ОКСАНА.

Хай трошки згодом.
Щось я втомилася. Та вже ж нікуди
сьогодня не піду, то ще поспію
передягтися.

МАТИ.

До твоєї волі.
Спочинь собі. Та й я піду спочину,
воно й годиться в свято.

(Іде в бічну кімнату.)

ГАННА (що досі сиділа, лузаючи гарбузове насіння).

Ой сестричко,
і нащо ті свята потрібні в світі?⁵⁸⁹

ОКСАНА.

Ото спитала! Що тобі Біг дав?

ГАННА.

Та нудно ж, Господи!

ОКСАНА.

Сидиш, то й нудно.
А ти піди між челядь,⁵⁹⁰ погуляй.

ГАННА.

Куди ж се я піду? Яка там челядь?

ОКСАНА.

А ти хіба товаришок не маєш?

ГАННА.

Товаришок?.. От декого там знаю з бояришень... та як до їх ходити? Матуся все не здужають, не хочуть зо мною йти...⁵⁹¹ а ти ще не пізналась тут з ними... з мамкою⁵⁹² сама не хочу, вона така...

ОКСАНА.

Чого ж тебе водити?
Уже ж ти не маленька. Йди сама.
Ще й веселіше буде вам без старших.

ГАННА.

Самій не можна по Москві ходити.

ОКСАНА.

Хіба хто нападе?

ГАННА.

Ні, так, не звичай.

ОКСАНА.

Ну, вже ті звичаї отут у вас!

ГАННА.

Та й що мені бояришні ті скажуть?
Сидять по теремах, от як і я,
не бачать світа. Що з їх за веселість?

ОКСАНА.

Чого ж ви сидите? Пішли б укупі⁵⁹³
кудись на вигон⁵⁹⁴ або в гай над річку
та заспівали б. Я,⁵⁹⁵ бувало, дома
годинки в хаті не просижу святом.

ГАННА.

Ба, в тебе дома! Там же не Москва.
Такого тут і зроду не чували, —
співати по гаях!..

ОКСАНА.

То ти й не знаєш,⁵⁹⁶

як на Україні в нас гуляє челядь?

ГАННА.

Я мало що Україну пам'ятаю,⁵⁹⁷
а Ванька тут уже й вродився.

ОКСАНА.

Ванька?

Чому ж би не Івась?⁵⁹⁸

ГАННА.

Так тут зовуть,⁵⁹⁹
то й ми вже звикли. Він і сам так звик.
Мене ж матуся тільки та Степан
зовуть іще Ганнусею.

ОКСАНА.

А як же

ти тут звешся?

ГАННА.

Аннушка.

ОКСАНА.

Чи ба!

(Немов ухваляючи.)

«Ганну́шка».

ГАННА (поправляючи).

Ні-бо, «Аннушка», Оксано.

ОКСАНА.

Не вимовлю. Проте ж воно нічого
і по-московському, хто добре вміє.
А як по-їхньому Оксана буде?

ГАННА.

Аксінья чи Аксюша.⁶⁰⁰

ОКСАНА.

Щось негарно.
Оксана мовби краще.⁶⁰¹ Ти, Ганнусю,
мене таки Оксаною зови.

ГАННА (лащитья до Оксани).

Як хочеш, так і зватиму, сестричко.
Я так тебе люблю! Зраділа, Боже,

як брат тебе з України привіз!

ОКСАНА.

Ти ще мене, Ганнусенько, не знаєш,
а може, ж я лиха...

ГАННА.

Ні, ні, ти добра!

Ти, бач, усе до мене: «погуляй,
забався, не сиди!» А ти б почула,
як інші всі боярині спиняють
своїх сестер та дочок. Їй же Богу,
ні за поріг не випустять ніколи.

(Ще більше лащитьєся.)

Оксаночко... ріднесенька... я маю
тебе щось попрохати...

ОКСАНА.

Що, сестричко?

(Ганна мовчить збентежена.)

Хотіла б, може, що з моїх уборів?
Бери, що хочеш. Дам тобі й намисто,
ще й коси у дрібушки⁶⁰² заплету,
вберу тебе, неначе гетьманівну.

ГАННА (смутно).

Та ні, сього матуся не дозволять...
Я не об тім... Я хочу попрохати,
щоб ти... пішла зо мною у садок...

ОКСАНА.

Ото й всього? Було про що просити.
Ходім хоч зараз.

ГАННА.

Ні, не зараз, потім...

ОКСАНА.

Коли ти схочеш. Що ж там у садку?

ГАННА.

Та бач... самій отам в садку сидіти
мені не можна...

ОКСАНА.

Вже й сього не можна?

ГАННА.

А з мамкою піти — вона розплеще
усім про те, чого я там сижу.

ОКСАНА (сміючись).

А ти ж там що ворожиш? От хитруха!

ГАННА.

Та я нічого... тільки виглядаю,
чи не проїдуть вулицею часом
царські стрільці.⁶⁰³ Вони над вечер їздять.

ОКСАНА.

Либонь, царський стрілець тобі устрелив
дівоче серденько?

ГАННА.

Та я ж, Оксано,
заручена.

ОКСАНА.

За царського стрільця?

ГАННА.

Авжеж.

ОКСАНА.

То чом же він до нас не прийде?

ГАННА.

Хоч би й прийшов, то я ж хіба побачу?
Я в теремі, а він там у світлиці.

ОКСАНА.

То вам і бачитись не можна?

ГАННА.

Де ж там!

ОКСАНА.

Прилюдно — ні, а тільки крадькома?

ГАННА.

Ні, як то крадькома?

ОКСАНА.

А ти ж хотіла
до нього вийти у садок.

ГАННА.

До нього?
Ні, я ще сорома не загубила!

І як се ти подумати могла,
щоб я тебе просила проважати
мене на сходини?.. Невже, Оксано,
вважаєш ти, що я така нечесна?

ОКСАНА.

Та Бог з тобою! Де ж, яка ж тут нечесть?
Як дівчина постоїть на розмові
з своїм зарученим, то вже й нечесна?

ГАННА.

Авжеж, тут так.

ОКСАНА.

Навіщо ж ти виходиш
туди в садок?

ГАННА.

Я здалека дивлюся,
як він там вулицею проїздить.⁶⁰⁴
Інакше ж я його нігде не бачу,
хіба що в церкві.

ОКСАНА.

Де ж ви розмовляли?

ГАННА.

Нігде.

ОКСАНА.

А як же він тебе посватав?

ГАННА.

Як? Через сваху. Як звичайне всі.

ОКСАНА.

Я щось не розберу.

ГАННА.

Бо ти не знаєш
тутешніх звичаїв. Нехай лиш мати
тобі розкажуть, бо всього достоту
і я не знаю.

ОКСАНА.

Нібито виходить,
що ви отак, не мовивши ні слова,
і поберетесь?

ГАННА.

Так найпростойніше.

ОКСАНА.

Чудна тут молодь!..

(Усміхається якимсь спогадам мовчки. Потім стиха, мрійливо.)

Я ж було щовечір
вихожу до Степана на розмову.

ГАННА.

Як заручились?

ОКСАНА.

Та... як заручились...

Ну, раз стояла з ним не заручившись,
інакше хто ж засвататися може?⁶⁰⁵

ГАННА (закриваючись).

Ой лихо, сором!

(Оксана мовчки знизує плечима.)

ГАННА.

А твоя матуся
не знає й досі про твої стрівання?

ОКСАНА.

Чому не знає?

ГАННА.

Що ж, вона простила,
не прокляла тебе?⁶⁰⁶

ОКСАНА.

Та за що, Ганно?

Сами ж вони були пак молоді,
то знають, що то любовці.

ГАННА.

Оксано!

Що тільки ти говориш?

(Знову закривається.)

ОКСАНА (сміється).

От дурненька!

СТЕПАН (увіходить поспішно).

Оксаночко, передягнися швидче
в московське вбрання. Там прийшли бояре.

ОКСАНА.

Та мати ж кажуть, що жінкам не можна
між чоловіцтвом бути.

СТЕПАН.

Бачиш, любко,
ти маєш тільки їх почастивати,
та й знов у терем вернешся.

ОКСАНА.

Отак?..
А як же частувати їх, Степане?
По-нашому,⁶⁰⁷ чи, може, як инакше?

СТЕПАН.

Та винесеш їм на тарелі меду, —⁶⁰⁸
матуся прилаштують, як там треба, —
уклонишся, боярин поцілує
тебе в уста...

ОКСАНА.

Степане! Що ти кажеш?
Мене бояре цілувати мають?!
Чи се мені причулося?

СТЕПАН.

Ні, серце,
воно так є, та в тім нічого злого, —
то тільки звичай.

ОКСАНА.

Се ще так же звичай!⁶⁰⁹
Нехай йому абищо! Не піду!

СТЕПАН (понуру).

Як хочеш, тільки ти нас тим загубиш.

ОКСАНА.

Таке вигадуєш!

СТЕПАН.

Ба, ти не знаєш,
які тут люде мстиві... За зневагу
старий боярин візьме, як не вийдеш,
а він же думний дяк,⁶¹⁰ він має силу —

он син його ще молодий, — вже столярник;⁶¹¹
він оклепає нас перед царем,
а там уже й готове «слово й діло».⁶¹²

ОКСАНА.

Ти не жартуєш?

СТЕПАН (ще понурише).

Як тобі здається?

ОКСАНА (з жахом).

Степане, та куди ж се ми попались?
Та се ж якась неволя бусурменська?

СТЕПАН.

Я й не казав тобі, що тут воля.
Та якби ми негнули тут спину,
то на Україні, либонь, зігнули б
у три погібелі родину нашу
московські воеводи...⁶¹³ Ось ти млієш
з огиди, що тебе якийсь там дід⁶¹⁴
торкне губами, а як я повинен
«холопом Стюпкою» себе взивати
та руки цілувати, як невільник,⁶¹⁵
то се нічого?

ОКСАНА.

Боже мій... Степане!

Хто ж каже, що нічого?⁶¹⁶

СТЕПАН.

Отже, бачиш...⁶¹⁷

Та що я тут розвожуся? Там дяк
мене чекає. То кажи, Оксано,
ти вийдеш?

ОКСАНА.⁶¹⁸

Я не знаю...

МАТИ (виходить з кімнати).

Вийди, доню,

голубонько! І я тебе прошу!
Не дай мені старій на очі бачить
Степанової згуби!

ГАННА.

Ой сестричко!

Якби ти знала, що за лютий дід
отой боярин!.. Я тебе благаю!⁶¹⁹

Сестриченько! Не загуби ж ти нас!

(Ридаючи, кидається до Оксани.)⁶²⁰

ОКСАНА (до Ганни, холодно, якось надміру спокійно).

Я вийду. Дай мені московське вбрання.

(Ганна кидається до скрині.)

А ви, матусю, наготуйте меду.

Іди, Степане, бав тим часом гості.

(Степан, похиливши голову, виходить.)

(Оксана, бліда як смерть, здимає з голови кораблика.)

III

Дальня кімнатка у горішньому поверсі в Степановім дому.

СТЕПАН (уводить гостя козака).

Ось тута поговорим, пане-брате,

бо, знаєш, там... тут буде захистніше.

(Оглядає сіни через двері, потім замикає двері на замок і зачиняє вікна. Сідає з гостем далі від дверей. Розмова ведеться не голосно.)

Великі чиняться там кривди, кажеш?

ГІСТЬ.

Та там такі напасті, що крий Боже!

І просвітку нікому не дають

московські посіпаки! Все нам в очі

тією присягою тичуть...

СТЕПАН.

Правда,

що присяга таки велика річ.

ГІСТЬ (голосніше).

Чому ж вони сами забули Бога?!

СТЕПАН.

Помалу, пане-брате, ще підслуха
який слуга.

ГІСТЬ.

Та правда... я й забув...

(Тихше.)

Ми присяги не хочемо ламати,
але нехай же царь нас оборонить
від тої галичі.

СТЕПАН.

То трудна справа.

Адже когось він там держати мусить
для наглядю, а всі ті воеводи
один від одного не ліпші. Звісно,
за ними й інші всі порозпустились...

ГІСТЬ.

Послав би царь з українців кого,
в Москві ж тут є такі, от хоч б й ти,
що здавна і цареві служать вірне,
і рідний звичай вміють шанувати.

СТЕПАН.

Нас не пошлють...

ГІСТЬ.

Чому?

СТЕПАН.

Бо нам не вірять.

ГІСТЬ.

Отак! Та ви ж тут наче всі у ласці!

СТЕПАН.

То тут, на очах, а з очей спустити
нас надовго не зважаться. Так, часом
ненадовго послами посилають,
і не самих, а вкупі з москалями...
Щоб воеводами настановити,
того не буде й зроду!

ГІСТЬ.

Не здивуйте ж,
як ми відкинемось до Дорошенка!⁶²¹

СТЕПАН (робить рух рукою, мов хоче гостеві затулити вуста).

Крий Боже, пане-брате, що ти кажеш?

ГІСТЬ (схаменувшись).

Так часом зірветься з досади слово...
Найгірше, пане-брате, догарає
оте, що нам не вірять... Мій свояк,
Чорненко,⁶²² знаєш?

(Степан потакує головою.)

Так був уклепався,
що ледве-ледве вирвався з душею!

СТЕПАН.

Чорненко? Він, здається, з найвірніших
царевих приятелів.

ГІСТЬ.

То-то й ба!
А хтось там наклепав при воеводі,
що ніби він послав у Чигирин⁶²³
листа якогось. От було біди!
Що жінка плакала, в ногах валялась
у воеводи...

СТЕПАН (гірко всміхнувшись).

Є прислів'я, брате:
«Москва сльозам не вірить».⁶²⁴

ГІСТЬ.

Щира правда!
Проте знайшлися такі, що помогли...

СТЕПАН.

Се хто ж?

ГІСТЬ.

Побрязкачі.⁶²⁵

СТЕПАН.

Хіба, що так!

(Мовчання.)

ГІСТЬ.

Вже так, що цупко затягли супоню⁶²⁶
на наших боках... А проте є люде,
що не бояться, йдуть, мов на одчай,
бо, сказано, терпець їм увірвався!

(Присунувшись зовсім близьенько до Степана, говорить пошепки.)

Дівчата наші, — декотрі ще вкупі
були з дружиною твоею в братстві, —
гуртом пошили корогву й послали
у Чигирин... звичайне, крадькома...
Іван, твій шурин,⁶²⁷ сам її одвозив...
Ніхто не знає ще. Якби дізнались,
то страшно здумати, що б там було!

(Одсунувшись, трохи голосніше.)

Отак, як бач, одважуються люде...

(Степан в мовчазній задумі сіпає кінець свого пояса. Гість устає.)

Що ж, пане-брате, то нема надії
полегкості дістати від царя?

СТЕПАН (отямившись з задуми, теж устає).

О ні, чому ж, я спробую. От згодом
в царя я буду на малій беседі.
Як буде він під чаркою, то, може,
я догожу йому, він часом любить
пісень «черкаських» слухати та жартів,
та всяких теревенів, не без того,
що й тропака звелить потанцювати.⁶²⁸

ГІСТЬ.

Ото! Хіба ти в нього пахоля?⁶²⁹

СТЕПАН.

Ба, знаєш, як то кажуть: «Скачи, враже,
як пан накаже...». Та ладен я, брате,
уже хоч би й на голові ходити,
аби чогось добутися для тебе
та для України. Дай мені супліку,⁶³⁰
оту, що ти приготував цареві, —
як влучу слухний час, то я подам
до власних рук йому.

ГІСТЬ (виймає загорнений у хустину папір з печатками).

Ось, пане-брате.

Хай Бог тобі допоможе! Не минути
розливу крові братньої, як тільки
супліка сая марна буде.

СТЕПАН.

Боже,
не попусти!

ГІСТЬ.

Бувай здоров. Піду вже.

СТЕПАН.

Хай Бог тебе провадить, пане-брате.

(Чоломкаються, гість виходить.)

ОКСАНА (швиденько увіходить з інших дверей швидким кроком).

А я тебе, Степане, скрізь шукаю.

СТЕПАН.

Що там таке?

ОКСАНА.

Порадитися треба.

Мені Яхненко⁶³¹ тут листа привіз
від братчиці-товаришки.

СТЕПАН (з поспіхом).

Де лист?

Його спалити треба!

ОКСАНА.

Бог з тобою!

Чому спалити? То вона прохає,
щоб я, по змозі, грошей їй послала,
якусь вона потребу має пильну.

СТЕПАН.

Не посилай. Крий Боже! і не думай!

ОКСАНА

Та що тобі Біг дав? Я й не гадала,
що ти такий скупий. Коли вже так —
я з посагу свого послати можу.⁶³²

СТЕПАН.

Та я не грошей жалую, Оксано.

ОКСАНА.

А чом же ти не хочеш?

СТЕПАН.

Небезпешно.

(Нахилившись до неї, зовсім нишком.)

Вони там з Дорошенком накладають...

ОКСАНА (здивована мовчить, потім загадково усміхається).

Ну, що ж, так, може, й треба.

СТЕПАН.

Схаменися!

Ти ж так боялася розливу крові,
а ся війна найпаче братовбійна,
що Дорошенко зняв на Україні, —
то ж він татар на поміч приєднав
і платить їм ясирем християнським.⁶³³

ОКСАНА (сідає, мов знесилена, на ослін і спірається на стіл).

Скрізь горе, скрізь, куди не обернися...
Татари там... татари й тут...

СТЕПАН.

Оксано!

Що мариться тобі? Татари тут?

ОКСАНА.

А що ж? Хіба ж я тут не як татарка
сижу в неволі? Ти хіба не ходиш
під ноги слатися своєму пану,
мов ханові?⁶³⁴ Скрізь палі, канчуки...⁶³⁵
холопів продають... Чим не татари?

СТЕПАН.

Тут віра християнська.

ОКСАНА.

Тільки ж віра!

Та й то... прийду до церкви — прости Боже! —
я тут і служби щось не пізнаю:
заводять якось, хтозна й по-якому...

СТЕПАН.

Оксано, се вже гріх!

ОКСАНА.

Ой, чоловіче!..

Та й осоружна ж ся мені Москва!

(Схиляється головою до стола.)

СТЕПАН (сумно стоїть над нею).

Я так і знав... Хіба ж я не казав,
що я тобі нічого дати не можу
тут, на чужині?..

ОКСАНА (кидається до нього).

Ні, моє кохання!

Се я недобра! Так, немов не знаю,
що бідний мій голубонько страждає
за всіх найгірше, — треба ж завдавати
жалю ще більше!

(Степан пригортає її.)

Ну, скажи, мій любий,

чи довго нам ще мучитися так?

СТЕПАН (зітхнувши).

Бог знає, серденько!

ОКСАНА.

Невже й загинем

у сій неволі?

СТЕПАН.

Май надію в Бозі.

Ще якимось, може, зміняться часи.

Коли б утихомирилося трохи
там, на Україні, попрошу царя,
щоб відпустив мене хоч у гостину.

ОКСАНА.

Тепер ніяк не можна?

СТЕПАН.

Ні, єдина,

тепер нема що й думати! От саме
я маю до царя супліку нести,
що люде з України привезли, —
жаліються на утиски, на кривди...
Я маю боронити ту супліку,
то вже ж не час проситися з Москви.
«От, — скажуть, — речі солодко розводить,
а сам в ліс дивиться». Тепер, Оксано,
нам треба стерегтися так, «щоб муха
не підточила носа»,⁶³⁶ як то кажуть.
Крий Боже схибити в чому, — пропала
вся наша справа і громадська вкупі.

ОКСАНА.

Ну, як його ще більше стерегтися?
Вже й так немов замазались у піч!

СТЕПАН.

Та от, наприклад, ти послати хочеш
ті гроші братчиці...

ОКСАНА (спустивши очі).

Вже не пошлю.

Нехай пробачить, що ж, коли не змога...
Я напишу їй...

СТЕПАН.

Краще не пиши
нічого, серце.

ОКСАНА.

Як же так, Степане?
Се ж навіть незвичайно!

СТЕПАН.

Як листа
десь перехоплять — чи то раз бувало? —
то ще готові взяти на тортури,
як викриють ту справу з Дорошенком,
щоб ти призналася, в чім накладала
з товаришками...

ОКСАНА.

Я перекажу
через Яхненка...

СТЕПАН.

Мушу я просити,
щоб ти його у нас тут не приймала.

ОКСАНА.

Та я ж його просила, щоб прийшов!
Вже ж не прогнати!

СТЕПАН.

Накажи слугою,
що ти нездужаєш.

ОКСАНА.

Не випадає.

СТЕПАН.

Як хочеш. Тільки як візьмуть «на дибу»,⁶³⁷
то вже не жалуй.

ОКСАНА.

Звідки вже й «на дибу»?

СТЕПАН.

А що ж ти думаєш? За тим Яхненком
шпиги московські цілим роєм ходять.⁶³⁸
Я знаю їх.

ОКСАНА (зажурена).

Так я й не передам
родині ні листів, ні подарунків...

СТЕПАН.

Та знаєш, люба, поки що, то й краще б
не озиватись, надто до Івана,
бо він в непевні справи устряває...

ОКСАНА.

До брата рідного не озиватись?

(У неї стають сльози в очах.)

СТЕПАН.

Се ж не навіки, рибонько, тим часом,
поки утихомириться...

(Знов пригортає її.)

ОКСАНА (не відповідаючи на пестощі, безвиразно).

Гаразд,
нікому не писатиму.

СТЕПАН.

Ти, серце,
на мене гніваєшся.

ОКСАНА (так само).

Ні, чого ж?
Ти маєш рацію. Нащо писати?

(Степан опускає руки. Оксана повагом виходить з хати.)

IV

Терем.

ОКСАНА гаптує в кроснах,⁶³⁹ рухи в неї ліниві, в'ялі.

СТЕПАН (увіходить і сідає близько Оксани на дзиглику).

Щось голова болить...

ОКСАНА (не підводячи очей від шитва).

Ти пізно встав.

СТЕПАН.

Та світом же прийшов з тії беседи.

ОКСАНА.

Було там весело?

СТЕПАН.

Ей, де там в ката!

По щирості бояться слово мовить...

П'ють, п'ють, поки поп'ються, потім звада...

ОКСАНА.

А як же там, Степане, та супліка?

СТЕПАН.

Та що ж... ніяк... Царь каже: «прочитаєм,
подумаєм...». Чували вже ми тее!

ОКСАНА.

Що ж буде?

СТЕПАН (з болісною досадою).

Ой, не знаю! Не питай!

(Мовчать. Оксана шие, потім голка випадає їй з рук.)

СТЕПАН.

Хоч би ти щось, Оксано, розказала,
а то так сумно, голова забита
усяким лихом.

ОКСАНА (в'яло).

Що ж я розкажу?

Нічого я не бачу і не чую,
сижу собі...

СТЕПАН (трохи подразнений).

Ну, робиш же що-небудь?

ОКСАНА.

Учора вишила червону квітку,
сьогодня синю... Се тобі цікаво?

СТЕПАН.

Ти так неначе дражнишся зо мною!

ОКСАНА (крізь сльози).

Ні, далєбі, Степане, не дражнюся!

СТЕПАН (придивляється до шитва. Лагідно).

А що се буде з сеї лиштви, ⁶⁴⁰любко?

ОКСАНА (знов безучастно).

Не знаю, се щось Ганна почала.

СТЕПАН.

Либонь, собі на посаг. Се вже хутко
її весілля.

ОКСАНА.

Та за місяць ніби.

СТЕПАН.

От на весіллі трохи погуляєш,
розважишся.

ОКСАНА.

Ет, знаю ту розвагу!

Частуй ⁶⁴¹та кланяйся: «Не обезсудьте...»

а гостійки поза плечима судять:

«Черкашенка, чужачка...».

СТЕПАН.

Ти вже надто

на те вважаєш.

ОКСАНА (байдуже).

Ні, мені дарма.

(Мовчання.)

СТЕПАН.

Ти так неначе втомлена сьогодні.

Клопочешся при господарстві, може?

ОКСАНА.

Ні, я не клопочусь, — то все матуся.

Ми з Ганною все шиємо.

СТЕПАН.

То, може,
не треба стільки шити?

ОКСАНА.

Що ж робити?
Насіння я лузати не люблю,
так як Ганнуся. Треба ждесь подіти
і руки, й очі...

СТЕПАН.

Бідненька ти в мене.

(Оксана проривається риданням.)

Оксано! Що се ти? Та Бог з тобою!
Чи хто тебе образив? Мати? Ганна?

ОКСАНА *(трохи стихуючись)*.

Вони як рідні... я на їх не скаржусь...

СТЕПАН.

Так що ж?..

ОКСАНА *(уриває ридання, з одчаєм)*.

Степане! Ти хіба ж не бачиш?

Я гину, в'яну, жити так не можу!

(В знесиллі похиляється на кросна.)

СТЕПАН.

Се правда... Не ростуть квітки в темниці...
А я гадав...

(Ходить по хаті в тяжкій задумі, потім спиняється перед Оксаною.)

Оксано, заспокойся,
поговорім ладом.

ОКСАНА.

Про що, Степане?

СТЕПАН.

Виходить, я тебе занапастив.

ОКСАНА.

Ні, я сама...

СТЕПАН.

Однаково. Я більше
не хочу заїдять твоєї долі.

Хоч як мені се гірко... я готовий
тебе до батька відпустити.⁶⁴²

ОКСАНА.

Як?

А ти ж?

СТЕПАН.

Я тут зостануся. Для мене
немає воріття, ти ж тее знаєш.

ОКСАНА (зворушена).

То се б тебе покинути я мала?
Чи я ж на те стояла під вінцем
і присягу давала?

СТЕПАН (гірко).

Я, Оксано,
не хан татарський, щоб людей держати
на присязі, мов на шнурку. Ти вільна.
Се тільки я в неволі.

ОКСАНА (хитає головою).

Ні, Степане.

СТЕПАН.

Чого ж? Я присягу тобі вертаю...
(голос йому переривається від турботи.)
І я прошу тебе... прости мене...
що я... тебе відмовив від родини...
що я...

ОКСАНА (обіймає його).

Ні, годі, не кажи!
Не знаєш ти... Ще ж ти мені ні слова,
ні слова не промовив там, у батька,
а вже моя душа була твоєю!
Ти думаєш, як я тепер поїду
від тебе геть, то не лишиться тут
моя душа?

СТЕПАН.

Так що ж робити, люба?

ОКСАНА.

Втікаймо всі! Мій батенько pomoже
прожити якось, поки ти придбаєш.

Хай їм абищо, сим московським добрам!
Втікаймо на Україну!

СТЕПАН.

Царь достане
боярина свого скрізь на Україні,
та ще й твоїй родині буде лихо.
Не скриємось нігде...

ОКСАНА.

Втікаймо в Польщу!
А ні, то на Волощину!⁶⁴³

СТЕПАН.

Що з того?
Зміняємо чужину на чужину..
Приблудами чужі пороги будем
там оббивати... все одно, що й тут.

ОКСАНА.

Ні, там вільніше.

СТЕПАН.

Треба заслужити
чимсь ту сусідську ласку. Чим же більше,
коли не зрадою проти Москви?

ОКСАНА.

Так їй і треба!

СТЕПАН.

Присяга, Оксано,
велике діло. Царь мені не верне
так присяги, як я тобі вернув.
Та й я йому не можу повернути
всього, що я приймав з його руки.

(Мовчання. Починає сутеніти. Десь у церкві тихо дзвонять.)

ОКСАНА.

Степане, вже не говорімо більше
про се ніколи.

СТЕПАН.

Так, не треба, люба...

(Згодом.)

Чому не шиєш?

ОКСАНА.

Вже мені не видно.
А ще світити рано.

СТЕПАН.

Заспівай
щось потихеньку, якщо можеш.

ОКСАНА.

Добре.

(Співає потихеньку.)

«Ой, як було хорошенько, як рід з родом п'є,
вип'є чарку, вип'є другу та й по сестру шле.
“Сеструненько-голубонько”...».⁶⁴⁴

(Уриває.)

Не можу.
Либонь, я одзвичаїлась від співів.
Та й щось на груди важко.

(Кашляє.)

СТЕПАН (стрівожений).

Ой, кохана,

чи ти не хвора?

ОКСАНА.

Де ж там! То щось так.

Увійходять МАТИ й ГАННА, за ними слуги вносять загортки з поку-
пами. Поклавши пакунки, слуги виходять.

МАТИ.

Добривечір, дітки! Що сидите
так поночі?

СТЕПАН.

Так, дещо розмовляли.

МАТИ.

Не наговоряться все голуб'ятка.
Коли б то Бог судив і Ганні нашій
таке подружжя!

ГАННА (світить тим часом і розгортає пакунки).

Подивись, Оксано,
чого ми накупили!

(Оксана підходить.)

Се на шубу,
а се на літники,⁶⁴⁵ а се на кичку.
Що, правда, гарне? Ми ж ото пішли
аж до купців заморських.

ОКСАНА (жваво).

Гарно, гарно!
Та й молодичка з тебе гарна буде!
ну, й потанцюю в тебе на весіллі!
нехай уже московки не здивують!

ГАННА.

От я люблю, як ти така весела,
а то сидить, похнюпившись, аж сумно.

МАТИ.

Та звісно, і чого б таки журитись?
Ви люде молоді... у хаті лад...

ОКСАНА (підхоплює).

За хатою добро...

ГАННА (не завважаючи іронії).

Авжеж, сестричко,
якби ти бачила, що там купців
наїхало! І чом ти не пішла
із нами вкупі?

ОКСАНА.

Я дошити хтіла,
а завтра й я піду по всіх усядах,
закупимо з тобою всю Москву!
От я собі парчеву кичку справлю!
Степане, можна?

СТЕПАН.

Чом би ж то не можна?

ОКСАНА (плеще в долоні й присівує).

«Бодай мені такий вік довгий,
як у мене чоловік добрий!...»⁶⁴⁶

МАТИ (втішно всміхаючись).

Ну й вигадниця в тебе жінка, синку!

ГАННА.

А як вона мені співала гарно
весільної! Сестричко, заспівай
тієї, як то косу розплітають.

ОКСАНА.

Не хочу, то сумна, ще знов заплачеш.
Я зараз коровайницею буду⁶⁴⁷
або приданкою⁶⁴⁸ — ти тільки слухай:

(Співає дуже голосно, по-сільському.)

«Не бійся, матусю, не бійся,
в червоні чобітки обуйся,
щоб твої підківки бряжчали,
щоб наші вороги мовчали!

Гу!»⁶⁴⁹

(Вигукнувши, вискакує на ослін.)

Отак приданки скачуть через лавки!

СТЕПАН (ловить її й здимає з ослона).

Ну, ну, Оксано, ти вже щось занадто.

МАТИ.

Та правда, донечко, почує челядь...

ОКСАНА.

Овва! Так що ж? Бояриня гуляє!
Давай, утнем санжарівки,⁶⁵⁰ Ганнусю!

ГАННА (сміючись).

Та я не вмю!

ОКСАНА.

Я тебе навчу!

(Крутить Ганну навколо себе, приспівуючи.)

«Гуляй, гуляй, господине,
нехай наша журба згине!
Ой чи згине, чи не згине,
гуляй, гуляй, господине!»⁶⁵¹

Що ж ти, Степане? помагай співати!

(Залягається сміхом, що згодом переходить в кашель. Степан трі-
вожно кидається до неї.)

V

Степанів садок. Будинок виходить в нього задньою стіною. Видко кратчасті вікна терема⁶⁵² і піддашок із сходами. Збоку в садку зроблена повіточка садова, вся в зелені та в квітках; у повіточці приладновано великий турецький ослін з подушками.

З терема⁶⁵³ по сходах надвірних помалу спускаються Мати й Оксана. Оксану ведуть попід руки дві служниці— «сенняя девушки»,⁶⁵⁴ Оксана у простій широкій хатній сукні, без кички, голова зав'язана на український лад шовковою хусткою. Оксана хвора, очі позападали, але дуже блищать, на щоках хворий рум'янець.

Мати (пройшовши вперед до повітки, показує дівчатам на ослін).

Отут боярину посадовить
та й можете вертати до роботи.

(Дівчата садовлять Оксану і вертаються в терем.)

МАТИ.

Що, доненько, тут, правда ж, придобніше?
Вільніше дихати?

ОКСАНА.

Вільніше?..

(Схиляється на подушки.)

МАТИ.

Ляж,

ляж, рибонько. Заснути, може, хочеш?

ОКСАНА.

Так, я б заснула... тільки я боюся...

МАТИ.

От, хай Бог милує! чого боїшся?

ОКСАНА.

Та все якесь таке страхіття сниться.

МАТИ.

Ти помолись до Йосипа святого,⁶⁵⁵
то він всі сни перенесе на добре.

ОКСАНА.

От відколи я тут, то й сни змінились...
Бувало там, у батенька, все сниться,

що я літаю. Так, бувало, люблю...
А тут не снилось і разу...

МАТИ.

Бач, любко,
як сниється, що літаєш, то ростеш,
отим воно так замолоду й сниється.
Тепер же ти вже не ростеш...

ОКСАНА.

Та... певне...

Мати (поправляючи їй подушки).

Ляж вигідненько та засни гарненько.

(Сідає коло неї в ногах.)

А я посижу тут, помолюся,
щоб Бог тобі послав у сні здоров'я.

(Виймає бурштинові чітки і перебірає їх, стиха ворухачи устами.
Оксана засипляє.)

СТЕПАН виходить з долішнього рундука. Мати киває йому, щоб помалу йшов, не гукав, потім устає обережно і йде до нього на другий кінець садка, далі від повітки.

МАТИ (нишком).

Ну, що казав той німець? Є надія?

СТЕПАН.

Що ж, каже: «В Бога все можливо».

МАТИ.

Певне!

Та все ж би й людської снаги докласти,
либонь, не гріх.

СТЕПАН.

Він докладає, мамо.

Він є людина великоучена...

Та що ж, коли така тяжка хвороба?

МАТИ.

І звідки причепилася напасть?..

Либонь, се хтось наврочив на весіллі

Ганнусинім, бо відтоді й заслабла.

СТЕПАН.

Здається, ще давніше почалося...

МАТИ.

Хіба? Та ні, вона була здорова.
А от що на весіллі... Ну, та як же
той німець каже? З чого б то воно?
Чи з пристріту? Чи, може, з переляку?
От горе, тут нема таких бабів,⁶⁵⁶
як там, у нас, — коли б так пошептали...

СТЕПАН.

Ні, матінко, не допомогли б ті шепти.
Така вже слабість.

МАТИ.

Що ж воно? Як зветься?

СТЕПАН.

Казав він: «Ваша пані занудилась
по ріднім краю — се є также слабість».
Сказав мені по-грецьки, як і зветься.⁶⁵⁷

МАТИ.

Та він то назове на всіх язиках,
а щоб то вигоїти...

СТЕПАН.

Він казав, —
коли б її повезти на Україну,
то, може б, ще й одужала.

МАТИ.

От, синку,
на сей раз німець, може, й правду каже.
Вона таки нудилася, небога.
Що ж, відомо, завезена далеко...
Не кожде привикає до чужини.
Котре привикне, а котре, то й...

СТЕПАН.

Мамо,
я попрошу царя, щоб нас пустив
до тестя у гостину — чей же пустить?

МАТИ.

Та, може, й пустить — вже ж війни немає.⁶⁵⁸

СТЕПАН.

Скажу йому, що маю ще й у Київ
повезти хвору жінку поклонитись
угодникам святим там у печерах,
для ізцілення — невже ж не пустить?⁶⁵⁹

МАТИ.

Повинен би пустити. Се вже й гріх
людей на богомілья не пускати!
А це, Степанку, ти надумав добре —
поїхати на прощу, помічніше
воно буває над усякі ліки.

(Зітхнувши, поглянула на небо.)

Ба, сонечко схиляється на вечір.
Ти б тута розбудив Оксану, синку.
Навзаході недобре спати хворим.
А я піду, зварю майове зілля,
щоб на ніч їй було готове пити.

СТЕПАН.

Спасибі, що клопочетеся нею.

МАТИ.

Що ж, синку, завезли чужу дитину,
то треба ж якось їй давати раду.

(Іде в терем.)

(Степан підходить до Оксани і стиха цілує її. Вона прокидається.)

ОКСАНА.

Се ти, Степане?.. Бач, мені приснилось,
що місяць ясно-ясно засвітив
у батьковім садочку...

СТЕПАН (удавано-веселим голосом).

Місяць, люба?

Се дивно, бо якраз на тебе сонце!

ОКСАНА.

Що ж, може, там ясніше світить місяць,
ніж тута сонце...

СТЕПАН.

Не журись, Оксано,
ось хутко знов побачим, як там світить
і сонечко, і місяць на Україні.

ОКСАНА.

Се ж як? Хіба умру? Тоді запевне
душа полине...

СТЕПАН.

Бог з тобою, люба!
Чи я ж би про таке тобі казав?
Надумав я поїхати з тобою
в гостину до твоїх.

ОКСАНА (іронічно).

Велике діло,
що ти надумав! Царь⁶⁶⁰ думки заверне.

СТЕПАН.

Царь⁶⁶¹ пустить. Вже ж тепера на Україні
утихомирилося.

ОКСАНА (гостро).

Як ти кажеш?
Утихомирилось? Зломилась воля,
Україна лягла Москві під ноги, —
се мир по-твоему — ота руїна?⁶⁶²
Отак і я утихомирюсь хутко
в труні.

СТЕПАН.

Ти одживешся на Україні.
Москва⁶⁶³ ж не може заступити сонця,
зв'ялити гаю рідного, зсушити
річок веселих.

ОКСАНА (понуру, уперто).

Годі, не кажи.
Нікуди я тепера не поїду.

СТЕПАН.

Чому ж?

ОКСАНА.

Не хочу.

СТЕПАН.

Що се ти, Оксано?

Мені аж дивно! що се ти говориш?

ОКСАНА (розпалившись, підводиться).

А я дивую, ти з яким лицем⁶⁶⁴

збіраєшся з'явитись на Україні!

Сидів-сидів у запічку московським,⁶⁶⁵

поки лилася кров, поки змагання

велоса за життя там, на Україні, —

тепер, як «втихомирилось», ти їдеш

того яснóго сонця заживати,

що не дістали руки загребуші,

та гаєм недопаленим втішатись.

На пожарині хочеш подивитись,

чи там широко розлилися ріки

від сліз та крові?..

СТЕПАН.

Ти тепер картаєш...

А як сама колись мені казала,

що ти прийняти можеш тільки руку

від крові чисту?

ОКСАНА.

Правда, я казала...

Ми варті одно одного. Боялись

розливу крові, і татар, і диби,⁶⁶⁶

і кривоприсяги, й шпигів московських,⁶⁶⁷

а тільки не подумали, що буде,

як все утихомириться... Степане,

дай руку!

СТЕПАН.

Се навіщо?

ОКСАНА.

Ти не хочеш?

СТЕПАН.

Ні, чом же?

(дає руку Оксані.)

ОКСАНА (дивиться на свою й Степанову руки).

От, здається, руки чисті,
проте все мариться, що їх покрила
не кров, а так... немов якась иржа...
як на старих шаблях буває, знаєш?

(Пускає його руку і лягає знов. Говорить повільніше, млявіше, з перервами.)

У батенька була така шаблюка...
вони її закинули... ми з братом
знайшли... в війну побавитись хотіли...
не витягли... до піхви прикипіла...
заржавіла... Отак і ми з тобою...
зрослись, мов шабля з піхвою...
навіки... обое ржаві...

СТЕПАН.

Ти, Оксано, вмієш
зарізати словами без ножа.

ОКСАНА.

Та тільки ж се я вмію, більш нічого.
Що-небудь же і я повинна вміти...

(Мовчання.)

Як я умру, ти не бери вже вдруге
українки, візьми московку⁶⁶⁸ ліпше...

СТЕПАН.

Оксано!

ОКСАНА.

Всі ми ріжемо словами,
а тут жінки плохі, вони бояться...

СТЕПАН (з мукою).

Та пожалій себе й мене хоч трохи!

ОКСАНА.

Занадто я жаліла... в тім і горе...
Якби я мала силу не жаліти,
то вирвались би геть з сії кормиги —
і ти б ослобонився від иржі...
А так, вже чисто: ні собі, ні людям!

СТЕПАН.

Оксаночко! Поїдем на Україну!
Ну, я тебе прошу! Там батько-мати,
родина, приятелі, там ти з ними
розважишся.

ОКСАНА (одвертається).

Я й в вічі не насмію
їм глянути...

СТЕПАН.

Ну, в Київ подамося,
помолимося, нехай нас Бог простить,
нехай тобі здоров'я верне!

ОКСАНА.

Нащо?
Кому потрібне те моє здоров'я,
та й я сама?

СТЕПАН.

Мені, моя єдина!
Я ж так тебе люблю!

ОКСАНА.

Тобі здається.
Ти жалуеш мене, але любити...
таки й нема завіщо... я тепер
така недобра стала, вередлива...

СТЕПАН.

Ні, ні, моя хороша!

ОКСАНА.

Я—хороша?
Хоч би й була коли яка краса,
то вже давно вона з обличчя спала...

СТЕПАН (гладить її руку, низько похиливши голову).

Ти шарпаєш себе речами тими.
Не треба стільки говорити...

ОКСАНА.

Правда...

СТЕПАН.

Та й що каратися словами, люба?
Нас доля так уже скарала тяжко,
що, певне, й Бог простить усі гріхи.
Хто кров із ран теряв, а ми із серця.
Хто засланий, в турму замкнутий був,
а ми несли кайдани невидимі.
Хто мав хвилини щастя в боротьбі,
а нас важка, страшна душила змора,
і нам не вділено було снаги
ту змору подолати...

ОКСАНА (спокійніше й лагідніше, ніж досі).

Так, се правда.

Але ніхто сього не зрозуміє,
поки ми живі. Отже, треба вмерти.
Ти, певне, довше проживеш, ніж я, —
до рук тобі свій заповіт віддам я,
а ти його передаси родині
і братчикам,⁶⁶⁹ хто ще живий лишився.

СТЕПАН (з гострою тугою).

Ой, краще б я тобі таке казав!

ОКСАНА (підводиться і прихиляє його до себе).

Ні, любий, ти на світі потрібніший,
тобі ще є про що й про кого дбати.
Борцем не вдався ти, та після бою
подібаним подати пільгу зможеш,
як ти не раз давав... На бойовиську
не всі ж померли, ранених багато...
поможеш їм одужати, то, може,
колись там... знов зібравшись до бою,
вони тебе згадають добрим словом...
а як і ні — не жалуй, що поміг.

(Сидять який час мовчки, обнявшись.)

СТЕПАН (підводиться і подає Оксані руку).

Ходім, я заведу тебе до хати.
Бач, сонце вже навзаході.

ОКСАНА.

Ходім.

(Спіраючись на руку Степанову, іде до будинку. Не доходячи рундука, спиняється і обертається, дивлячись на західне сонце, що вже зникає за обрієм.)

Добраніч, сонечко! ідеш на захід...
ти бачиш Україну—привітай!⁶⁷⁰

27–29.IV.1910.

ЛІСОВА ПІСНЯ

Драма-феєрія в трьох діях⁶⁷¹

Спис діячів «Лісової пісні»: ⁶⁷²

ПРОЛОГ⁶⁷³

«ТОЙ, ЩО ГРЕБЛІ РВЕ». ⁶⁷⁴

ПОТЕРЧАТА (ДВОЄ). ⁶⁷⁵

РУСАЛКА. ⁶⁷⁶

ВОДЯНИК. ⁶⁷⁷

ДІЯ І

ДЯДЬКО ЛЕВ. ⁶⁷⁸

ЛУКАШ. ⁶⁷⁹

РУСАЛКА.

ЛІСОВИК. ⁶⁸⁰

МАВКА. ⁶⁸¹

ПЕРЕЛЕСНИК. ⁶⁸²

ПРОПАСНИЦЯ (БЕЗ МОВИ). ⁶⁸³

ПОТЕРЧАТА.

КУЦЬ. ⁶⁸⁴

Дія II

МАТИ ЛУКАШЕВА.⁶⁸⁵

ЛУКАШ.

ДЯДЬКО ЛЕВ.

МАВКА.

РУСАЛКА ПОЛЬОВА.⁶⁸⁶

КИЛИНА.⁶⁸⁷

РУСАЛКА.

«ТОЙ, ЩО В СКАЛІ СИДИТЬ».⁶⁸⁸

ПЕРЕЛЕСНИК.

Дія III

МАВКА.

ЛІСОВИК.

КУЦЬ.

ЗЛИДНІ.⁶⁸⁹

МАТИ ЛУКАШЕВА.

КИЛИНА.

ХЛОПЧИК.

ЛУКАШ.

ДІТИ КИЛИНИНІ (БЕЗ МОВИ).

ДОЛЯ.⁶⁹⁰

ПЕРЕЛЕСНИК.

ПРОЛОГ

Старезний, густий, предковичний ліс на Волині.⁶⁹¹ Посеред ліса простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом.⁶⁹² Галява скраю⁶⁹³ переходить в купья та очерети, а в одному місці в яро-зелену дряговину — то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини ліса, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хашах.⁶⁹⁴ Само озеро — тиховоде, вкрите ряскою та лататтям,⁶⁹⁵ але з чистим плесом посередині.⁶⁹⁶

Містина вся дика, таємнича, але не понура,⁶⁹⁷ — повна ніжної, задумливої поліської краси.

Провесна. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Деревя ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, одкриваючи блідо-блакїтну воду.

В лісі щось загомонило, струмок зашумував, забренїв, і вкупі з його водами з ліса вибіг «Той, що ГРЕБЛІ РВЕ» — молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами;⁶⁹⁸ одежа на йому міниться барвами, від каламутно-жовтої до ясно-блакїтної, і поблискує гострими злотистими искрами. Кинувши ся з потока в озеро,⁶⁹⁹ він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синїшає.

«Той, що ГРЕБЛІ РВЕ».

З гір на долину

Бїжу, стрибаю, рину!

Місточки збиваю,⁷⁰⁰

всі гребельки зриваю,

всі гатки, всі запруди,

що загатили люде, —

бо весняна вода,

як воля молода!

(Хвилює воду ще бїльше, поринає і виринає, мов шукаючи щось у воді.)⁷⁰¹

ПОТЕРЧАТА (двое маленьких, бліденьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття).⁷⁰²

1. Чого ти тута блудиш?
2. Чого зо сну нас будиш?

1. Нас матуся положила
і мнякенько постелила,
бо на ріння, на каміння
настелила баговіння
і лататтям покривала,
і тихенько заспівала:

«Люлі-люлі-люлята,
засніть, мої малята!»⁷⁰³

2. Чого ж ти тут шугаєш?

1. Кого ти тут шукаєш?

«Той, що ГРЕБЛІ РВЕ».

Тую Русалку,
що покохав я змалку,
бо водяній царівні
нема на світі рівні!

Збігав я гори,
доли, яри, ізвори, —
милішої коханки
нема від озерянки.⁷⁰⁴
Зібью всю вашу воду,
таки знайду ту вроду!

(Бурно мутить воду.)

ПОТЕРЧАТА.

Ой леле! не нуртуй!
Хатинки не руйнуй!
Печера в нас маленька,
що збудувала ньенька,
убога наша хатка,
бо в нас немає татка...⁷⁰⁵

(Чіпляються йому за руки, благаючи.)

Ми спустимось на дно,
де темно, холодно,
на дні лежить рибалка,
над ним сидить Русалка...⁷⁰⁶

«Той, що ГРЕБЛІ РВЕ».

Нехай його покине!
Нехай до мене зрине!

(Потерчата поринають в озеро.)

Виплинь же, мила!!

Русалка випливає і знадливо всміхається, радісно складаючи долоні. На ній два вінки — один більший, зелений, другий маленький, як коронка, перловий, з-під нього спадає серпанок.

Русалка.

Се ти, мій чарівниченьку?!

«Той, що греблі рве» (грізно).⁷⁰⁷

Що ти робила?⁷⁰⁸

Русалка (кидається немов до нього, але пропливає далі, минаючи його).

Я марила всю ніченьку
про тебе, мій паниченьку!
Ронила сльози дрібнії,
збирала в кінви срібнії,
без любої розмовоньки
сповнила вщерть коновоньки...

(Сплескує руками, розкриває обійми, знов кидається до нього і знов минає.)

Ось кинь на дно червінця,
поллються через вінця!

(Дзвінко сміється.)

«Той, що греблі рве» (з'їдливо).

То се й у вас в болоті
кохаються у злоті?

(Русалка наближається до нього, він круто одвертається від неї, ви-
ром закрутивши воду.)

Найкраще для Русалки
сидіти край рибалки,
глядіти неборака
від сома та від рака,
щоб не відгризли чуба.
Ото розмова люба!

Русалка (підпливає близьенько, хапає за руки, заглядає в вічі).

Вже й розгнівився?

(Лукаво.)

А я щось знаю, любчику,
хороший душогубчику!

(Тихо сміється, він бентежиться.)

Де ти барився?
Ти водяну царівну
зміняв на мельниківну!
Зимові — довгі ночі,
а в дівки гарні очі, —
недарма паничі
їй носять дукачі!

(Свариться пальцем на нього і дрібно сміється.)

Добре я бачу
твою ледачу вдачу,
та я тобі пробачу,
бо я ж тебе люблю!

(З жартівливим патосом.)

На цілу довгу мить тобі я буду вірна,⁷⁰⁹
хвилину буду я ласкава і покірна,
а зраду потоплю!
Вода ж не держить сліду
від рана до обіду,
так, як твоя любá,
або моя журба.

«Той, що ГРЕВЛІ РВЕ» (поривчасто простягає їй обидві руки).

Ну, мир-миром!
поплинем понад виром!

РУСАЛКА (береться з ним за руки і прудко кружляє).

На виру-вирочку,
на жовтому пісочку,
в перловому віночку
зав'юся у таночку!

Ух! Ух!

(Ухкають, бризкають, плещуть. Вода б'ється в береги, аж осока шумить, і пташки зграями зриваються з очеретів.)

Водяник⁷¹⁰ (виринає посеред озера. Він древній, сивий дід, довге волосся і довга біла борода всуміш з баговінням звисають аж по пояс.⁷¹¹ Шати на ньому — барви мулу, на голові корона із скоюк. Голос глухий, але дужий).

Хто тут бентежить наші тихі води?
(Русалка з своєю парою спиняються і кидаються врозтіч.)
Стидайся, дочко! Водяній царівні
танки заводити з чужинцем?! Сором!

РУСАЛКА.

Він, батьку,⁷¹² не чужий. Ти не пізнав?
Се ж «Той, що греблі рве»!

Водяник.

Та знаю, знаю!
Нерідний він, хоч водяного роду.⁷¹³
Зрадлива і лукава в нього вдача.
Навесні він нуртує, грає, рве,
зриває з озера вінок розкішний,⁷¹⁴
що цілий рік викохують русалки,
лякає птицю мудру, сторожку,
вербі-вдовиці корінь підриває⁷¹⁵
і бідним сиротят-потерчатам
каганчики водою заливає,⁷¹⁶
псує мої рівненькі береги
і старощам моїм спокій руйнує.
А влітку де він? Де тоді гасає,
коли жадібне сонце воду п'є
із келиха мого, мов гриф неситий,⁷¹⁷
коли від спраги никне очерет,⁷¹⁸
зоставшись на березі сухому,
коли, вміраючи, лілеї клонять
до теплої води голівки в'ялі?
Де він тоді?

(Під час сеї мови «Той, що греблі рве» нишком киває Русалці, ваблячи⁷¹⁹ її втекти з ним по лісовому струмку.)

«Той, що ГРЕБЛІ РВЕ» (з укритою насмішкою).

Тоді я в морі, діду.
Мене на поміч кличе Океан,⁷²⁰

щоб не спило і в нього чашу сонце.⁷²¹
Як царь морський покличе, — треба слухать.
На те є служба, — сам здоровий знаєш.

Водяник.

Еге ж, тоді ти в морі... А мені,
якби не помагав мій друг одвічний,
мій щирий приятель, осінній дощик,⁷²²
прийшлося би згинуть з парою!

(«Той, що греблі рве» незаметно ховається в воду.)⁷²³

Русалка.

Татусю!

не може пара згинути, бо з пари
знов зробиться вода.

Водяник.

Яка ти мудра!

Йди на дно! Доволі тут базікать!

Русалка.

Та зараз, тату! Вже ж його немає.
Я розчешу поплутаний сікняг.⁷²⁴

(Виймає з-за пояса гребінку з мушлі, чеше прибережне зілля.)⁷²⁵

Водяник.

Ну, розчеши, я сам люблю порядок.
Чеши, чеши, я тута піджду,
поки скінчиш роботу. Та поправ
латаття, щоб рівненько розстелялось,⁷²⁶
та килим з ряски позшивай гарненько,
що той порвав пройдисвіт.

Русалка.

Добре, тату.

(Водяник вигідно вкладається в очереті, очима слідкуючи роботу Русалчину; очі йому поволі запліщуються.)

«Той, що ГРЕБЛІ РВЕ» (вирнувши, стиха до Русалки).⁷²⁷

Сховайся за вербою!

(Русалка ховається, оглядаючись на Водяника.)⁷²⁸

Поплинемо з тобою

ген на розтоки,⁷²⁹

під бистрій лотоки,
зірвемо греблю рівну,
утопим мельниківну!

(Хапає Русалку за руку і швидко мчить з нею через озеро. Недалеко від другого берега⁷³⁰ Русалка спиняється і скрикує.)

РУСАЛКА.

Ой, зачепилася за дуб торішній!

(Водяник прокидається, кидається навперейми і перехоплює Русалку.)⁷³¹

ВОДЯНИК.

То се ти так?!..⁷³² Ти, клятий баламуте,
ще знатимеш, як зводити русалок!
Поскаржуся я матері твоїй,
Метелиці Гірській,⁷³³ то начувайся!

«Той, що ГРЕВЛІ РВЕ» (з реготом).⁷³⁴

Поки що буде, я ще нагуляюсь!

Прощай, Русалонько, сповняй коновки!⁷³⁵

(Кидається в лісовий струмок і зникає.)

Водяник (до Русалки).

Іди на дно! Не смій мені зринати
три ночі місячні поверх води!⁷³⁶

Русалка (пручаючись).

З якого часу тут русалки стали
невільницями в озері?⁷³⁷ Я — вільна!
Я вільна, як вода!

Водяник.

В моїй обладі
вода повинна знати береги.
Іди на дно!

Русалка.

Не хочу!

Водяник.

А, не хочеш?
Віддай сюди вінець перловий!

Русалка.

Ні!
то дарував мені морський царенко.

Водяник.

Тобі вінця не прийдеться носити,⁷³⁸
бо за непослух забере тебе
«Той, що в скалі сидить».

Русалка (з жахом).

Ні, любий тату,
я буду слухатись!

Водяник.

То йди на дно.

Русалка (поволі опускаючися в воду).

Я йду, я йду... А бавитися можна
з рибалкою?

Водяник.

Та вже ж, про мене, бався.

(Русалка спустилася в воду по плечі і, жалібно всміхаючись, дивиться вгору на батька.)

Чудна ти, дочко! Я ж про тебе дбаю.
Таж він тебе занапастив би тільки,
потяг би по колючому ложиську
струмочка лісового, біле тіло
понівечив та й кинув би самотну⁷³⁹
десь на безвідді.

Русалка.

Але ж він вродливий!⁷⁴⁰

Водяник.

Ти знов своєї?!

Русалка.

Ні, ні, ні! Я йду!

(Поринає.)⁷⁴¹

Водяник (поглядаючи вгору).

Уже весняне сонце припікає...

Ху, душно як! Прохолодитись треба.

(поринає й собі.)

Дія I

Та сама містина, тільки весна далі поступила; узлісся наче пови-те ніжним, зеленим серпанком, де-не-де вже й верховіття дерев поволочене зеленою барвою. Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку.⁷⁴²

З ліса на прогалину виходять: дядько Лев і небіж його Лукаш. Лев уже⁷⁴³ старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі з-під сивої повстяної шапки-рогатки;⁷⁴⁴ убраний Лев у полотняну одягу і в ясно-сиву, майже білу свиту;⁷⁴⁵ на ногах постоли,⁷⁴⁶ в руках кловня (малий ятірець), коло пояса на ремінці ніжик, через плече виплетений з лика кошіль (торба) на широкому реміні.⁷⁴⁷

Лукаш — дуже молодий хлопець,⁷⁴⁸ гарний, чорнобривий, стрункий, в очах ще є щось дитяче; убраний так само в полотняну одягу, тільки з тоншого полотна; сорочка випущена, мережана біллю,⁷⁴⁹ з виложистим коміром, підперезана червоним поясом,⁷⁵⁰ коло коміра і на чохлах червоні застіжки; свити він не має;⁷⁵¹ на голові бриль; на поясі ніжик⁷⁵² і ківшик з лика на мотузку.⁷⁵³

(Дійшовши до берега озера, Лукаш зупинився.)

ЛЕВ.

Чого ж ти зупинився? Тут не можна
зайти по рибу. Мулко вельми, грузько.⁷⁵⁴

ЛУКАШ.

Та я хотів собі сопілку втяти, —
хороший тут вельми очерет.

ЛЕВ.

Та вже тих сопілок до лиха маєш!

ЛУКАШ.

Ну, кілька ж їх? — калинова, вербова
та липова, — ото й усі. А треба
ще й очеретяну собі зробити, —
та лепсько грає!

ЛЕВ.

Та вже бався, бався,
на те Бог свято дав. А взавтра прийдем,

то будем хижку ставити.⁷⁵⁵ Вже час
до ліса бидло виганяти. Бачиш,
вже онде є трава помежи растом.⁷⁵⁶

ЛУКАШ.

Та як же будемо сидіти тут?⁷⁵⁷
Таж люде кажуть — тут непевне місце...⁷⁵⁸

ЛЕВ.

То як для кого. Я, небоже, знаю,
як з чим і коло чого обійтися:
де хрест покласти,⁷⁵⁹ де осику вбити,⁷⁶⁰
де просто тричі плюнути,⁷⁶¹ та й годі.
Посієм коло хижки мак-відюк,⁷⁶²
терлич посадимо коло порога,⁷⁶³
та й не приступиться ніяка сила...
Ну, я піду, а ти собі як хочеш.

*(Розходяться. Лукаш іде до озера і зникає в очереті. Лев іде понад берегом, і його не стає видно за вербами.)*⁷⁶⁴

РУСАЛКА *(випливає на берег і кричить)*.⁷⁶⁵

Дідусю! Лісовий! біда! ратуйте!⁷⁶⁶

Лісовик *(малий бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям; у брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куницї)*.

Чого тобі? Чого кричиш?

РУСАЛКА.

Там хлопець

на дудки ріже очерет!

Лісовик.

Овва!⁷⁶⁷

Коби всії біди! Яка скупа.

Ось тут мають хижку будувати, —⁷⁶⁸

я й то не бороню, аби не брали
сирого дерева.

РУСАЛКА.

Ой леле! хижу?

То се тут люде будуть? Ой, ті люде
з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу!
я не терплю⁷⁶⁹ солом'яного духу!

Я їх топлю, щоб вимити водою
той дух ненавидний. Залоскочу
тих натрутнів, як прийдуть!

Лісовик.

Стій! — не квапся.

То ж дядько Лев сидітиме в тій хижі,
а він нам⁷⁷⁰ приятель. То він на жарт
осикою та терличем лякає.
Люблю старого. Таж якби не він,
давно б уже не стало сього дуба,⁷⁷¹
що стільки бачив наших рад і танців
і лісових великих таємниць.
Вже німці міряли його, навколо
в трьох постававши, обсягли руками —
і ледве що стікло. Давали гроші,
таляри биті,⁷⁷² людям дуже милі,
та дядько Лев залявся на життя,
що дуба він повік не дасть рубати.
Тоді ж і я на бороду залявся,
що дядько Лев і вся його рідня
повік безпешні будуть в сьому лісі.

Русалка.

Овва! А батько мій їх всіх потопить!

Лісовик.

Нехай не важиться! Бо завалю
все озеро гнилим торішнім листом.⁷⁷³

Русалка.

Ой лишечко, як страшно! Ха-ха-ха!

(Зникає в озері.)¹

Лісовик, щось воркочучи, закурює люльку, сівши на заваленому дереві.⁷⁷⁴ З очеретів чутно голос сопілки, ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так розвивається все в лісі. Спочатку на вербі та вільхах замаюріли сережки, потім береза листом залепетала.⁷⁷⁵

¹ Мелодії №1–4 (див. додаток «Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії “Лісова Пісня”», складений Лесею Українкою).

На озері розкрились лілеї білі і зазолотили квітки на лататті. Дика рожка появляє ніжні пуп'янки.⁷⁷⁶

З-за стовбура старої розщепленої верби, пів усохлої, виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі з розпущеними чорними, з зеленим полиском, косами, розправляє руки і проводить долонею по очах.⁷⁷⁷

МАВКА.

Ох, як я довго спала!

ЛІСОВИК.

Довго, дочко!

Вже й сон-трава⁷⁷⁸ перецвітати стала.
От-от зозулька маслечко сколотить,⁷⁷⁹
в червоні черевички убереться
і людям одмірятиме літа.
Вже з вирію поприлітали гості.
Он жовтими пушинками вже плавлють
на чистім плесі каченятка дикі.⁷⁸⁰

МАВКА.

А хто мене збудив?

ЛІСОВИК.

Либонь, весна.⁷⁸¹

МАВКА.

Весна ще так ніколи не співала,
як отепер. Чи то мені так снилось?^I

(Лукаш знов грає.)

Ні... стій... ба! Чуєш?.. То весна співає?^{II}

ЛІСОВИК.

Та ні, то хлопець на сопілці грає.

МАВКА.

Який? Невже се «Той, що греблі рве»?⁷⁸²
От я не сподівалася від нього!

^I Мелодія №5 (див.: додаток «Мелодії до гри сопілки...», складений Лесею Українкою).

^{II} Після слів Мавки: «Ні... стій... Ба! чуєш? То весна співає?» ця сама мелодія повторяється, тільки ближче.—Л. У. (Див. додаток «Мелодії до гри сопілки...»)

ЛІСОВИК.

Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж,
Лукаш на ймення.

МАВКА.

Я його не знаю.

ЛІСОВИК.

Бо він уперше тут. Він здалека,
не з сих лісів, а з тих борів соснових,⁷⁸³
де наша баба любить зимувати;⁷⁸⁴
осиротів він з матір'ю-вдовою,⁷⁸⁵
то дядько Лев прийняв обох до себе...

МАВКА.⁷⁸⁶

Хотіла б я побачити його.

ЛІСОВИК.

Та нащо він тобі?⁷⁸⁷

МАВКА.

Він, певне, гарний!

ЛІСОВИК.

Не задивляйся ти на хлопців людських!
Се лісовим дівчатам небезпешно...⁷⁸⁸

МАВКА.

Який-бо ти, дідусю, став суворий!⁷⁸⁹
Се ти мене отак держати будеш,
як Водяник Русалку?

ЛІСОВИК.

Ні, дитинко,
я не держу тебе. То Водяник
в дряговині цупкій привик одвіка
усе живе засмоктувати. Я
звик волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш,⁷⁹⁰
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну, приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино!
бо там не ходить воля, — там жура́
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!⁷⁹¹

Мавка (сміється).

Ну, як-таки, щоб воля — та пропала?
Се так колись і вітер пропаде!

Лісовик хоче щось відмовити, але виходить Лукаш із сопілкою.
Лісовик і Мавка ховаються.

Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік, Мавка
кидається і хапає його за руку.⁷⁹²

Мавка.

Не руш! не руш! не риж! не убивай!

Лукаш.

Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
я тільки хтів собі вточити соку
з берези.

Мавка.

Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!⁷⁹³

Лукаш.

Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?

Мавка.

Я — Мавка лісова.

Лукаш (не так здивовано, як уважно придивляється до неї).

А, от ти хто! Я від старих людей⁷⁹⁴
про мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.

Мавка.

А бачити хотів?

Лукаш.⁷⁹⁵

Чому ж би ні?.. Що ж, — ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якось так убрана не по-наськи...⁷⁹⁶
А чом же в тебе очі не зелені?

(Придивляється.)

Та ні... тепер зелені... а були
як небо, сині... О! тепер вже сиві,

як тая хмара... ні, здається, чорні,
чи, може, карі... ти таки дивна!

МАВКА (усміхаючись).

Чи гарна ж я тобі?

ЛУКАШ (соромлячись).⁷⁹⁷

Хіба я знаю?..

МАВКА (сміючись).

А хто ж те знає?

ЛУКАШ (зовсім засоромлений).⁷⁹⁸

Ет, таке питаєш!..

МАВКА (щиро дивуючись).

Чому ж сього не можна запитати?

Он бачиш, там питає дика рожа:⁷⁹⁹

«Чи я хороша?»

А ясьонь їй киває в верхівітті:

«Найкраща в світі!»⁸⁰⁰

ЛУКАШ.

А я й не знав, що в них така розмова.

я думав — дерево німе та й годі.⁸⁰¹

МАВКА.

Німого в лісі в нас нема нічого.

ЛУКАШ.

Чи то ти все отак сидиш у лісі?⁸⁰²

МАВКА.

Я зроду не виходила ще з нього.⁸⁰³

ЛУКАШ.

А ти давно живеш на світі?⁸⁰⁴

МАВКА.

Справді,

ніколи я не думала про те...

(Задумується.)

Мені здається, що жила я завжди...

ЛУКАШ.

І все така була, як от тепер?

МАВКА.

Здається, все така...

ЛУКАШ.

А хто ж твій рід?
Чи ти його зовсім не маєш?

МАВКА.

Маю.
Є Лісовик, я зву його: «дідусю»,⁸⁰⁵
а він мене: «дитинко», або «доню».

ЛУКАШ.

То хто ж він — дід чи батько?

МАВКА.

Я не знаю.
Хіба не все одно?

ЛУКАШ (сміється).

Ну, та й чудні ви
отут у лісі! Хто ж тобі тут мати,
чи баба, чи вже як у вас зовуть?

МАВКА.

Мені здається часом, що верба,
ота стара, сухенька, то — матуся.⁸⁰⁶
Вона мене на зиму прийняла
і порохном мнякеньким устелила
для мене ложе.

ЛУКАШ.

Там ти й зимувала?
А що ж ти там робила цілу зиму?

МАВКА.

Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: «Засни, засни...»
І снилися мені все білі сні:
на сріблі сяли ясні самоцвіти,⁸⁰⁷
стелилися неznані трави, квіти,⁸⁰⁸
блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі
спадали з неба — білі, непрозорі —
і клалися в намети... Біло, чисто
попід наметами. Ясне намисто

з кришталю⁸⁰⁹ грає і ряхтить усюди...
Я спала. Дихали так вільно груди.
По білих снах рожевії гадки
легенькі гаптували мережки,
і мрії ткались золото-блакитні,⁸¹⁰
спокійні, тихі, не такі, як літні...

Лукаш (заслухавшись).

Як ти говориш...

МАВКА.

Чи тобі так добре?⁸¹¹

(Лукаш потакує головою.)⁸¹²

Твоя сопілка має кращу мову.⁸¹³

Заграй мені, а я поколишуся.^{1, 814}

Мавка сплітає довге віття на березі, сідає в нього і гойдається тихо, мов у колисці. Лукаш грає, прихилившись до дуба, і не зводить очей з Мавки. Лукаш грає веснянки.⁸¹⁵ Мавка, слухаючи, мимоволі озивається тихесенько на той самий голос.^{II, 816}

МАВКА.

Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди, серденько виймає!

На голос веснянки відкликається зозуля, потім соловейко, розцвітає яріше⁸¹⁷ дика рожа, біліє цвіт калини, глуд соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина проявляє ніжні квіти.

Мавка, зачарована, тихо колишеться, усміхається, а в очах якась туга аж до сліз; Лукаш, завваживши те, перестає грати.⁸¹⁸

ЛУКАШ.

Ти плачеш, дівчино?

^I Мелодії №6–8 (див.: додаток «Мелодії до гри сопілки...»).

^{II} Остатню (8) мелодію перший раз треба заграти на сопілці solo, без співу, а за другим разом Мавка співає в унісон з сопілкою слова, підписані тут під мелодією («Як солодко грає»). —Л. У. (Див. додаток «Мелодії до гри сопілки...»)

МАВКА.

Хіба я плачу?

(Проводить рукою по очах.)

А справді... Ні-бо! то роса вечірня.
Заходить сонце... Бач, уже встає⁸¹⁹
на озері туман...⁸²⁰

ЛУКАШ.

Та ні, ще рано!

МАВКА.

Ти б не хотів, щоб день уже скінчився?

(Лукаш хитає головою, що не хотів би.)

МАВКА.

Чому?

ЛУКАШ.

Бо дядько до села покличуть.

МАВКА.

А ти зо мною хочеш бути?

(Лукаш киває, потакуючи.)⁸²¹

Бачиш,

і ти немов той ясень⁸²² розмовляєш.

ЛУКАШ (сміючись).

Та треба по-тутешньому навчитись,
бо маю ж тут літувати.

МАВКА (радо).⁸²³

Справді?

ЛУКАШ.

Ми взавтра й будуватися почнемо.

МАВКА.

Курінь поставите?

ЛУКАШ.

Ні, може, хижку,
а може, й цілу хату.

МАВКА.

Ви — як птахи:
клопочетесь, будете кубельця,
щоб потім кинути.

ЛУКАШ.

Ні, ми будуєм
на віки.

МАВКА.

Як на віки? Ти ж казав,
що тільки літувати будеш тута.

ЛУКАШ (ніяково).

Та я не знаю... Дядько Лев казали,
що тут мені дадуть ґрунтець і хату,⁸²⁴
бо восени хотять мене женити...

МАВКА (з трівогою).

З ким?

ЛУКАШ.

Я не знаю. Дядько не казали,
а може, ще й не напитали дівки.⁸²⁵

МАВКА.

Хіба ти сам собі не знайдеш пари?

ЛУКАШ (поглядаючи на неї).

Я, може б, і знайшов, та...

МАВКА.

Що?

ЛУКАШ.

Нічого...

(Пограває у сопілку стиха щось дуже жалібненьке,¹ потім спускає
руку з сопілкою і замислюється.)⁸²⁶

МАВКА (помовчавши).

Чи у людей паруються надовго?

ЛУКАШ.

Та вже ж на вік!

МАВКА.

Се так, як голуби...⁸²⁷

Я часом заздрила на їх: так ніжно
вони кохаються... А я не знаю
нічого ніжного, окрім берези,

¹ Мелодія №9 (див. додаток «Мелодії до гри сопілки...»).

за те ж її сестрицею звиваю;
але вона занадто вже смутна,
така бліда, похила та журлива, —
я часто плачу, дивлячись на неї.
От вільхи⁸²⁸ не люблю — вона шорстка.
Осика все мене чогось лякає;
вона й сама боїться — все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожа⁸²⁹
задирлива, так само й глід, і терен.⁸³⁰
А ясень, клен і явір⁸³¹ — гордовиті.
Калина⁸³² так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.
Така, здається, й я була торік,
але тепер мені чомусь те прикро...
Як добре зважити, то я у лісі
зовсім самотна...

(Журливо задумується.)

Лукаш.

А твоя верба?

Таж ти її матусею назвала.

Мавка.

Верба?.. Та що ж... в їй добре зимувати,
а літом... бач, вона така суха,
і все рипить, все згадує про зиму...
Ні, я таки зовсім, зовсім самотна...

Лукаш.

У лісі ж не самії дерева, —
таж тут багато різної є сили.⁸³³

(Трохи ущипливо.)⁸³⁴

Вже не прибіднюйся, бо й ми чували
про ваші танці, жарти та зальоти!⁸³⁵

Мавка.

То все таке, як той раптовий вихор, —⁸³⁶
от налетить, закрутить та й покине.
В нас так нема, як у людей: на віки!

Лукаш (приступаючи ближче).

А ти б хотіла?..

(Раптом чутно голосне гукання дядька Лева.)

Голос.

Гов, Лукашу, гов!

го-го-го-го! А де ти?

Лукаш (відзивається).

Ось я йду!

Голос.

А йди хутчій!

Лукаш.

Ото ще нетерплячка!

(Відгукується.)⁸³⁷

Та йду вже, йду!

(Подається йти.)⁸³⁸

Мавка.

А вернешся?

Лукаш.

Не знаю.

(Іде в прибережні хащі.)⁸³⁹

З гущавини ліса вилітає Перелесник — гарний хлопець у черво-
ній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер,⁸⁴⁰ волоссям,
з чорними бровами, з блискучими очима. Він хоче обняти Мавку,
вона ухиляється.

Мавка.

Не руш мене!

Перелесник.

А то чому?

Мавка.

Іди,

поглянь, чи в полі рунь зазеленіла.⁸⁴¹

Перелесник.

Мені навіщо тая рунь?

Мавка.

А там же

твоя Русалка Польова, що в житі.

Вона для тебе досі вже вінок
зелено-ярий почала сплітати.

ПЕРЕЛЕСНИК.

Я вже її забув.

МАВКА.

Забудь мене.

ПЕРЕЛЕСНИК.

Ну, не глузуй! Ходи, полетимо!⁸⁴²
Я понесу тебе в зелені гори, —⁸⁴³
ти ж так хотіла бачити смереки.⁸⁴⁴

МАВКА.

Тепер не хочу.

ПЕРЕЛЕСНИК.

Так? А то чому?

МАВКА.

Бо відхотілося.

ПЕРЕЛЕСНИК.

Якісь химери!

Чом відхотілося?

МАВКА.

Нема охоти.

ПЕРЕЛЕСНИК (услесливо в'ється коло неї).

Линьмо, линьмо в гори! там мої сестриці,
там гірські русалки, вільні Літавиці,⁸⁴⁵
будуть танцювати коло по травиці,
наче блискавиці!

Ми тобі знайдемо з папороті квітку,⁸⁴⁶
зірвем з неба зірку, золоту лелітку,⁸⁴⁷
на снігу нагірнім вибілимо влітку
чарівну намітку.⁸⁴⁸

Щоб тобі здобути лісову корону,⁸⁴⁹
ми Змію-Царицю скинемо із трону,⁸⁵⁰
і дамо крем'яні гори в оборону!

Будь моя кохана!

Звечора і зрана

самоцвітні шати⁸⁵¹

буду приношати,
і віночок плести,
і в таночок вести,
і на крилах нести
на моря багрянні, де багате сонце⁸⁵²
золото ховає в таємну глибінь.⁸⁵³
Потім ми заглянем⁸⁵⁴ до зорі в віконце,
зірка-пряха вділить⁸⁵⁵ срібне волоконце,
будем гаптувати оксамитну тінь.
Потім, на світанні, як біляві хмари
стануть покрай неба, мов ясні отари,⁸⁵⁶
що холодну воду п'ють на тихім броді,⁸⁵⁷
ми спочинем любо на квітчастім...

Мавка (нетерпляче).

Годі!

Перелесник.

Як ти обірвала річ мою сердито!

(Смутно і разом лукаво.)

Ти хіба забула про торішнє літо?

Мавка (байдуже).

Ох, торішнє літо так давно минуло!

Що тоді співало, те в зимі заснуло.⁸⁵⁸

Я вже й не згадаю!

Перелесник (таємниче, нагадуючи).

А в дубовім гаю?..⁸⁵⁹

Мавка.

Що ж там?⁸⁶⁰ Я шукала ягідок, грибків...

Перелесник.

А не приглядалась до моїх слідків?⁸⁶¹

Мавка.

В гаю я зривала кучерики з хмелю...⁸⁶²

Перелесник.

Щоб мені послати пишну постелю.

Мавка.

Ні, щоб перевити се волосся чорне!

Перелесник.

Сподівалась: може — миленький пригорне?

МАВКА.

Ні, мене береза ніжно колихала.

ПЕРЕЛЕСНИК.

А проте... здається... ти когось кохала?

МАВКА.

Ха-ха-ха! Не знаю!

Попитай у гаю.⁸⁶³

Я піду квітчати дрібним рястом коси...

(Подається до ліса.)

ПЕРЕЛЕСНИК.

Ой гляди! Ще змиють їх холодні роси!

МАВКА.

Вітерець повіє,
сонечко пригріє,

то й роса спаде!

(Зникає в лісі.)

ПЕРЕЛЕСНИК.

Постривай хвилину!

Я без тебе гину!

Де ти? Де ти? Де?

Біжить і собі в ліс. Поміж деревами якусь хвилину маячить його червона одіж і, мов луна, озивається: «Де ти? Де?..».⁸⁶⁴

По лісі грає червоний захід сонця, далі погасає. Над озером стає білий туман.

Дядько Лев і Лукаш виходять на галяву.

ЛЕВ (сердито воркоче).

Той клятий Водяник! Бодай би всох!

Я, наловивши риби, тільки виплив⁸⁶⁵

на плесо душогубкою,⁸⁶⁶ — хотів

на той бік передатися, — а він

вчепився цупко лапою за днище,

та й ані руш! Ще трохи — затопив би!

Ну, й я ж не дурень, як засяг рукою

за бороду, то й замотав, як мичку,

та ножика з-за пояса, — Бігме,

так і відтяв би! Та проклята ж пара —
штурхіць! — і перекинула човна!⁸⁶⁷
Я ледь що вибрався живий на берег,⁸⁶⁸
і рибу розгубив... А, щоб ти зслиз!

(до Лукаша.)

А тут іще й тебе щось учепило, —⁸⁶⁹
Кричу, гукаю, кличу — хоч ти згинь!
І де ти длявся?

Лукаш.

Та кажу ж, — був тута,
вирізував сопілку.

Лев.

Щось довгенько
вирізуєш, небоже, сопілки!

Лукаш (ніяково).

Або ж я, дядьку...

Лев (усміхнувся і подобрів).

Ей, не вчись брехати,⁸⁷⁰
бо ще ти молодий! Язика шкода!⁸⁷¹
От ліпше хмизу пошукай по лісі,
та розпали вогонь, — хоч обсушуся;
бо як його таким іти додому?⁸⁷²
Поки дійдем, ще й тая нападе —⁸⁷³
не тута споминаючи — цур-пек! —
а потім буде душу витрасати...

(Лукаш іде в ліс; чутно згодом, як він хряскає сухим гіллям.)

Дядько Лев (сідає під дубом на грубу коренину⁸⁷⁴ і пробує викресати⁸⁷⁵ вогню, щоб запалити люльку).

Аякже! викрешеш! і губка змокла...
і трут згубився... А, нема на тебе
лихої трасці!..⁸⁷⁶ Чи не наросла
на дубі свіжа?

(Обмацує дуба, шукаючи губки.)⁸⁷⁷

З озера, з туману, виринає біла жіноча⁸⁷⁸ постать, більше подібна
до смуги мли, ніж до людини; простягнені⁸⁷⁹ білі довгі руки за-
гребисто⁸⁸⁰ ворущать тонкими пальцями, коли вона наближа-
ється до Лева.

ЛЕВ (ужахнувшись).⁸⁸¹

Се що за мара?⁸⁸²

Ага!⁸⁸³ вже знаю. Добре, що побачив!..

(Оговетавшись, виймає з кошіля якісь корінці та зілля і простягає назустріч марі, немов боронячись від неї. Вона трохи відступає. Він прочитує, замовляючи, дедалі все швидче.)⁸⁸⁴

Шіпле-дівце,⁸⁸⁵

Пропаснице-Трасавице!

іди ти собі на купья, на болота,
де люде не ходять, де кури не піють,
де мій глас не заходить.

Тут тобі не ходити,
білого тіла не в'ялити,
жовтої кости не млоїти,
чорної крові не спивати,
віку не вкорочати.⁸⁸⁶

Ось тобі полинь—⁸⁸⁷

Згинь, маро, згинь!⁸⁸⁸

(Мара подається назад до озера і зливається з туманом.)

Надходить Лукаш з оберемком хмизу, кладе перед дядьком, виймає з-за пазухи кресало й губку і розпалює вогонь.⁸⁸⁹

Лукаш.

Ось нате, дядьку, грійтеся.

ЛЕВ.

Спасибі.⁸⁹⁰

Ти догоджаєш дядькові старому.⁸⁹¹

(Розпалює коло вогню люльку.)

Тепер що іншого!

(Вкладається проти вогню на траві, поклавши кошіля під голови, пакає люльку і жмуриється на вогонь.)⁸⁹²

Лукаш.

Якби ви, дядьку,⁸⁹³

якої байки нагадали.

ЛЕВ.

Бач!⁸⁹⁴

умалився!.. А ти б якої хтів?⁸⁹⁵

Про Оха-Чудотвора?⁸⁹⁶ Про Тромсина?⁸⁹⁷

Лукаш.

Такі я чув! Ви вмієте инакших,
що їх ніхто не вміє.⁸⁹⁸

Лев (надумавшись).

Ну, то слухай:

Я про Царівну-Хвилю розкажу.⁸⁹⁹

(Починає спокійним, співучим, розмірним голосом.)⁹⁰⁰

Якби нам хата тепла
та люде добрі,
казали б ми казку,
баяли байку
до самого світу...⁹⁰¹

За темними борами,
та за глибокими морями,
та за високими горами,
то єсть там дивний-предивний край,
де панує Урай.⁹⁰²

Що в тому краю сонце не сідає,
місяць не погасає,
а ясні зорі по полі ходять,
таночки водять.

Отож у найкращої зорі та знайшовся син
Білий Палянин.⁹⁰³
На личку білий,⁹⁰⁴
на вроду милий,
золотий волос по вітру має,
а срібна зброя в рученьках сє...

Лукаш.

Ви ж про Царівну мали.

Лев.

Та зажди!..

От як став той Білий Палянин до літ доходити,
став він собі думати-гадати,⁹⁰⁵
про своє життя розважати:
«З усіх я, каже, вродою вдався,
а ще ж бо я долі не діждався.

Порадь мене, Зірнице-мати,⁹⁰⁶
де мені пари шукати;⁹⁰⁷
чи межі боярством,
преславним лицарством,
чи межі князівством,⁹⁰⁸
чи межі простим поспільством?
Що хіба яка царівна
та була б мені рівна...».⁹⁰⁹

(Починає дримати.)

От і пішов він до синього моря,
і розіклав на бєрезі перлове намисто...

Лукаш.

Відай, ви, дядьку, щось тут проминули.

Лев.

Хіба?.. Та ти ж бо вже не заважай!
...От і розбіглася на морі супротивна хвиля,
а з теї хвилі вилетіли коні,⁹¹⁰
як жар червоні,⁹¹¹
у червону колясу запряжені...
А на тій колясі...

(Змовкає, зможений сном.)

Лукаш.

Та й хто ж на тій колясі був? Царівна?⁹¹²

Лев (крізь сон).

Га?.. Де?.. Яка Царівна?..⁹¹³

Лукаш.

Вже й заснули!⁹¹⁴

(Який час дивиться задумливо на вогонь, потім устає, відходить далі від огнища і помагає по галяві, тихо-тихесенько, ледве чутно пограваючи у сопілку.)¹

В лісі поночіє, але темрява не густа, а прозора, як буває перед сходом місяця. Навколо вогнища блиски світла і звої тіні неначе водять химерний танок; близькі до вогню квіти то поблискують

¹ Мелодія №10 (див. додаток «Мелодії до гри сопілки...»).

барвами, то гаснуть у пiтьмi. Покрай лiса таємничо бiлють стовбури осик та берез. Весняний вiтер нетерпляче зiтхає, оббiгаючи узлiсся та розвiваючи гiлля плакучiй березi.

Туман на озерi бiлими хвилями прибиває до чорних хащiв; очерет перешiптується з осокою, сховавшись у млi.⁹¹⁵

З гущавини вибiгає Мавка, бiжить прудко, мов утiкаючи; волосся їй розвiялось, одежа розмаялась.⁹¹⁶ На галявi вона спиняється, оглядаючись, притуляє руки до серця, далi кидається до берези i ще раз зупиняється.⁹¹⁷

МАВКА.

Дяка щирая тобі, нiченько-чарiвниченько,
що закрила ти мое личенько!
i вам, стежечки, як мережечки,
що вели мене до березочки!
Ой, сховай мене, ти, сестриченько!

(Ховається пiд березу, обiймаючи її стовбур.)

ЛУКАШ (пiдходить до берези, нишком).

Ти, Мавко?

МАВКА (ще тихше).

Я.

ЛУКАШ.

Ти бiгла?

МАВКА.

Як бiлиця.

ЛУКАШ.

Втiкала?

МАВКА.

Так!

ЛУКАШ.

Вiд кого?

МАВКА.

Вiд такого, як сам вогонь.

ЛУКАШ.

А де ж вiн?

МАВКА.

Цить!.. Бо знову прилетить.

(Мовчанья.)

ЛУКАШ.

Як ти тремтиш! Я чую, як береза
стинається і листом шелестить.

МАВКА (відхиляється від берези).⁹¹⁸

Ой лихо! Я боюся притулятись,
а так не встою.

ЛУКАШ.

Притулись до мене.

Я дужий, — здержу, ще й обороню.

Мавка прихилиється до нього.⁹¹⁹ Вони стоять у парі. Місячне світло починає ходити по лісі, стелиться по галяві;⁹²⁰ і закрадається під березу. В лісі озиваються співи солов'їні і всі голоси весняної ночі. Вітер поривчасто зітхає. З осяйного туману⁹²¹ виходить Русалка і нишком підглядає молоду пару.

(Лукаш, тулячи до себе Мавку, все ближче нахилиється обличчям до неї і раптом цілує.)

МАВКА (скрикує, з болем щастя).

Ох!.. Зірка в серце впала!

РУСАЛКА.

Ха-ха-ха!

(З сміхом і плеском кидається в озеро.)

ЛУКАШ (ужахнувшись).

Що се таке?

МАВКА.

Не бійся, то Русалка.

Ми подруги, — вона нас не зачепить.⁹²²

Вона свавільна, любить глузувати,
але мені дарма... Мені дарма
про все на світі!

ЛУКАШ.

То й про мене?

МАВКА.

Ні,
ти сам для мене світ, миліший, кращий,

ніж той, що досі знала я, а й той
покращав, відколи ми поєднались.

ЛУКАШ.

То ми вже поєднались?

МАВКА.

Ти не чуєш,
як солов'ї весільним співом дзвонять?

ЛУКАШ.

Я чую... Се вони вже не щебечуть,⁹²³
не тьохкають, як завжді, а співають:⁹²⁴
«Цілуй! цілуй! цілуй!»⁹²⁵

(Цілує її довгим, ніжним, тремтячим поцілунком.)⁹²⁶

Я зацілую
тебе на смерть!

(Зривається вихор і білий цвіт метелицею⁹²⁷ в'ється по галяві.)

МАВКА.

Ні, я не можу вмерти...⁹²⁸

а шкода...

ЛУКАШ.

Що ти кажеш? Я не хочу!
Навіщо я сказав?!

МАВКА.

Ні, се так добре —
умерти, як летюча зірка...

ЛУКАШ.

Годі!

(Говорить, нестячи.)⁹²⁹

Не хочу про таке! Не говори!
Не говори нічого!..⁹³⁰ Ні, кажи!
Чудна у тебе мова, але якось
так добре слухати... Що ж ти мовчиш?
Розгнівалась?⁹³¹

МАВКА.

Я слухаю тебе...
твого кохання...

(Бере в руки голову його, обертає проти місяця і пильно дивиться
в вічі.)⁹³²

ЛУКАШ.

Нащо так? Аж страшно,
як ти очима в душу зазираєш...
я так не можу! Говори, жартуй,
питай мене, кажи, що любиш, смійся...⁹³³

МАВКА.

У тебе голос чистий, як струмок,⁹³⁴
а очі — непрозорі.

ЛУКАШ.

Може, місяць
неясно світить.

МАВКА.

Може...

(Схиляється головою йому до серця і замірає.)

ЛУКАШ.

Ти зомліла?⁹³⁵

МАВКА.

Цить! Хай говорить серце... Невизначено
воно говорить, як весняна нічка.⁹³⁶

ЛУКАШ.

Чого там прислухатися? Не треба!

МАВКА.

Не треба, кажеш? То не треба, милий!
Не треба, любий! Я не буду, щастя,
не буду прислухатися, хороший!
Я буду пестити, моє кохання!⁹³⁷
Ти звик до пестошів?

ЛУКАШ.

Я не любився
ні з ким ще зроду.⁹³⁸ Я того й не знав,
що любощі такі солодкі!

(Мавка пристрасно пестить його, він скрикує з мукою втіхи.)

Мавко!⁹³⁹

ти з мене душу виймеш!

МАВКА.

Вийму, вийму!

візьму собі твою співочу душу,⁹⁴⁰
а серденько словами зачарую...
Я цілуватиму вустонька гожі,
щоб загорілись,
щоб зашарілись,
наче ті квітоньки з дикої рожі!
я буду вабити очі блакитні,⁹⁴¹
хай вони грають,
хай вони сяють,
хай розсипають вогні самоцвітні!

(Раптом сплескує руками.)

Та чим же я принажу⁹⁴² любі очі!
Я ж досі не заквітчана!

Лукаш.

Дарма!

ти й без квіток хороша.

Мавка.

Ні, я хочу

для тебе так заквітчатися пишно,⁹⁴³
як лісова царівна!

(Біжить на другий кінець галяви, далеко від озера, до цвітучих ку-
щів.)⁹⁴⁴

Лукаш.

Почекай!

Я сам тебе заквітчаю.

(Іде до неї.)

Мавка (смутно).⁹⁴⁵

Не красні

квітки вночі... тепер поснули барви...

Лукаш.

Тут світляки в траві,⁹⁴⁶ я назбіраю,
вони світитимуть у тебе в косах,⁹⁴⁷
то буде наче зоряний вінок.

(Кладе скільки світляків їй на волосся.)⁹⁴⁸

Дай, подивлюся... Ой, яка ж хороша!

(Не тямлячись від щастя, пориває її в обійми.)⁹⁴⁹

Я ще набрати мушу. Я вберу
тебе, мов королівну, в самоцвіті!⁹⁵⁰

(Шукає в траві попід кущами світляків.)

МАВКА.

А я з калини цвіту наламаю.

Вона не спить, бо соловейко будить.

(Ламає білий цвіт і прикрашає собі одержу.)

РУСАЛКА (знов виходить з туману. Шепоче, повернувшись до очеретів).

Дитинчата-Потерчата,
засвітіте каганчата!

В очеретах⁹⁵¹ заблимали два бродячі вогники. Далі виходять Потерчата, в руках мають каганчики, що блимають, то ясно спалахуючи, то зовсім погасаючи. Русалка притуляє їх до себе і шепоче, показуючи в далечінь на білу постать Лукашеву, що мріє в мороку⁹⁵² поміж кущами.

Дивіться, он отой, що там блукає,
такий, як батько ваш, що вас покинув,
що вашу ненечку занапастив.
Йому не треба жити.

1. ПОТЕРЧА.

Утопи!

РУСАЛКА.

Не смію. Лісовик заборонив.

2. ПОТЕРЧА.

А ми не здужаєм, бо ми маленькі.

РУСАЛКА.

Ви маленькі,
ви легенькі,
в ручках вогники ясененькі,
ви як ласочки тихенькі, —
ви підіть у чагарник,
не почує Лісовик,
а як стріне —
вогник свіне —

був і зник!
Перекиньтесь блискавками
над стежками.
Спалахніть над купиною,
поведіть дряговиною, — ⁹⁵³
де він стане, ⁹⁵⁴
там і кане
аж на саме дно болота...
Далі — вже моя робота!
Ну! блись-блись!⁹⁵⁵

ПОТЕРЧАТА (рушаючи одно до одного).

Ти сюдою, я тудою,
а зійдемося над водою!

РУСАЛКА (радо).

Подалися!⁹⁵⁶

Надбігає до болота, бризкає водою з пальців позад себе через плечі. ⁹⁵⁷ З-за купини вискакує Куць, молоденький чортик-панич. ⁹⁵⁸

Куцю-Куцю,
поцілуй у руцю!

(Свавільним рухом простягає йому руку, він цілує.)

Куць.

За що ж то, панянку?

РУСАЛКА.

Я тобі сніданко
гарне наготую, ⁹⁵⁹ тільки не прогав.

(Показує в далечінь на Лукаша.)

Бачиш? Що? привик ти до таких потрав?

Куць (махнув рукою). ⁹⁶⁰

Поки не в болоті, —
сухо в мене в роті!⁹⁶¹

РУСАЛКА.

Буде хлопець твій,
радість буде й бабі, й матінці твоїй!⁹⁶²

Куць стрибає за купину і зникає. Русалка в очереті зорить за Потерчатами, що миготять бігунцями, спалахують, блимають, снуються, перебігають.

Лукаш (шукаючи світляків, завважає возники).⁹⁶³

Які хороші світляки! летючі!
Я ще таких не бачив!⁹⁶⁴ А великі!
Я мушу їх піймати!

(Ганяється то за одним, то за другим, вони непомітно надяють його до дряговини.)

МАВКА.

Не лови!

Коханий, не лови! То Потерчата!
Бони зведуть на безвість!

(Лукаш не чує, захоплений гонитвою, і відбігає геть далеко від Мавки.)

Лукаш (раптом скрикує).⁹⁶⁵

Пробі! гину!

В дряговину попав! Ой, смокче, тягне!

(Мавка надбігає на його крик, але не може дістатися до нього, бо він загруз далеко від твердого берега. Вона кидає йому один кінець свого пояса, держачи за другий.)

МАВКА.

Лови!

(Пояс не досягає руки Лукашевої.)⁹⁶⁶

ЛУКАШ.

Ой, не сягає! Що ж се буде?⁹⁶⁷

МАВКА (кидається⁹⁶⁸ до верби, що стоїть, похилившись над дряговиною).

Вербиченько-матусенько, ратуй!

(Швидко, як білиця, злазить на вербу, спускається по крайньому вітці, кидає знов пояса — він на сей раз досягає, — Лукаш хапається за кінець, Мавка притягає його до себе, потім подає руку і помагає злізти на вербу.)⁹⁶⁹

Русалка в очереті видає глухий стогін досади і зникає в тумані. Потерчата теж зникають.⁹⁷⁰

Дядько Лев (прокинувся від крику).

Га?.. Що таке? Вже знов якась мара?

Цур-пек!⁹⁷¹ щезай!

(Оглядається.)

Лукашу, де ти? гов!

Лукаш (озивається з верби).

Я тута, дядьку!

Лев.⁹⁷²

А ти тут чого?

(Підходить і заглядає на вербу.)

Зліз на вербу, ще й з дівкою!

(Лукаш ізлізає з верби, Мавка там лишається.)

Лукаш.

Ой, дядьку!

я тут було в дряговині загруз,
натрапив на вікно, та вже вона

(показує на Мавку)

поратувала якось.

Лев.

А чого ж ти

стикаєшся отут як потороча? —

таж поночі!

Лукаш.

Я світляки ловив...

(Уриває.)⁹⁷³

Лев (завважає світляки на Мавці).

Ба! так би ти й казав, то я ж би знав!

Тепер я бачу сам, чия то справа.⁹⁷⁴

Мавка.

Я ж, дядечку, його поратувала.

Лев.

Дивись ти — «дядечку»! Знайшлась небога!

А хто ж його призвів у пастку лізти?

(Докірливо хитає головою.)

Ей, кодло лісове! така в вас правда!..⁹⁷⁵

Ну, попаду ж і я Лісовика,

то вже не вирветься, — в пеньок дубовий
вщемлю те бородище-помелище,⁹⁷⁶
то буде відати! Бач, підсилає
своїх дівок, а сам — і я не я!

МАВКА (*швидко збігає з верби*).⁹⁷⁷

Ні, він не винен! Хай Змія-Цариця
мене скарає, якщо се неправда!
І я не винна!

ЛЕВ.

От, тепера вірю,
бо знаю, се в вас прісяга велика.

ЛУКАШ.

Вона мене поратувала, дядьку,
от Бігме згинув би тепер без неї!

ЛЕВ.

Ну, дівонько, хоч ти душі не маєш,⁹⁷⁸
та серце добре в тебе. Пробачай,
що я нагримав з опалу.

(До Лукаша.)

Чого ж ти
по світляки погнався на болото?
Хіба ж вони по купинах сидять?

ЛУКАШ.

Та то якісь були такі летючі!

ЛЕВ.

Еге! то знаю ж я! То Потерчата.
Ну-ну, чекайте ж, приведу я взавтра
щеньток-ярчуків,⁹⁷⁹ то ще побачим,
хто тут заскавучить!

Голоски ПОТЕРЧАТ (*озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кум-кання*).

Ні, ні, дідуню!
Ні, ми не винні!
Ми в дряговинні
ягідки брали.
Ми-ж бо не знали,

що тут гості,
ми б не зринали
з глибокості...

Ой, нене, сум!

Нум плакати, нум!

ЛЕВ.

Чи бач, як знитилась невірна пара,⁹⁸⁰
відьомський накоренок! Та нехай,
я вже дійду, хто винен, хто не винен!..

(До Лукаша.)

А що, небоже, чи не час додому?
Ходім помалу.

(До Мавки.)

Будь здорова, дівко.

МАВКА.

Ви завтра прийдете? Я покажу,⁹⁸¹
де є хороше дерево на хату.

ЛЕВ.

Я бачу, ти про все вже розпиталась.
Метка! Та що ж, приходь, я з вами звик,
та й вам до нас прийдеться привикати.
Ходімо. Прощай!

(Рушає.)⁹⁸²

МАВКА (більш до Лукаша, ніж до Лева).

Я буду ждати!

(Лукаш відстає від дядька, стискає мовчки обидві руки Мавці, безгучно її цілує і, догнавши дядька, іде з ним у ліс.)⁹⁸³

МАВКА (сама).

Коли б ти, нічко,⁹⁸⁴ швидче минала!
Вибач, кохання! Ще ж я не знала
Днини такої, щоб була щасна
так, як ти,⁹⁸⁵ ніченько, так, як ти, ясна!
Чом ти, березо, така журлива?
Глянь, моя сестронько, таж я щаслива!
Не рони, вербо, сліз над водою,
буде ж, матусенько, милий зо мною!..

Батьку мій рідний, темненький гаю,
як же я ніченьку сюю прогаю?

Нічка коротка — довга розлука...
Що ж мені сужено — щастя чи мука?

Місяць сховався за темну стіну ліса, темрява наплила на прогалину, чорна, мов оксамитна. Нічого не стало видно, тільки жевріє долі жар, позосталий від огнища,⁹⁸⁶ та по вінку із світляків знати, де ходить Мавка поміж деревами: вінок той ясніє⁹⁸⁷ то цілим сузір'ям, то окремими искрами, далі тьма і його покриває.⁹⁸⁸ Глибока північна тиша, тільки часом легкий шелест чується в гаю, мов зітхання у сні.

Дія II

Пізнє літо. На темнім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння прозолоть. Озеро змаліло, берегова габа поширшала, очерети сухо шелестять скупим листом.⁹⁸⁹

На галяві вже збудовано хату, засажено городець. На одній нивці пшениця, на другій — жито.⁹⁹⁰ На озері плавають гуси. На березі сушиться хустя, на кущах стремлять горщики, гладишки. Трава на галяві чисто викошена, під дубом зложений стіжок. По лісі калатають клокічки⁹⁹¹ — десь пасеться товар. Недалечко чутно сопілку, що грає якусь моторну, танцюристу мелодію.¹

МАТИ ЛУКАШЕВА (виходить з хати й зупиняється).

Лукашу, гов! А де ти?

ЛУКАШ (виходить з ліса⁹⁹² з сопілкою і мережаним кійком у руках).

Тут я, мамо.

МАТИ.

А чи не годі вже того грання?

Все грай та грай, а ти, робото, стій!

ЛУКАШ.

Яка ж робота?

МАТИ.

Як — яка робота?

А хто ж обору мав загородити?⁹⁹³

ЛУКАШ.

Та добре вже, загорожу, нехай-но.

МАТИ.

Коли ж воно оте «нехай-но» буде?⁹⁹⁴

Тобі б усе ганяти по шурхах⁹⁹⁵

з прибудуою, з накидачем отим!⁹⁹⁶

ЛУКАШ.

Та хто ганяє? Бидло ж я пасу,⁹⁹⁷

а Мавка помагає.

¹ Мелодії №11, 12, 13 (див. додаток «Мелодії до гри сопілки...»).

МАТИ.

Одчепися
з такою поміччу!

ЛУКАШ.

Сами ж казали,
що як вона глядить корів, то більше
дають набілу.

МАТИ.

Вже ж — відьомське коadlo!

ЛУКАШ.

Немає відома, чим вам годити!⁹⁹⁸
Як хату ставили, то не носила
вона нам дерева?⁹⁹⁹ А хто садив
города з вами, нивку засівав?
Так, як сей рік, хіба коли родило?
А ще он як умаїла квітками¹⁰⁰⁰
попідвіконню — любо подивитись!

МАТИ.

Потрібні ті квітки! Та ж я не маю¹⁰⁰¹
у себе в хаті дівки на виданню...
Йому квітки та співи в голові!

(Лукаш знизує нетерпляче плечима і подається йти.)
Куди ти?

ЛУКАШ.

Таж обору городити!
(Іде за хату, згодом чути цюкання сокирою.)

МАВКА виходить з ліса пишно завітчана, з розпущеними ко-
сами.

МАТИ (непривітно).

Чого тобі?

МАВКА.

Де, дядино, Лукаш?¹⁰⁰²

МАТИ.

Чого ти все за ним? Не випадає
за парубком так дівці уганяти.

МАВКА.

Мені ніхто такого не казав.

МАТИ.

Ну, то хоч раз послухай — не завадить
(прикро дивиться на Мавку.)

Чого ти все розпатлана така?

Нема, щоб зачесатись чепурненько, —¹⁰⁰³
усе як відьма ходить. Нечепурно.

І що се за манаття на тобі?

Воно ж і не вигідне при роботі.¹⁰⁰⁴

Я маю дещо там з дочки-небіжки,
піді вберися — там на жердці висить.

А се, як хоч, у скриню поклади.¹⁰⁰⁵

МАВКА.¹⁰⁰⁶

Та добре, можу й переодягтися.¹⁰⁰⁷

(Іде в хату. Звідти виходить дядько Лев.)

МАТИ.

Хоч би подякувала!¹⁰⁰⁸

ЛЕВ.

Що ти, сестро,
так уїдаєш раз у раз на дівку?
Чи то вона тобі чим завинила?

МАТИ.

А ти, братуню, вже б не відзивався,
коли не зачіпають! Ти б іще
зібрав сюди усіх відьом із ліса.

ЛЕВ.¹⁰⁰⁹

Якби ж воно такеє говорило,
що тямить, ну, то й слухав би, а то...
«відьом із ліса!» — де ж є відьма в лісі?
Відьми живуть по селах...¹⁰¹⁰

МАТИ.

То вже ти
на тому знаєшся... Та що ж, принаджуй
ту погань лісову, то ще діждешся¹⁰¹¹
колись добра!

ЛЕВ.

А що ж? таки й діжду.
Що лісове, то не погане, сестро, —
усякі скарби з ліса йдуть...¹⁰¹²

МАТИ (глузливо).¹⁰¹³

Аякже!

ЛЕВ.

З таких дівок бувають люде, от що!

МАТИ.

Які з їх люде? Чи ти впився? Га?

ЛЕВ.

Та що ти знаєш? От небіжчик-дід
казали: треба тільки слово знати,
то й в лісовичку може уступити
душа така саміська, як і наша.¹⁰¹⁴

МАТИ.

Ну, а куди ж тоді відьомська пара
подінеться?

ЛЕВ.

Ти знов таки своєї?..
От ліпше заберуся до роботи,¹⁰¹⁵
як маю тут жувати клоччя!

МАТИ.

Йди!

або ж я бороню?

(Лев іде за хату, сердито струснувши головою.)¹⁰¹⁶

МАВКА (Виходить з хати перебрана: на їй сорочка з десятички,¹⁰¹⁷ ску-
по пошита і латана на плечах, вузька спідничина з набиванки¹⁰¹⁸
і полинялий хвартух з димки,¹⁰¹⁹ волосся гладко зачесане у дві коси
і заложене навколо голови).¹⁰²⁰

Вже й перебралась.¹⁰²¹

МАТИ.¹⁰²²

Отак що иншого.¹⁰²³ Ну, я піду —
управлюся тим часом з дробиною.¹⁰²⁴
Хотіла я піти до конопель,
так тут іще не скінчена робота,
а ти до неї щось не вельми...¹⁰²⁵

МАВКА.

Чом же?

що тільки вмію, рада допомогти.

МАТИ.

Ото-то й ба, що неконечне вмієш:

політниця з тебе абияка,¹⁰²⁶

тащити сіна — голова боліла...

Як так і жати маєш...¹⁰²⁷

МАВКА (зо страхом).¹⁰²⁸

Як-то? Жати?

Ви хочете, щоб я сьогодні жала?

МАТИ.

Чому ж би ні? Хіба сьогодні свято?

(Бере за дверима в сінях серпа і подає Мавці.)

Ось на́ серпа — попробуй. Як управлюсь,
то перейму тебе.

(Виходить за хату, узявши з сіней підситок із зерном. Незабаром чутно, як вона кличе: «Ціпоньки! ціпоньки! тю-тю-тю! тю-тю-тю! Ціррр...».)

Лукаш виходить із сокирою і підступає до молодого грабка, щоб його рубати.

МАВКА.

Не руш, коханий,¹⁰²⁹

воно ж сире, ти ж бачиш.

ЛУКАШ.

Ай, дай спокій!

Не маю часу!

(Мавка смутно дивиться йому в вічі.)

Ну, то дай сухого...¹⁰³⁰

МАВКА (швиденько виволікає з ліса чималу суху деревину).¹⁰³¹

Я ще знайду — тобі багато треба?

ЛУКАШ.

А що ж? оцим одним загороджу?

МАВКА.

Чогось уже і ти став непривітний...

ЛУКАШ.¹⁰³²

Та бачиш... мати все гризуть за тебе!..

МАВКА.

Чого їй треба? і яке їй діло?¹⁰³³

ЛУКАШ.

Та як же? я ж їм син...

МАВКА.

Ну, син, — то що?

ЛУКАШ.

Бач... їм така невістка не до мислі...¹⁰³⁴
Вони не люблять лісового роду...¹⁰³⁵
Тобі недобра з їх свекруха буде!¹⁰³⁶

МАВКА.

У лісі в нас нема свекрух ніяких.
Навіщо ті свекрухи, невістки —
не розумію!

ЛУКАШ.

Їм невістки треба,
бо треба помочі — вони старі.
Чужу все до роботи заставляти
не випадає... Наймички — не дочки...¹⁰³⁷
Та правда, ти сього не зрозумієш...
Щоб наші людські клопоти збагнути,¹⁰³⁸
то треба справді вирости не в лісі.¹⁰³⁹

МАВКА (щиро).

Ти розкажи мені, я зрозумію,
бо я ж тебе люблю... Я ж пойняла¹⁰⁴⁰
усі пісні¹⁰⁴¹ сопілоньки твоєї.

ЛУКАШ.¹⁰⁴²

Пісні! То ще наука невелика!

МАВКА.

Не зневажай¹⁰⁴³ душі своєї цвіту,
бо з нього виростло кохання наше!
Той цвіт від папороті чарівніший —
він скарби творює, а не відкриває.
У мене мов зродилось друге серце,

як я його пізнала.¹⁰⁴⁴ В ту хвилину
огнисте диво сталося...

(Раптом уриває.)¹⁰⁴⁵

Ти смієшся?

ЛУКАШ.

Та справді, якось наче смішно стало...¹⁰⁴⁶
Убрана по-буденному, а править¹⁰⁴⁷
таке, немов на свято орацію!

(Сміється.)¹⁰⁴⁸

МАВКА (шарпає на собі одержу).

Спалю се все!¹⁰⁴⁹

ЛУКАШ.

Щоб мати гірше гризли?

МАВКА.

Та що ж, як я тобі у цій одержу
неначе одмінилась!¹⁰⁵⁰

ЛУКАШ.

Так я й знав!

Тепер уже почнеться дорікання...¹⁰⁵¹

МАВКА.

Ні, любий, я тобі не дорікаю,¹⁰⁵²
а тільки — смутно, що не можеш ти
своїм життям до себе дорівнятися.¹⁰⁵³

ЛУКАШ.

Я щось не розберу, що ти говориш.

МАВКА.

Бач, я тебе за то люблю найбільше,
чого ти сам в собі не розумієш,¹⁰⁵⁴
хоча душа твоя про те співає
виразно-щиро голосом сопілки...

ЛУКАШ.

А що ж воно таке?

МАВКА.

Воно ще краще,
ніж вся твоя хороша, любя врода,¹⁰⁵⁵
та висловить його і я не можу...¹⁰⁵⁶

(Смутно-закохано дивиться на нього і мовчить хвилинку.)¹⁰⁵⁷

Заграй мені, коханий, у сопілку,¹⁰⁵⁸
нехай вона все лихо зачарує!

ЛУКАШ.

Ей, не пора мені тепера грати!¹⁰⁵⁹

МАВКА.

То пригорни мене, щоб я забула
осю розмову.¹⁰⁶⁰

ЛУКАШ (оглядається).

Цить! почують мати!
вони вже й так тебе все називають
накидачем...¹⁰⁶¹

МАВКА (спалахнула).¹⁰⁶²

Так! хто не зріс між вами,
не зрозуміє вас! Ну, що се значить
«накинулась»? Що я тебе кохаю?
Що перша се сказала?¹⁰⁶³ Чи ж то ганьба,
що маю серце не скупе, що скарбів
воно своїх не криє, тільки гоїно
коханого обдарувало ними,
не дожидаючи вперід застави?¹⁰⁶⁴

ЛУКАШ.

Була надія, що віддячусь потім.¹⁰⁶⁵

МАВКА.

І знов чудне, незрозуміле слово—
«віддячуся»... Ти дав мені дари,
які хотів, такі були й мої—
неміряні, нелічені...

ЛУКАШ.

То й добре,
коли ніхто не завинив нікому.
Ти се сама сказала— пам'ятай.

МАВКА.

Чому я маю сеє пам'ятати?

МАТИ (виходить із-за хати).

Се так ти жнеш? А ти се так городиш?¹⁰⁶⁶

(Лукаш поспішно поволік дерево за хату.)¹⁰⁶⁷

Коли ти, дівонько, не хочеш жати,¹⁰⁶⁸

то я ж тебе не силую. Вже якось
сама управляюся, а там на вісень,
дасть Біг, знайду собі невістку в поміч.
Там є одна вдовиця — моторненька, —¹⁰⁶⁹
сама припитувалась через люде,
то я казала, що аби Лукаш
був не від того... Ну, давай вже, любко,
мені серпочка — другого ж немає.

МАВКА.

Я жатиму. Ідіть до конопель.¹⁰⁷⁰

(Мати йде через галяву до озера і криється за очеретом.)

Мавка замахує серпом і нахиляється до жита. З жита раптом виринає Русалка Польова; зелена одіж¹⁰⁷¹ на їй просвічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю її невеличку¹⁰⁷² постать; на голові синій вінок з волошок, у волоссі заплутались рожеві квітки з куколю, ромен, березка.

Русалка Польова (з благанням кидається до Мавки).

Сестрице, пошануй!¹⁰⁷³

Краси моєї не руйнуй!

МАВКА.

Я мушу.

РУСАЛКА ПОЛЬОВА.

Уже ж мене пошарпано,
всі квітоньки загарбано,
всі квітоньки-зірниченьки
геть вирвано з пшениченьки!¹⁰⁷⁴

Мак мій жаром червонів,
а тепер він почорнів,
наче кривця пролилася,
в борозенці запеклася...

МАВКА.

Сестрице, мушу я! Твоя краса
на той рік ще буйніше запишає,
а в мене щастя як тепер зов'яне,
то вже не встане!

Русалка Польова (ламає руки і хитається¹⁰⁷⁵ від горя, як од вітру колос).

Ой горенько! косо моя!
косо моя золотая!
Ой лишенько! красо моя!
красо моя молодая!..

Мавка.

Твоїй красі вік довгий не судився,
на те вона зроста, щоб полягати.
Даремне ти благаєш так мене, —
не я, то инший хто її зожне.¹⁰⁷⁶

Русалка Польова.

Глянь, моя сестро, ще хвиля гуляє
з краю до краю.
Дай нам зажити веселого раю,
поки ще літечко сяє,¹⁰⁷⁷
поки ще житечко не полягло, —
ще ж неминуче до нас не прийшло!
Хвильку! Хвилиночку! Мить одну, рідная!¹⁰⁷⁸
Потім поникне¹⁰⁷⁹ краса моя бідная,
ляже додолу сама...
Сестро! не будь як зима,
що не вблагати її, не вмовити!

Мавка.

Рада б я волю вволити,
тільки ж сама я не маю вже волі.

Русалка Польова (шепче, схилившись Мавці до плеча).

Чи ж не трапляється часом на полі
гострим серпочком поранити руку?
Сестронько! зглянься на муку!
Крапельки крові було б для ратунку доволі. —
Що ж? Хіба крові не варта краса?

Мавка (черкає себе серпом по руці, кров бризкає на золоті коси Русалки Польової).

Ось тобі, сестро, яса!¹⁰⁸⁰

(Русалка Польова клониться низько перед Мавкою, дякуючи, і никне в житі.)

Від озера наближається мати, а з нею молода повновида молодичя, в червоній хустці з торочками, в бурячковій спідниці, дрібно та рівно зафалдованій;¹⁰⁸¹ так само зафалдований і зелений хвартух з нашитими на ньому білими, червоними та жовтими стяжками; сорочка густо натикана червоним та синім,¹⁰⁸² намісто дзвонить дукачами на білій, пухкій шії, міцна¹⁰⁸³ крайка тісно перетягає стан і від того¹⁰⁸⁴ кругла, заживна постать здається ще розкішнішою.¹⁰⁸⁵ Молодиця йде замашистою ходою, аж стара ледве поспіває за нею.

Мати (до молодичі люб'язно).

Ходіть, Килинко, осьде край берези
ще свіже зіллячко. Ось деревій, —¹⁰⁸⁶
ви ж гладишки¹⁰⁸⁷ попарити хотіли? —
Він добрий, любонько, до молока.

Килина.

Та в мене молока вже нігде й діти!
Коб ярмарок хутчій — куплю начиння.
Корова в мене турського заводу, —¹⁰⁸⁸
ще мій небіжчик десь придбав,¹⁰⁸⁹ — молошна,
і Господи яка! Оце вже якось
я в полі обробилася, то треба
роботі хатній дати лад. Ой, тітко,¹⁰⁹⁰
вдовиці — хоч на двоє розірвися!..

(Прибіднюється, підобгавши губи.)

Мати.

Ей, рибонько, то ви вже обробились?
Ну, що то, сказано, як хто робітний
та здужає... А в нас — маленька нивка,
та й то Бог спору не дає...

Килина (дивиться на ниву, де стоїть Мавка).

А хто ж то

женцем у вас?

Мати.

Та там одна сирітка...

(Нишком.)

Таке воно, простибіг, ні до чого...

Килина (надходить з Матерею до Мавки).¹⁰⁹¹

Добрідень, дівонько! Чи добре жнетесь?

Мати (сплескує руками).

Ой, лишенько! Іще не починала!

Ой, мій упадоньку!¹⁰⁹² Що ж ти робила?

Нездарисько! Нехтолице!¹⁰⁹³ Ледащо!

Мавка (глухо).

Я руку врізала...

Мати.

Було при чому!

Килина.

А дай сюди серпа — нехай-но я.

(Мавка ховає серпа за себе і ворожо дивиться на Килину.)

Мати.

Давай серпа, як кажуть!¹⁰⁹⁴ Таж не твій!

(Вириває серпа Мавці з рук і дає Килині, тая кидається на жито і жне, як вогнем палить, аж солома свище під серпом.)

Мати (втішно).

Ото мені робота!

Килина (не одриваючись од роботи).

Якби хто

перевесла крутив, то я б у дух

сю нивку вижала.

Мати (зукає).

А йди, Лукашу!

Лукаш (виходить; до Килини).¹⁰⁹⁵

Магайбі.

Килина (жнучи).

Дякувати.

Мати.

От, Лукашу,¹⁰⁹⁶

поможеш тут в'язати молодичці.¹⁰⁹⁷

Бо та «помішниця» вже скалічила.

(Лукаш береться в'язати снопи.)

Ну, жніте ж, дітоньки, а я піду,

звару вам киселиці на полудень

(іде в хату.)¹⁰⁹⁸

Мавка одійшла до берези, прихилилась до неї і крізь довге віття дивиться на женців.

Килина який час так само завзято жне, потім розгинається, випростується, дивиться на похиленого над снопами¹⁰⁹⁹ Лукаша, всміхається, трьома широкими кроками прискакує до нього і пацає з виляском долонею по плечах.¹¹⁰⁰

Килина.

Ну ж, парубче, хутчій! Не лізь, як слимак!
Ото ще верисько!¹¹⁰¹

(Залягається сміхом.)

Лукаш (і собі випростується).

Яка ти бистра!

Ось ліпше не займай, бо побору!

Килина (кидає серпа, береться в боки).¹¹⁰²

Ану ж, ану! Що хто кого — побачим!¹¹⁰³

Лукаш кидається до неї, вона переймає його руки; вони «міряють силу», упершись долонями в долоні; який час¹¹⁰⁴ сила їх стоїть на рівні, потім Килина трохи подалась назад, напружено сміючись і граючи очима; Лукаш, розпалившись, широко розхиляє їй руки і хоче її поцілувати, але в той час, як його уста вже торкаються її уст, вона підбиває його ногою, він падає.¹¹⁰⁵

Килина (стоїть над ним сміючись).¹¹⁰⁶

А що? Хто поборов? Не я тебе?¹¹⁰⁷

Лукаш (устає, важко дишучи).

Підбити — то не мація!

Килина.¹¹⁰⁸

Чи ж пак?

У хаті стукнули двері. Килина знов кинулася жати, а Лукаш в'язати. Хутко загін затемнів стернею і вкрився снопами; скільки горсток жита на розложених перевеслах лежать, як подолані і ще не пов'язані бранці.

Мати (з сінешного порога).

Ходіте, женчики! вже є полудень.¹¹⁰⁹

КИЛИНА.

Та я своє скінчила, он Лукаш
ніяк не вправиться.

ЛУКАШ.

Мені не довго.

МАТИ.

Ну, то кінчай; а ви ходіть, Килинко!

Килина йде в хату. Двері зачиняються.¹¹¹⁰

Мавка виходить з-під берези.

ЛУКАШ (трохи змішався, побачивши її, але зараз оправився).

Ага, то ти? Ось дов'яжи снопів,
а я піду.¹¹¹¹

МАВКА.

В'язати я не можу.

ЛУКАШ.

Ну, то чого ж прийшла тут наглядати,
коли не хочеш допомогти?

(В'яже сам.)

МАВКА.

Лукашу,
нехай ся жінка більше не приходить, —
я не люблю її — вона лукава,
як видра.

ЛУКАШ.

Ти її ніяк не знаєш.

МАВКА.

Ні, знаю! Чула сміх її і голос.

ЛУКАШ.

Сього ще мало.

МАВКА.

Ні, сього доволі.
Ся жінка хижа, наче рись.

ЛУКАШ.

Іще що!

МАВКА.

Нехай вона до нас у ліс не ходить.

Лукаш (випростався).¹¹¹²

А ти хіба вже лісова цариця,
що так рядиш, хто має в ліс ходити,
хто ні?¹¹¹³

Мавка (сумно, з погрозою).

У лісі є такі провалля,
заховані під хрустом та галуззям, —
не бачить їх ні звір, ані людина,
аж поки не впаде...

Лукаш.

Ще говорить
про хижість, про лукавство, — вже б мовчала!
Я бачу, ще не знав натури твеї.

Мавка.

Я, може, і сама її не знала...

Лукаш.

Так, отже, слухай: якщо я тут маю¹¹¹⁴
тебе питати, хто до мене сміє
ходити, а хто ні, то ліпше сам я
знов з ліса заберуся на село.
Вже якось там не пропаду між людьми.
Бо я не став отут сидіти в тебе,
як лис у пастці.

Мавка.

Я пасток на тебе
не наставляла. Ти прийшов по волі.

Лукаш.

По волі ж і піду, як тільки схочу,
ніхто нічим мене тут не прив'яже!

Мавка.

Чи я ж тебе коли в'язати хотіла?

Лукаш.

Ну, то до чого ж ціла ся балачка?

Дов'язав¹¹¹⁵ остатнього снопа і, не дивлячись на Мавку, пішов до хати.

Мавка сіла в борозні над стернею і похилилась у смутній задумі.

Дядько Лев (виходить із-за хати).¹¹¹⁶

Чого се ти, небого, зажурилась?

Мавка (тихо, смутно).

Минає літо, дядечку...

Лев.

Для тебе
воно таки журба.¹¹¹⁷ Я міркував би,
що вже б тобі не тра верби на зиму.

Мавка.

А де ж я маю бути?

Лев.

Як на мене,
то не тісна була б з тобою хата...¹¹¹⁸
Коли ж сестра таку натуру має,¹¹¹⁹
що з нею й не зговориш. Я вже брався
і так, і инако... Якби то я
був тут господарем, то й не питався б;
та вже ж я їм віддав¹¹²⁰ сей ґрунт і хату,
то воля не моя. Я сам піду
на зиму до села, до своєї доми...¹¹²¹
Якби ти на селі могла сидіти,
то я б тебе прийняв.

Мавка.

Ні, я не можу...
Як би могла, пішла б. Ви, дядьку, добрі.

Лев.

Хліб добрий, дівонько, а не людина.¹¹²²
Але, щоправда, я таки вподобав
породу вашу лісову. Як буду
вмерати, то прийду, як звір, до ліса, —
отут під дубом хай і поховають...¹¹²³
Гей, дубоньку, чи будеш ти стояти,
як сива голова моя схитнеться?..
Де-де! ще й не такі були дуби,

та й тиї постинали...¹¹²⁴ Зеленій же
хоч до морозу, кучерявий друже,
а там... чи дасть Біг ще весни діждати?..
(Стоїть, смутно похилившись на ціпок. Мавка поволі вибірає¹¹²⁵ на-
півзов'ялі квітки з пожатого жита і складає їх у пучечок.)

З хати виходять: Мати, Килина і Лукаш.

Мати (до Килини).

Чого ви спішитесь? Та ще посидьте!

Килина.

Ей, ні вже, дядинусю, я піду.
Дивіть, уже нерано, — я боюся.

Мати.

Лукашу, ти провів би.¹¹²⁶

Лукаш.

Чом же, можу.

Килина (поглядає на нього).¹¹²⁷

Та, май, робота є...

Мати.

Яка робота
увечері? Іди, синяшу, йди,
та надведи Килинку до дороги.
Самій увечері в сій пущі сумно.
Та ще така хороша молодичка, —¹¹²⁸
коли б хто не напав!

Килина.

Ой, дядинусю,
се ж ви мене тепер зовсім злякали!
Лукашу, йдім, поки не звечоріло,¹¹²⁹
а то й удвох боятимемось!

Лукаш.

Я б то?
боявся в лісі? Ого-го! помалу!

Мати.

Та він у мене хлопець-молодець,
ви вже, Килинко, чести не уймайте!

КИЛИНА.

Ні, то я жартомá...

(Завважає Лева.)

Ов! Дядьку Леве!

то ви-те вдома?

ЛЕВ (удає, мов не дочув).

Га? ідіть здорові!

(Йде собі в ліс.)

КИЛИНА.¹¹³⁰

Ну, будьте вже здоровенькі, тітусю!

(Хоче поцілувати стару в руку, тая не дає, обтирає собі рота хвартухом і тричі «з церемонією» цілується з Килиною.)¹¹³¹

КИЛИНА (вже на ході).¹¹³²

Живі бувайте, нас не забувайте!

МАТИ.

Веселі будьте, та до нас прибудьте!

(Йде в хату і засовує двері за собою.)¹¹³³

Мавка підводиться і тихою, наче втомленою, походитьою¹¹³⁴ іде до озера, сідає на похилену вербу, склоняє голову на руки і тихо плаче. Починає накрапати дрібний дощик, густою сіткою заволікає галяву, хату і гай.

РУСАЛКА (підпливає до берега і заглядає до Мавки, здивована і цікава).¹¹³⁵

Ти плачеш, Мавко?

МАВКА.

Ти хіба ніколи

не плакала, Русалонько?

РУСАЛКА.

О, я!

як я заплачу на малу хвилинку,¹¹³⁶
то мусить хтось сміятися до смерти!

МАВКА.

Русалко! ти ніколи не кохала...

РУСАЛКА.

Я не кохала? Ні, то ти забула,
яке повинно бути кохання справжнє.

Кохання — як вода, — плавке та бистре,¹¹³⁷
рве, грає, пестить, затыгає й топить.
Де пал — воно кипить, а стріне холод —
стає мов камінь. От мое кохання!
А те твоє — солом'яного духу
дитина кволла.¹¹³⁸ Хилиться од вітру,
під ноги стелиться. Зостріне іскру —
згорить, не борячись, а потім з нього¹¹³⁹
лишиться чорний згар та сивий попіл.
Коли ж його зневажать,¹¹⁴⁰ як покидьку,
воно лежить і кисне, як солома,¹¹⁴¹
в воді холодній марної досади,
під пізніми дощами каяття.

МАВКА (підводить голову).

Ти кажеш — каяття? Спитай березу,
чи кається вона за тії ночі,
коли весняний вітер розплітав
їй довгу косу?

РУСАЛКА.

А чого ж сумує?

МАВКА.

Що милого не може обійняти,
навіки пригорнути довгим віттям.

РУСАЛКА.

Чому?

МАВКА.

Бо милий той — весняний вітер.

РУСАЛКА.

Нащо ж було кохати їй такого?

МАВКА.

Бо він був ніжний, той весняний легіт,¹¹⁴²
співаючи, їй розвивав листочки,¹¹⁴³
милуючи, розмаяв¹¹⁴⁴ їй віночка,
і, пестячи, кропив рососою косу...¹¹⁴⁵
Так, так... він справжній був весняний вітер,
та іншого вона б не покохала.

РУСАЛКА.

Ну, то нехай тепер жалобу спустить
аж до землі, бо вітра обійняти
повік не зможе — він уже пролинув.

(Тихо, без плеску, відпливає від берега і зникає в озері.¹¹⁴⁶ Мавка знов похилилась, довгі чорні коси упали до землі.)¹¹⁴⁷

Починається вітер і жене сиві хмари, а вкупі з ними чорні ключі пташині, що відлітають у вирій. Потім від сильнішого пориву вітру хмари дощові розходяться і видко ліс — уже в яскравому осінньому уборі на тлі густо-синього передзахідного неба.

МАВКА (тихо, з глибокою журбою).

Так... він уже пролинув...

Лісовик виходить з гушавини. Він у довгій киреї¹¹⁴⁸ барви старого золота з темно-червоною габою внизу, навколо шапки обвита гілка достиглого хмелю.¹¹⁴⁹

ЛІСОВИК.¹¹⁵⁰

Доню, доню,
як тяжко ти караєшся за зраду!..¹¹⁵¹

МАВКА (підводить голову).

Кого я зрадила?

ЛІСОВИК.

Саму себе.

Покинула високе верховіття
і низько на дрібні стежки спустилась.¹¹⁵²
До кого ти подібна? До служебки,
зарібниці, що працею гіркою
окрайчик¹¹⁵³ щастя хтіла заробити
і не змогла, та ще остатній сором
їй не дає жебрачкою зробитись.
Згадай, якою ти була в ту ніч,
коли твоє кохання розцвілося.¹¹⁵⁴
була ти наче лісова царівна
у зорянім вінку на темних косах, —¹¹⁵⁵
тоді жадібно руки простягало
до тебе щастя і несло дари!

Мавка.

Так що ж мені робить, коли всі зорі
погасли і в вінку, і в серці в мене?

Лісовик.

Не всі вінки¹¹⁵⁶ погинули для тебе.
Оглянься, подивись, яке тут свято!¹¹⁵⁷
Вдяг ясень-князь кирею золоту,
а дика рожа буйнії коралі.
Невинна біль змінилась в гордий пурпур
на тій калині, що тебе квітчала,
де соловей співав пісні весільні.¹¹⁵⁸
Стара верба, смутна береза навіть
у златоглави й кармазини вбрались¹¹⁵⁹
на свято осени.¹¹⁶⁰ А тільки ти
жебрацькі шмати скинути не хочеш,¹¹⁶¹
бо ти забула,¹¹⁶² що ніяка туга¹¹⁶³
краси перемагати не повинна.

Мавка (поривчасто встає).

То дай мені святкові шати, діду!
Я буду знов, як лісова царівна,
і щастя упаде мені до ніг,
благаючи моєї ласки!

Лісовик.

Доню,
давно готові шати для царівни,
але вона десь бавилась, химерна,
убравшись для жарту за жebraчку.¹¹⁶⁴

Розкриває свою кирею і дістає досі заховану під нею пишну, злотом гаптовану багрянницю і срібний серпанок; надіває багрянницю поверх убрання на Мавку; Мавка йде до калини, швидко ламає на їй червоні китиці ягід, звиває собі віночок, розпускає собі коси, квітчається вінком і склоняється перед Лісовиком, — він накидає їй срібний серпанок на голову.¹¹⁶⁵

Лісовик.

Тепер я вже за тебе не боюся.¹¹⁶⁶

(Поважно кивнувши їй головою, меткою походою йде в гущавину¹¹⁶⁷
і зникає.)

З ліса вибігає ПЕРЕЛЕСНИК.

МАВКА.

Знов ти?

(Наміряється втікати.)

ПЕРЕЛЕСНИК (зневажливо).

Не бійся, не до тебе.

Хтів я одвідати Русалоньку, що в житі,
та бачу, вже вона заснула. Шкода...

А ти змарніла щось.¹¹⁶⁸

МАВКА (гордо).

Тобі здається!

ПЕРЕЛЕСНИК.

Здається, кажеш? Дай я придивлюся.

(Підходить до неї, Мавка відступає.)

Та ти чого жахаєшся? Я знаю,
що ти заручена, — не зачеплю.

МАВКА.

Геть! не глузуй!

ПЕРЕЛЕСНИК.

Та ти не сердься, — що ж,
коли я помилився... Слухай, Мавко,
давай лиш побратаємось.¹¹⁶⁹

МАВКА.

З тобою?

ПЕРЕЛЕСНИК.

А чом же ні? Тепер ми восени,
тепер, бач, навіть сонце прохололо,
і в нас простигла кров. Таж ми з тобою
колись були товариші, а потім
чи грались, чи кохались — трудно зважить, —
тепер настав братерства час. Дай руку.

(Мавка трохи нерішучо подає йому руку.)

Дозволь покласти братній поцілунок
на личенько твоє бліде

(Мавка одхиляється,¹¹⁷⁰ він все-таки її цілує.)

О, квіти

на личеньку одразу зацвіли! —
цнотливій, незапашні, осінні...

(Не випускаючи її руки, оглядається по галяві.)

Поглянь, як там літає павутиння,
кружляє і вирує у повітрі...
Отак і ми...

(Раптом пориває її в танець.)¹¹⁷¹

Так от і ми
кинемось, ринемось
в коло сами!
Зорі пречисті,
искри злотисті,
ясні та красні вогні променисті,¹¹⁷²
все, що блискує, —
все те летюче,¹¹⁷³
все безупинного руху жагуче!
Так от і я...
так от і я...

Будь же мов іскра, кохана моя!

(Прудко вирує танець. Срібний серпанок на Мавці звився угору, мов блискуча гадючка, чорні коси розмаялись і змішалися з вогнистими кучерями Перелесника.)

МАВКА.

Годі!.. ой, годі!..

ПЕРЕЛЕСНИК.

В щирій загоді¹¹⁷⁴
не зупиняйся, кохана, й на мить.
Щастя — то зрада,
будь тому рада, —
тим воно й гарне, що вічно летить!

(Танець робиться шаленим.)¹¹⁷⁵

ПЕРЕЛЕСНИК.

Звиймося!
Злиймося!
Вихром завиймося!

Жиймо!
зажиймо
вогнистого раю!

МАВКА.

Годі!.. пусти мене... Млію... вміраю.¹¹⁷⁶

(Голова її падає йому на плече, руки опускаються, він мчить її в танці омлілу.)

Раптом з-під землі з'являється темне, широке, страшне МАРИЩЕ.¹¹⁷⁷

МАРИЩЕ.¹¹⁷⁸

Віддай мені мое. Пусти її.

ПЕРЕЛЕСНИК (спиняється і випускає Мавку з рук, вона безвладно спускається на траву).

Хто ти такий?

МАРИЩЕ.¹¹⁷⁹

Чи ти мене не знаєш? —¹¹⁸⁰

«Той, що в скалі сидить».

Перелесник здригнувся, прудким рухом кинувся геть і зник у лісі.

Мавка очутилась, звелася трохи, широко розкрила очі і з жахом дивиться на Мару, що простягає руки взяти її.

МАВКА.

Ні, я не хочу!

Не хочу я до тебе! Я жива!

«Той, що в скалі сидить».

Я поведу тебе в далекий край,
незнаний край, де тихі, темні води
спокійно сплять, як мертві, тьмяні очі,
мовчазні скелі там стоять над ними¹¹⁸¹
німими свідками подій, що вмерли.
Спокійно там: ні дерево, ні зілля
не шелестить, не навіває мрій,
зрадливих мрій, що не дають заснути,
і не заносить вітер жадних співів
про недосяжну волю; не горить

вогонь жерущий;¹¹⁸² гострі блискавиці
ламаються об скелі і не можуть
пробитися в твердиню тьми й спокою.
Тебе візьму я. Ти туди належиш:¹¹⁸³
ти бліднеш від огню, від руху млієш,
для тебе щастя — тінь, ти нежива.

МАВКА (встає).

Ні! я жива! Я буду вічно жити!
я в серці маю те, що не вмірає.¹¹⁸⁴

МАРИЩЕ.¹¹⁸⁵

По чім ти знаєш те?

МАВКА.

По тім, що муку
свою люблю і їй даю життя.¹¹⁸⁶
Коли б могла я тільки захотіти
її забути, я пішла б з тобою,
але ніяка сила в цілім світі¹¹⁸⁷
не дасть мені бажання забуття.

(В лісі чується шелест людської ходи.)

Ось той іде, що дав мені ту муку!
Зникай, маро! іде моя надія!

«Той, що в скалі сидить» відступається в темні хащі і там притаю-
ється.¹¹⁸⁸ З ліса виходить Лукаш.¹¹⁸⁹

Мавка йде назустріч Лукашеві.¹¹⁹⁰ Обличчя її відбиває смер-
тельною блідістю проти яскравої одежі,¹¹⁹¹ конаюча надія розши-
рила її великі темні очі, рухи в неї поривчасті й зникаючі, наче
щось у ній обривається.

ЛУКАШ (побачивши її).¹¹⁹²

Яка страшна! Чого ти з мене хочеш?

(Поспішає до хати, стукає в двері, мати відчиняє, не виходячи. Лу-
каш до матері на порозі.)¹¹⁹³

Готуйте, мамо, хліб для старостів, —
я взавтра засилаюсь до Килини!

(Іде в хату, двері зачиняються.)

(«Той, що в скалі сидить» виходить і подається до Мавки.)

Мавка (зриває з себе багрянцю).¹¹⁹⁴

Бери мене! Я хочу забуття!¹¹⁹⁵

«Той, що в скалі сидить» торкається до Мавки; вона, крикнувши, падає йому на руки, він закидає на неї свою чорну кирею.¹¹⁹⁶ Обое западаються в землю.

Дія III

Хмарна, вітряна осіння ніч. Остатній жовтий відблиск місяця гасне в хаосі голого верхів'я. Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хававкають пушкики.¹¹⁹⁷ Раптом все покривається протяглим сумним вовчим виттям, що розлягається все дужче, дужче і враз обривається. Настає тиша.

Починається хворе світання¹¹⁹⁸ пізньої осені. Безлистя ліс ледве мріє проти попільястого неба чорною щетиною,¹¹⁹⁹ а долі по узліссі¹²⁰⁰ снується розтріпаний морок. Лукашева хата починає біліти стінами; при одній стіні чорніє якась постать, що знеможена прихилилась до одвірка, в ній ледве можна пізнати Мавку; вона в чорній одежі, в сивому непрозорому серпанку, тільки на грудях красіє маленький калиновий пучечок.

Коли розвидняється, на галяві стає видко великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб, а недалечко від нього недавно насипану, ще не порослу моріжком могилу.¹²⁰¹

З ліса виходить Лісовик у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Лісовик (придивляючись до постаті під хатою).

Ти, донечко?

Мавка (трохи поступає до нього).¹²⁰²

Се я.

Лісовик.

Невже пустив тебе назад «Той, що в скалі сидить»?

Мавка.

Ти визволив мене своїм злочином.

Лісовик.

Ту помсту ти злочином називаєш, ту справедливу помсту, що завдав я зрадливому коханцеві твоєму? Хіба ж то не по правді, що дізнав він самотного несвітського одчаю, блукаючи в подобі вовчій лісом?¹²⁰³ Авжеж! Тепер він вовкулака дикий!¹²⁰⁴

Хай скавучить, нехай голосить, виє,
хай прагне крові людської, — не вгасить
своєї муки злої!

МАВКА.

Не радій,
бо я його поратувала. В серці
знайшла я тее слово чарівне,¹²⁰⁵
що й озвірилих в люде повертає.¹²⁰⁶

Лісовик (тупає зо злості ногою і ламає з тріском свого ципка).¹²⁰⁷

Не гідна ти дочкою ліса зватись!
бо в тебе дух не вільний лісовий,
а хатній рабський!

МАВКА.

О, коли б ти знав,¹²⁰⁸
коли б ти знав, як страшно то було...
Я спала сном камінним у печері
глибокій, чорній, вогкій та холодній,¹²⁰⁹
коли спотворений пробився голос
крізь неприступні скелі, і виття
протягле, дике сумно розіслалось
по темних, мертвих водах і збудило
між скелями луну давно померлу...
І я прокинулась. Вогнем підземним¹²¹⁰
мій жаль палкий зірвав печерний склеп,
і вирвалась я знов на світ. І слово
уста мої німії оживило,
і я вчинила диво... Я збагнула,
що забуття не сужено мені.

Лісовик.

Де ж він тепер? Чому він не з тобою?
Чи то й його невдячність — невмируща¹²¹¹
так, як твоє кохання?

МАВКА.

Ох, дідусю!
як би ти бачив!.. Він в подобі людській
упав мені до ніг, мов ясень втятий...

І з долу вгору він до мене звів¹²¹²
такий болючий погляд, повний туги
і каюття палкого, без надії...
Людина тільки може так дивитись!..
Я ще до мови не прийшла, як він¹²¹³
схопивсь на рівні ноги, і від мене
тремтячими руками заслонився,¹²¹⁴
і кинувся, не мовлячи ні слова,
в байрак терновий, там і зник з очей.

Лісовик.

І що ж тепер ти думаєш робити?

Мавка.

Не знаю... Я тепер, як тіль, блукаю
край сеї хати, я не маю сили
покинути її... Я серцем чую —
він вернеться сюди...¹²¹⁵

(Лісовик мовчки журливо хитає головою. Мавка знов прихилиється до стіни.)

Лісовик.

Дитино бідна,
чого ти йшла від нас у край понурий?
Невже нема спочинку в ріднім гаю?
Дивись, он жде тебе твоя верба,
вона давно вже ложе постелила
і журиться, що ти десь забарилась.
Іди, спочинь.

Мавка (тихо).

Не можу я, дідусю.

Лісовик, шумно зітхнувши, помалу подався в ліс.¹²¹⁶ З ліса чується навісний тупот, наче хтось без ваги женеться конем, потім спиняється.

Куць (вискакує з-за хати, потираючи руки, і спиняється, побачивши Мавку).¹²¹⁷

Ти, Мавко, тут?

Мавка.

А ти чого никаєш?¹²¹⁸

Куць.

Я їм коня притяг за гичку в стайню.
Гаразд мене поповозив востанне,
вже не возитиме нікого більше!¹²¹⁹

Мавка.

Ненавидний! Ти оганьбив наш ліс!¹²²⁰
Се так держиш умову з дядьком Левом?

Куць.

Умова наша вмерла вкупі з ним.¹²²¹

Мавка.

Як? Дядько Лев умер?

Куць.

Он і могила.¹²²²
Під дубом поховали, а прийшлося
коло пенька старому спочивати.

Мавка.¹²²³

Обоє полягли... Він пречував,
що вже йому сей рік не зимувати...

(Надходить до могили.)

Ой, як же плаче серце по тобі,
єдиний друже мій! Якби я мала
живущі сльози, я б зросила землю,¹²²⁴
барвінок би зростила невмирущий¹²²⁵
на сій могилі. А тепер я вбога,
мій жаль спадає, наче мертвий лист...¹²²⁶

Куць.

Жаль не пристав мені, а все ж я мушу¹²²⁷
признатися — таки старого шкода,
бо він умів тримати з нами згоду.
Було і цапа чорного держить
при конях, щоб я мав на чому їздить.
Я блискавкою мчу було на цапі,
а коники стоять собі спокійно.
От сі баби зовсім не вміють жити
як слід, із нами,¹²²⁸ — цапа продали,
зрубали дуба. Зрушили умову.¹²²⁹

Ну, й я ж віддячив їм! Найкращі коні
на смерть заїздив; куплять — знов заїзжу.¹²³⁰
Ще й відьму, що в чортиці бабувала,
гарненько попросив, щоб їм корови
геть-чисто попсувала.¹²³¹ Хай же знають!¹²³²
Ще ж Водяник стіжка їм підмочив,
а Потерчата збіжжя погноїли,
Пропасниця їх досі б'є за те,
що озеро коноплями згидили.
Не буде їм добра тепер у лісі!
Вже тут навколо хати й Злидні ходять.¹²³³

Злидні (малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним, гризьким голодом на обличчі, з'являються з-за кутка хатнього).

Ми тут! А хто нас кличе?

Мавка (кидається їм наперейми до дверей).¹²³⁴

Геть! Щезайте!

Ніхто не кликав вас!¹²³⁵

Один злидень.

Злетіло слово, —
назад не вернеться.¹²³⁶

Злидні (обсідають поріг).

Коли б там швидче
нам двері відчинили, — ми голодні!

Мавка.

Я не пушу туди!

Злидні.

То дай нам їсти!

Мавка (з жахом).

Нічого я не маю...

Злидні.

Дай калину
оту, що носиш коло серця! Дай!

Мавка.

Се кров моя!

Злидні.

Дарма! Ми любим кров.

(Один Злидень кидається їй на груди, смокче калину, інші сіпають його, щоб і собі покуштувати, гризуться межи собою і гарчать, як собаки.)¹²³⁷

Куць.

Ей, Злидні, залишіть — то не людина.

(Злидні спинаються, цокотять зубами і свищуть від голоду.)

Злидні (до Куця).

Так дай нам їсти, бо й тебе ззімо!

(Кидаються до Куця, той відскакує.)

Куць.

Ну-ну, помалу!

Злидні.

Їсти! Ми голодні!

Куць.

Стривайте, зараз я збужу бабів,
вам буде їжа, а мені забава.

(Бере грудку землі, кидає в вікно і розбиває шибку.)

Голос МАТЕРІ Лукашевої (в хаті.)

Ой! Що таке? Вже знов нечиста сила!

Куць (до Злиднів пошепки).

А бачите — прокинулась. Ось хутко
покличе вас.¹²³⁸ Тепер посидьте тихо,
а то ще заклена стара вас так,¹²³⁹
що й в землю ввійдете, — вона се вміє.

(Злидні скулюються під порогом темною купою.)

З хати чутно крізь розбиту шибку рухи вставання матері, потім її голос, а згодом Кишинин.

Голос МАТЕРИН.¹²⁴⁰

О, вже й розвиднилось, а та все спить.

Кишино! Гей, Кишино! Ну, та й спить же!¹²⁴¹

Бодай навек заснула... Встань! А встань,
бодай ти вже не встала!¹²⁴²

Голос Кишинин (заспано).

Та чого там?¹²⁴³

Мати (уїдливо).

Пора ж тобі коровицю здоїти,
оту молошну, турського заводу,¹²⁴⁴
що ти ще за небіжчика придбала.¹²⁴⁵

Килина (вже прочулавшись).

Я тиї подою, що тут застала,¹²⁴⁶
та націджу три краплі молока —
хунт масла буде.¹²⁴⁷

Мати.

Отже й не змовчить!
Хто ж винен, що набілу в нас не стало?
З такою господинею... ой, горе!
Ну, вже й невісточка! І де взялася
на нашу голову?¹²⁴⁸

Килина.

А хто ж велів
до мене засилатися? Таж мали
отут якусь задрипанку, — було вам
прийняти та приборати хорошенько,¹²⁴⁹
от і була б невісточка до мисли!

Мати.

А що ж — гадаєш, ні? Таки й була б!¹²⁵⁰
Дурний Лукаш, що проміняв на тебе;
бо то було таке покірне, добре,
хоч прикладай до рани... Узиваєш
її задрипанкою, а сама
її зелену сукню перешила
та й досі соваєш — немає встиду!

Килина.

Та вже ж, у вас находишся в новому!..
Он чоловіка десь повітря носить,¹²⁵¹
а ти бідує з свекрушиськом проклятим, —
ні жінка, ні вдова — якась покидька!¹²⁵²

Мати.

Який би чоловік з тобою всидів?¹²⁵³
Бідо напрасна! Що було — то ззіла

з дітиськами своїми, — он, сидять! — ¹²⁵⁴
бодай так вас самих посіли злидні!

Килина.

Нехай того посядуть, хто їх кличе!

(На сіх словах одчиняє двері з хати. Куць утікає в болото. Злидні схоплюються і забігають у сіни.)

Килина з відром у руках шпарко пробігає до лісового потока, з гуркотом ¹²⁵⁵ набірає відром воду і вертається назад уже трохи тихшою ходою. Завважає близько дверей Мавку, що стоїть при стіні знесилена, спустивши сивий серпанок на обличчя. ¹²⁵⁶

Килина (спиняється і становить відро долі). ¹²⁵⁷

А се ж яка?.. Гей, слухай, чи ти п'яна, ¹²⁵⁸
чи, може, змерзла?

(Термосить Мавку за плече.)

Мавка (насилу, мов борячися з тяжкою зморою).

Сон мене змагає...

Зимовий сон...

Килина (відслоняє їй обличчя і пізнає).

Чого сюди прийшла?

Тобі не заплатили за роботу? ¹²⁵⁹

Мавка (як і перше). ¹²⁶⁰

Мені ніхто не може заплатити.

Килина.

До кого ти прийшла? Його нема.

Я знаю, ти до нього! Признавайся —
він твій коханок?

Мавка (так само). ¹²⁶¹

Колись був ранок
ясний, веселий, не той, що тепер...
він уже вмер...

Килина.

Ти божевільна!

Мавка (так само). ¹²⁶²

Вільна я, вільна...
Сунеться ¹²⁶³ хмарка по небу повільна,

йде безпричальна, сумна, безпривітна...

Де ж блискавиця блакїтна?

Килина (сіпає її за руку).¹²⁶⁴

Геть! не мороч мене! Чого стоїш?

Мавка (притомніше, відступаючи од дверей).¹²⁶⁵

Стою та дивлюся, які ви щасливі.

Килина.

А щоб ти стояла у чудї та в дивї!

Мавка змінється раптом у вербу з сухим листом та плакучим гіллям.¹²⁶⁶

Килина (оговтавшись від здуміння, ворожо).

Чи ба! Я в добрий час тобі сказала!

Ну-ну, тепер недовго настоїшся!..¹²⁶⁷

Хлопчик (вибігає з хати. До Килини).

Ой, мамо, де ви-те? Ми їсти хочем,
а баба не дають!¹²⁶⁸

Килина.

Ей, одчепися!

(Нишком, нахилившись до нього)¹²⁶⁹

Я там під пічею пиріг сховала, —¹²⁷⁰

як баба вийде до комори, — ззіжте.

Хлопчик.¹²⁷¹

Ви-те суху вербу встромили тута?

Та й нащо то?

Килина.

Тобї до всього діло?

Хлопчик.

Я з неї врїжу дудочку.¹²⁷²

Килина.

Про мене!

(Хлопчик вирїзує гілку з верби і вертається в хату.)¹²⁷³

З ліса виходить Лукаш, худий, з довгим волоссям, без свити, без шапки.

Килина (скрикує радісно, вгледівши його, але зараз же досада тамує їй радість).¹²⁷⁴

Таки явився! Де тебе носило¹²⁷⁵
так довго?

Лукаш.

Не питай!¹²⁷⁶

Килина.

Ще й не питай!¹²⁷⁷

Тягався, волочився, лихо знає,¹²⁷⁸
де, по яких світах, та й «не питай!»
Ой, любчику, не тра мені й питати...
Вже десь ота коршма стоїть на світі,
що в їй балує досі свита й шапка!¹²⁷⁹

Лукаш.

Не був я в коршмі...

Килина.

Хто, дурний, повірить!¹²⁸⁰

(Заводить.)

Втопила ж я головоньку навіки
за сим п'яницею!

Лукаш.

Мовчи! Не скігли!!

(Килина спиняється, глянувши на нього з острахом.)

Ось¹²⁸¹ я тебе тепера попитаю!
Де дядьків дуб, що он пеньок стремить?

Килина (спочатку збилась,¹²⁸² але хутко стямилась).

А що ж ми мали тут¹²⁸³ — голод їсти?
Прийшли купці,¹²⁸⁴ купили та й уже.
Велике щастя¹²⁸⁵ — дуб!

Лукаш.

Таж дядько Лев
заклявся не рубати.

Килина.

Дядька Лева
нема на світі, — що з його закляття?¹²⁸⁶
Хіба ж то ти залявся, або я?

Та я б і цілий ліс продати рада
або протеребити, — був би ґрунт,¹²⁸⁷
як у людей, не ся чортівська пуща.
Таж тут, як вечор, — виткнутися страшно!¹²⁸⁸
І щó нам з того ліса за добро?
Стикаємось по нім, як вовкулаки,
ще й справді вовкулаками завиєм!¹²⁸⁹

Лукаш.

Цить! цить! не говори! Мовчи!

(В голосі його чутно божевільний жак.)¹²⁹⁰

Ти кажеш

продати ліс... зрубати... а тоді вже
не буде так... як ти казала?¹²⁹¹

Килина.

Як?¹²⁹²

Що вовк...

Лукаш (затуляє їй рота).

Ні, не кажи!¹²⁹³

Килина (визволившись від нього).¹²⁹⁴

Та бійся Бога!

Ти впився, чи вдурів, чи хто наврочив?¹²⁹⁵

Ходи до хати.¹²⁹⁶

Лукаш.

Зараз... я піду...

от тільки... тільки ще води нап'юся.

(Стає навколiшки і н'є з відра. Потім устає і дивиться задумливо по-
перед себе,¹²⁹⁷ не рушаючи з місця.)

Килина.

Ну? Що ж ти думаєш?

Лукаш.

Я? Так... не знаю...

(Вагаючись.)

Чи тут ніхто не був без мене?¹²⁹⁸

Килина (шорстко).¹²⁹⁹

Хто ж би

тут бути мав?

Лукаш (спустивши очі).

Не знаю...

Килина (злісно посміхнувшись).

Ти не знаєш,

то, може, я що знаю.

Лукаш (трівожно).¹³⁰⁰

Ти?

Килина.

А що ж!¹³⁰¹

Я відаю, кого ти дожидаєш,
та тільки ба! — шкода твого ждання!
Як що й було, то вже в стовпець пішло...

Лукаш.

Що ти говориш?

Килина.

Те, що чуєш.

Мати (вибігає з хати і кидається з обіймами до Лукаша. Він холодно приймає те вітання).¹³⁰²

Сину!..

Ой синоньку! Ой, що ж я набідилась
з отею відьмою!

Лукаш (здрігнувшись).¹³⁰³

З якою?

Мати (показує на Килину).

З тею ж!¹³⁰⁴

Лукаш (зневажливо всміхаючись).

І та вже відьма? — Ба, то вже судилось
відьомською свекрухою вам бути.
Та хто ж вам винен? Ви ж її хотіли.¹³⁰⁵

Мати.

Якби ж я знала, що вона така¹³⁰⁶
нехлюя, некукібниця!..¹³⁰⁷

Килина (впадає в річ).

Ой горе!

Хто б говорив! Уже таких відьом,
таких нехлюй, як ти, світ не видав!

Ну, вже ж і матінка, Лукашу, в тебе! — ¹³⁰⁸
залізо — й те перегризе!

Лукаш.

А ти,
я бачу, десь міцніша від заліза.

Килина.

Від тебе дочекаюсь оборони!
Такої матері такий і син! ¹³⁰⁹
Якого ж лиха брав мене? Щоб тута
помітувано мною?

Мати (до Лукаша).

Та невже ж ти
не скажеш їй стулити губу? Що ж то,
чи я їй поштурховисько якесь?

Лукаш.

Та дайте ви мені годину чисту!
Ви хочете, щоб я не тільки з хати,
а з світа геть зійшов? Бігме, зійду!

Килина (до матері). ¹³¹⁰

А що? діждалась?

Мати.

Щоб ти так діждала
від свого сина!

(Розлючена йде до хати, на порозі стрічається з Килининим сином, ¹³¹¹ що вибігає з сопілкою в руках.)

Оступися, злидню!

(Штурхає хлопця і заходить в хату, траснувши дверима.)

Хлопчик.

Ви-те прийшли вже, тату?

Лукаш.

Вже, мій сину.

(На слові «сину» кладе ¹³¹² іронічний притиск.)

Килина (вражена). ¹³¹³

Ну, то скажи йому, як має звати, —
уже ж не дядьком?

Лукаш (трохи присоромлений).

Та хіба ж я що?¹³¹⁴

Ходи, ходи сюди, малий, не бійся.

(Гладить хлопця по білій голові.)

Чи то ти сам зробив сопілку?¹³¹⁵

Хлопчик.

Сам.¹³¹⁶

Та я не вмю грати. Коб ви-те!

(Простягає Лукашеві сопілку.)¹³¹⁷

Лукаш.

Ей, хлопче, вже мое грання минулось!..

(Смутно задумується.)

Хлопчик (пхикаючи).

І! то ви-те не хочете! Ну, мамо,
чом тато не хочять мені заграти?

Килина.

Ще чого? Потрібне те грання!¹³¹⁸

Лукаш.

А дай сюди сопілочку.

(Бере сопілку.)¹³¹⁹

Хороша.

З верби зробив?¹³²⁰

Хлопчик.

А що ж, он з теї-о.¹³²¹

(Показує на вербу,¹³²² що сталася з Мавки.)

Лукаш.

Щось наче я її не бачив тута¹³²³

(до Килини)

Ти посадила?

Килина.

Хто б її садив?

Стирчав кілок вербовий та й розрісся.¹³²⁴

Тут як з води росте — та же дощі!

Хлопчик (вередливо).

Чому ви-те не граєте?

Лукаш (задумливо).

Заграти?..

Починає грати^I спершу тихенько, далі голосніше, зводить згодом на ту веснянку,^{II} що колись грав Мавці. Голос сопілки починає промовляти словами:

«Як солодко грає,¹³²⁵

як глибоко крає,

розтинає мені груди, серденько виймає...»

Лукаш (випускає з рук сопілку).¹³²⁶

Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари!¹³²⁷

(Хлопчик, злякавшись крику, втік до хати.)

Кажи, чаклунко, що то за верба?

(Хапає Килину за плече.)

Килина.

Та відчепися, відки маю знати?

Я з кодлом лісовим не накладаю

так, як твій рід! Зрубай її, як хочеш,

хіба я бороню? Ось на й сокиру.

(Витягає йому з сіней сокиру.)

Лукаш (узявши сокиру, підійшов до верби, ударив раз по стовбуру, вона стинулась і зашелестіла сухим листом.¹³²⁸ Він замахнувся удруге — і спустив руки).

Ні, руки не здіймаються, не можу...

чогось за серце стисло...

Килина.

Дай-но — я!

(Вихоплює від Лукаша сокиру і широко замахується на вербу.)¹³²⁹

Всю мить з неба вогненным змієм-метеором злітає Перелесник і обіймає вербу.

Перелесник.

Я визволю тебе, моя кохана!

^I Мелодія №14 (див. додаток «Мелодії до гри сопілки...»).

^{II} Мелодія «Як солодко грає» [мелодія №8—Ред.] і при повторенні спів із словами unissono. — Л. У. (Див. додаток «Мелодії до гри сопілки...»)

Верба¹³³⁰ раптом спалахує вогнем. Досягнувши верховіття, вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату.¹³³¹ Мати Лукашева і Килинині діти вибігають з хати з криком: «Горить! Горить! Ратуйте! ой, пожежа!..». Мати з Килиною метушаться, вихоплюючи з вогню, що тільки можна вихопити, і на клунках та мішках виносять скулених Злиднів, що потім ховаються у ті мішки. Діти бігають з коновками до води, заливають вогонь, але він іще дужче розгорається.

Мати (до Лукаша).

Чого стоїш? Ратуй своє добро!

Лукаш (вступивши очі в крокву, що вкрита кучерявим вогнем, як цвітом).

Добро? А може, там згорить і лихо?..¹³³²

Кроква з траскотом рушиться, іскри стовпом прискають геть угору,¹³³³ стеля провалюється і вся хата обертається в кострище. Надходить важка біла хмара, і починає йти сніг. Хутко крізь білий застіл сніговий не стає нікого видко, тільки багряна мінлива пляма показує, де пожежа. Згодом багряна пляма гасне, і коли сніг рідшає, то видко чорну пожарину, що димує і сичить од вогкості.¹³³⁴ Матері Лукашевої і дітей Килининих та клунків з добром уже не видко. Крізь сніг мріє недопалений оборіг, віз¹³³⁵ та дещо з хліборобського начиння.

Килина (з остатнім клунком у руках, сіпає Лукаша за рукав).

Лукашу!..¹³³⁶ Ані руш! Чи остовпів?
Хоч би поміг мені¹³³⁷ носити клунки!

Лукаш.

Та вже ж ви повиносили всі злидні.

Килина.

Бийся по губі! Що се ти говориш?

Лукаш (сміється тихим, дивним сміхом).

Я, жінко, бачу те, що ти не бачиш...
Тепер я мудрий став..¹³³⁸

Килина (злякана).¹³³⁹

Ой, чоловіче,¹³⁴⁰
щось ти таке говориш... я боюся!

Лукаш.

Чого боїшся? Дурня не боялась,
а мудрого боїшся?

Килина.

Лукашуню,¹³⁴¹
ходімо на село!

Лукаш.

Я не піду.
Я з ліса не піду. Я в лісі буду.¹³⁴²

Килина.

Та що ж ти тут робитимеш?

Лукаш.

А треба
все щось робити?

Килина.

Як же маєм жити?

Лукаш.

А треба жити?¹³⁴³

Килина.

Пробі, чоловіче,
чи ти вже в голову зайшов, чи що?
То так тобі з переляку зробилось.
Ходімо на село, закличу бабу, —¹³⁴⁴
тра виляти переполох!¹³⁴⁵

(Тягне його за руку.)¹³⁴⁶

Лукаш (дивиться на неї з легковажною усмішкою).

А хто ж тут
недогарків отих глядіти буде?

(Показує на віз і начиння.)

Килина (господарно).¹³⁴⁷

Ой правда, правда, ще порозтягають!
Аби довідалися, що горіло,
то й набіжать з села людська тії!
То вже хіба постій тут, Лукашуню.
Я побіжу, десь коней попрошу, —
бо наші ж геть у стайні попеклися! —

то зберемо на віз та й завеземо
десь до родини твеї, може, пустять...

Ой горе! Якось треба ратуватись...

(Остатні слова промовляє, вже біжучи до ліса. Лукаш провозає її тихим сміхом. Незабаром її не стає видно.)¹³⁴⁸

Від ліса наближається якась висока жіноча постать у білій додільній сорочці і в білій, зав'язаній по-старосвітському, намітці. Вона йде, хитаючись, наче од вітру валиться, часом спиняється і низько нахиляється, немов шукаючи чогось. Коли надходить ближче і спиняється біля ожинових кушів, що ростуть недалеко від пожарища, то випростується, і тоді видно її змарніле обличчя, подібне до Лукашевого.¹³⁴⁹

Лукаш.

Хто ти? Що ти тут робиш?¹³⁵⁰

Постать.

Я — загублена Доля.

Завела мене в дебри¹³⁵¹

нерозумна сваволя.¹³⁵²

А тепер я блукаю

наче морок по гаю,

низько припадаю, стежечки шукаю

до минулого раю.

Ой уже ж тая стежка

білим снігом припала...

Ой уже ж я в сих дебрах

десь на віки пропала!..

Лукаш.

Уломи ж, моя Доле,¹³⁵³

хоч отую ожину,¹³⁵⁴

щоб собі промести, по снігу провести¹³⁵⁵

хоч маленьку стежину!¹³⁵⁶

Доля.

Ой колись я на вєсні

тут по гаю ходила,

по стежках на признаку¹³⁵⁷

дивоцвіти садила.
Ти стоптав дивоцвіти
без ваги попід ноги...
Скрізь терни-байраки, та й нема признаки,¹³⁵⁸
де шукати дороги.

Лукаш.

Прогорни, моя Доле,
хоч руками долинку,
чи не знайдеш під снігом
з дивоцвіту стеблинку.

Доля.

Похололи вже руки,
що й пучками не рушу...
Ой тепер я плачу, бо вже чую й бачу,¹³⁵⁹
що загинути мушу

(застогнавши, рушає.)¹³⁶⁰

Лукаш (простягаючи руки до неї).

Ой скажи, дай пораду,
як прожити без долі!

Доля (показує на землю в нього під ногами).¹³⁶¹

Як одрізана гілка,
що валяється долі!

(Іде, хилиючись, і зникає в снігах.)

Лукаш нахилиється до того місця, що показала Доля, знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези. Сідає під посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках сопілочку, часом усміхаючись, як дитина.

Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем.¹³⁶²

Постать Мавки.¹³⁶³

Заграй, заграй, дай голос мому серцю!
воно ж одно лишилося від мене.

Лукаш.¹³⁶⁴

Се ти?.. Ти упирицею прийшла,¹³⁶⁵
щоб з мене пити кров? Спивай! Спивай!¹³⁶⁶

(Розкриває груди.)

Живи моєю кров'ю! Так і треба,
бо я тебе занапастив...¹³⁶⁷

МАВКА.

Ні, милий,
ти душу дав мені, як гострий ніж¹³⁶⁸
дає вербовій тихій гілці голос.

ЛУКАШ.

Я душу дав тобі? А тіло збавив!¹³⁶⁹
Бо що ж тепера з тебе? Тінь! Мара!¹³⁷⁰

(З невимовною тугою дивиться на неї.)

МАВКА.

О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними искрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попільець
ляже, вернувшись, в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю, —¹³⁷¹
стане початком тоді мій кінець.

Будуть приходити люде,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,¹³⁷²
їм промовляти душа моя буде.

Я обізвуся до їх
шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,¹³⁷³
смутними росами з вітів моїх.

Я їм тоді проспівую
все, що колись ти для мене співав,
ще як на провесні тут вигравав,
мрії збираючи в гаю...¹³⁷⁴
Граї ж, коханий, благаю!

Лукаш починає грати.¹ Спочатку гра його сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене і незабутнє, але хутко переможний спів кохання покриває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в завітлім¹³⁷⁵ гаю, тьмяний зимовий день змінюється¹³⁷⁶ в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя.¹³⁷⁷

Вітер збиває білий цвіт з дерев. Цвіт¹³⁷⁸ лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи ущухла,¹³⁷⁹ видко знов зимовий краєвид, з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись¹³⁸⁰ до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запоширив усю постать і падає, падає без кінця...

25.VII.1911

¹ Мелодії №15, 16, 10 (див. додаток «Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії “Лісова Пісня”», складений Лесею Українкою).

МЕЛОДІЇ ДО ГРИ
СОПІЛКИ В ДРАМІ-ФЕЕРІЇ
«ЛІСОВА ПІСНЯ»

В АКТІ І

Спочатку, зараз після розмови Лісовика і Русалки, перед першим виходом Мавки:

1 *Andante*

p

2 *Andante*

3

3 *Allegro*

3

Risoluto

4

The musical score for 'Risoluto' consists of three staves of music in treble clef. The key signature is three sharps (F#, C#, G#). The first staff begins in 3/4 time and changes to 2/4 time after the first measure. The second and third staves continue the melody with various rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and end with a final measure in 3/4 time.

Далі, при першому виході Мавки, після її слів «Весна ще так ніколи не співала, як отепер. Чи то мені так снилось?» Лукаш грає:

Allegro

5

The musical score for 'Allegro' consists of two staves of music in treble clef. The key signature is three sharps (F#, C#, G#). The first staff begins in 3/4 time and changes to 2/4 time after the first measure. The second staff continues the melody with various rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and ends with a final measure in 3/4 time.

Після слів Мавки: «Ні... стій... Ба! чуєш? То весна співає?» ця сама мелодія повторяється, тільки ближче.

Підчас першої розмови Мавки з Лукашем, після слів Мавки: «Твоя сопілка має кращу мову. Заграй мені, а я поколишуся», Лукаш грає:

Andante

6

The musical score for 'Andante' consists of one staff of music in treble clef. The key signature is two flats (Bb, Eb). The time signature is 3/8. The melody is slow and features a mix of eighth and sixteenth notes.

7 **Andante**

più mosso

a tempo

8 **Andantino**

Як со-лод-ко - гра - є, як гли-бо-ко кра - є,

più mosso *rit.*

роз - ти - на - є бі - лі гру-ди, сер - день-ко ви - йма - є,

a tempo *più mosso*

роз - ти - на - є бі - лі гру-ди, сер - день-ко ви - йма - є.

Остатню (8) мелодію перший раз треба заграти на сопілці solo, без співу, а за другим разом Мавка співає в унісоно з сопілкою слова, підписані тут під мелодією («Як солодко грає»).

Під час тої ж розмови
Мавка. Хіба ти сам собі не знайдеш пари?
Лукаш. Я може б і знайшов, та...
Мавка. Що?
Лукаш. Нічого... (Пограває у сопілку:

Allegretto

9

Після розмови Лукаша з дядьком Левом, коли Лев, розказу-
 ючи казку, заснув, а Лукаш устав від огнища і похочає сам по
 галяві, граючи:

Andantino

10

ДО АКТУ II

На самому початку дії:

11 *Allegro moderato*

11 *Allegro moderato*

12 *Allegro*

12 *Allegro*

Можна ще додати кілька мелодій, уміщених в збірнику «Гуцульщина» Шухевича і в збірнику Івана Колесси «Галицько-руські народні пісні з мелодіями» (Етнографічний Збірник Наук. Тов. Ім. Шевченка, S. XI (Т. XI)), там (у Колесси) на сторінках 62–72 уміщена 41 мелодія для сопілки, особливо можна порадити №33 на S. 70 (С. 70). Мелодії в «Гуцульщині» кращі, ніж у збірнику Колесси.

13 *Allegro*

13 *Allegro*

ДО АКТУ III

Після слів хлопчика: «Чому ви-те не граєте?»

Лукаш. Заграти? (Грає:

14 *Andante*

Musical notation for measure 14, starting with the tempo marking 'Andante'. The notation is in treble clef with a 2/4 time signature. It consists of two staves. The first staff contains a melody of quarter notes: G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4, F4, E4, D4, C4. The second staff contains a bass line of eighth notes: G3, A3, B3, C4, D4, E4, F4, G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4, F4, E4, D4, C4.

Потім мелодія «Як солодко грає» [мелодія №8—Ред.] і при повторенні спів із словами unissono.

В самому кінці дії, після слів Мавки: «Грай же, коханий, благаю!»

15 *Andante*

Musical notation for measure 15, starting with the tempo marking 'Andante'. The notation is in treble clef with a 2/4 time signature. It consists of two staves. The first staff contains a melody of quarter notes: G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4, F4, E4, D4, C4. The second staff contains a bass line of eighth notes: G3, A3, B3, C4, D4, E4, F4, G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4, F4, E4, D4, C4.

16 *Andante*

Musical notation for measure 16, starting with the tempo marking 'Andante'. The notation is in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a 2/4 time signature. It consists of two staves. The first staff contains a melody of quarter notes: G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4, F4, E4, D4, C4. The second staff contains a bass line of eighth notes: G3, A3, B3, C4, D4, E4, F4, G4, A4, B4, C5, B4, A4, G4, F4, E4, D4, C4. The notation includes a 'ritard. a tempo' marking above the second staff.

Далі має йти мелодія №10 (Світи місяцю звечора на всю нічку), тільки має звучати голосніше, жагливіше, ніж у першій дії.

Увага. Всі ці мелодії належить грати solo, без оркестрового супроводу і без штучного аранжування; коли трудно переходити від одної мелодії до другої в такому порядку, як тут поставлено, без довгих і штучних модуляцій, то краще нехай вони відділяються одна від одної просто павзами, як то звичайне буває при грі сільських музик, бо саме тут і слід доховати сільського стилю, без зайвих хитрощів. Тільки як-що для того інструменту, що має імітувати сопілку которась мелодія не підходить по тону, то її може сам артист транспонувати вище або нижче, відповідно до того, як буде краще звучати і як буде легше переходити з мелодії на мелодію.

1. Леся Українка. Єгипет, 1910 р.

2. Леся Українка серед співмешканців пансіону «Villa Continental». Гелуан, Єгипет, сезон 1909–1910 рр.

3. Леся Українка (праворуч) у колі родини: Маруся Собіневська, Феоктиста Карпова, Климент Квітка. Кутаїсі, 1911 р.

Тисячлітній пам'ятник

5. Сторінка з автографа підготовчих матеріалів до драми «У пущі» (виписки з Біблії).

Від Адміністрації. До сеї ювілея долучуємо цей і просимо відновити передплату, щоб далучити миж усталити висоту накладу. Кто пористас передплатчува журнал, повинен нас про се повідомити.

ЗМІСТ :

ЛЕСЯ УКРАЇНКА: На полі крові (Драматична поема)	433
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: З творчих мотивів	446
Ю. БУДЯК: Занепо змитає (даль)	480
ГРИЦЬКО ЧУПРИЧКА: Гріх: З мина; Самість (поема)	466
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Смерть Толстого	467
М. СВІШАН: Лен Толстой 1828—1910	469
НАТАЛІЯ РОМАНОВИЧ: Горька іста Івана Малайлонова	472
МИХ. ЧАЙКОВСЬКИЙ: Проблема літани (докінчене)	481
МИХ. ЗУБЕРЦЬКИЙ: Діти і васюсеса* (спомини)	500
Л. ПАХАРЕВСЬКИЙ: Дівчина з перованими сучка	513
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українській землі: Малецька жертва	523
ГОР. УДАГАЙ: Великий Старець Голя	533
СЕЛЬМА ЛЯГЕРДЕФ: Ігра, переклада Літрина Чайка (докінчене)	535
М. ЗАЛУЦЬКИЙ: Українська популярна література в 1909 р. Введення на російській Україні (докінчене)	588
ПАВЛО ГРАБ: Переклади в філських поетів: Казімір Лейно (Лейбін)	595
М. ГЕКТЕР: Зайон 9 надоліста на Україні (докінчене)	596
П. СМУТОК: З російсько-українського життя	597
Бібліографія	630
Книжки надіслані до редакції	642
Від редакції	
Зміст I-го тому ЛНВістника	
Оголошення	
Зміст I-го кв. ЛНВ. 1911 р.	

1910.

РІЧНИК XIII. ТОМ LI.
КНИЖКА XII. ЗА ГРУДЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ-КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під надзором К. Бедарського.

6. Конфісковане число журналу «Літературно-науковий вістник» за 1910 р. з драмою Лесі Українки «На полі крові».

"Звіти, що прошу поробити
в драматургії поєди моє
«На полі крові»!"

Весь кінцевий діалог Юди
з Фрідом Фітцджеральдом має дуфу
відкинутий (через звітну мова
основної кохання її Фітц),
в наслідок того поема кітчи-
Фасв має на репарції, що йде
після світлення діалогу Юди
з проганином, а саме на словах:
"не розгинаючись, не вфурати
кофу, працює до неспіву." (Кодлас
мі і дафу прошу відрізає і
притлеїти на своєму місці, а
решту (відкинуфу) прислафу мені
назад).

Врми того, в середині діалога
Юди з проганином прошу ви-
крислафу все написане після
слів: "Ой даки, ся місцима кофу"

7. Лист Лесі Українки до редакції журналу
«Літературно-науковий вістник» з проханням
внести зміни у драму «На полі крові».

Друже Рідно. Країно!

Йоганна жінка Хусова.

(Грамафітний етнод).

Особи:

Хуса або Хусан — приставник Мрода
Анфіли, Ферарка галицького.

Йоганна — жінка його.

Меліола — мафи його.

Садіна — рабачка його.

Гудий — знаменний риблякман.

Марцін — жетка його.

Управитель.

Ваночернець.

Кравчий.

Габла.

Рабачки.

} в домі Хусових.

Діяється в Галичці, в домі Хусових, за
часів евангелістських.

10. Титульна сторінка першого окремого видання драми «Бояриня». Катеринослав, 1918 р.

Спис діячів „Лісової Пісні“

Пролог:

„Той, що гредлі рве“
2) Русалка.

1) Пофєрстафа (двоє).

Водяник.

Акт I

Дядько Лев.

Лукаш.

Русалка.

Лісовик.

Мавка.

Перелесник.

Пропаскиця (без мови).

Пофєрстафа.

Луць.

Акт II

Мафи Лукашева.

Лукаш.
Дядько Лев.
Мавка.

Русалка полова.

Калана.

Русалка

„Той, що в скляці сидить“

Перелесник.

Акт III

Мавка.

Лісовик.

Луць.

Зладні.

Мафи Лукашева.

Калана.

Хлопчик.

Лукаш.

Мафи Каланині (без мови)

Дядько.

Перелесник.

Мелодії до гри сопілки
в драмі-феєрії
„Лісова Пісня”:

В алуф. I

Спокоєм, зараз після розмови Дідушка і Вівки,
перед першим виходом Мавки:

1. *Andante*

це се-ло і те се-ло не-ні на ве-се-ло

12. Автограф першої сторінки «Мелодій гри сопілки в драмі-феєрії «Лісова Пісня»».

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.

ЛІСОВА ПІСНЯ

Драма-феєрія в 3-х діях.

З портретом автора і додатками.

К и ї в.

Друкарня В. П. Бондаренка та П. Ф. Гітздовського, Софійська, 21.
1914 р.

13. Перше окреме видання драми-феєрії «Лісова пісня».
Київ, 1914 р.

14. Тут і далі: «Типи й краєвиди волинського Полісся»,
подані як додатки до першого окремого видання
«Лісової пісні» 1914 р.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

У пущі

Друкується за текстом першої публікації у ЛНВ, 1910, кн. 3, с. 481–500; кн. 4, с. 3–45. Чистовий автограф не зберігся. Чорнові автографи зберігаються в рукописному фонді Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Л. Ф. 2. Од. зб. 807). Датується згідно з авторським записом у чорновому автографі. Текст для цього видання заново звірений із чорновими автографами та першою публікацією.

Текст чорнових автографів п'єси неповний (відсутні кілька початкових сторінок), має численні виправлення, закреслення (подаємо їх у квадратних дужках) та дописки. У фрагментах авторського тексту, поданих у коментарі, зберігаємо авторський правопис незмінним. Не редагував чорнові записи і Борис Якубський — ретельний коментатор тексту «У пущі» у дванадцяти-томному виданні «Творів» Лесі Українки 1926–30 рр. (щоправда, за вимогами радянської цензури, скрізь подав із малої літери слова «бог», «господь», «святе письмо» — Леся Українка їх здебільшого писала з великої). На його коментарі посилаємося за виданням: Леся Українка. Твори. Т. IX: Драми. Харків — Київ: Книгоспілка, 1930. С. III–СХХVI, вказуючи прізвище коментатора та сторінку: (Якубський, с. ...).

Серед усіх драматичних творів Лесі Українки драматична поема «У пущі» має найтривалішу історію авторської роботи — більше дванадцяти років, однак зі значними перервами. Дати 1897–1909 зазначено в кінці пізнього чорнового автографа з назвою «Скульптор». Коротку історію створення драми подав К. Квітка у «Примітках» до III тому 7-томного видання «Творів» Лесі Українки «Книгоспілкою» у 1923 р.: «Перша і третя дії, також перша

частина другої дії написані 1898 року на хуторі Зелений Гай біля Гадячого, а, може, почасти і в Києві. З того часу аж до серпня 1907 року Леся над цю драматичною поемою не працювала; в серпні й вересні 1907 року в Балаклаві (південний беріг Криму, недалеко від Севастополя) Леся скінчила цю річ, написавши сцену суду до другої дії і зредагувавши написане давніше. Істотних змін при остаточнім редагуванні не було зроблено, але багато окремих віршів, що були написані давніше як шестистопові, перероблено на п'ятистопові» (Леся Українка. Твори. Т. III. Київ: Книгоспілка, 1923. С. 282).

Надалі дослідники спиралися на «Примітки», зроблені К. Квіткою, хоч і не завжди вказували джерело. Зокрема у «Примітках» до п'ятого тому академічного дванадцяти томного видання 1976 р. посилань на видання 1923 та 1930 рр. не було.

На думку дослідників 20-х рр. — М. Зеров (передмова до видання «Творів» Лесі Українки у 1923–25 рр.), М. Драй-Хмара (монографія «Леся Українка, життя й творчість», 1926), П. Филипович (стаття «Генега драматичної поеми Лесі Українки “У пущі”» у IX томі видання «Творів» 1930 р., с. 7–27), — задум міг виникнути ще наприкінці 1894 року, коли Леся Українка на пропозицію М. П. Драгоманова працювала над статтею (точніше, популярною брошурою) про англійського поета XVII ст. Джона Мільтона (John Milton, 1608–1674; брошура не була закінчена), вивчала матеріали про його життя і творчість, зокрема працю Альфреда Штерна «Мільтон і його час» (Alfred Stern, «Milton und seine Zeit», 1877–79) та книгу Томаса Карлайля «Листи та промови Олівера Кромвеля» (Thomas Carlyle, «Oliver Cromwell's letters and speeches», 1845). Книга А. Штерна збереглася в бібліотеці поетеси; виписки з книги Карлайля англійською мовою є в її архіві як підготовчі матеріали до драми «У пущі».

У 1894–1895 рр. Леся Українка понад рік жила в Болгарії у родині дядька М. Драгоманова і виїхала звідти у серпні 1895 р., після його смерті. Перед «софійським періодом» вона почала ретельно вивчати англійську мову. Згадки про уроки англійської є в її листах упродовж 1893–1896 рр. За спонукую М. Драгоманова Леся Українка студювала історію епохи Англійської революції 1640–1660-х рр. і звернула увагу на пуританських ідеологів та діячів — священника, теолога Роджера Вільямса (Roger Williams, 1603–1683) та поета й памфлетиста Джорджа Візера (George Wither, 1588–1667), які вирізнялися нонконформізмом.

В архіві Лесі Українки зберігаються такі підготовчі матеріали до драми:

1. Зроблені її рукою та рукою К. Квітки виписки з Біблії та примітки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 808. 17 арк.).
2. Її виписки англійською мовою із книги Томаса Карлайля «Листи та промови Олівера Кромвелля» (Thomas Carlyle. *Oliver Cromwell's letters and speeches, vol. I-V*) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 809. 44 арк.).
3. Список творів Джона Мільтона і літератури про нього (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 810. 2 арк.).
4. Автограф незакінченої статті Лесі Українки про Джона Мільтона (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 858. 20 арк.).
5. Писаний невідомою рукою конспект (російською мовою) книги Роджера Вільямса «Кривавий догмат переслідувань за віру, обговорений у діалозі між Правдою і Миром» / «The Bloody Tenent of Persecution for Cause of Conscience, Discussed in a Conference between Truth and Peace», 1644 (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 811. 38 арк.).
6. Автограф незакінченої статті М. П. Драгоманова про Роджера Вільямса (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 812. 8 арк.).
7. Бібліографія і виписки М. П. Драгоманова для цієї статті (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 813. 12 арк.).
8. Прислана зі США невідомою особою друкована брошура «Сліди Роджера Вільямса» / «Footprints of Roger Williams» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 814. 23 арк.); Л. Залеська-Онишкевич розшукала видання брошури у бібліотеках США і подала бібліографічний опис, якого раніше дослідники не вказували, оскільки брошура збереглася без обкладинки: Goild R. A. *Footprints of Rodger Williams. Providence: Tibbitts & Preston, 1886. 48 p.*
9. Книга А. Штерна «Мільтон і його час» (Stern A. *Milton und seine Zeit. Leipzig, 1877, v. I, у двох частинах*) із помітками Лесі Українки.

Очевидно, Леся Українка взяла більшість цих матеріалів зі собою з Болгарії. Брошуру М. Драгоманова «Про волю віри» (1895), де йдеться про боротьбу англійських пуритан, було опубліковано у Львові заходом Михайла Павлика як переклад із російської; перекладача вказано ініціалами Н. С. Ж. — це була Леся Українка.

Усі трое реальних діячів англійської Реформації — Дж. Мільтон, Р. Вільямс та Дж. Візер — могли стати історичними прообразами головного героя майбутньої драми — Річарда Айрона.

Про Р. Вільямса, наприклад, відомо, що радою пуританської колонії в Массачусетсі він був вигнаний зі спільноти, подався на вільні землі, які купив у місцевих індіанців, і заснував м. Провіденс, де було проголошено свободу віросповідання.

Головним літературним джерелом драми «У пущі» П. Филипович назвав Біблію, виписки з якої рукою поетеси проаналізував та вказав у них сліди, що ведуть до персонажів (див. с. 9, 14–17 у його статті). Він зробив обґрунтований висновок, що задум майбутнього твору почав формуватися у Лесі Українки ще за життя М. Драгоманова. Деякі з виписок цілком або в перефразованому вигляді увійшли в текст.

Літературними джерелами Українчини драми дослідники вважають також п'єсу Г. Ібсена «Бранд» та його лист 1869 р., частково опублікований у статті Георга Брандеса про норвезького драматурга (1883). Леся Українка, очевидно, знала цю статтю, оскільки у своїй статті «Новые перспективы и старые тени» (1900) писала про Брандеса, що він «відкрив Європі» Ібсена. У листі Ібсена йшлося про те, що його персонаж Бранд міг би бути не пастором, а, наприклад, скульптором (одна з перших назв п'єси «У пущі» в автографах — «Скульптор») або політиком. Схожі з «Брандом» риси Українчини драматичної поеми (саме так визначено жанр і в «Брандові» Ібсена) вказувала Л. Залеська-Онишкевич у своїй дисертації «Екзистенціалізм у модерній українській драмі» (Енн Арбор, 1973; див.: Залеська-Онишкевич Л. М. Л. Текст і гра. Модерна українська драма. Нью-Йорк — Львів: Літопис, 2009. С. 156–163).

Серед творів самої Лесі Українки найочевиднішим для дослідників є зв'язок драми з віршем «To be or not to be?..»¹ (датований 10.IX.1896), де роздуми ліричної героїні, звернуті до музи, суголосні сумнівам та пошукам скульптора Річарда Айрона у майбутньому драматичному творі:

<...>

Дивись: навколо нас великі перелоги,
І дикі пущі, і високі кручі,
І темні, тихі води. Подивись:
Шляхів нема, а тільки де-не-де
Поплутані стежинки йдуть на безвість.

<...>

¹ Бути чи не бути? (англ.).

Чи, може, кинутись туди, у пущу,
І в диких нетрях пробивать дорогу
З сокирою в руках і з тонкою пилою...

<...>

А що, коли те світло миттю згасне,
Як метеор, і темрява чорніше,
Страшніше здасться, ніж була раніш?

А що, коли не стане в мене сили,
Вогонь обпалить крила й я впаду...

<...> (Л. Ф. 2. Од. зб. 711)

Усупереч заяві К. Квітки про відсутність «істотних змін» у рукопису драматичної поеми, чорнові автографи показують, що її завершення було непростим для авторки, і переробляла вона майже все, написане спочатку. В автографах є варіанти тих самих сцен-епізодів, неодноразові правки, дописування й закреслення: олівцем по написаному чорнилом і навпаки (чорним і червоним чорнилом по писаному олівцем), кілька разів олівцем на одному аркуші, між рядками і на полях, на додаткових аркушах тощо. Твір потрапив до тих, які письменниця називала своїми «улітими», тобто творами, робота над якими затягувалася на невизначений час. Незважаючи на тривалість творчого процесу, у листах письменниці можна знайти лише поодинокі згадки про цей конкретний твір. Однак дещо варто відзначити.

У середині червня 1897 р. з Чукурлара в листі до М. В. Кривинюка Леся Українка пише про свій «прожект» знову поїхати до Софії і засісти там у дядьковій бібліотеці: мовляв, «на сей раз тямитиму скористати з неї далеко більше, ніж там той раз». Жартома й цілком оптимістично обіцяє: «З Болгарії привезу аж дві драми — ото буде!..» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 444) Згадка про роботу в бібліотеці М. Драгоманова асоціюється із задумом п'єси «У пущі».

У листі до О. Кобилянської від 19.VII(1.VIII).1901 із Буркута Леся Українка писала про своє тамтешнє перебування, називаючи себе у третій особі («хтось»), як склалося в її епістолярії з подругою: «Тут мало цікавого, бо хтось живе, як рослина, живиться та спить переважно, читає мало, пише ще менше, до жадної серйозної праці ще не брався, тільки вчора вірші до Вістн[ика] вислав, а Міріам ще не зачіпав, хай полежить. Драми скульптурної теж не зачіпав. Зрештою перших три дні був утомлений, а остатніх

три дні де-що шив, а то так собі “природою жив”» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 303). Отже, перерва в роботі над «драмою скульптурною» була лише позірною: авторка, щонайменше, возила зі собою рукописи і думала взятися за них; внутрішня, може, й підсвідома творча робота не припинялася. До того ж, вона пише близькій подрузі про дві свої драматичні поеми, згодом відомі як «Одержима» й «У пущі», так, ніби О. Кобилянська добре їх знає. Тобто своїми задумами поетеса вже з нею поділилася, а значить, і не думала їх покидати, постійно їх обдумувала.

Наступне згадування відкладеного твору зринає в листі до І. Франка від 31.XII.1902 (13.I.1903), де Леся Українка нагадує адресатові їхні з ним розмови про творчість, покликання та обов'язки митця, висловлює свій жаль із приводу «скручених голів», тобто не здійснених Франком через завантаженість буденною журналістською та науковою працею творчих задумів, і зізнається, що думала про це: «Думала і тоді, коли писала свою драму про скульптора серед пуритан в диких пущах перших американських колоній. Думала і тоді, коли мені самій дорікали де-хто з товаришів, що я за всякою поезією одбиваюся од реальної, користної роботи. <...> ...і я не одну “голову скрутила”, думаючи, що сповняю громадську повинність, видаючи свій час і свою дуже обмежену силу на “користну” і нікому, навіть мені самій невидну працю» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 520). Коментуючи цей лист, Абрам Гозенпуд обґрунтовував тезу про те, що в героєві драми «У пущі» реальним прототипом-митцем могла бути не лише сама авторка, а й Франко (Гозенпуд А. Поетичний театр (Драматичні твори Лесі Українки). Київ: Мистецтво, 1947. С. 198–199).

У листі з Києва до матері від 24.I.1907 Леся Українка докладно розповіла про вчинений 17 січня царськими жандармами обшук у помешканні Косачів, після якого її та сестру Ольгу заарештували і тримали в «участку» до ранку, і висловила втіху з того, що «мої уліти всі дома zostались, а листів сливе не було, бо я взагалі не бачу потреби збирати архів...». У тому ж листі писала про невдоволення своєю творчою роботою: «Хотілось би мені поїхати у феєвралі в Колод[ажне], бо втомив мене Київ... <...> Було б се добре щей тим, що попідкінчувала б де-які уліти, бо тут їм все “Бог спору не дає”: або люде раз у раз вештаються, або всякі слабості та карантини угнітають — якась погана була ця зіма» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 294–295). З листів відомо,

що в цей час письменниця працювала над кількома розпочатими раніше творами (зокрема завершувала «Кассандру») та розпочала «Руфіна і Прісціллу». Робота стала продуктивнішою у серпні 1907 р., коли Леся Українка жила із К. Квіткою в Криму до переїзду в Грузію у грудні 1909 р.

У листі до матері від 10.IX.1907 з Балаклави вжито схоже визначення незакінченого твору — «про скульптора», але все ще без назви: «Я не писала сії дні тобі на відповідь, бо дуже була занята “улітами”. Під впливом “осаждающих” мене просьб від усяких редакторів збірників (очевидно, мода на альманахи вернулася) я заходилась кінчати не тільки ту драму, що сей рік почата (“Руфін і Прісцілла”), але й давно почату та відложеноу в довгий ящик драму про скульптора серед пуритан, і взялась до неї дуже ретельно, бо щось мені чується, що як не скінчу тепер, то так вона вже й залишиться, а мені її шкода — es liegt mir doch etwas daran»¹ (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 342).

У листопаді 1907 р. ялтинські лікарі виявили в письменниці ниркову хворобу. У квітні-травні 1908 р. вона з чоловіком виїздила з Криму до Берліна для консультацій із приводу рекомендованої операції на нирці (з’ясувалося, що операція неможлива, бо туберкульозом уражені обидві нирки). Поверталися назад із заїздом до Одеси. І тривала подорож, і зміна кількох помешкань у Ялті та Євпаторії, і подальша зима 1908–1909 рр. у Грузії (м. Телаві) погіршили самопочуття Лесі Українки. 2 квітня 1909 р. в Києві помер її батько, Петро Антонович. Цитуючи лист старшої сестри, О. Косач-Кривинюк про той важкий рік писала: «Літо 1909 року нічого доброго не дало в поправці Лесиного здоров’я, і її “оптимізм похитнувся”» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 832).

Незважаючи на всі життєві перипетії, письменниця закінчила драму на початку 1909 р. і надіслала до друку; про це знаємо з листа 25.IX.1909 до сестри Ольги з Телаві: «От і те, що мою драму у “Вістнику” “маринують” уже ¾ року іритує мене майже так, як коли б її і зовсім не прийняли, якось відпадає охота і посилати... Недивно, що в нашій літературі так багато “посмертних” творів» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 342). Трагічні ноти в цьому листі суголосні фіналові п’єси про скульптора.

¹ Все-таки мені трохи залежить на цьому (нім).

Остання листовна згадка про драму «У пущі» — 28.III.1910 з Єгипту, де Леся Українка пише матері про надруковану в III книзі «Літературно-наукового вістника» того ж року частину п'єси, передаючи прохання до редакції часопису: «Тим часом, гонорарів моїх щось не чуть, заробітки мої тутешні зменшились, бо учеників тільки двоє лишилось, а то всі повтікали від хамсіну... <...> ...тож фінанси мої тепер у такому стані, що їх либонь хіба дуже в обріз стане на поворот додому. <...> Я, правда, може й сама винна, бо відмовилася в свій час від “авансу”, до якого мене призволяв “Віс[т]-ник”, та я непевна була, чи справді коли “излѣзе на свѣт” моя поема, а при таких умовах аванс скидається на “подачку”, — я ж іще до таких злиднів не дійшла. Можна б тепер написати, щоб прислали за той шматок, що вже видрукуваний у III кн[изі], та тріхи ніяково й се робити. Однак, якщо ти не можеш прислати мені тепер за “Йоганну”, то будь ласкава передати ред[акції] Вістника сю просьбу про скорє надіслання частки гонорару» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 470–471).

Друковані відгуки на першу публікацію з'явилися посмертно. П. Филипович писав про них, називаючи авторів та даючи їм коротку характеристику. За його оцінкою, Дмитро Донцов у статті «Поэзия индивидуализма» («Украинская Жизнь», 1913, №10) «намагався зробити Лесею Українку досить спрощеною ніцшеанкою» (Филипович П. Генеза драматичної поеми Лесі Українки «У пущі» // Леся Українка. Твори. Том 9. Харків — Київ: Книгоспілка, 1930. С. 17), а Спиридон Черкасенко («Сяйво», 1913, №7–9) вбачав у п'єсі «мотив самотности на верховинах життя», порівнював її героя з героями Ібсена у п'єсах «Ворог народу» та «Будівничий Сольнес» (Филипович П. С. 18)

У працях М. Зерова, М. Драй-Хмари, П. Филиповича твір розцінювався як один із найважливіших у доробку поетеси. За їхньої безпосередньої участі були здійснені семитомне та дванадцятитомне видання «Творів», куди входила і драматична поема «У пущі». А. Музичка у своїй книзі «Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість» (Харків — Одеса, 1925) підкреслював питання про художню творчість, про зв'язок мистецтва з життям, «ідейність і тенденційність», про іманентність у художніх творах, а також побачив мотив особистої волі і «драму самої Лесі». Означене коло проблем розглядатиметься у зв'язку з п'єсою й надалі. Тоді визначилися й певні критично-наукові тенденції: з одного боку, ще за життя поетеси неодноразово

йшлося про «екзотизм» та «літературщину» в її творах, і п'єса «У пущі» була неодмінним прикладом (див.: Ніковський А. Екзотичність сюжетів і драматизм у творах Лесі Українки // ЛНВ. 1913. Т. 64. Кн. X. С. 64–70); з іншого боку доводилося, що під покровом «екзотизму» завжди йшлося про українські й уселюдські проблеми, «а її американські пущі, середньовічна Іспанія, Рим і Єгипет — то тільки більш-менш прозорі псевдоніми її рідного краю» (Зеров М. Леся Українка // Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка (нариси з новітнього українського письменства): статті. Дрогобич: Відродження, 2007. С. 390).

К. Квітка згадував про те, що Леся Українка часто була незадоволена своїми задумами і покидала їх, якщо бачила до них холодне ставлення людей, із якими ділилася планами: «Отже й поемою, що пізніше була озаголовлена “У пущі”, але весь час Леся називала “Скульптором”, вона поділилася з близькими людьми і з деякими знайомими літераторами, декому тільки розказала тему, декому показувала написане і зустріла відношення досить холодне. “Воно добре написано, тільки нащо воно?” — сказала їй тоді одна близька людина, навіть письменник, і сю фразу Леся пам'ятала весь вік. Розуміється, багато було говорено про служебну роль літератури, про потребу демократизму і доступності, про те, що літературні твори повинні відповідати рівневі розвитку того осередку, для якого пишуться, і часу, а також про те, що вона повинна бути життєвою і для того одгукуватися на ті явища, які в даний момент турбують громаду, — нота, яка тягнеться без перерви і досі у більшості наших критиків, які в сьому неодгукуванні бачать головну ваду нашої літератури. <...> Франко теж, не знаю, чи під час тої розмови, чи коли інде, говорив їй, що її талант не драматичний, тільки ліричний, і драматичної форми опанувати не може. Се теж вплинуло (пізніше, після “Одержимої”, Франко сказав їй, що перемінив сю опінію). Одна теж близька до Лесі письменниця-реалістка похвалила показану їй першу дію, але похвалила за те, що побачила в ній багато здорового реалізму. Отже, сполученість цих впливів привела до того, що драматична поема “У пущі”, майже написана 1898 року, здебільшого у Гадячі (бракувало тільки останньої сцени другого акту — сцени суду), пролежала нерухомо 9 літ. Чи се вийшло на лучче тим, що вона появилася в друку в той час, коли круг читачів поширив, свідомість виросла і ті дивовижні теорії фальшиво поїнятого демократизму, які панували серед нашого громадянства

під час написання поеми, коли не зникли, то перестали бути домінуючими, а може, й на гірше, бо якби вона з'явилась у свій час, вона б здійняла духа багатьом, що опустили тоді руки з розпачі в той малопродуктивний час, і показала б далекі горизонти маловірним і малосвідомим» (Квітка К. На роковини смерті Лесі // Спогади про Лесю Українку / упоряд. Т. Скрипка. Київ: Темпора, 2017. С. 243–244).

У дослідження 1920–1940-х рр. важливий вклад зробила львівська дослідниця М. Деркач: вона готувала академічне видання творів Лесі Українки (так і не здійснене) та вмістила у томі із п'єсою невелику статтю, де стисло йдеться про різні аспекти, необхідні в розумінні твору — генеза, конфлікт, образи персонажів тощо (Деркач М. У пущі // *Леся Українка. Твори*. Львів, 1939. Т. V. С. 229–236). Про дослідження учених української діаспори писав чернівецький театрознавець Л. Барабан (Барабан Л. *Драматургія Лесі Українки за рубезем* // *Студії мистецтвознавчі*. Київ: ІМФЕ НАН України, 2009. № 2 (26). С. 40–52). Зокрема, вказує цей автор, 1951 року у Нью-Йорку була опублікована стаття М. Звягельського «Америка в драматургії Лесі Українки», яка згодом увійшла до вагомого видання (*Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва: у 2 т. Т. 1: 1915–1975*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об'єднання Мистців Української Сцени, 1975. 847 с.).

Радянські дослідники повоєнного часу мусили уникати схвальних відгуків про багатьох своїх «буржуазних» попередників і посилань на репресованих авторів, до того ж, притримуватися «марксистського» тлумачення мистецтва та прилаштовуватися до пропагандистських завдань, нав'язаних офіційною ідеологією.

На протипагу радянським авторам, дослідниця з діаспори Л. Залеська-Онишкевич підкреслювала у п'єсі про скульптора «елементи екзистенціалізму», тобто екзистенційні проблеми, порушені разом з естетичними, та її модерне звучання й поетику. У незалежній Україні нові методологічні підходи та нове прочитання тексту запропоновано в монографіях В. Агеєвої («Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації», 1999), В. Гуменюка («Шлях до “Одержимої”. Творче становлення Лесі Українки — драматурга», 2002), С. Кочерги («Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів», 2010); у статтях І. Захарчук («Від драми любові до драми свободи: мистецький конфлікт онтологій», 1997), О. Рисака («Драматична поема Лесі

Українки “У пущі” (спроба сучасного осмислення)», 1999), Н. Малутиної («Поетика семіозису в драматичній поемі Лесі Українки “У пущі”», 2003), В. Соколової («Ідеологія та життєва практика пуританства у драмах Бернарда Шоу “Учень диявола” та Лесі Українки “У пущі”», 2012) тощо.

Історія театральних постановок драми «У пущі» не вивчалася достеменно. П'єса ставилася рідко і до визнаних «сценічними» не належить (такими у доробку Лесі Українки, завдяки театрам, стало близько третини драматичних творів, хоча всі дослідники погоджуються, що причиною не-появи достойного її таланту «театру Лесі Українки» є високий, недосяжний для спрощеної, спрофанованої інтерпретації рівень її драматургії, а не «не-сценічність»). Автор монографії «На сцені та екрані — Леся Українка» (1968–1986) Б. Зюков назвав спектаклі «У пущі», поставлені шістьма режисерами, але про деякі повідомив лише те, що вони у свій час були реалізовані: у 1918–1919 — постановка Леся Курбаса з Молодим театром у Києві; 1920–1923 — Олександра Корольчука у Народному театрі Панаса Саксаганського та у Львівському театрі імені Марії Заньковецької; 1946 — Гната Юри у Київському театрі імені І. Франка; 1951 та 1958 — Миколи Соколова у Київському театрі російської драми імені Лесі Українки (у перекладі російською мовою); 1971 — Віталія Ковалевського у Дніпропетровському театрі драми і комедії; 1980 — студентський спектакль в Інституті імені І. Карпенка-Карого (див.: Зюков Б. Б. На сцені та екрані — Леся Українка. Київ: Мистецтво, 1987. С. 59–62, 76–77, 103, 125–131, 154–155, 223, 228–229).

У цьому ряду примітна перша постановка, здійснена Лесем Курбасом із трупом щойно створеного Молодого театру (прем'єра відбулася в Одесі 19.08.1918), яку Б. Зюков оцінює високо, посилаючись на рецензії, пізніші спогади колег режисера тощо. Л. Курбас сам виконував у спектаклі головну роль, передаючи «трагедію душі, не зрозумілої у своїх прагненнях до вершин мистецтва, вороже ставлення суворих пуритан до чужого їхнім душам мистецтва, зрештою, загибель чуйної, ніжної душі, духовну смерть художника, котрий створив мертвонароджений твір...» (Там само. С. 61). Однак навіть Курбас не пішов за авторським задумом до кінця — поставити п'єсу як актуальну трагедію митця. Він відкидав два останні рядки в монолозі Річарда, завершував його «перемогою життя над смертю, сили духу над зневірою» (Там само. С. 62).

Н. Корнієнко вважає, що «мистецькою подією» ця вистава Курбаса не була (Корнієнко Н. Лесь Курбас: репетиція майбутнього.

Київ: Факт, 1998. С. 67). Не стала й у постановці інших радянських режисерів (хоча досі з'являються схвальні оцінки «високомистецького тлумачення» — див. про постановку М. Соколова у вказаній вище статті: Барабан Л. С. 51). Деякі режисери скорочували у постановках третю дію, не вбачаючи в ній необхідного продовження конфлікту (Зюков Б. С. 78). У підсумку своєї праці театрознавець наголошував тезу, яку безуспішно намагався довести аналізом багатьох театральних постановок: театр Лесі Українки «повинен бути театром реалістичним» (Там само. С. 223). Інші дослідники, торкаючись театрознавчого аспекту (Ю. Шерех-Шевельов, А. Гозенпуд, Л. Кулінська, Н. Кузякіна, А. Дибя, В. Гуменюк, М. Моклиця тощо), не раз доводили, що подібна теза несумісна з природою Українчиної драматургії.

Більшість авторських змін у чернетках драми «У пущі» скорочують текст та увиразнюють образ головного персонажа. Авторка викреслювала все, що не стосується головного філософського конфлікту, у підсумку вона скоротила те, що надто розширювало його, вносило в нього особистісні й побутові нюанси, включно з тим, що торкалося можливих стосунків Річарда і Дженні, Річарда з родиною, із Джонатаном (у деяких ранніх чернетках цей персонаж не має імені, а просто — Скульптор), з оточенням у пуританській колонії та Род-Айленді, із гостем з Італії (спочатку він був «мессер Мікеле», згодом перейменований на «мессера Антоніо»). Однак вона не робила характери спрощеними й одноплановими — навпаки: залишаючи лише найвиразніші сцени, штрихи поведінки персонажів та деталі, створювала психологічний підтекст як простір для читацької інтерпретації.

Показуючи текстологічні зміни у коментарях, виявляємо те, що стосується формування авторського задуму, характерів персонажів, увиразнення конфлікту та динаміки його розвитку, тобто всі суттєві різночитання тексту і скорочення. Заміну окремих слів, виразів, ритмічного звучання (наприклад: звертання Деві до дядька були на «ви»; Дженні Кембль була «місс», а не «панна»; авторка використовувала шестистопний білий ямб, а потім змінювала рядки на п'ятистопні; і т. п.) не фіксуємо щоразу. Те, що увійшло в надрукований текст і повторюється в різних варіантах чорнових автографів, пропускаємо і позначаємо знаком пропуску — <...>. Пагінація у чорнових автографах не наскрізна, подекуди кілька разів виправлялася; цифри стоять здебільшого посередині верхнього поля, іноді у правому верхньому куті і/або

в нижньому правому куті. У покликаннях на аркуші та сторінки автографа вказуємо ті цифри, які є в автографі, через скісну риску (виправлені подаємо як закреслені); зворотню сторінку аркуша, де, як правило, позначень пагінації немає, вказуємо як той самий аркуш.

Упродовж тривалого часу роботи над текстом п'єса не мала назви. Вона з'явилася в часі остаточного редагування рукопису. Про це знаємо від К. Квітки — написана його рукою сторінка без пагінації є в папці додаткових аркушів серед чорнових автографів: «“Скульптор” — так називала Леся цю п'єсу, поки писала; скінчивши і приступивши до переписування для друку, Леся схотіла замінити цю назву і не могла придумати кращої. Вісім написаних тут назв — проекти К. Квітки. (Річардсон — значить, що до імення “Річарда” можна добрати прізвище на англійський манір, що закінчується на “сон”). Заголовок “У пущі” підкреслено як ухвалений...». На окремому аркуші чорнового автографа (у папці до I дії) рукою К. Квітки записано дев'ять варіантів назви, одна з них підкреслена:

I
Скульптор
Артист
Життя артиста
В пущі
За океаном
Забута трагедія
В шурхах
Річард — сон
Похований артист
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 1).

На іншому аркуші рукою Лесі Українки написано одне слово посередині:

Скульптор (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 3).

На ще одному її ж рукою написано іншу назву і пояснення збоку:

Річард
(черновик)
Занотувати:
Р. навчався скульптури

не з волі родичів, захопившись нею в Італії, куди поїхав для загальної освіти.

(Вар'янти, виписки etc.)

(ЛЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 5)

Б. Якубський вважав, що зміна назви відбувалася в такій послідовності: «Річард», «Скульптор», «У пуші» (Якубський, с. III). У рукопису кожна дія, позначена римською цифрою, на першій (окремій) сторінці має назву «Скульптор».

¹ Дійові особи п'єси та їхні імена суттєво змінювалися у процесі роботи. Зі списку, поданого Б. Якубським (із не збереженого аркуша чорного автографа), деякі до переліку «діячів» п'єси не увійшли. Здебільшого у чернетках позначені скорочено: «Річ. [ард]; Ед. [іта]; Хр. [істабель]; Деві; К. [ембль]; Д. [женні] К [ембль]; (Ант); Годв. [інсон]; Гонк.; 5 тих.; Маг. [істер]; Реч.; Ант. [оніо]; уч. 2; швачка; жінка Р.; Інд [иянка]; Чол. [овік]» (Якубський, с. IV).

² Б. Якубський подає у «Варіантах драматичної поеми “У пуші”» зміст сторінки автографа, яка не збереглася:

СКУЛЬПТОР.

Батько маляр, пуританіст, але ще з традиціями «Веселої Англії» Спенсеріанського пошибу. Мати сувора пуританка *starre Calvinistia*. Старший брат — памфлетист нашталт *Firy John'a*, згинув у турмі. Сестра покірна лагідна людина *Debmut und Gedult*. Син її [плем.] палке хлопча з артистичною натурою, ученик, [потім єднає хист і життя, знаходить струю, що зв'язує спільні у нього і в тих, що навколо нього] (Якубський, с. IV–V).

³ У чорнових рукописах ім'я героїні скрізь подано як «Хрістабель»/«Хр.». Можливо, перейменування на «Крістабель» зроблене редакторами першої публікації в «Літературно-науковому вістнику» і надалі зберігається за традицією.

⁴ У чорнових рукописах прізвища та найменування деяких дійових осіб спочатку подавалися без літери «г»: Годвінсон, Фільдінг, магістер. У пізніх редакціях літера «г» вживається в іменах так, як подано в основному тексті.

5 Початкова ремарка на першій сторінці I дії, за коментарем Б. Якубського (втрачені сторінки чорнового автографа), була змінена:

Великий комін [з деякими рельєфними покрасами по карнізах, артист. роботи], на ком. бюст і скільки уламків античної скульптури. [Естер] Едіта і Кристabelle [мати і сестра, — одна пряде, друга шие] змивають... (Якубський, с. V)

Перша репліка, яка лунала знадвору, за сценою:

час [на спочинок, а там і на молитву] (Якубський, с. V).

6 ...Ізраеля Він в Ханаан повів... — Ханаан — давня країна на східному узбережжі Середземного моря, один із центрів зародження землеробства, відомий як «колиска цивілізації». Назва «Ханаан» у Біблії означає «землю обітовану» (обіцяну) Богом народів Ізраїлю (Буття — 1М. 17:8; Вихід — 2М. 6:4). Згідно з Біблією, завоювання Ханаану євреями відбулося після Виходу з Єгипту. Ханаан є також загальним найменуванням історичних Палестини, Сирії, Фінікії — останні три назви з'явилися значно пізніше.

7 Лишіте мертвим мертвих погребати — слова Ісуса з Євангелія від Матвія: «А Ісус йому каже: “Іди за Мною, і zostав мертвим ховати мерців своїх”» (Мт. 8:22).

8 Сьогодні нам шановний Годвінсон... — у збережених чорнових автографах текст драматичної поеми починається із цих слів Едіти. Дійові особи позначені як Річард/Р., Мати/М., Сестра/С. Головний герой називає її Беллою (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 1/7/3, 8/8, 2/9).

9 Папський край — ідеться про Італію, де навчався Річард Айрон. Папа (лат. Рара — від грец. «отець»), або Папа Римський — очільник католицької церкви. Представники протестантських церков, зокрема пуритани, у громаді яких відбувається дія драматичної поеми «У пущі», виступали проти папської влади. У 756–1870 роках Папа Римський управляв так званою Папською областю, що займала значну частину північної Італії.

10 Святе Письмо — зібрання священних книг у монотеїстичних авраамічних релігіях: юдаїзмі, християнстві та ісламі. Для християн Святим Письмом є Біблія, тобто священні книги Старого і Нового Завіту. У чорновому автографі репліка Річарда перероблена:

Р. Я [біблію] сам читаю
[І навіть бачу в ній багато] Святе письмо.
Там красномовств[а]о єсть
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 1/7/3).

11 Я став волом, мов вавілонський царь... — за біблійним переказом, жорстокий вавілонський цар Навуходоносор був покараний Богом: «Тієї хвилини виконалося це слово над Навуходоносором, і він був відлучений від людей, і їв траву, як воли...» (Книга пророка Даниїла — Дан. 4:30). Рядки, які у чорновому автографі виправлено:

В день працював [як раб], вночі, як мертвий, спав.
Я став волом, мов [ассірійський] вавілонський цар,
Не знаю тільки, за яку провину.
[Тепер мені] Оце на час вернувся [в] людський образ
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 2/9/4).

12 Мамо, мамо — у чорновому автографі закреслені наступні рядки:

[Та краще б [ви мене від голоду вморили.]
[голодом було мене вморить!]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 2/9/4)

13 ...се гірше, ніж непростена провинна, / ніж муки совісти... — ці рядки в кінці монологу Річарда у чорновому автографі були інакшими:

Се гірший гніт, ніж непростимий гріх,
Ніж муки совісти...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 3/11/5)

14 Слухай, дядьку... — у чернетці виправлено:

[Скажіте, дядьку,] Слухай, дядьку Річард
[Ви тільки з воску можете ліпити?]
Чі ти ліпити можеш тільки з воску?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 3/11/5)

Форми звертання Деві до Річарда на «ви» у тексті драми змінено і зроблено відповідні узгодження в реченнях; у надрукованому тексті Деві звертається до дядька на «ти». Виправлення в чорнових автографах зроблені не скрізь.

15 Десятий розділ, перший вірш Осії... — Осія — біблійний пророк; «Книга пророка Осії» входить у IV розділ Старого Завіту — «Книги пророцькі».

16 ...в Венеції у скульпторськiм гурті... — у першій редакції місце навчання Річарда в Італії — Флоренція. Пізніше Флоренція виправлена на Венецію. У чорновому автографі внесено виправлення у рядок:

В [тому гурті] Венеції у скульптор[ів]ськiм [флорентинськiх] гурті (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 3/11/5).

17 Я й сам собі як-небудь дав би раду — у чорновому автографі були рядки, з яких перший виправлено, інші у надрукований текст не увійшли:

Д. [Ну, викрутився б я і сам як небудь!]
[я то й сам би викрутивсь]

Р. Отак, як Чарлі?

Д. Бідний дядько Чарлі!

Скажіть, за що вони його забили?

(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 3/11/5)

18 ...що англiканська церква нечестива... — Англiканська церква (англ. Church of England) — офіційна християнська церква в Англії, заснована в 1534 р. королем Генріхом VIII Тюдором (Henry VIII) після розриву з Римським Папою (приводом була відмова папи Климента VII анулювати шлюб Генріха VIII і Катерини Арагонської). Англiканство — один із напрямків протестантизму, породженого європейською Реформацією. Потужною силою реформаторського руху в Англії була потреба створення окремої, незалежної від Папи Римського церкви, яка б відповідала інтересам англійського монарха та держави. Правління королеви Єлизавети I Тюдор (1559–1603) стало періодом стабілізації англiканства, оформлення його віровчення та літургійних особливостей. 1571 р. англійським парламентом затверджено символ віри — т. зв. «Тридцять дев'ять статей» (Thirty-nine Articles). У цьому документі зберігалася католицька ідея про рятівну силу Церкви, вчення про церковну ієрархію, успадковану від католицизму, але водночас проводилося реформаційне вчення про Біблію як єдине джерело і єдиний авторитет для вірян, принцип спасіння особистою вірою тощо. Поряд із реформацією офіційної церкви, яка відбувалася з ініціативи влади,

зростала народна реформація — її представниками були пуритани (від англ. *purify* — чистота). Вони стали значно радикальнішими послідовниками реформаторського руху з Європи — кальвінізму, представляючи його в Англії XVI–XVII ст. Спочатку пуритани були віддані англійській владі, вірячи в її священний характер і божественні права короля. Але водночас вони проповідували загальне братство у Христі й поширювали ідеї соціальної рівності. При Єлизаветі I пуританство було суто релігійною опозицією. За час Англійської революції 1640–1649 рр. воно стало ідеологічним прапором боротьби з абсолютною монархією. Неоднорідність соціально-політичного складу пуритан призвела до виділення серед них трьох відгалужень: помірковані (пресвітеріани), радикальні (індепенденти / «незалежні»), а також представники низів (левелери). Унаслідок урядових репресій багато пуритан були змушені переселитися в континентальну Європу або Північну Америку. Переселення почалося з 1605 р., коли на престол зійшов Яків I Стюарт (1603–1625). Новий король заявив, що або змусить пуритан стати конформістами, або вижене їх із країни. Тоді, коли вплив пуританства в Англії перебував на спаді, вони стали головною релігійною силою в Новій Англії. Пуритани стояли біля витоків державності США, бо саме з осідку пуритан у штаті Массачусетс 1620 р. фактично почалося англійське заселення Північної Америки. За винятком Род-Айленда, всі американські колонії заснували у себе індепендентські церкви. Пуританізм продовжував визначати релігійне життя Нової Англії аж до XIX ст. Дія драми відбувається в реальному місці — пуританському поселенні в Массачусетсі та в Род-Айленді. Леся Українка, як їй було притаманно, ретельно вивчила історичні події й обставини, перш ніж писати свій твір.

19 Матуся й Белла хутко прийдуть, панно — у сцені зі Джоанною Кембль виправлено іншою рукою звертання «місс» / «місс Джоанно» на «панно» / «панно Дженні» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 5, 6).

20 Ох, дядьку, розкажи про карнавал / в тім місті на воді... — Венеційський карнавал (італ. *Carnevale di Venezia*) — давня й досі жива традиція італійської культури. Костюмоване свято з урочистою ходою, виступами і виставами акторів та акробатів, невід'ємним атрибутом якого є вигадливі маски та яскраві костюми учасників, щорічно відбувається у Венеції на тиждень перед великим постом і закінчується за сорок днів до Великодня. Традиція походить від давньоримських язичницьких свят-сатурналій,

які справлялися на честь римського бога Сатурна після збирання врожаю; упродовж святкувань скасовувалися всі умовності і кожен веселився на свій смак. Ототожнення карнавалу із проводами зими, як і сама назва свята, пов'язані з католицькою церквою, яка, прагнучи долучити дохристиянські традиції до нової віри, використала давній звичай для підготовки християн до найдовшого в році посту перед Великоднем. Слово «карнавал» з італійської буквально означає «прощавай, м'ясо». Перша документальна згадка про Венеційський карнавал датується 1094 р. У 1296 р. сенат Венеційської республіки офіційно встановив останній переддень великого посту святковим днем. Аж до кінця XVIII ст. карнавал був головною подією в культурному житті міста, хоча, у зв'язку з індустріалізацією та секуляризацією у XIX ст., інтерес до нього занепав. Однак саме в цей час Венеційський карнавал став широко відомим у світі, він мав і має значний вплив на світову культуру й мистецтво — від театру та образотворчого мистецтва до літератури та кіно. Вважається, що саме з Венеції карнавал поширився в інших містах Італії та Європи, а тоді й у світі.

21 ...то русалки й нікси... — нікс (нім. Nixen) — водяний дух (русалка або водяник) у середньо- і північноєвропейському фольклорі.

22 А коли віряться — у чорновому автографі закреслено ремарку перед цією реплікою:

Р. [(дивиться пильно на неї)]
А коли віряться?
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 9).

23 Але мрія / зостанеться — у чорновому автографі після цієї репліки є пізніше додана червоним чорнилом ремарка і дві репліки, які в надрукований текст не увійшли:

(Ліллена фіґ. розпадається в його в руках, він з досадою стискає її в кемнях.)

Д. Ой, дядьку? що ти робиш!
Р. Прийдеться згинуть в сій пустині.
Тут навіть глини путньої немає...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 9).

24 Хто між папістами... — папісти — ті, хто визнають владу Папи Римського, тобто католики.

25 ...я б сам на те не згодився ніколи... — цей рядок вставлено олівцем замість закресленого в репліці Годвінсона:

[Мої малі потреби всім відомі]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 9/1).

26 Шáрвáрок, ширварок (нім. Scharwerk — спільна робота) — додаткова до панщини феодальна повинність будувати та ремонтувати мости, шляхи, греблі, панські будинки. Переносне значення — «напружена робота, здійснювана спільними зусиллями, гуртом», а також «велике, гомінке скупчення людей», «безладна метушня, розгардіяш, галас, гамір». У Польщі, Литві, Білорусі та на Русі-Україні шарварок почали застосовувати в поміщицьких маєтках у XV — першій половині XVI ст. Після селянської реформи 1861 р. шарварком називали роботи, виконувані сільськими громадами для ремонту доріг.

27 ...та й він малий для шарварків громадських — у чорновому автографі закреслена вставка (олівцем) двох реплік у розмові Річарда з Годвінсоном та Кемблем:

[Г. Слід привикать до справ громадських
[зраня] змалу.]
[Р. До справ, але не до тяжкої праці]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 9/1).

28 За Боже слово! й за громадську волю — дві сторінки з діалогом Річарда та Годвінсона про «Боже слово і громадську волю» Б. Якубський подавав як три редакції: «Першу й другу писано олівцем, третю — червоним чорнилом. Ґрунтовна різниця між 1 та 2 редакціями полягає в тім, що більшість слів Годвінсона передано Кемблеві і тим послаблено всю сцену суперечки двох світоглядів» (Якубський, с. XV). На нашу думку, авторка не послабила сцену, а зняла в цій суперечці відтінок агресивності: в устах Кембля репліки про повинність підкорятися «рішинцю» громади звучать суворо, але не злісно. Третя редакція — виправлене й дописане не лише червоним, а й чорним чорнилом — майже дослівно відповідає друкованому текстові. Олівцем був написаний та виправлений і фрагмент, який до тексту не увійшов:

Годв. За Боже слово!
Р. Що ж єсть Боже слово?
Чі літера, чі дух?

- Годв. І літера єдина [незмінна] в Слові
 У Господа не зміниться повік
 І марною не буде
- Р. [Але хто] [Буває] Проте часами
 в тім самім слові літеру шанують
 [Про літеру саму] [що літера в шанобі, дух в погорді]
 [Шанує літеру, а духа зневажає]
 Хто духом нехтують — як фарисеї
 Той зветься фарисей[ством]
- Годв. [Мастер Річард] [Ви, Річарде] До чого [ви говорите]
 ви сказали? [це все мені?]
 [Як смієте мене взивати фарисеєм]
- Р. Я не взивав, сами ви обізвались
 Sat sapienti
- Годв. (тремтячи від злості) Ти, Господи, все бачиш я корюся
 [смирююсь]
 [так як Давид Саулові коривсь]
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 10/2).

Саул — перший цар та засновник Об'єднаного Ізраїльського царства; Давид — його наступник, який довго змушений був служити цареві Саулові й терпіти його заздрість та підступи (Перша книга Самуїлова — 1Сам. 10, 16–31).

29 Фарисеї — спочатку релігійно-національна, а пізніше суспільно-політична течія в юдаїзмі. Слово походить з івриту, буквально означає «відокремлені». Фарисейство було однією з трьох давньоєврейських філософських шкіл; виникнення вчення відносять до часів пророка Ездри (близько VI ст. до н. е.). Фарисеї визнавали не тільки писаний закон Мойсея, а й «Закон усний», що об'єднував незліченні приписи й перекази, які нагромадилися від іудейських законовчителів; фарисеї часто ставили його вище за писаний на противагу садукееям, які визнавали тільки закон Мойсея. У Новому Завіті фарисеї показані як супротивники Ісуса з Назарета і часто як лицеміри (Мт. 23:25–26). Слово стало узагальненим позначенням людей, які критикують опонентів за найменші дрібниці, втрачаючи при цьому зв'язок зі змістом загалом. Вислів «книжники та фарисеї» зустрічається в Євангеліях багато разів. У Євангелії від Матвія є розділ «Горе лицемірам» (Мт. 23:13), де йдеться про них. Зустрічаються і три слова разом: книжники, фарисеї, садукееї. Книжники — це священники, які

тлумачили Старий Завіт і закони Мойсея, переносно — буквоїди і лицеміри. Фарисеї та садукеї — суспільно-релігійні групи в Іудеї, про які йшлося вище (існували приблизно із II ст. до н. е. — до II ст. н. е). Вони відрізнялися й політичною орієнтацією: садукеї підтримували римлян, фарисеї — ні. Неоднаково тлумачили окремі догми: фарисеї вірили у воскресіння з мертвих, садукеї заперечували його. Усі вони відзначалися крайнім фанатизмом та лицемірним дотриманням правил показного, зовнішнього благочестя. У переносному значенні усі три слова означають «дворушники, ханжі, лицеміри».

30 Я, мамо, не сказав ще: *теа сулра* — у репліках Едіти та Річарда в чорновому автографі закреслені останні рядки, залишено лише той, що був між ними:

Шановний [пастирю] вчителю, простіть його
<...>
[Він певне сам вже кається за них.]
Р. Я, мамо, не казав ще, *теа сулра*,
[А ти мені вже індульгенцій просиш!]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 11).

31 ...мені за необачність мого сина — у чорновому автографі скорочено й виправлено відповідь Годвінсона, деякі рядки у надрукований текст не увійшли:

[Годв] [Кембль] Годвінсон. Так, «родичі
за родичів невинно
Хай карі не несуть» сказав апостол.
Господь велів пр]
[Годв. Для вас я]
Годв. [шануючи осю поважну жінку,
що робить.]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 11).

32 Лукавий чоловік. *Мутив з громаду* — у чорновому автографі у цій репліці Годвінсона викреслено перший рядок, який показував, чому насправді змушений був утікати з Род-Айленду Ріверс:

Годв. [Того, що так пащикував на мене?]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 28).

33 Пробачте!.. докучаю... я б не сміла... — інші варіанти реплік Ріверсової жінки, Річарда та Годвінсона в чорновому автографі, які не увійшли до надрукованого тексту:

- Жінка. [Я тямлю, не]
Пробачте!.. [справді я вам докучаю...]
[я тямлю — кожному своя робота]
- Р. Що з вами сталось?
Не плачте, я готовий допомогти Вам,
Коли зумію
- Ж. Ох, лиха година!
Зосталась я сама з малими діточками.
- Р. Вдовиця ви?
- Ж. Ой, гірш ніж удовиця
(глянула на Годвінсона й обірвала фразу.)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 28).
<...>
Нехай дорослі кару відбувають,
Та чи ж маленькі немовлятка винні?
Пробачте, плутаю без толку... Чисто
Вже заморочилась від того лиха.
Та злидні тяжкі, осінь наступила,
А тут вогню нема де розпалити
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 12).
<...>
Се заходились ми ліпити з дітьми,
Та, горенько, не знаєм як і взятись,
Розляпали по хаті глину діти
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 12).

34 Господь її скарає, як Сапфіру / Ананієву жінку нечестиву — за новозавітним переказом, це трапилося в одній із першохристиянських общин: «А один чоловік, на ймення Ананій, із своєю дружиною Сапфірою, продав був маєтка, та й з відома дружини своєї присвоїв частину з заплати, а якусь там частину приніс та й поклав у ногах у апостолів». Апостол Петро питав окремо Ананія, а згодом Сапфіру про приховані гроші, але кожен із них твердив, що чоловік віддав усе. Апостол докорив їм, що вони сказали неправду не людям, а Богові. Обое впали мертвими після своєї брехні і тим викликали загальний страх (Дії святих апостолів — Дії 5:1–11).

35 ...не з добрости пішов їй помагати— у чорновому автографі закреслено два варіанти останнього рядка у репліці Годвінсона:

[А з гордощів]
[А щоб противитись громаді]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 13).

36 ...побожну матір нечестивим сином...— у чорновому автографі закреслено два наступні рядки:

[Молитись буду, щоб явив вам ласку]
[І не помстився за його зухвальство [нечестя]]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 14).

37 ...то чом же їх ліпий не можна— у чорновому автографі є фрагмент (написаний спочатку чорнилом і виправлений та доповнений олівцем, а потім ще кілька сторінок олівцем, із закресленнями і правками), який до надрукованого тексту не увійшов:

[Мою]
[Я не розсерд]
Він і мо[ю]го [фігуру...] портрета тут зліпив
(уриває засоромившись).

КЕМБЛЬ. От як, дочко?

Так ти вже на моделі перейшла?

Дж. Їй богу, татку, я того не знала,

Що він мене ліпив.

КЕМБЛЬ. [Ну, н] Так і повірю!

[А де ж він, той портрет]

Яка ж вона, ота твоя фігура.

Дж. (не піднімаючи очей показує на камін)

[Та се він тільки що почав робити]

він тільки що початий

КЕМБЛЬ (підходить і дивиться на статуетку Дженні)

Чі ба, в яку принцесу нарядив!

Іще б тут ображатись. Се вже, дочко,

Восковий комплімент, а не фігура.

Ну, ну! А я й не знав!

Дж. Та що ж [ти] «не знав»,

Хіба се що? Хіба се гріх?

К. А вже ж!

Один: не сотвори собі куміра,

- А другий: дівчини не зводь з ума,
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 14).
- А третій: не давайся на підмову.
Ся третя заповідь про тебе, Дженні.
- ХРИСТ. (тихо озивається)
Шановний батьку Джошуе, дозволь
Запевнити, що брат мій не такий,
Аби з ума дівчат невинних зводив,
[А Дженні нам усім неначе кривна,]
[Вона твоя дочка, сього вже досить]
Чи так, матусю?
- ЕДИТА. Правда, Хрістабель,
Ти добре кажеш. Брате Джошуе,
З тих трьох гріхів, що ти сказав, zostався
Один: «не сотвори собі куміра»,
Се гріх великий, більший, ніж два інших,
Але для правди треба те признати,
Що в інших мій нещасний син не винен.
- ДЖ. Мати Едіто, чим твій син нещасний?
ЕД. Тим, що в гріху живе.
ДЖ. Чого ж то гріх
[Хіба] [Чого ж]
[Чи] справді гріх робить портрет?
Але скажи се може справді гріх
Робить портрет?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 15).
- К. Ну, се не портрет.
Портрети, бач, мальовані бувають
Твій [він] ліплений [виліпив]. Се бридко перед Богом,
Вже нігде правди діти.
- ДЖ. Я гадала
Що тільки бог поганський, то кумір.
- К. Ні, сказано: «ні всякої подоби».
Се бридко перед богом. Добре, дочко,
Що ти спитала батьківської ради,
Бо іграшки ведуть до згуби часом.
[Він добрий хлопець, в ньому] есть і правда
[І щирість і одвага,] [Добрий] Так, без жартів
[А все таки ти, Дженні, пам'ятай,]
[Що] більше тих портретів я не хочу]

- Дж. (смутно) Та добре, татку.
- КЕМБЛЬ. [Я йому] А Річарду скажу, щоб він се знищив [Річарду],
Щоб не було сього!
- Дж. (мимохіть) Ох, татку!
- К. (суворо) Дженні!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 15).
Бо як довідаюсь про щось такого,
Ти знаєш, я часами не жартую;
Не подивлюсь на те, що одиначка.
- Дж. (до Хрістабель) Ну, і чого — він гримає на мене,
Що ж я зробила?
(ховається у Хріст. на грудях, плачучи.)
- Хр. (лагідно) Батьку Джошуе,
Прошу тебе, не гнівайся на Дженні,
[Вона ж у тебе дівчина покірна]
І вір, що є в сій хаті щирі друзі,
Прихильні завжди до твоєї доні,
Її в сій хаті [Дженні] гріх спіткати не може,
А тільки приязнь і порада щира.
Як Дженні часом може й необачна,
Так трошечки, то се ще молододі,
Вір, батьку Джошуе, і вибач їй.
(Гладить Дженні тихо по гладко причесаній голові, та схлипує по дитячому, де далі затихає.)
- К. Та я ще тільки осторогу дав,
А се дурне дівча мерщій у сльози,
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 16).
Ну, годі там. Сестро Едіто, знаєш,
Твоя дочка не дарма Хрістабель,
Її се імення до душі пристало.
- Хр. Ти завжди добрий, батьку Джошуе.
- КЕМБЛЬ. Що там, «добрий», правда завжди правда.
Куди ти, Дженні, нам додому час,
Я ще не їв від рана.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 16).

38 Кумір — сучасне «кумир» — слово означає те саме, що й «ідол»; первісно — предмет поклоніння поганському божеству. Інше значення слова, яке вказують сучасні словники, — «ста-туя». У переносному значенні — той, хто служить предметом

захоплення, поклоніння. У східнослов'янські мови слово прийшло із церковнослов'янської, про його походження лінгвісти сперечаються.

39 ...сказано, щоб не різьбив ніхто /і не ліпив «ніякої подоби»... — не сприймаючи традицій католицької церкви, пуритани послали на другу заповідь Закону Божого: «Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею» (Вихід — 2М. 20:4). Відкидаючи традицію розміщувати скульптурні та мальовані образи Ісуса Христа у храмах, виходили з того, що Господь «на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив...» (Буття — 1М. 1:27).

40 ...воно не то, щоб... ну, а все ж негоже... — у чорновому автографі закреслено рядки:

Чим иншим бавитись, [коли вже хіть],
бо й іграшки ведуть не раз до згуби
Та ти чого допитуєшся? [Може]
сам[а]й [робить] «фігурки» [вчилася ліпити?]
[заманулось]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. до ст. 34—1/17).

41 Гріх одчаю — у західному (латинському) християнстві ще в перші століття його розвитку склалося вчення про вісім гріхів, у переліку яких були гріхи відчаю та зневіри (лат. *tristitia* — печаль, відчай; *acedia* — зневіра). Вони суперечать Божій заповіді «молитися і не занепадати духом» (Лк. 18:1). Число «сім» для переліку гріхів увів папа Григорій I Великий (Gregorius Magnus, бл. 540–604) у трактаті «Тлумачення книги Іова, або Моральні тлумачення» («*Expositio in librum Iob sive Moralia*»), включивши їх у катехізис. В один гріх було об'єднано печаль, відчай і зневіру та додано заздрість, окремо виділено гординю, яку названо джерелом інших гріхів.

42 В потребі й жінка мусить все робити — у чорновому автографі викреслено рядки:

Коли війна в країні загориться
І не стає для краю оборонців
Між чоловіків, то й жінки повинні
До зброї взятись.
[Дж.] Кембль. Тут же не війна
І крайньої] В потребі <...>
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 17/1).

43 Ідіте з Богом — у чорновому автографі закреслено фрагмент у кінці сцени, коли Кембль із дочкою виходять:

Ед. і Хр. Йдіте з Богом!

Дженні (цілує Хр. в лице, Едіту в руку) (До Хр.)
Я ввечері прийду з тобою шити,
Сестричко Христабель

Хр. Приходь, сестричко Дженні.

Дженні (до К.) Можна, татку?

К. Чому ж, аби ти тільки шанувалась
А тут господа чесна й люде добрі.
(К. і Дж. виходять.)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 17).

44 І не вона одна... таких є безліч — у чорновому автографі після цього рядка закреслено фрагмент:

Зустрів я тут
Оту стару, що син їй вмер на морі,
Се йшла по воду в ліс за цілу милю.
Кажу: «Бабусю, кружно вам, чому
Не йдете на простець». — Нема дороги,
Відказує, [та так сама] — просила я громаду,
Щоб хоч стежинку просту прорубали
Від хати до потока, так зайнята
Громада вся новим будинком»... От як!
І безліч є таких...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 18/2).

45 Я досі знав лиш бідність артистичну... — у чорновому автографі закреслено кілька фрагментів у цьому монолозі:

...[нерозб.] ті розкішні палати
І гарне вбожество скульпторських студій,
[Ба не життя ощадне в нашій хаті]
[Ощадно жити звик і не рос]
Знав я ощадність і сувору працю
Я досі знав лиш бідність артистичну,
[У Лондоні оселя наша]
Та наші лондонські ощадні недостатки.
Та се життя ощадне в нашій хаті
Хоч скромне та не в злиднях, там не знав я

[Знав я ощадність і сувору працю,]
Що значить неприкрашена нужда.
Там я не бачив [голоду гримаси]
Та я не знав голодної гримаси
Страшнішої лиця Лаокоона
Не чув [його] спотвореного крику, не бачив
не чув і я не дбав. Матусю,
[мені здається] мій спокій гріхом
хіба не гріх така страшна байдужість
Тривогу голодної душі не знав
І я [не] жив серед краси [й високих мрій] і мрій
[І не дивився на людську недолю]
Все вище, вище й вище я здіймався
<...>

[І бувало часто]
[На корабельному помості всі збір]
Як згадую, як пливучи по морю,
Коли що вечор під зірчастим небом,
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 18/2).
Я досі знав лиш бідність артистичну,
[Твою] ощадність бачив, працю невсипущу,
Та працю батькову простоту
[я не знав голодної гримаси]
корчів голоду я ще не бачив, [ні]
[вони] не чув його спотвореного крику, —
Не чув, не бачив і не дбав! Матусю,
хіба не гріх така страшна байдужість?
Але я жив серед краси і мрій.
Все вище, вище й вище я здіймався
на крилах мрій — тепер упав [до долу] на землю
<...>

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. до 42 ст. 2 (обірваній)).
Збиралась на помості корабельнім
Громада наша, мов одна родина,
І там при світлі вічного багаття,
Що сам Господь [під] на небі розпалив,
Співала гімна і величний спів той
Змагався з гомоном могутнім океану
І линув геть [під ті] аж під високі зорі.
[як голос сильної громадської] душі

[Той] Здавався голосом громадської душі
 Пройнятої вогнем святого діла,
 Одвагою, надією лунав [він]
 Братерською великою любов'ю,
 готовою на жертви [і на муки.] [й боротьбу]
 Готовою на боротьбу і жертви
 [І марив я тоді, як в новім краю
 Нове краси багатство розпалю я.]
 При ясних зорях постаті співців
 [Мов] [статуї] [чорні бронзові фігури виступали]
 Були мов з бронзи чорної одлиті
 І стілько в них було [величної краси] краси нової,
 Нової, ще не знаної для мене.
 Не знаної в тім світі італьянським,
 [Невиданої в світі]
 Де я учився альфabetу хисту.
 І марив я тоді, що в сій громаді
 Серед нового краю розпалю я
 Одвічної краси нове багаття,
 О, то були такі палки мрії,
 як би ти знала...
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 43(19)/3).

Лаокоон — троянський жрець бога Аполлона, який застерігав співгромадян, щоб не вводили до Трої дерев'яного коня, спорудженого й залишеного греками перед стінами міста. За Вергілієм, Лаокоонові належить вислів «Timeo Danaos et dona ferentes» — «Данайців боюсь із дарами прибулих» («Енеїда», пер. з лат. М. Білика). Оскільки боги вирішили знищити Трою, то послали з моря двох величезних зміїв, які задушили Лаокоона та двох його синів, коли вони склали жертву на березі. Троянці сприйняли це як помсту богів Лаокоонові за недовіру і ввели коня до міста. Загибель Лаокоона та його синів відтворює антична скульптура Агесандра, Полідора й Атенодора (І ст. до н. е.), копія якої є у Ватиканському музеї. Німецький просвітитель Готгольд Ефраїм Лессінг у трактаті «Лаокоон» (1766) на основі аналізу цієї скульптури міркував про можливості образотворчого мистецтва, оскільки вираз обличчя статуї передає стан людини, яка гине у страшних муках. І. Франко порівнював із Лаокооном пригноблений народ («Не люди наші вороги»).

46 ...замість мрій тут потребують хліба! / І я за се в них камінем не кину... — фразеологізм «кинути у когось камінь» означає засуджувати чи звинувачувати когось, ставитися з погордою чи презирством. Вираз походить зі Старого Завіту (Книга пророка Єзекіїля) від «побивати камінням» у значенні «жорстоко карати» (Єз. 6:40) та з Євангелія (Ів. 8:7). Однак у рядках Лесі Українки є ще й смисл євангельського виразу «камінь замість хліба» — у переносному сенсі означає крайню межу черствості, бездушності: «Чи ж то серед вас є людина, що подасть своєму синові каменя, коли хліба проситиме він?» (Мт. 7:9)

47 Не проклинай — у чорновому автографі викреслені рядки:

Так, звабила мене, [та] але не жінка,
А та нужда, що я у неї бачив.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 20/4).

48 А тута Кембль... — розмова Річарда з Крістабель редагувалася кілька разів. У надрукованому тексті немає того, що стосується особистих стосунків. У чорновому автографі є дві редакції тексту (частина написана виразніше, між рядками):

[А знаєш, Кембль] [тебе тут боронив] за тебе тут
змагався [як ти пішов] [із Годвінсоном]
За тебе Кембль
Змагався тута з Годвінсоном.

Р. Справді?

Хр. [І хвалив] Хвалив за [щирість] добрість та одвагу.

Р. Він добрий чоловік. [Його слова]

Хр. А потім Дженні

Тебе вже перед батьком боронила.

Р. (встає з місця) Мене?

Хр. Тебе. Та так, що аж до сліз.

Р. Як, Беллочко?

Хр. На Дженні батько гримав,
За те, що ти зліпив фігурку

Хр. Гнівився тільки

За те, що ти зліпив фігурку з Дженні.

[Р. О, бідна дівчина! Який я, справді!

[Був необачний] Так необачно виставив фігурку!]

[Чому я не сховав ту статуетку?]

[Хоч, правда, і не похвалив за те]

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 21/5).

- Р. Він квакер, деж йому любить скульптуру.
 [Хр. Вона не тільки плакала від того,]
 [Що батько гримав, скільки з того жалю,]
 А в Дженні сльози в очах забреніли,
 Як батько нахвалявся тобі сказати,
 Щоб ти фігурку знищив.
- Р. (з раптовим запалом) Я не знищу!
 Сього ніхто не може наказати!
 (лагідніше) То Дженні, кажеш, плакала? Біднятко!
 [Тут льються сльози за мою скульптуру,]
 [Мій хист очам невинним дорогий]
 [Тут навіть сльози льються за скульптуру,]
 [А я й не знав. Гадав, що [байдуже усім про неї]
 тут нема
 Прихильників для неї.
- ДЕВІ (ображено) Як же, дядьку?
 А я? —
- Р. (потріпує його ласкаво по плечі)
 Ну, ти! Ти ж сам, нівроку, скульптор.
 (Деві радо всміхається.)
 О, мріє люба, [в тебе знов] ти крилата знову!
 (...чогось шукати навколо в пів голоса, про себе,
 говорячи)
 Де я її поставив, не знахожу.
 Чі хто забрав?
- Хр. Що, братіку, шукаєш?
- Р. Та тут була... одна моя робота.
- Хр. (здіймає з землі фіг. Годв.) Ся, може?
- ДЕВІ Ай, що ви зробили з неї!
 (Плачучи, вибігає в ванкір)]
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 48).

Квакери (від англ. quake — трясись, тремтіти) — заснований ремісником Джорджем Фоксом (1624–1691) у період англійської революції рух у середовищі радикальних пуритан. Вони заперечували будь-які форми зовнішнього вираження релігійності.

⁴⁹ Боже! Джонатан — у чорновому автографі викреслено фрагмент, де Дженні приводить Джонатана у дім Річарда:

ДЖЕННІ (стає на порозі)
 Добридень ще раз! [Привела] Я веду вам гостя,
 На дворі там обтрушує плаща.

Ніяк не міг знайти до вас дороги,
то вже татусь мене послав провести.

Хр. Який би ж се був гість? Заходь, сестричко.

[Дж. Ні, татко наказав, щоб я верталась.]

[(Швиденько вклоняється і зникає.)]

(Хтось стукає у двері.)

Р. Либонь по мене? (встає)

Хр. (одчиняє і виглядає за двері)

[А деж наш гість?] [Мій] Боже! Джонатан!

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 22).

50 ...а я зневірився в старому світі — Старий світ — частини земної суші, відомі європейцям до XV ст., тобто Європа, Азія, Африка та навколишні острови. Новий світ — частина суші окрім Євразії та Африки, тобто перш за все Америка та Австралія, які були відкриті європейцями в епоху «великих подорожей», починаючи з експедицій Христофора Колумба. Назву «Новий світ» (лат. *Mundus Novus*) уперше вжив флорентійський картограф Америго Веспуччі у листі, якого він написав своєму другові і колишньому покровителю Лоренцо ді П'єро Франческо Медічі навесні 1503 р. Лист Веспуччі є першим чітким формулюванням гіпотези, що землі, відкриті європейськими мореплавцями на заході, не є берегами Азії, як тоді думав Х. Колумб, а радше цілком іншим континентом. Після відкриття Австралії та островів Океанії термін «Новий світ» поширився і на них.

51 ...для чого в край новий / Ізраєля виводив Бог з Єгипту, — / инакше б той народ не став обранцем... — друга книга Старого Завіту із «П'ятикнижжя Мойсеевого» — книга «Вихід» — розповідає про поневолення євреїв (ізраїльтян) у Єгипті, їхній масовий Вихід (звільнення, яке сталося з волі й милості Бога) з Єгипту під проводом їхнього лідера — пророка Мойсея, зустріч із Богом біля гори Синай (Хорив), укладання заповіту між Богом і народом Ізраїлю, а також про поневір'яння євреїв до початку завоювання Ханаану — Землі Обітованої. Поняття «обраний народ» має різне тлумачення. У книгах єврейської Біблії (Танах; у християн — Старий Завіт) «Богом обраний народ» — дванадцять племен Ізраїлю. У християн єврейський народ прийнято називати обраним, оскільки з нього вийшов Месія — Спаситель світу. Народ Ізраїлю володіє Словом Божим або Законом Божим у вигляді Тори, яку Бог дав Мойсееві. Юдеї та християни («Духовний Ізраїль») вважають

себе «обраними», бо покликані до точно визначеного завдання, що його обраний має виконати, згідно з Божою волею і за Божим задумом.

52 Простив я/не менше їй, аніж Христос блудниці— Христос і грішниця («Хто без гріха?»)— епізод новозавітної розповіді в Євангелії від Івана (Ів. 8:2–11). Ісус Христос не осудив грішницю, яку схопили книжники і фарисеї та хотіли побити камінням за перелюб. Ісус захистив її, сказавши до них: «Хто з вас без гріха, — нехай перший на неї той каменем кине!» Почувши це, фарисеї і книжники облишили жінку.

53 Але зате правдиво— у чорновому автографі закреслено рядки:

[Ну, скажи,
чи ти ж не тим Венецію покинув,
що міг затхнутись у її роспусті,
якби пожив] там довше]
[Адже ми] Я боявся
<...> [Я тямив,
Що я там міг би зледащить]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 23).

54 ...від жінки Потіфара— за біблійним переказом (Буття— ІМ. 39), дружина єгипетського воєначальника Потіфара намагалася спокусити Йосипа Прекрасного, а коли їй це не вдалося, звела на нього наклеп, ніби він хотів її зґвалтувати. Вислів «жінка Потіфара» вживається як характеристика розпусної та підступної жінки.

55 ...обох нас кликали додому— у чорновому автографі викреслено рядки:

Ні, [ми] ти й без того виїхати зважив,
Я добре пам'ятаю, та чомусь
Не хтів казати, з якої то причини.
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 23).

56 Дож (італ. doge, від лат. dux— «вождь, проводир»; того ж кореня слова «дукс», «дукат», «дука», «дуче») — титул і посада виборного глави Венеційської республіки (італ. Doge di Venezia) у VIII–XVIII ст. Дожі обиралися з найбагатших та найвпливовіших сімей Венеції. Титул скасований Наполеоном у 1797 р. У різний час цей титул мали також очільники держави в інших італійських морських республіках— Генуезькій та Амальфійській.

57 Меценат — багатий покровитель наук і мистецтв, особа, що безкорисливо надає матеріальну допомогу розвитку культури, освіти та будь-яким іншим аспектам гуманітарної сфери. Слово походить від прізвища римського багатія Мецената (лат. Maecenatis, I ст. до н. е.), сподвижника імператора Октавіана Августа, котрий уславився покровительством поетам і художникам. Про меценатські палаци у Венеції Річард говорить не випадково. Місто побудоване на ста сімнадцяти островах Венеційської лагуни в Адріатичному морі, воно особливе тим, що стоїть «на воді», пронизане каналами. Уздовж каналів і вузьких кривих вулиць розміщені багато декоровані храми, палаци та інші споруди, які є унікальними пам'ятками світової архітектури. Місто і лагуна внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

58 ...у наших гороскопі інші зорі — у чорновому автографі у монологі Річарда закреслено рядки:

Чи то ж даремне ми перемогли
і море й горе та знайшли дорогу
до нашого Нового Ханаану?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 24).

59 Тут між людьми ростуть лихі терни — терен — одна з так званих біблійних рослин, тобто згадувана у Святому Письмі. В українській мові назва колючого чагарника — терен — часто вживається у переносному значенні: «порости терном» — стати недоступним або втратити надію на повернення до чогось; «шлях, устелений терном» — важка, стражденна життєва дорога; «терновий вінець» — символ Христових мук і т. п. Терен — двозначний символ: з одного боку, символізує важкі життєві випробування (вислів «через терни — до зірок»), а також страждання і муки (вислів «терновий вінок»); з іншого боку, позначає войовничу здичавілу силу, бо терновий чагарник не лише утворює густі хащі, а й робить місце, де він росте, необжитим, запустілим — «пущею». Вважається, що терен має магічну силу: проколотий терновим (або осиковим) кілком упир чи якийсь інший представник нечисті втрачає свою здатність чинити зло. Назва рослини «терен» містить і романтичний підтекст: вживається в українських піснях, позначаючи жіночу вроду, кохання тощо. У різномовних перекладах Святого Письма мається на увазі не обов'язково та сама рослина, яку українці зовуть терном, а здебільшого йдеться про «тернину» у значенні «дика рослина», «колюча

рослина», «шипи» та ін. (див.: Буття—ІМ. 3:18; Вихід—2М. 3:2; Євангеліє від Матвія—Мт. 27:29 тощо).

60 ...ти тут набрався сили Голіата... — Голіят (у пер. І. Огієнка) або Голіят (у пер. І. Хоменка), у масовому вжитку також Голіаф (за російськими перекладами) — могутній філістимлянський воїн у старозавітній розповіді. Молодий Давид, майбутній цар Юдеї та Ізраїлю, переміг Голіята в поєдинку за допомогою праці, а потім відрубав його голову. Перемогою Давида над Голіятом почався наступ ізраїльських та юдейських військ, які вигнали зі своєї землі філістимлян (Перша книга Самуїлова — ІСам. 17). Переносно ім'я означає людину надзвичайної фізичної сили.

61 ...тільки краще опоряджена — у чорновому автографі інакшим було перше речення ремарки, у ній є закреслення; у надрукованому тексті змінено опис-портрет дівчини-індіанки:

Та сама хата, що і в першій дії, тільки порядніше вбрана.
<...> По стінах [полиці, на них інструменти] знаряддя. [На [полицях] половині полиць теж скульптура, на половині] <...> [Посеред хати велика статуя жінки, [коло] над нею власне працює Річард.] <...> ...дівчина, [дикарка, ледве одягнена, як одягаються америк. дикарки, стоїть в тій самій позі, що і статуя,] індіанка в своєму дикарському убранні.
<...> (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 1/3).

62 Індіанці — загальна назва корінного населення Америки (за винятком ескімосів та алеутів), яку їм дав мореплавець Х. Колумб, оскільки вважав, що відкритий ним континент — це Індія.

63 (Показує на мигах, що руками не можна махати, і сам сміється) — у чорновому автографі після цієї ремарки викреслено репліку Річарда:

[Ну, що за гарне дике дитинятко.
От чисто Бог послав мені модель]
([Чутно,] стукають у двері)
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 66).

64 Ні, /я не цураюся — у чорновому автографі викреслено:

Я не цураюся, [а так, немає часу]
[Р. Та хто б там мав його, той час! Ну, от що:]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 66).

65 Джонатан миттю обертається плечима до Річарда і дівчини — у чорновому автографі була інакша ремарка:

(Одслоняє дівч. Джонатан, глянувши на неї з мішаним виразом подиву і відрази, одвернувся і сів коло стола, плечима до Р. і дівч.)

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 73 2/4).

66 Ой білі квіти на лілеї... — у чорновому автографі у третьому рядку пісні є виправлення:

Лети [до милої моєї,] [в сріблясті емпіреї]

Душе моя!

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 73 2/4).

Повністю текст «пісні флорентинської» (12 рядків), яку наспівує Річард, у чорновому автографі написано на вільному місці (під горизонтальною рисою) аркуша зі фрагментом, що у надрукований текст не увійшов:

Я не стерпів такої злої кари,
Хоч вартий був її. [за те] [за ту покару] [Карріка]
Схопив я кия
В одного радника і [миттю повалив] так торохнув
Своїх бридких потвор, аж загреміли
І в дрібязок розбились. [Сторопіли] остовпіли
Шановні радці. Я ж [собі] подався геть,
Не мовлячи ні слова. З того часу
Пропала [на] до кінця між нами згода.

Пісня флор.

Ой білі квіти на лілеї,

Се ти і я!

Лети до милої моєї,

Душе моя!

Блакитні квітоськи дзвіночки,

Се ти і я!

Кому се ти плетеш віночки,

красо моя?

Червоні квіти на гранаті,

Се ти і я!

[Засвітить] Коли ж засвітить в мене в хаті
Зоря моя?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. до ст. 81 (4))
(із додаткових аркушів).

Б. Якубський вважав, що «Л. Українка написала цю пісню, стилізуючи її під відомі їй народні флорентинські пісні» (Якубський, с. СХХVI). Мих. Москаленко у «Нарисах з історії українського перекладу» (журн. «Всесвіт», 2006, №7–8) назвав її переспівом народної італійської пісні. М. Стріха пише у передмові до тому перекладів у цьому виданні, що це ще один переклад з італійської мови, які зробила Лесі Українка. Джерело перекладеного тексту ніхто з дослідників не вказував.

67 ...що ти вернись до праці — у чорновому автографі викреслено варіант кількох реплік:

- Р. Ну, слава Богу! [Я було зібрався
Поставить над тобою хрест камінний
І написати: Ніс jacet Jonatan.¹
- Дж. Не смійс[я]ь, [брате] Річарде, сміх твій не до речі.
- Р. Ну, вибачай, се жарт.] Я справді радий,
що ти вернись до праці.
- Дж. Я вернись,
Та з иншим серцем, з иншою душею,
[Тяжке вагання дух мій обновило.]
Я став найменшим з цілої громади
І дав на службу Господу свій хист.
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 69) (із додаткових аркушів).

68 Блакитні квітоньки-дзвіночки... — у чорновому автографі три рядки пісні закреслено олівцем та зверху написано рядки третьої строфи, яка до надрукованого тексту не увійшла; їх теж закреслено:

[Блакитні квітоньки дзвіночки,] [Червоні квіти на гранаті]
Побачив я!
[Кому се ти плетеш віночки,] [Чи знов засвітить в мене в хаті]
[Красо моя?] [Зоря моя]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 74).

¹ Тут лежить Джонатан (лат.).

69 Пісню флорентинську — далі в чорновому автографі було викреслено або пропущено рядки:

[Чогось вона мені не йде з ума.]
Люблю я сі stornelli італьянські,
Щасливий час нагаду[ють]є вон[и]а
Нагаду[ють]є, а може і віщу[ють]є...
«Червоні квіти на гранаті!»
<...>

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 70) (із додаткових аркушів).

70 ...не відступав би від роботи — у чорнових автографах викреслено наступний фрагмент:

[Стояв би за роб] не відступав би від роботи. [Справді,
Я [иншу всю роботу] всяку працю залишив
Гончарство і малярство в кут закинув,
Нехай лежить. З остатнього стягнуся
І виллю статую свою хоч з бронзи.]

Дж. А як не стане хліба?

Р. Ну, щож дарма, то буду [камін] гризти глину їсти

Дж. А мати, а сестра?

Р. Вони працюють

На себе кожна, врешті я ж роблю] Щож, я роблю

На їх весь тиждень, а собі в неділю,

Се лиш тепер я маю довге свято,

Та в будень ніколи, перебивають

Боюсь [коли б дівчатко не] щоб не втекло дівча.

А гарне, правда?]

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 71/3) (із додаткових аркушів).

Дж. Справді,

Ти вже й неділю шанувать забув.

Р. Та шкода, бач, перебивати строю,

І страшно, щоб дівчатко не втекло.

Дж. [Се ж молода] А [твоя] Джо[анна]єнні Кембль?

Р. [Чого ти так допитуєшся пильно?]

[До чого Дженні Кембль?]

А що ж мені та

Ти б може хтів одбити од мене Дженні?

Дж. Я думав, нареченна

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 3/5).

- Р. [То не думай] Звідки думка?
[Здавалось,] Казали — ти до неї залицявся
- Р. Коли? Та схаменись!
- [Р. Ким? Та схаменись!]
- Дж. [Мені казали] Так люде кажуть.
- Р. [До чого Дженні Кембль?]
- Р. Я тільки хотів зробити з неї бюста,
Та бюст розсипавсь, а модель забрано
Поважні оборонці благочестя. (В 2 акт — Л. У.)
- Дж. Ну, знаєш, якби я завів у себе
[Такі моделі, то моя Рагель
Того б не потерпіла зроду з віку
І мала б рацію.] <...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 76).

71 ...що за хороше дике дитинятко — у чорновому автографі викреслено наступний фрагмент:

- Се чисто Бог мені послав модель
[В пустині сій]
- Дж. Де ти її узяв?
- Р. Та де ж? у лісі! Я собі частенько
Блукаю по вігвамах і шукаю,
Чі не знайду якої дичини
На жертву Аполлонові та музам.
[Так] [М] [Apollini et musis]
Мовляв маестро мій: Apollini et musis.
- Дж. І нащо то майстрі попривикали
До гурторки поганської?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 70) (із додаткових аркушів).

72 ...сказать до правді, я не сподівався... — у чорновому автографі, починаючи із цієї репліки, фрагмент кілька разів перероблено; значна частина написаного на різних аркушах не увійшла до надрукованого тексту. Перша редакція:

- Дж. Слухай [лиш] но, Річарде,
Сказать по правді, я [тобі дивуюсь] не сподівався
[Тож ти заручений, коли не помиляюсь.]
- [Р. Заручений, не помилився ти]
- Р. Заручений? Не думав заручитись! (спів.)
<...> (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 3/5).

Дж. Чі молода твоя про тее знає,
[Що ти сю дику дівчину тут держиш?]
Р. Та [може й] певне знає, я про се не думав.]
[А що ж Джоанні ти]
<...> (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 76).

Друга редакція:

Так, я заручений, і [хутко] [може] [певне] одружусь
[Тебе просити буду на весілля] (співає)
<...>

Дж. Се ж молода твоя Джоанна Кембль,
[Шановного пресвітера дочка]
Р. [Та вже ж!]
Вона скульптурою цікавиться не дуже,
Не звикла ще.
Дж. Навряд чі [молодій] місс Джоанні
[Твоїй] Подобатись такі моделі можуть
Р. Я, братіку, ні в кого не питаюсь,
Які мені моделі вибірають,
А молоду свою послухав би у всьому,
Та не в скульптурі. Тут один я пан.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 76).

⁷³ Доволі вже того «плачу, й ридання, /і стогону, і скреготу зубів» — джерело цитати — Євангеліє від Матвія (Мт. 8:12).

⁷⁴ ...спочатку нічого не говорить... — у чорновому автографі після першого речення ремарки викреслено репліку:

[Р. В нас очі не однакові, я бачу]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 78).

⁷⁵ ...се для зібраннів молитовних свічник / замовила громада — варіанти реплік у чорновому автографі (закреслені й ті, які до надрукованого тексту не увійшли):

Дж. Ні, тут не богословіє, тут инше [а хтів я]
[Щоб ти мені, як майстер, тут порадив]
Р. Та щож тут майструвать?
Дж. Та годі жартів!
А ні, то я піду... (встає)
Р. Який ти, Джонатане!
Аджеж я чув слова далеко гірші
Сьогодні тут від тебе [і] й не [гнівавсь] образивсь]

- Дж. (знов сідає) Се, бачиш, до нової церкви треба нового свічника. Так от мені громада [зробить його] Зробити наказала.
- Р. [То громада
Наказує тобі? [Наказує, не проси]
- Дж. А вже ж, громада
Великий чоловік, а громадянин
Служить повинен їй. І ти ж їй служиш.
[Коритись їй повинен щирим серцем.]
Хіба ж і ти не служиш?
- Р. Певно, ні!
Я не служу [Я їй] даю щоденну працю]
[хоч і роб] [роботу чорну]
[За чорний хліб]
За хліб насущний. Ставлю коміни,
Ліплю горшки, [мурую] будую підмурівки,
Мурую склепи. От моя робота.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 79/4) (із додаткових аркушів).
- Дж. Хіба ж не служба се?
- Р. А звісно, ні!
[Роблю по згоді, а не по наказу]
Наймаю тільки руки, а не душу,
Служу я тільки хистові й красі,
А більш нікому. Як артист, я вільний.
- Дж. [Ну] Та ти ще в школі діспутами вславивсь,
Тебе не переважиш. — Ну, так от що:
Оце ж я маю свічника робити.
Робота ся для церкви. Я гадаю,
Що може тут погодитись артист
Із християнином. Громада наказала,
Щоб світача зробить на той взірець,
Що тут у Біблії описаний в Исході.
От слухай текст: <...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 80) (із додаткових аркушів).

Опис свічника у чорновому автографі виправлено кілька разів і значну частину скорочено:

[Бо одже сказано] Тут сказано: «Три чаші, як оріхи».
[А далі так виходить, мов їх шість,
А потім знов говориться: чотири!

Отак же й з кругами: чи то їх тільки два?
І деж те все зроб]
Раз пишеться [у] все на єдиній віті.
То знов: сім віт, на кожній — круг і лист.
[Не розберу ніяк]
[Сім світачів, [а що ж таке ті чаші]
навіщо тут ті чаші?]
А [далі] там то шість, то сім, то знов чотирі.
Отак же й з кругами і з листям теж.
Де [власне] саме там огонь горіти має?
Ось, прочитай лиш [сам] ти
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 80) (із додаткових аркушів).

Одна деталь у цій репліці Джонатана показує, що в авторському задумі персонажі були пов'язані не лише обставинами (разом навчалися в Італії), а й певними стосунками суперництва у хистові (Джонатан визнає, що Річард переважив його талантом):

[Не розберу!] [Порадь мене, Річарде,] Ти може розбереш
Ти завжди [кращий був мистець, ніж я] був таки мудріш від мене]
Ось прочитай лиш [сам].
Р. (читає про себе, далі одсуває книгу) Я тобі поражу:
Закрий ти сюю книгу і ніколи
На сьому тексті більш не розгортай,
Коли бажаєш ти зостатися артистом.
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 81/5) (із додаткових аркушів).

⁷⁶ «Різьблений маєш ти зробити свічник, / стебло його, і чаші, й круги, й листя / у нього мають бути...» — джерело цитати — біблійна книга Вихід із «П'ятикнижжя Мойсеевого» (2М 25:31). Біблійні тексти перекладала українською сама Леся Українка.

⁷⁷ ...либонь, ще й менше — у надрукований текст не увійшов фрагмент, де Річард докладніше розповідав Джонатанові про свій досвід виконання замовлень для пуританської громади:

<...> Раз вони хотіли,
Щоб я зробив [до ратуші покрасу] на радний дім покраси.
Я згодився — «дай послужу громаді!» —

Хотів зробити їм кар'яїди, —
 Руками замахали: — «[То] Гріх, поганьство!»
 Пристали якось на декоративні
 Фігури лицарів. Зробив моделі,
 [І кличу радників] Показую. Як глянули, жажнулись:
 «Тут видко тіло! знада! одягти
 І дати пристойніші постави!» Добре ж,
 Я взяв, моделям витяг руки вздовж,
 [Самих] Правцем поставив, [повбїрав] тіло вдяг
 по вуха,
 Обличчя заборолами закрив
 І кличу радників. [Поважно] Вони поважно
 Оглянули й рекли: «Отак [до діла!] гаразд»
 Порвало се мене, схопив я кия
 І брязнув [так] ідолів, аж загули
 І в порох розлетілись. Остовпіли
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 92=81)
 Шановні радці. Я ж подався геть,
 Не мовлячи ні слова. З того часу
 Пропала до кінця між нами згода.
 <...>
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 6/8).

Очевидно, епізод переписувався кілька разів, оскільки в чорнових рукописах є ще один варіант із ранніх редакцій, де з Річардом розмовляє персонаж без імені — Скульптор. Виділені слова написано зверху над незакресленими попередніми:

- В Меріл[енді].
- Скульпт. (радиться про «свіщник», мучиться над буквальною виконанням тексту з Біблії)
- Р. Товаришу! Моя вам рада щира:
 Закрийте ви сю книгу і ніколи
 На сьому тексті більш не розгортайте,
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 81(1)/10)
 (із додаткових аркушів).
 Коли ви хочете зостатися артистом.
- Ск. Я хочу християнином зостатись
 Ні, не зостатись, але статись. Досі
 Я був язичником **поганином**.
- Р. Ну, якщо так

- То я зостануся язичником **поганином** до віку,
Хоч би мене сім раз на [рік] день хрестили,
- Ск. Ви б краще **майстре** так не жартували,
Бо се не жарт, згубити душу легко
А виратувать тяжко.
- Р. Хай там гине!
Хай гине все, аби не гинув хист!
- Ск. Ой, бійтеся гріха!
- Р. Так я й боюся.
Я [тут] раз було вчинив великий гріх
Але спокутував
- Ск. Який же гріх?
- Р. Я сотворив куміри... <...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. до с. 81(2))
(із додаткових аркушів).

Далі текст розповіді Річарда майже не відрізняється від показаного вище (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 92=81). Прикметна деталь: «радці» не прийняли замовлення, виконане Річардом, бо статуї каріатид та атлантів сприйняли як:

«Поганьство богомерзке!» Що робити?
Хтїв статуї [величніш] зробить [величних англичан]
людей слаутніх
[Поставити на спогад і на подив]
І тут ми не зішлись: [один католик] бо той папіст
Той нечестивець, той співець соблазну,
Всі вийшли грішники, кого я хтїв робить,
Кого ж вони хотіли, той для мене
Здавався не вартим глини. От нарешті
Зійшлись ми просто [якось] на декоративних
Фігурах лицарів. Зробив моделі
І запросив я радників своїх,
Щоб подивились. Глянули й жажнулись:
«Фігури ваші вбрані, мов не вбрані,
Соблазн і сором! [Кра] Більше одягти
І дать пристойніші постави». Сором
Признатися, я [ще раз покорився] [хтїв утяти жарт]
[на сміл] [зрадив хисту] [кумірові громаді] ще раз
покорився
І ще [раз] не догодив. Тоді я тим моделям

Взяв, витяг руки й поспускав до долу,
[А голови поставив їм правцем]
А тіло [все] й голову правцем поставив
Одяг по самі вуха, щей бахмато,
[Забрала] Обличчя заборолами закрив.
І кличу радників, а сам гадаю:
«Нву, буде буча[!] за таку наругу.»
І що ж гадає[те]ш? Радники шановні
Поважно обійшли [болванів тих навколо] тих ідолів
навколо
І вирекли: «Отак до діла буде!»
Дивлюсь я — чи не жарт? Так деж там, ні!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. до ст. 81(3)).

Не увійшов у надрукований текст епізод, долучений до розмови Річарда зі Джонатаном, коли з'являвся один із місцевих замовників — містер Гопкінс (на різних сторінках чорнового рукопису він позначений як Г. або Ч. — Чоловік). Фрагмент має дві дуже близькі редакції на різних аркушах, які писалися, можливо, у різний час. Перша редакція:

(Двері одчиняються, ввіходить чоловік в небагатому чорному пуританському вбранні, дуже розсержений, ледве гамує себе, не вітаючись і не зважаючи на Дж., підходить просто до Річ.)

[Чол.] Гопкінс. Слухайте лиш, майстре,

Чи я на сміх вам здався?

Р. Що там сталось?

[Що ж вам,] [Містер Гопкінс!]

Чого ви так притьмом?

[Шановний містер Гопкінсе? Чого ви]

Так беретесь притьмом до мене?

Чол. (До Дж.) [Гляньте!] Дивітеся! [На Бога] Скажіте з ласки!

Він ще й дивується! А ви забули піч?

Р. Піч?.. Ах, піч... пригадую...

[Чол.] Г. Іщеб не пригадати!

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 85/7).

Се добре сказано! Адже ще вчора
прийти ви [мали] [Так?] обіцяли?

- Р. Та вгамуйтеся,
Направлю піч.
- Г. Коли?
- Р. Як буде час.
- Г. Ні, далєбі, ви берете на глузди!
У мене піч [готова] завалиться затого,
Не счуємось, як і зїма на дворї,
А він мені: «як буде час», — то майстер!
Чекай на нього, поки з ласки прийде!
Тепер повинні стати на роботу,
Бо порядились.
- Р. Я тепер не можу.
- Г. Чому?
- Р. Маю вдома діло.
- Г. Оттакої!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 978/10)
Своє лежить, чуже біжить...
Робота хатня може почекати.
- Р. Не завждї!
- Ч. [Чі не се ота робота?]
Та що ж там за робота, чі не ся?
- Р. А хоч би й се?
- Ч. Комедия! Ну, майстре,
мені нема[є] [часу] охоти тут базікать.
Кажіть одразу, прийдете сьогондя
Піч мурувати?
- Р. Не прийду, аж поки
Оцю роботу хатню не скінчу.
- Ч. Чі ви жартуете?
- Р. Ні.
- Ч. Ну, то знайте,
Що иншого десь муляра знайду.
- Р. Се ваша воля.
- Ч. Прощавайте!
- Р. З Богом!
(Чол. виходить, грюкнувши дверима.)
- Д. Ну, ти не забагатієш, як будеш
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 98)
Отак людей від себе відправляти.

- Р. Скажи на ласку, я хіба продався,
Що мушу кидат[и]ь [усе] статую й летіти
Якомусь дурню мурувати піч?
Не діжде він!
- Д. Я як не стане хліба?
- Р. То буду глину їсти!
- Д. А родина?
- Р. За неї не турбуйсь, я не жебрак.
- Д. Але ж ти напитаєш ворогів
Таким обходінням.
- Р. Та дай же спокій!
Хіба не має іншої розмови?
- Дж. [А] Та я, бач, власне хтів тобі казати...
(Деві входить.) <...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 9/11).

Друга редакція фрагмента цієї розмови:

- Що мушу кидать статую й летіти
Якомусь дурню мурувати піч?
[Я раз сказав, що поки не скінчу,
То не піду] Не діжде він!
- Д. Я як не стане хліба?
- Р. То буду глину їсти!
- Д. А родина?
- Р. За неї не турбуйсь, я не жебрак.
[Потраплю і зробити, й заробити
Просити й позичати не піду.]
[Ще продаватися нема потреби.]
[І не продамся невігласам зроду.]
- Д. Але ж ти напитаєш ворогів
Таким обходінням.
- Р. Та дай же спокій!
[Все вороги, та вороги, аж нудно!]
Хіба не має іншої розмови?
(Бере шматок глини і мене в руках з нетерплячки
[за роботою])
(співа)
«Квітку з троянди, згадай про мене,
Як зайде сонце в листя зелене...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 88) (із додаткових аркушів).

- [Дж. (нишком) Як має сам Господь кого згубити,
То перше, кажуть, розум відбере.
- Р. (співа далі) ...А коли зійде з морської хвилі,
Стрінуться рученьки й погляди милі!..»
- Дж. [Ну ти й пісень навчився, — сороміцьких!
Ну вже й пісні співаєш — сором слухать!
(до Річ.) Бувай здоров!
- Р. Прощай, цнотливий друже! (Сміється йому в слід.)
- Дж. А я, бач, власне хотів тобі казати...
(Деві входить в хату.)
- Д. Там, дядьку, люде вас якісь питають.
- Р. То клич до хати.
- Д. Кликав, та не йдуть,
«Ми, кажуть, поговоримо в садку,
Там затишніш».
- Р. Та що ж воно за люде?
- Д. З Род Айленду купці. Та йдіте, дядьку,
Вони бо ждуть.
- Р. [Та треба йти] Я йду [ж] Ти, Джонатане,
Посидь, бо я, либонь, не забарюсь.
(Вих.)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 89/69/9)
(із додаткових аркушів).

78 ...щоб я там фініки якісь лінив... — у Біблії згадано сотні видів рослин, серед них і фінікова пальма, фінік (Phoenix) — рід рослин з родини «пальми». Плоди деяких видів цього роду — фініки — є поширеним продуктом харчування. Усі біблійні рослини мають багату символіку. У пустельних зневоднених районах планети фінікову пальму вирощують не одну тисячу років, тому її справедливо називають одним із найстаріших дерев світу. Жителі багатьох країн вважають її символом домашнього затишку, гостинності та родючості. Листя фінікових пальм у Південній Європі вживається при богослужінні у вербну неділю. Фініки або фінікову пальму (чи просто пальму) згадано у старозавітній книзі Вихід (2М. 15:27), у «Пісні над піснями» (Пісн. 5:11, 7:8), у Євангелії від Івана (Ів. 12:13) тощо.

79 Для краси — у чорновому автографі є виправлення:

- Р. Для краси. [Для кого?]
[Для чого се?] [Для вищої краси, не для користи.]

Дж. Для кого ж? [се потрібно] [Та краса]
Р. Для мене, перш усього!
Для серця, для душі! [І для] [потім] [для] Та ще для
тих,
Що [може] краще [будуть] зрозумі[ти]ють
Мої змагання...
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 82) (із додаткових аркушів).

80 ...і тим, що в слід мій підуть — у чорновому автографі є виправлення; частина відповіді Річарда у надрукований текст не увійшла:

Дж. Де ж ти бачиш їх,
Отих прихильників?
[Р. Не бачу, але жду.
Дж. Деж візьмуться вони?]
Р. Вони вже наростають.
У них у всіх ще не пробився вус,
Та думка пробивається і в серці
[Огонь святий] Вже прокидається огонь святий.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 82)
(із додаткових аркушів).
<...>
Вони мої змагання зрозуміють,
Вони мені і помилки простять,
[Простять і виправлять і далі підуть,]
[Моїм шляхом]
[Я їм [дорогу] стежинку з гіркою бідую]
[Дорогою, що я тепер так тяжко]
Крізь пущу пробиваю, а вони
Її шляхом широким, битим зроблять.
Дж. [Які ж] І хто ж [вони] се твої прихильники безвусі?
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 83)
(із додаткових аркушів).

81 Такий весь рід: вікліфовці, лолларди... — Річард називає представників різних суспільних груп та течій англійської Реформації. Вікліфівці — послідовники Джона Вікліфа (John Wycliffe, між 1320 та 1330–1384) — англійського теолога, професора

Оксфордського університету, перекладача Біблії англійською мовою, одного із предтеч європейської Реформації (XVI ст.). Він пристрасно виступав проти деяких аспектів церковного життя, звинувачував церкву за відхід від простої духовності, що пропонується Святим Письмом, і заперечував її право на земні багатства та політичну владу. Церковники спочатку оголосили його вчення ерессю, а потім вигнали його з Оксфорда. Впливові друзі Дж. Вікліфа серед правлячої еліти врятували його від страшної кари за ересь. Його вчення мало прихильників і серед городян та селян. Цих послідовників стали називати лолардами. Початково лоларди (англ. Lollard, від середньонідерланд. «той, що бурмоче молитви») — це прихильники протестантського руху доби середньовіччя (XIV ст.), який виник в Антверпені (нині Бельгія) і поширився на інші країни Європи. В Англії у 1360–1381 рр. лолардами називали послідовників священника Джона Болла, одного з вождів повстання 1381 р (інші назви: повстання Вота Тайлера, або «Великий підйом»). Спочатку англійські лоларди виникли як розрізнена купка «бідних священників», але в міру того, як вони поширювали доктрини Дж. Вікліфа на соціальні аспекти буття, до них приєднувалося багато мирян, які займалися проповідництвом, не будучи посвяченими служителами, тобто фактично кидаючи відкритий виклик офіційній церкві. Лоларди вчили, що єдиною основою всіх моральних законів є Святе Письмо і що, дотримуючись його, будь-яка людина може прийти до істини без допомоги церковних служителів. Перебуваючи в умовах постійних переслідувань і гонінь, лоларди таємно проробили колосальну роботу, розповсюджуючи англійський переклад Біблії; всі екземпляри були, звичайно, переписані від руки і безжально знищувалися, щойно потрапляли на очі церковній або світській владі. Втративши після придушення повстання 1381 р. практично всіх своїх лідерів, рух лолардів не згас повністю, але перестав бути загрозою для англіканської церкви, коли вона була встановлена «зверху» (див. коментар про англіканську церкву до І дії); він злився із загальним рухом за протестантську Реформацію. Вчення Дж. Вікліфа і за його життя, і після смерті впродовж часів Реформації було популярне як в Англії, так і в материковій Європі, особливо серед гуситів, послідовників чеського реформатора Яна Гуса (близько 1369–1415). «Незалежні» («індипенденти») — англійські реформатори, які заперечували владу єпископів католицької церкви. Те, що Річард Айрон пишається своїм родом, який іде

від вікліфівців, лолардів, «незалежних» — важлива деталь його самохарактеристики у п'єсі. Тим самим він атестується не лише як «вільний художник», прихильник «вищої краси», а й як людина демократичних та свободололюбних переконань, послідовна в боротьбі за свободу совісті та соціальну справедливість.

82 Се горда мова, та душі спокою / немає в ній — у чорновому автографі (із додаткових аркушів) викреслено фрагмент:

Дж. Я знаю, ти сміятися почнеш,
Але не [мушу] можу я промовчати правди:
Се гордощі, се пишнії слова, але ратунку
І щирого спокою для душі
[Нема в них] немає в ній.

Р. [Я не прагну спокою [Я й не шукав спокою]
Нащо мені спокій
Я ще живий, ще спочивати рано.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. до с. 94—1/12).

Дж. Ні краще завжді мир в душі носити.

Р. А ти се знаєш?

Дж. Знаю, відколи
Я став найменшим з цілої громади,
І дав на службу Господу мій хист.

Р. І [робиш ліхтарі?] щож ти робиш?

Дж. [Роблю] Все роблю, що треба.

Р. Щож треба?

Дж. День свою потребу має

Р. То ти зійшов на ту щоденну працю
І тим живеш.

Дж. Тим і живу.

Р. Нещасний!

Дж. А ти щасливий.

Р. Так мені здається.
Та вже чи так, чи ні, а я б волів
Одразу смерть, ніж твій душевний мир.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. до с. 94–2).

83 Погана чи поганська — гра слів, які походять з одного джерела, але в сучасній мові давно розійшлися у значеннях. Слова «поганізм», «поганство» походять від лат. *paganismus*, утвореного від *paganus*. Слово означало територію поза межами міста, тобто латинське словосполучення *religiā pagana* («поганська релігія»),

вживане християнами до IV ст., первісно означало просто «сільська віра». Ще у I тис. н. е. слово *paganus* було запозичене до праслов'янської мови у формі *roganъ* («язичник», «поганин»). Надалі семантика цього слова у багатьох слов'янських мовах розширилася: слово «поганій» стало означати не лише «язичницький», а й «злий», «недобрий», «отруйний» (про гриб), «неістівний» (про м'ясо) тощо. Наразі щодо політеїстичних релігій слово «поганство» та похідні від нього вважаються лайливими. У літературі «поганин», «поганський» вживаються стосовно прадавніх язичницьких (не обов'язково політеїстичних, а й просто всіх чужих) вірувань, із якими християнська церква повсякчас боролася. «Поганій» означає моральну чи естетичну низьку оцінку.

84 Чі дядько твій нічого ще не знає? — у чорновому автографі є перероблений фрагмент, частина якого до надрукованого тексту не увійшла:

Дж. (До Деві) Чі дядько твій [не знає] [про зібрання]
нічого ще не знає

Д. А ви [ж] [йому] [росказали] ж сказати мали?
Та ви ж сказати мали!

Дж. Ні, я не встиг,
До слова не прийшлося.

Д. Ще там «до слова»!
Сказали б так, тай годі.

Дж. Ти скажи.
[Д. Та люде ж там чужі!]

[Дж. Ну, вже ж, як підуть.]
Д. За мене не журіться, [я скажу] знаю й сам!

Дж. Сьогодні ти якийсь негречний, Деві.

Д. Ай, дайте спокій! (Іде до дверей).

Дж. Та куди ж ти, Деві?
Д. Піду довідатись, що там ворожать. (Вих.)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 90) (із додаткових аркушів).

85 «...І вороги людині родичі її» — цитата з Євангелія від Матвія (Мт. 10:34–36).

86 «...хто любить сина і дочку над Мене, не годен Мене» — цитата з Євангелія від Матвія (Мт. 10:37).

87 «...і за Мною не піде, не годен Мене» — продовження попередньої цитати (Мт. 10:38).

88 Про таланти, сину—притча про таланти—одна з євангельських притч, яка стала лейтмотивом драми «У пущі»,—згадується в різних контекстах різними персонажами (Едіта, Річард, Каліб, Годвінсон, мессер Антоніо) і щоразу набуває іншого смислу у їхньому розумінні. Цю притчу Ісус Христос розповів своїм учням; євангелісти подають її з деяким розбіжностями (Мт. 25:14–30; Лк. 19:11–28). Притча означає: усі люди одержують від Господа його дари, щоб служити Богу і ближнім. Бог же знає, скільки потрібно дати кожному за його здібностями, тому й одержують по-різному—хто більше, хто менше. Хто як скористався дарами, у тому кожна людина має звітувати перед Богом.

89 Про Марту і Марію я читав—у новозавітній оповіді Марія і Марта з'являються двічі—у Євангелії від Луки та в Євангелії від Івана (Лк. 10:38–42; Ів. 11:3–44). Сюжетно це дві різні історії, але в обох сестри представлені як учениці Ісуса Христа і разом зі своїм братом Лазарем як його близькі друзі, їхній дім завжди був відкритий для Спасителя. Екзегетика цього місця в Євангеліях досить очевидна: існують вічні цінності, які завжди актуальні (їх втілено в образі Марії), і саме вони повинні займати пріоритетне місце в житті людини. Що стосується побутових та інших обов'язків, то йдеться не про те, що вони не важливі. Але в ситуації вибору цей уривок Євангелія вчить обирати головне. Іншими словами, Христос, відповідаючи Марті на її скаргу, що Марія не стала допомагати їй у буденних клопотах, а слухала Христа, не закликав до відмови від повсякденних турбот, а говорив про необхідність чіткого усвідомлення вічного і тимчасового, абсолютного і відносного. Коли йдеться про вічні, вищі цінності, необхідно давати собі звіт, чи правильно обираєш, тому що, дбаючи про «велику послугу», як Марта (Лк. 10:40), завжди ризикуєш залишитися без того, що Ісус назвав «хлібом вічного життя» (Ів. 6:35).

90 Чого?—у чорновому варіанті в діалозі Річарда з сестрою викреслено фрагмент:

Хр. Ізнов?

Р. Так, знов, мене в Род-Айленд закликають,
бо не знайшли учителя такого,
щоб знав по італ'янськи. Ще казали,
їм анатомія тепер потрібна—
я вчивсь її задля скульптури—отже

Тепер дають подвійну плату
проти торішньої.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 14/16).

91 Ти про нас не думай, / поїдь в Род-Айленд — із діалогу Річарда з сестрою на двічі списаних сторінках чорнового автографа більшість рядків (перша редакція — олівцем) у надрукований текст не увійшли. Вони докладніше показують стосунки в родині Річарда та мотиви його вчинку — відмови род-айлендським «купцям»:

- Хр. Чого ж їм?
[Вони начиння [хтіли] [в тебе] [по] [купува[ти]ли?]
То чом же не зайшли у хату?
- Р. Ні,
Вони не по начиння, а по мене
Приходили.
- Хр. Як, братіку, по тебе?
- Р. Вони мене в Род-Айленд підмовляли.
- [Хр.] [Чого] [Та чим]
- Хр. Як?
- Р. Обіцяли кращий заробіток.
- [Хр.] Вони хочять, щоб [дітей] я учив їм молодь
По італіянськи — бо вони ж тепера
З Італією [торг] хочуть торгувати —
Тай анатомія потрібна їм, а я
Науки сеї вчився для скульптури.
Звичайне, [що такий] той зарібок був би кращим,
Аніж тутешній чей таки тяженький,
Вже нігде правди діти.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 14/16).
- Хр. [Ой, Річарде]
[Се] То ж ти в Род-Айленд підеш, нас покинеш?
- Р. Та Бог з тобою [Хрістаб] Белло, як би я
Покинув вас? Вже звісно, колиб сам я
[Де инде вобі] Туди подавсь, то й вас би взяв з собою
- Хр. В Род-Айленд! [Мати зроду не поїде,]
[А чом же]
Хіба про мене річ. Я скрізь іду з тобою.
[Мати зроду] і з матерью, та мати не поїде,
І Дженні теж, її не пустить батько.

- Р. [Та Дженні житиме не з батьком]
Зо мною Дженні житиме не з батьком.
- Хр. Гаразд. А мати, [та вона ж нізащо
Тутешньої громади не покине] зроду не поїде,
Тут люде всі мов рідні для матусі,
Ненавидить вона Род-Айленд [людей не любить]
їхня віра? Зве їх проти Бога
[Бо] В них, [там] каже, як хто хоче, так і вірить
[нерозбірл.] не житиме там мати.
- Р. Се правда. Щож, зостанемося тута,
Я, врешті, так і сам сказав купцям.
- Хр. (Лагідно кладе йому руку на плече)
Тобі се дуже прикро, [мій] так, Річарде?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 110).
- Р. (обертається до неї через плече)
Ні, Беллочко, не дуже. Щож я трачу?
[Там] трохи лехш[ий] заробіток]
[От трохи лехша праця]
Там може трохи лехший заробіток
[Тут трохи тяжчий, — невелика річ!]
[Адже] Але ж і там скульптора їм не треба,
А чі горшки ліпити, чі учити,
[Мені, сказать по правді, все одно,
То не моя робота. Я те саме]
[Сказав Род-айлендцям,] [Хоч иншими словами]—
гречніше тільки.
- Хр. То ти вже їм відмовив?
- Р. Так.
- Хр. А на щож
Ти [радився мене] говорив про се?
- Р. Щоб «вивідать ума».
- Хр. Чі бач який? А я було й злякалась.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 115/17).

Із другої редакції (писано чорним чорнилом між та поверх рядків, написаних олівцем) дещо теж відрізняється від надрукованого тексту:

<...>

Може й ми могли б
в Род-Айленд переїхати з тобою.

- Р. Ти думаєш? (замислюється) Ні, мати не поїде
Нізащо в тебе «нечестиве місто».
- Хр. (смутно) [Се правда. (З героїчним зусиллям)
Але ти про нас не думай].
Поїдь в Род-Айленд. Се для тебе краще.
[Як] Ми зле зробили, що тебе прохали
вернутися.
- Р. Я [б] сам до вас вернувся. (Хр. хоче ще щось казати)
Ні, годі, не кажи. Я не поїду.
- [Р.] [Досі] [Тай не хочу я в Род Айленд]
Була вже проба раз. Доволі з мене.
Там лехший заробіток, та життя
Либонь ще тяжче.
- Хр. Чим же саме тяжче?
- Р. Е, довго говорить, нема що слухать.
От не поїду, тут лишусь і край!
- Хр. (зітхає)
- [Р.] Та що се ти [так журишся. Ото] мене мов випіраєш?
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 110).

92 ...тебе не всі тут люблять у громаді—написане в чорнових автографах було суттєво скорочено; не увійшов до надрукованого тексту фрагмент:

- Хр. Так, не на довго, не на завжді...
- Р. Навіщо се? З якої речі?
[Ти думаєш, що треба заробити?]
- Хр. Ні, не того...
- Р. [Так нащ] Чого ж
- Хр. Тут... у громаді... Хр. Бачиш,
Тебе не всі тут люблять у громаді...
- Р. [Я знаю, та дарма, я звик]
От новина!
Я знаю, я звик.
- [Хр. Річарде (обіймає його)
Боюся я за тебе...
- Р. [пригортає] (гладить її) [Що ти] [Белла] [Бідна пташка]
(пригортає її) Що ти, Белло
[Залякана, [Як пташка.] Ти [не бійся.]

- [За мене ти не бійся,
[Бо сам] Дивись, я не боюсь ні грому, а ні тучі.
- Хр. Ох так, ні грому а ні тучі!
- Р. Певне!
- Хр. Як би ти більш боявся, може б краще
Було для тебе.
- Р. Белло, Белло, сором!
Так говорить, ти не такого роду!
Я знаю, єсть у мене вороги,
Невже ж ти думаєш, я буду утікати
Від них в Род-Айленд?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 114).
- Хр. Втік же ти сюди
Од ворогів із Англії...
- Р. Я, сестро,
Ти знаєш, не втівав, я ще приїхав
Вас рятувать од ворогів, для вас я
[І вибрався] За море вибрався
- Хр. Так, Річарде...
- [Я знаю, ти одважний...] [Тільки]
- Хр. Таки ти справді гострий
Шановний Годвінсон...
- Р. І ти про нього?
Та дайте спокій з вашим Годвінсоном,
[Що він мені таке?]
Мені вже він обрид
- Хр. [Ой ні,] [Річарде] Ой, любий, пробі,
Не говори так голосно!
- Р. Та, Белло,
Се ж чистий сміх! Хіба він Бог, чі що?
- Хр. Та все таки його всі поважають...
- Р. Ну, й на здоровья!
- Хр. Ти б часами
Щось відступив.
- Р. Та що ж я відступлю?
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 115 17/19).
- Хр. Ти все жартуєш?
- Р. А що ж мені робить? [На тебе гримать,]
[Так ти злякалася.]

- Хр. Але, Річарде,
Як би ти міг не гнівати громаду,
[Я не кажу]
- Р. Та як же се зробить?
- Хр. Ох, я не знаю,
Як би ти хтів, ти сам знайшов би спосіб.
Ти сам би міг придумать, [як би хтів.]
Тоді було б так добре і матуся
була б така щаслива.
- Р. [Слухай, сестро] Але нащо
Тобі й матусі здався б я покірний?
Хіба на те, щоб у труну покласти,
бо жит[и я в покорі] як Джонатан, я не навчусь.
Тепер я не жартуючи скажу:
Я б кров свою дав виточить по краплі
За тих, кого люблю, але [на світі
Для мене] зректися
Того, що більше варто, аніж кров
Чому ціни немає на сім світі
Ви хочете, щоб [хистові я зрадив?] зрадив я
скульптурі?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 116).
Не можу я, бо зрадником не вдався
[Як би ж я] Та навіть, хоч би й зрадив, як Іуда,
Я певне б і повісився, як він.
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. Н718/20).

93 Як від Христа Петро — відступитися від хисту, як від Христа Петро — алюзія євангельського переказу про останні дні Христа перед розп'яттям. Усі чотири канонічні Євангелія подають цей епізод без суттєвих розбіжностей у деталях (Мт. 26:69–75; Мр. 14:66–72; Лк. 22:54–62; Ів. 18:15–27). Коли Христа взяли під варту та віддали на муки, Петро через свій страх бути запідозреним у зв'язку з арештованим тричі відрікся від Нього, як Учитель і пророкував йому. Петро розкався, щойно зрозумів свою помилку та малодушність (коли почув, як заспівав півень), і спокутував свою зраду тим, що самовіддано проповідував Євангеліє аж до своєї мученицької смерті. У 67 р. Петро повернувся до Рима, де його стратили за євангельську проповідь. Він був розп'ятий

на хресті головою вниз: про це попросив сам апостол, оскільки вважав, що негідний померти так само, як Ісус Христос.

94 Та навіть хоч би й зрадив, як Іуда, / я, певне б, і повісився, як він — інший переказ із Євангелій — про Іудину / Юдину зраду — несе значно суворіший присуд зрадникові, ніж осуд малодушності Петра. Ім'я Юди Іскаріота стало синонімом непростимого гріха. Згідно з переказом, за зраду Юді заплатили 30 срібняків, котрі часто символізують винагороду зрадникам. Після того як Ісус Христос був розп'ятий, Юда повернув гроші первосвященникам та старійшинам, сказавши: «Я згрішив, невинну кров видавши». Вони ж відповіли йому: «А нам що до того?» Кинувши гроші в храм, Юда пішов і повісився (Мт. 27:3–5). Про розкаяння та самогубство Юди Іскаріота із чотирьох авторів канонічних Євангелій розповідає лише Матвій.

95 Капище — те саме, що й святилище, ідолище, жрище, поганище, кумирня, тобто культове місце, на якому встановлювалися ідоли язичницьких богів; у східних і прибалтійських слов'ян за дохристиянських часів — місце поклоніння язичницьким богам під відкритим небом; а також давньослов'янське слово, яким називається простір будь-якого (не лише слов'янського) язичницького храму за вівтарем і призначений для розміщення капів — статуй, кумирів. У храмове капище мав доступ тільки жрець та його помічники. В авраамічних релігіях капищу відповідає «святая святых» (юдаїзм), «вівтар» (православ'я) тощо.

96 Батьку, побійся ти гріха — не увійшли до надрукованого тексту кілька рядків репліки Крістабель до Кембля:

...побійся ти гріха! Адже мій брат
на самоті ніколи й не балакав
з твоєю Дженні. Що ж таке лихе
могло її спіткати в нашій хаті?
Ти ж знаєш нашу матір і мене,
Чи ми б яке нікчемство допустили?
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 121 20/22).

97 ...коли дівчаті хочеться уборів? — у чорновому автографі викреслено фрагмент із діалогу Джонатана із громадянами:

Джон. Річардові в сій справі говорити
Ніяково, бо мусів би звернути

ую вину на дівчину, а сее
його лицарській вдачі супротивить.

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ

Які тут лицарі? Ми тут всі рівні!

Джон. Все ж, батьку, я сказав це фігурантно.

МЕТЬЮ ФІЛЬДІНГ (мимрить)

Ще що: «фігурантно!» Мудрагель...
(перешіптується з сусідами)

Джон. А справа так стоїть: але що ж винен Річард
Коли дівчаті хочеться уборів?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 123 21/23).

98 Не бійсь, я слів не кидаю на вітер... — у чорновому автографі викреслено рядки у діалозі Кембля зі Джонатаном:

Колись до Дженні люде засилались,
скажу, не хвалячись, таки частенько,
всім гарбуза піднесла — через кого?

Дж. Та се ж самій Джоанні краще знати.

Кембль. Не буде дівчина перебірати,
Коли не має на умі нікого...
Либонь він їй щось [обіцяв] мусів обіцяти.
І через що ж тепер уся жонота
[її взива] <...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 124).

99 Сам Христос ходив / до самарян і ханаанців... — ідеться про жителів Самарії та Ханаану — густо заселених земель у східному Середземномор'ї, відомих із Біблії (див. також у примітці про Ханаан до I дії). Між юдеями та іншими племенами цих земель не припинялася ворожнеча, про яку ідеться в багатьох книгах Старого Завіту. Коли Юдея зі своєю столицею Єрусалим була твердиною юдаїзму, Самарія була не тільки різко відмінна, а й протилежна Юдеї релігійно та етнічно. Самаряни походили з азійських колоністів, привезених у ці місця асирійцями наприкінці VIII ст. до н. е., незабаром прийняли юдаїзм від своїх сусідів юдеїв. Сильні культурні відмінності євреїв півночі й півдня Ханаану відомі ще з прадавніх часів, але після повернення євреїв з вавилонського полону відбулося остаточне розмежування євреїв та самарян, що супроводжувалося взаємною ворожнечею (Книга Ездри — Езд. 4:1–5). Згідно з Біблією, завоювання Ханаану

євреями відбулося після Виходу з Єгипту. Ворожнеча між юдеями та самарянами була така, що юдеї вважали оскверненням проходити через Самарію. У Новому Завіті є епізод зустрічі Ісуса зі самарянку; ця жінка була вкрай здивована, що юдеї просять у неї напиться води, «бо юдеї не сходяться із самарянами» (Ів. 4:4–9).

100 ...мов камінь спотикання на дорозі... — каменем спотикання символічно називають нездоланну перешкоду при досягненні якоїсь певної мети. За походженням цей вираз є біблійним, перша згадка зустрічається у Старому Завіті, у книзі пророка Ісаї, де розповідається про появу на пагорбі священного міста Єрусалим — Сіоні — наріжної кам'яної брили — «скелі спокуси» (Книга пророка Ісаї — Іс. 8:13–15). За переказами, «камінь спотикання» був розташований біля входу в храм так, що до храму могли увійти тільки справжні віряни. У Новому Завіті вираз вжито в Посланні апостола Павла до римлян (Рим. 9:33).

101 ...але як я необережно зрушив / вам спокій серця, то бажав би знати... — у чорновому автографі викреслено фрагмент із цієї репліки Річарда:

<...>

Вам спокій серця, я його верну
[то дозвольте, панно,
мені направити сю шкоду. Справді,
я се не з примусу кажу, а щиро:
прошу вас будь дружиною моєю]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 134).

102 Се ти неначе коверзуєш... — у чорновому автографі викреслено рядки:

Коли ж се тільки примхи — я їх виб'ю!
[Бо що ж] Не дам я з себе чудака робити
перед громадою! Не хочеш заміж,
то нічого й нявчать про баламутство.
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 135 27 / 29).

103 Гаразд, я поясню — у чорновому автографі викреслено фрагмент:

А мені то не образа,
Що ти до мене [свататись насміливсь] важишся
лицятись,

А сам в сій самій хаті [у кутку ти] досі держиш
Нетіпанку, та ще й дикарку. Пху.
(Л. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 135 27 / 29).

104 ...те буде, що Содомові й Гоморрі — біблійний вираз «Содом і Гоморра» став фразеологізмом, що означає місце розпусти, де нехтуються моральні засади суспільства. За старозавітним переказом, це два із п'яти стародавніх біблійних міст, які були знищені Богом за гріх хтивості (Буття — 1М. 19:1–24).

105 ...хто блуд чинив з поганськими жінками — слово «блуд» у Біблії має кілька значень. Серед них і позначення тяжкого гріха — «статева розпуста», «перелюбство» (див.: Рим. 1:26–32). Вживається також у значенні «невірність Богу», «порушення заповідей». Часто блуд пов'язували із первородним гріхом. У сучасній мові слово може означати неправильну, помилкову дію, думку, твердження; може вживатися як синонім слів «блукання», «помилка», «хибна дія». Годвінсон звинувачує Річарда у розпусті, оскільки пуритани бачать у домі скульптора дівчину-індіанку. Перші переселенці на американський континент вважали місцевих жителів-індіанців дикунами; слово «поганські» тут ужито у значенні «язичницькі/нехристиянські».

106 Хто сих малих на гріх призводить <...> і в море кинути — цитата є в усіх синоптичних Євангеліях — від Матвія (Мт. 18:6), Марка (Мр. 9:42) та Луки (Лк. 17:2), де Христос каже таке повчання своїм учням майже тими самими словами.

107 ...цілуючи, ти зраджуєш — згідно з Євангелієм, Юда Іскаріот, один з учнів Ісуса Христа, зрадив його і привів варту його арештувати у Гетсиманському саду. Щоб серед апостолів показати стражникам Христа, він наперед сказав їм, що мають взяти того, кого поцілує: «А зрадник Його дав був знака їм, кажучи: “Кого поцілую, то Він, — беріть його”. І зараз він підійшов до Ісуса і сказав: “Радій, Учителю”. І поцілував Його» (Мт. 26:48–49). «Поцілунок Юди» став ідіомою, що виражає вищий ступінь підступності, є символом зради.

108 ...казав прощати не тільки що... — у Євангелії від Матвія Христос відповідає на запитання Петра, скільки разів треба прощати братові: «“Чи до семи раз?” Ісус промовляє до нього: “Не кажу тобі — до семи раз, але аж до сорока і семи раз по семи!”» (Мт. 18:21–22). У чорнових автографах у сцені втручання Джонатана в судилище є фрагмент, який не увійшов у надрукований текст:

- ...сім раз,
А сімдесят і сім і навіть більше.
- Г. [(читає)] Се так, хто прогрішить супроти тебе,
[але] не проти ж Бога ж і святого духа!
- Дж. Не ми сами гріхів собі придбали,
В Венеції, де ми скульптури вчилися,
нам давано, на жаль, науку й иншу:
ропусти, гордощів і славолюбства...
- АБР. СМ. Вже ж католицький край! Земля Баала!
Годв. Се все одна наука: (читає з бібл.)
«Де твій идол,
там і душа твоя» — се ж означає,
що [як ідуть всі роков] й идол і душа идолотворця
однаково заручені Гегенні!
- М. Фільд. Що правда, то вже правда. Влучно мовив!
(До Дж.) Хто хоче ту науку злу здобути
ропусти, гордощів і славолюбства,
той хай забуде найперід скульптуру,
чи як ти звеш оте идолотворство.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 141 31 / 34).
- Дж. (до М. Фільд.) Не завжді, батьку мій, идолотворством
скульптуру можна називати. Знаєм
з письма святого, що і в Божім храмі
Єрусалимським теж була скульптура.
У видивах пророчих показав
Господь, які там мають бути покраси:
різьблені херувими, квіти й пальми.
І вибрав Бог майстрів і дав їм тяму,
як золото і срібло й мідь кувати
різьбити камінь, дерево точити —
усе на славу божої оселі.
- Дж. Мільс Воно то так, про се ж і ми читали.
Джон. (спустивши скромно очі).
[Насмілюся] Одважуся громаді пригадати,
що і моя снага мізерна, вбога
знайшла собі в очах громадських ласку —
мені замовлено [різьбу] роботу.
- АБР. СМІТ. Правда!
[М. Фільд.] Джір. Ортвін. [Так тож не идоли, то бо]
Тож не фігури, то но тільки свічник.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 142).

М. Фільдінг Та я й тому противився—спокуса!
 Дж. (смиренно, але не без відтінку злорадства)
 [Я] Коли б уся громада так рішила,
 я покоровся б.

Авр. См. Джонатан слухнян[ий]іш!
 Сей же противиться громаді! Зроду!
 Дж. (до М. Ф.) Громада, бач, зволила пригадати
 ту притчу про таланти, де...
 Годв. (що ретельно шукав у біблії весь час...)
 <...>
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 143 32/35).

109 Всяк різьбяр і будівничий... <...> ...не мають вирікати вироку чи присуду... — цитата зі старозавітної «Книги Премудрості Ісуса, сина Сираха» (інша назва — Еклезіаст) (Сир. 38:27–38). Книга належить до так званих второканонічних (другоканонічних) і зазвичай не входить у видання Біблії для православних.

110 Хто каже про нечестивого, що він праведний, той буде /проклятий від людей і зненавижений межи народами — цитата зі старозавітної Книги Приповістей Соломонових (Пр. 24:24).

111 ...я б ще гадав йому почасувати — /тож і Содому Бог почасував... — почасувати — тут у значенні відстрочити кару за гріхи. У старозавітній книзі Буття Господь погодився на прохання Авраама простити грішне місто Содом, якщо у ньому знайдеться десять праведників (ІМ. 18:23–32).

112 ...а все ж з ним варто ще поговорити — у чорновому автографі із репліки Калеба викреслено кілька рядків та пов'язані з ними репліки інших учасників сцени:

Ось тут його товариш навернувся
 до чесного і доброго звичаю,
 [нехай би він із ним поговорив.]
 він може й Річарда переконає.

М. Фільд. Та [він же з ним] вже ж вони сьогодні говорили,
 [сам Джонанан про се нам признавався,]
 договорились видно до пуття!
 (Дж. червоніє і спускає очі додола.)

КАЛЕВ. От мати Річардова чесна жінка,
 богобоязна, чей направить сина
 на добрий шлях.

Хр. (що незадовго перед сим увійшла знов до хати, тихо, до матері)

Матусю, що ж мовчиш?

Едіта (глухо і зважливо) <...>

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 146).

113 Ще заповідь порушена: він матір / не поважає — у старозавітній книзі Вихід перераховано десять Божих Заповідей, які Господь дарує Мойсеєві на горі Синай, серед них і заповідь: «Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!» (2М. 20:12).

114 Веселііл та Еліав, що в храмі / ерусалимським працювали... — у цьому фрагменті фігурують імена головного будівничого храму, зведеного євреями після виходу з Єгипту — Веселііла (або Бецал'їла — за пер. І. Огієнка) та його помічника Еліава (Оголіява) із Книги Вихід (2М. 35–40).

115 ...все Каїнове кодро; все нащадок / Сідона й Тіра — нащадки Каїна фігурують у Першій книзі Мойсейовій: Ювал (Явал — у пер. І. Огієнка) — «батько тих, що сидять по наметах і мають череду» — та Тувалкаїн, що «кував всіляку мідь і залізо» (Буття — 1М. 4:20–22). Сідон і Тир (або Сідон і Тір) — багаті стародавні міста в Ханаані (Фінікії) на середземноморському узбережжі, жителі яких на час проповіді Христа ворогували з ізраїльтянами, — згадані в Євангелії від Матвія (Мт. 15:21–22).

116 Юбаль і Тубаль-Каїн — Явал та Тувалкаїн у пер. І. Огієнка (див. попередню примітку).

117 Каїн — у Старому Завіті (книга Буття) син першої людської пари Адама і Єви, рідний брат Авеля, якого убив із ревності (1М. 4:1–12). Переносно — братовбивця. Саме у переносному значенні змушує свою паству сприймати це ім'я Годвінсон у час суду. Він використовує Святе Письмо як демагог, маніпулюючи змістом і перекручуючи його: викликає у свідомості співгромадян асоціацію мистецтва Річарда — скульптури — із гріхом братовбивства.

118 ...як Авраам просив / за нечестиве місто... — нечестиве місто — Содом (1М. 18:23–32; див. примітку про Содом).

119 Та тяжко ж вергнуть каменя на брата! — у надрукований текст не увійшов наступний фрагмент:

Все ж, як не як, усе те, що [зробив] він робить,
не можна справжнім идолом назвати...

Джон Мільс. Ні, є у нього ідоли справдешні,
я бачив сам: Давид і Моїсей
із міді вилиті.

КАЛ. (з жахом) Невже?

РІЧ. Се правда.

(Відкриває шафу і показує мідяні невеликі копії статуй
Бонаротті «Давида» і «Моїсея».)

Се Бонаротті найславніші твори
їх цілий світ признав за чудо хисту.

КАЛ. То їх не ти зробив?

РІЧ. Та вже ж не я.

Я реміня не гідний розв'язати
великому Анджело, їх творцеві.

КАЛЕБ. Се може й гарно зроблено, а все ж
[Сі твори нечестиві. Сам Господь]

Господь сховав могилу Моїсея,
Давид із себе не робив подоби
[Давида подобизни не лишилось]
щоб ми не поклонялися пророку,
вже ж се не дарма...

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 149 35/38).

А цар Давид ніколи не казав
робити з себе подобизну — брідко
було б се перед Богом, вавілонська
була б то нечесть.

Годв. З царської подоби

пішли всі ідоли, сказав пророк, —
мистецьке славолюбство розпустило
по світу злу заразу ідолянську.

(завваживши, що дехто з цікавістю задивився на їх,
до громади, показуючи на статуєтку)

Чого ви дивитесь на сю гидоту?

блискуча мідь вам очі засліпила?

Чи затуманили його слова

про «чудо хисту»? Се ж нікчемна мрія,

Се ж діло рук майстерних, більш нічого,

глухі, німі, сліпі, [нема в їх духа] і нерухомі,

купають їх за гроші, як товар,

вони ж і є товар — нема в їх духа!

- Річ. (з досадою замикає шафу)
От сказано, не розсипайте перел
перед свинотою!
- М. Фільд. (скилив) Се хто свинота?
- Річ. (насмішкувато) Се я собі згадав Письма Святого,
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 150)
не ображай[ся]тесь, се слова Христові.
- КАЛ. (поважно) Ти, Річарде, здержи свого язика.
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 151 36/39).

Ідеться про статуї знаменитого італійського художника і скульптора епохи Відродження Мікеланджело Буонарроті (Michelangelo Buonarroti, 1475–1564). Є ще одна редакція сцени, де Річард показує статуетку — копію «Мойсея» Мікеланджело — персонажеві без імені (Пурітанин); це фрагмент на трьох сторінках олівцем, пронумерованих як продовження «до 149» — 1, 2, 3:

- Купують їх, [немо] за гроші, як товар,
Вони ж і єсть товар, нема в них духа,
- Р. [Запевне, крамарям]
Се мова крамарська, я іншої й не ждав!
[Ой, де вам розуміти,] Чи знаєте ви справді, що є дух?
[Коли ви все цінуєте] на гроші!
- П. Дух, то душа. По вашому, він де?
- Р. Дивіться — ось! Се тільки тінь бліда
[Тієї] Того величного, святого первотвору,
Перед яким Італія й весь світ,
Той світ, що в світлі ходить, а не в тьмі
[Стоїть] Схиляється в побожному екстазі.
- ПУРІТАНИН. Що се таке? Хто він такий, сей дід?
- Р. Се Мойсей
- П. Пророк?
- Р. А вже ж
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. до 149–1)
(із додаткових аркушів).
- П. Сховайте краще
І не показуйте мені сії потвори.
- Р. Потвори?
- П. Вже ж. Кумір то єсть потвора.
Зліпити Моїсея — се злочинство[!]

- [Р.] Найгірший гріх. Сам Бог сховав могилу
Свого пророка, щоб не поклонялись
Нащадки перед нею, щоб не стала
Вона в Ізраелі куміром. Отже сей,
Не знаю, як зовуть.
- Р. Хто?
- П. Майстер той,
Що [вилі] се зробив. Ви знаєте [запевне] імення?
- Р. [Мі] [Він звався Бонаротті] Він Бонаротті звався
Мікель Анджело
- П. І призивсько погане католицьке,
Не вимовиш [його] ніяк. Та все одно,
Хто б він не був, він грішник непростимий.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 2)
(із додаткових аркушів).
- Р. [Та невже ви] І ви не бачите у сій фігурі духа?
- П. Ні, майстре, краще я від вас піду,
Се буде краще. Не кажіть нічого
І слухати не хочу, годі, годі!
- Р. (ревниво закриває рукою статуетку.)
[Д] Та я мовчу, даремне боїтесь.
- П. Я все таки піду. Прощайте, майстре.
- Р. (проважає його усміхом не то жалю, не то призи́рства.)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 3/14)
(із додаткових аркушів).

120 ...то буде нам як митарь і як грішник — митар — тобто митник, той що бере мито / податок за ввезення товарів, збирач податків. У римлян багаті та почесні мужі, зазвичай із римського аристократичного стану, за відому плату на певну кількість років отримували у римського уряду право на збирання податку в якій-небудь римській провінції. Ці відкупники ставили на митних заставах своїх чиновників (Мт. 9:9; Мр. 2:14), які і стягували з населення мита для них. Такі чиновники у Новому Завіті називаються митарями; вони були або римлянами, або місцевими уродженцями. Їхнє становище та діяльність робили їх людьми підозрілими, тому вони згадуються разом із грішниками, блудницями та язичниками (Мт. 9:11, 21:32). За Талмудом, єврей, який пішов на таку службу, вважався відлученим від ізраїльської спільноти. Ісус Христос їв разом із митарями та грішниками

(Лк. 15:1–2) і придбав послідовників серед них (Лк. 19:2–10); один із митарів, «на ймення Матвій», навіть став Його апостолом (Мт. 9:9). Євангеліст Лука називає того митника Левієм (Лк. 5:27).

121 Господь всесильний, / для Бога все можливо — дослівна цитата з Євангелія від Матвія: «А Ісус позирнув і сказав їм: “Неможливе це людям, — та можливе все Богові”» (Мт. 19:26). Епізод «Ісус і багатий юнак» та слова з таким змістом є також у Євангелії від Марка (Мр. 10:27).

122 ...від хисту, то й не відкаснує довіку — викреслені наступні рядки у репліці Річарда:

[Уже я досить випробував душу]
Душа моя вже пробована досить
і холод сумніву її морозив,
і [закалу] жалоців вогонь її проймав,
і мучили її такі тортури,
що ви і зрозуміти те негодні —
<...>
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 152).

123 Сіоне мій! Новий Єрусалиме — Сіон — назва пагорба в південно-західній частині Єрусалима, де стояла давня фортеця міста-держави Єрусалим. Для євреїв Сіон став символом Єрусалима і всієї Землі Обітованої, до якої єврейський народ прагнув від часу розсіяння після зруйнування Єрусалимського храму. Сіон є синонімом назви народу Ізраїлю; згадується в Біблії понад сто п'ятдесят разів. У старозавітних пророцтвах містяться згадки про небесне вічне Царство, переважно у термінах Царство Боже, Рай та Едем, або так званий Новий (Юний) Єрусалим — буквально: перенесений в інше місто духовний центр християнського світу; у Новому Завіті згадується в Об'явленні св. Івана Богослова (Об. 3:12, 21).

124 ...кружляє перед постаттю Молоха! — Молох — у фінікійській та карфагенській міфологіях бог сонця, вогню і війни, якому приносили людські жертви. У переносному значенні ім'я Молоха вживається як символ жорстокої сили, що вимагає багато жертв.

125 ...наражена для служби Астароті... — богиня Астарта, або Астарот, походить від фінікійської або асиро-вавилонської Іштар — головної богині семітів, божественного втілення планети

Венери. Найближчі аналогії — грецька Афродіта і римська Венера. Культ Астарті-Іштар був поширений у східному Середземномор'ї від бронзової доби до античності. У міфології семітських народів це богиня родючості, материнства й кохання; у деяких племен — богиня Місяця, шлюбу, війни. В її культ входила практика так званої священної (храмової) проституції. Про жінку-служительку храму Астарті розповідається у Книзі Буття (1М. 38:12–26); в укр. пер. — блудниця.

126 Слухай, Сіонська дочко! — алюзія на біблійний Плач Єремії (Плач 1), де оплакується втрата Єрусалиму та зруйнування храму. Назви Сіон та Єрусалим в івриті — жіночого роду, звідси й порівняння у Плачі Єремії народу Ізраїлю до зневаженої жінки-удови, яка оплакує своє горе та втрати.

127 Будь проклятий той, хто виліпить чи вилле... — цитата зі старозавітної книги П'ятикнижжя Мойсеевого — Повторення Закону (5М. 27:15).

128 Хай буде так — там само; у пер. І. Огієнка — «амінь» (5М. 27:15).

129 Князь олжи — тобто сатана. Слово «олжа» у словниках української мови визначається як застаріле та книжне із синонімами «лжа», «брехня», «обман». Найменування Сатана у Біблії згадано 52 рази; Диявол — 33 рази; походять від єврейського слова «противник», «ворог», означають головного супротивника Бога та всіх, хто поклоняється правдивому Богові. Сатана є головним наклепником, який опоганює Бога перед людьми. Він названий правічним змієм, тому що в Едемі використав змія, щоб обманути Єву, і з цієї причини назва «змій» стала означати «підступний».

130 ...від стежки правої відбити хоче — викреслена в чорновому автографі репліка Річарда, правлена чорнилом по написаному олівцем:

Р. Святі, святі, безгрішні! [Пустосвяти!] Боїтесь?
[Я був святим, поки мене сюди
Між вас лиха година не загнала.
Я вмів любити, а ви мене навчили
Ненавидіть! Я рай знав на землі,]
Кого ж ви боїтесь? Очей своїх?
Що ж, не дивіться на мій твір, та гляньте
хто вас провадить і куди ви йдете?
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 156).
[А ви мені приготували пекло.

Мій дух палав, а ви [вгасить хотіли] притьмом
гасили!
Я знав живих людей, живого Бога,
[Ви мертву літеру зробили Богом
І накладаете її ярмо на душу]
[Ви прокляли мое «идолотворство»]
Я слухав тільки вищого натхнення,
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 157 39 / 42).

131 Поваилоного гробу — цитата з Євангелія від Матвія: «Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистоти» (Мт. 23:27). У Євангелії від Луки згадано «гроби непомітні» (Лк. 11:44).

132 Що Мойсей зробив / з куміром золотим — Мойсей — біблійний персонаж із Закону Мойсея у Старому Завіті. За Біблією — вождь і законодавець єврейського народу, пророк і перший священний автор. Для юдеїв, християн і мусульман та вірних інших авраамічних релігій Мойсей є одним із найбільших пророків. У книзі Вихід розповідається, що Мойсей вивів євреїв із єгипетського полону в Обіцяну землю, водив сорок років по пустелі, отримав від Бога Десять заповідей на горі Синай і помер, не діставшись до святої землі. Золотий кумир (тілець) — ідол, зроблений із золота народом Ізраїлю тоді, коли Мойсей піднявся на гору Синай, де отримав від Бога скрижалі заповіту із Божими заповідями. Історію про золотого тільця розказано у Книзі Вихід (2М. 32:8–20).

133 Спалив його / і попіл дав идолотворцям випити — про спалення золотого кумира розповідається у книзі Вихід (2М. 32:8–20) та згадується у книзі Повторення Закону зі старозавітного П'ятикнижжя Мойсеевого (5М. 7:25).

134 Брате, схаменися — у чорновому автографі у цій репліці викреслено:

[Перепроси громаду! Покорись!]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 160).

135 Крістабель поривчасто тулить до себе Деві — у чорновому автографі в одній з останніх ремарок II дії викреслено кілька речень та репліка:

(Хрістабель (поривчасто тулить до себе Деві) але
ще слідкує поглядом за Річардом, що вже пробився до
порога і відчинив двері.)

Хрістабель. Вернися, брате!

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 161 41).

136 Громада проважає його лютими вигуками і киданням грудок та паліччя — на останній сторінці чорнового автографа II дії олівцем написано дату і нижче закреслене латинське слово «кінець» / «фініш»:

14.X.1908

[Finis] (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 162).

У чорнових варіантах (із текстом III дії) є також начерк останньої сцени дії II — громадського судилища над Річардом. Аркуші 163–164 із заголовком «Синедріон над Річардом» містять текст, написаний, очевидно, у перші часи роботи над п'єсою, оскільки не всі персонажі мають імена, а дія частково передана як розповідь:

Синедріон над Річардом

Р. У вас уже тут плач и скрежет зубів,
тут гірше геенны.

Син. Геть, геть, вигнати його. Іди на пушу.

Р. Піду.

Родина і вбогі, покинуті «праведними» на поталу
злидням затримують його, ради сих він сам
запрягається знов у кормигу.

Пурітанин-гуманіст (Род-Айлендець) підмовляє Р. до себе:
там повна воля сумління.

Р. А чі потрібен вам артист.

Р.-Айл. Ні, але ми його терпіти будем.

Р. Терпіти тільки?

Айл. Більш не обіцяю.

Розмова в Рой-Айленді. Річ. застається, зневірений
у своїм призванні «Нащо се [пал], навіщо сей вогонь,
на безвісти розпалене багаття?.. і т. и.»

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 163 / 17).

Синедріон рішає розбити статуї Річарда. Розбиває
велику, зроблену з індіанки, Р. хапається до зброї
(молот), успіває вратувати тільки два ескізи, а все
інше побивають, воскове кидають в камін. Ратуючи

статуї, Р. раниць де-кого (Годвінсона), здіймається
лемент:

Геть, геть його, на пущу! [Ведіть його] Гоніть, гоніть
його,

Р. Мовчіть!

Мовчіть, злиденне кодро, невігласи,

Я сам піду од вас! У дикій пущі

Є дикі люде — не дичіш од вас

Геть розступіться, дайте шлях, инакше

Я сам собі дорогу проложу.

Гей, стережіться! (Кидається крізь юрбу,
прокладаючи молотом дорогу)

СЕСТРА. Брате, схаменися!

[Річарде, братіку!] [Ой мамо, пробі,]

[Скажіть хоч!] [Сестро прощавай] Вернись, Річарде!

Гол.: [Ворігтя немає.] Немає ворігтя.

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 164).

На наступній сторінці — продовження останньої сцени II дії. Імена персонажів не всі подано так, як у надрукованому тексті: Річард, Деві, Сестра/Хрістабель, Мати. У верхній частині сторінки, збоку від перших рядків, виділено заголовок (від руки обведений прямокутною рамкою):

На суді

С. Ой мамо, пробі, мамо, заступіться,

[Ска] Просіть громаду, ох, скажіть хоч слово.

Громада вас послуха.

МАТИ. Хрістабель!

Не знаєш, що говориш. Тяжко, дочко,

Тяжкий наш хрест, [але] [Та мусимо] нести ми мусим
(фанатично дивиться в гору).

Сказав Господь наш Ісус Христос:

«Хто любить сина чи дочку над мене,

Не вартий той мене».

ДЕВІ. Я з вами, дядьку!

СЕСТРА. Деві, Деві, синку!

Не йди, не кидай, я умру без тебе!

Ой, Деві, ой! (Голос її спотворюється, вона
заточується).

- Хлопця на її крик, після моментального вагання,
вертається і кидається в її обійми.)
- ДЕВІ. Я, мамо, тут, [я з вами] с тобою!
(Хрістабель обіймає [його мов в нестямі]
і тулить до себе.)
- МАТИ (здавленим, не своїм голосом,
фанатично дивиться поперед себе).
«Хто любить сина чи дочку над мене...
- Гол. Річ. Прощайте всі!
- МАТИ. Не [вартий] гідний ти мене! [(Похиляється на
пєдестал)]
(Мати прислоняється до пєдесталу розбитої статуї,
випростана, закам'яніла, непритомна. Остатні
осколки статуї падають їй до ніг з глухим звуком.)

Остання ремарка написана збоку на полі сторінки, вертикальні рядки читаються знизу вгору (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 165/18).

137 Ванькір або ванькир — бічна кімнатка, відокремлена стіною від великої кімнати.

138 ...інші ученики — підлітки й дорослі — сидять по лавках — у чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 169/12) ремарка на початку третьої дії подана не повністю, на полях до діалогу Річарда з Учеником. Перші діалоги та ремарки відрізняються від надрукованого тексту. Є сторінка із фрагментом, який за змістом стосується початку II дії (розмова Річарда зі Джонатаном), у надрукований текст не увійшов:

...Щож таке той хист?
І що таке краса?.. От, ти мовчиш!
Р. [Коли Христа спитав Пілат]
Пілат Христа питався: «Що єсть правда?»
Христос мовчав, не мав що відповісти,
Однак за правду він [п]ішов на хрест.
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 166).

На тій самій сторінці автографа є заголовок, який вказує місце вже наступної дії, а розмова про призначення й покликання митця продовжується з Учителем (у подальшому тексті цей персонаж — Магістер):

Учитель. В Род-Айленді
Ні майстре Річарде, дивіться ширше
Ваш кругозір тісний.

- Р. Магістре, ні,
 Ми просто різно дивимось: я вгору,
 А ви навколо себе. [Тож виходить,]
 [Що я дивлюся вище, а]
- Уч. Хай же й так
 (Хоч я не думаю того). Так от що:
 Вам дорогий ваш хист, — не сперечаюсь
 Про те, чи вартий він того, чи ні, [буть...]
 Річ не про се — вам дорогий ваш хист,
 Так як мені наука дорога...
- Ргч. Се правда
- Уч. Так. Non dubitandum est.¹
 Ідімо далі. Ви в своєму хисті
 [Ви досягли найвищих
 Колись вершин]
 Щаблів найвищих досягли колись...
- Р. Колись!..
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 166).

139 Один ученик застається і підходить до Річарда — варіант ре-
 марки та розмови Річарда з Учеником у чорновому автографі:

- Один ученик підходить до Р. і жде,
 [щоб Р. звернув на нього увагу.]
- Р. Що Вам, Чарлі?
- 2 уч. [Мій] [Пане учителю]
 Учителю, мій брат просив спитати,
 чи може він [до] [у вас препарувати]
 учить свої завдання
 [Бо в школі темно,] дома заважають
 тут в школі, дома діти заважають.
- Р. Гаразд, нехай приходить.
- 3 уч. А сестра
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 169/12)
 Питалася, чи можна і дівчатам
 По італ'янські вчитись?
- Р. Чом же? Можна!
 (до 4-го учен.) Ну що, Томасе, що сказав ваш батько?

¹ Немає сумніву/безсумнівно (лат.).

[4 уч.] ЧАРЛІ. [(виймає з кишені м) Я татові давав фігурку вашу,
Та він говорить, що такий товар
Йому в крамниці ні на що держати,
Бо тут купців не знайдеться на нього.
[Ще, може,] Він каже: як би се була мадонна,
То б хто з католиків купив, а [німф[а]и] сеї
[Ніхто не схоче] Так от я вам приніс її назад...
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 170).

140 Нічого, так — у чорновому автографі на полі кількох реплік дописано рядки:

Р. Я idolів не утворював за лаври
і золото магнатів італ'янських
а тут би мав за марний гріш якийсь...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 170).

Продовжено на іншому аркуші як монолог Річарда, коли він залишився на самоті:

Річ. «Він каже: як би се була мадонна»...
[І доки ж буде се тяжке змагання]
Між вірою і хистом]
Не могу я [за плату, чи за славу] [по крамарських
наказах]
на крамарські накази
Робити idolів, [коли] я не робив їх
[Тоді] [По наказу] [артистів італ'янських]
[змислених меценатів]
За лаври й золото [не хотів робить] [мудрих академій]
магнатів флорентинських,
[А тут би мав за марний гріш [якийсь]
[Калічить] [Відняти душу хистові моему].
Спотворити моему хисту душу?
По праву міг би ти тоді радіти,
Шановний Годвінсонне! [Тільки ж ти
Того не ді]
Хоч знав, що там схилилось би низенько
Найгордовитіше в Італії чоло,
[Не стілько] [не божій матері складаючи пошану],
Не так Христовій матері на шану,

Як творові маестро-лауреата.
[У статуї не так шануючи]
Не так на шану статуї мадонни,
Як творові мистецькому на честь.
А тут, [я знаю,] [Mater dolorosa [Бонаротті] [Донателло]
Pieta Мікель-Анджело
Чи розмальована потвора з порцеляну
Однакову і ціну й шану мають.
І я ж би мав за марний гріш якийсь
Спотворити моему хисту душу?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 171 2/3).

Є чорновий автограф із варіантом цього монологу; у ньому посилено мотив самотності митця серед рідних нібито людей на новій батьківщині:

По праву міг би ти тоді радіти,
Шановний Годвінсоне!
(задумується) Та невже
Я буду вічно жити на чужині?
[У рідному мені]
Між рідним, кривим племенем моїм?
[Невже тут]
Тут всі знайшли собі нову оселю
І рідний край новий, а тільки я
Чужинцем безпритульним остаюся.
І завжді буде так [Невже] Чому нема
Невже нема такої сили в світі,
Снаги в мені, [Нема снаги щоб [серце повернути]
[до краси і хисту]
Оцих людей до хисту і краси?] тутешніх якось
повернути
<...> (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 172).

141 ...і стіни, й людські душі потрясає — у чорновому автографі викреслено рядки з монологу Річарда:

Хай Бог мене простить, я часто заздрість
Ховав у серці, сидячи в громаді
[Отих] Людей побожних, слухаючи гімни:
[До органіста заздрість]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 173 3/4).

142 Та що ж воно і в чім його шукати — у чорновому автографі викреслено рядки з монологу Річарда та ремарки:

[Чи в ідеальній лінії чистоті?
Чи в натуральній живості постави?
Чи в думці тій, що [оживляє по] в погляді камінним
Запалює змисленну іскру?.. Боже!
Дай статуям моїм] [(одкри) Бере маленький
недокінчений ескіз,
такий як велика ста]
[(Одкриває не докінч. статую) в ніші] [Отже] [Боже!]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 173 3/4).

143 Я вам так вдячна за мого Томаса... — у чорновому автографі в епізоді з пані Бруклі (сім додаткових аркушів) є ще кілька викреслених рядків, між якими написано нові рядки про сина швачки та його повагу до вчителя (у надрукований текст не увійшли):

[Ви ж дарма учите мого Томаса,]
[і] до нього ж ви такі уважні й добрі]
[Р. Ну, то сюди не йде, то вже рахунки]
[мої з громадою. Ні, ні, візьміть,]
[ви ж гірко так працюєте, вам тяжче]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 4/1/5)
[хліб заробляти, ніж мені.]
(Швачка хитає головою, що не візьме) Як так,]
А плату ви прийміть... <...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 5/3/6).

144 Вона ж, либонь, дарма стоїть у вас — Викреслений фрагмент розмови Річарда з пані Бруклі:

П. Бр. [Ось отаку фігуру, як оця (показує на статую)
Річ. (більше здив.) Таку фігуру?
П. Як [би] би можна, більшу,
щоб так таки була як справжня жінка.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 5/3/6).
мені хоч глиняну, аби міцненьку,
[либонь же] полив'яну чи що.
Р. Ну, можна з гіпсу,
се теж недорого. Та нащо вам?]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 6/5/7).

145 Хіба ж таки єпископальна церква, /і десятина, й молитовник— мрії— в епоху Реформації католицька церква втратила в більшій частині протестантських країн свої мирські володіння й доходи, була скасована і так звана церковна десятина— давній звичай, за яким миряни віддавали церкві 1/10 своїх доходів. Відбулася секуляризація церковних володінь. Унаслідок реформаційних змін утворилася і єпископальна церква (англ. Episcopal Church)— частина англіканської спільноти у США, Європі та інших країнах. Більшість парафіян живе в Новій Англії і в штаті Нью-Йорк. Англіканська церква у США стала самостійною (не пов'язаною із церквою Великобританії) у 1789 р. Її єпископи обираються, а в церковних справах активну роль відіграють миряни. Для теології єпископальної церкви характерні модерністські та ліберальні тенденції.

146 А «прав петиція»? А «пункти»— усі англіканські церкви світу становлять Англіканське співтовариство; до нього, зокрема, належить єпископальна церква (США). Як основні джерела англіканського богослов'я та духовності, а також церковного навчання розглядається Біблія, ранньохристиянські форми віросповідання і так звані «39 статей» («Thirty-nine Articles»), прийняті англійським парламентом у 1571 р.,— вони стали викладом основ віри у незалежній від Папи Римського англіканській церкві. Пуритани, які стали засновниками американських протестантських церков, вимагали очистити англіканську церкву від старих католицьких обрядів, замінити єпископат виборними старійшинами (пресвітерами), замість меси увести проповіді, обряди спростити або скасувати, позбавити церкви прикрас. В англійській історії велике значення має так звана «Петиція про право» (англ. Petition of Right)— другий після «Великої хартії вольностей» 1215 р. законодавчий акт, який утверджував права людини. Петиція, яку називають «Другою великою хартією», була подана королю Карлу I від імені обох палат англійського парламенту 28.V.1628. У цьому документі, що за своєю формою був проханням народу до короля щодо додержання законів країни, було вказано зловживання, які мали місце за часів правління Якова I й особливо за Карла I, а також перелічено всі статuti, що захищали підданих від королівського свавілля. Серед найважливіших пунктів петиції— пункти про заборону встановлення податків без згоди парламенту та про особисту недоторканність англійських підданих. Відповідно, жодного англійця не можна заарештувати,

ув'язнити, конфіскувати його володіння, оголосити поза законом чи покарати іншим чином без вироку суду.

У чорновому автографі у наступній репліці Річарда викреслено рядки:

Р. Се знаряди тії лихої мрії,
що [ніби може] хоче людям угасити духа
І запечатати церковною печаттю.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 178).

147 ...що ніби люде можуть вільні бути... — у чорновому автографі у діалозі Річарда з род-айлендцями є викреслені або змінені рядки (епізодичні персонажі позначені як 1-й, 2-й, 3-й):

- 1-й Та се ж не мрія, ми ж бо здобули
Ту волю тут, в Род Айленді.
То щастя
Кому збуваються [всі сні] в житті всі мрії
- Р. [А другі,
[Що не в Род-Айленді живуть, чогож вони.]
Бо иншому, то кожний сон не в руку...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 178).
- Р. [За морем здобули?]
- 1-й. Ну, хто ж їм винен!
- 2-й (до 1-го нишком)
Він, далєбі, якийсь дивак, сей майстер...
- 3-й (не вступає до розмови і, нудячись, прохожувавсь,
роздивляючись по хаті. Спинивсь коло статуї.
Скориставши з перерви в розмові, звертається до Річ.).
[Та щож оце за мрія, пане майстре?]
А се ж яка вже мрія, пане майстре?
- Р. Така, як бачите... Чі до сподоби [вам]?
- 3-й (здвиг. плечима) Та я на тім не знаюся!
- Р. (до друг. горож.) А вам?
- 2-й [Ми люде прості, де нам роз]
- 2-й [Як хто у тім кохається, то певне]
[Воно йому і до ладу, а я...]
Та я в тім не кохаюся, про мене (мах. рукою)
- Р. (до 1-го) Ну, вам запевне, що не до сподоби.
- 1-й (трохи ображено)
Ми люде прості, де нам розуміти!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 10/11).

148 Мовляв би, на горшки чи не здалась би—ще два викреслені у чорновому автографі фрагменти розмови Річарда із персонажами, позначеними як 1-й, 2-й, 3-й:

Ви ж гончарем були [у Меріленді] в Масачуеті
Так я гадав...

Р. Я тут не гончар,
Тут інші є на те, до них і вдайтесь.

[3-й] Джонс Ми, пане майстре, хтіли заложити
<...>

Р. Щасти вам Боже, тільки ж я до чого
У вашій спільці? [Я тепер чим иншим]
[Хліб заробляю тай нема охоти]
Я, сказати правду,
[Не хтів би] Охоти щось не маю день у день
Станка крутити...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 180).

[3-й] Джонс. Боже борони!

Ми б найняли робітників до того.
[Ви б тільки нам зразки сами ліпили,]
А вас просив би я зразки ліпити,
Ви чоловік тямущий і бувалий,
Либонь усякого начиння надивились
По тих Італіях...

Р. [Либонь я не на те] [Та я ж не по начиння
В Італію подався, щоб]
[Я в подоріжжі
Не торгував горшками] Та се б я по начиння
На ярмарок в Італію подався?

[1-й] 3-й [Та дарма!] А все ж ви там ходили біля глини]
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 11/12/).

149 А він такий, що не приймає жартів—у чорновому автографі викреслено фрагмент, який завершував розмову Річарда із членами гончарської спілки:

Він запальний, ще [добре, що не бив] поб'є колись
Якось прийшла до нього міссіс Бруклін,—
Ви знаєте, та швачка на Лоннстріті?—
Побачила оцю його фігуру,

Тай каже: «от якби [мені] ви, пане майстре,
Мені таку зробили». Він питає:
«А на що вам?» — «Я б сукні приміряла
На неї, щоб не мучити клієнтку.
Зробіть, я заплачу». Як же скипить він!
І лишенько! Казала місіс Бруклін:
«Я думала, що битиме!» [Тай справді]
[Сказав він: «Маєте ви щастя, що ви жінка»]
[Та ще й убога.]

3-й Не бив же?

2-й [Простив] Спустив їй так, бо жінка щей убога,
А може іншому той боки б полатав.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 182).

[1-й] ОПАТР. Ні, [се навряд] се вже ні, він не така людина,
Дарма, що запальний, а звичай знає.
Він [же й] чоловік учений. [Пан] Наш магістер
Його шанує дуже і [говорить] вчащає
[Що як би він в Італії зостався,
То там би честь йому була не та...]
До нього на розмову, а вже [відомо] той [магістер]
Аби з ким розмовляти вам не буде,
Не любить він жувати мову.

[2-й] МГАРДІ Певне!

О'ПАТРИК (див. в вікно) Дивіться лиш! Он майстер
Зустрівся з радцями
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 12/13).

150 ...тепер я вчу лічби... — у чорновому автографі у наступних рядках є виправлення:

Уч. Nunc prosequor: [я] тепер я вчу [рахунків] лічби,
[Ви анатомії] а ви вчите [по італьянськи] вокабул
італьянських
[Дарма, що] тай анатомії, хоч я — учений, [математік]
[астроном]
а ви — [скульптор] артист.

Р. Тим гірше се для нас!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 185/14).

151 *Архімед /убитий був рукою невігласа... — Архімед (близько 287 до н. е. — 212 до н. е.) — давньогрецький математик, фізик, інженер, винахідник та астроном. Хоча про його життя відомо дуже мало, він вважається одним із найвидатніших науковців античності. Про загибель Архімеда існує кілька легендарних версій; за кожною з них він був убитий римським солдатом під час облоги його рідного м. Сиракузи (о. Сицилія), попри виданий командувачем завойовників наказ не заподіювати йому шкоди. Про яку саме теорему Архімеда говорить магістр, сказати важко — можливо, про обрахунки руху небесних тіл та відстаней між планетами. У чорновому автографі викреслено рядок у цьому фрагменті:*

Але за рік, чі може за сторік
[Рука змисленого нащадка докінчила]
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 185/14).

152 *...лишив нам статую без рук — ідеться про відому статую Венери Мілоської, тобто мармурову статую богині Афродіти, датовану приблизно 150 р. до н. е. Статуя експонується в Луврі (м. Париж); вважається ідеалом краси жіночого тіла. Автор скульптури достеменно не відомий. Спочатку авторство приписувалося Праксителю, оскільки Венера Мілоська схожа на створену ним Афродіту Кнідську, яка збереглася в численних копіях. Нині поширена версія про авторство Агесандра Антиохійського. Згадка про цю скульптуру у п'єсі про XVII ст. є анахронізмом, оскільки статуя стала відома культурному європейському світові у 1820 р. (може, тому Леся Українка не називає твір та його автора). Скульптуру знайшов на грецькому о. Мілос місцевий селянин; руки були відбиті, коли у нього відбирали цей шедевр і доставляли у столицю Франції.*

153 *...невидним підмурівком храму хисту — у чорновому автографі є інший варіант цієї частини діалогу Річарда з магістром та органістом (магістр позначений як Учитель):*

Р. (сміється, [але невесело] іронічно)
Колись я глину мняв і зносив цеглу
Для підмурівків, а тепер вже сам
Ліг підмурівком в землю — добрий поступ!
Орг. Ви, слава Богу, не лягли ще в землю.

- Р. Велика втіха, справді! Ну, не сам я,
 То статуї мої [лягли в болото,] пішли у прірву
 Щоб загатит[и]ть [греблю] її...
- Уч. [Щож робити?] А що ж робити?
 Як нічим більш гатить...
 Може, як артиста,
 Ви [свій талан] [тут себе] закопуєте в землю,
 Але, як анатом, ви даєте освіту
 Тій молоді, що може переважить
 Вас таланом і хистом
- Р. То й [серце] душу людську
 В болото можна кинуть?
- Уч. У болото?
- Р. [Чи там] Ну, то в пісок, чи в воду, все одно,
 Гадаєте, що людські душі камінь,
 <...>
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 188).

154 Віра нас навчає, / що в нас душа безсмертна — вираз «безсмертна душа» більше грецький, ніж біблійний (християнський). Давні греки, зокрема Платон, вірили у безсмертну душу. Проте це формулювання стало надбанням християнства, оскільки християнська церква побачила в ньому підтвердження біблійних висловів про «життя після смерті» і про те, що для Бога всі живі (Лк. 20:38), що Він — Бог не мертвих, а живих (Мт. 22:32). Не суперечить воно й знаменитим словам Христа: «Хто тіло Мое споживає та кров Мою п'є, той має вічне життя, — і того воскресну Я останнього дня» (Ів. 6:54).

155 Прийшли по волі й живете по волі — після цього рядка у чорнових автографах є фрагмент, який до надрукованого тексту не увійшов:

- Чого бракує вам?
- Р. Се правда, більш [мені нема куди податись] нема де дітись.
 Се правда: воля тут, — як хочеш, [погибай] гинь
 Чи од безхліб'я, а чи од безвід'я,
 Ніхто не заборонить, так за теж
 Ніхто і не допоможе.

- Уч. Ви, колего,
не справедливi. [Всякий би помiг] В нас помiг би
всякий
[У нас] голодному й жадiбному.
- Р. Се правда!
Не має тут убогих, тiлько я.
[Мов старець]
- Уч. I ви не вбогi.
- Р. [Нi, я] Я гiрш вiд старця
Того, що грає на майданах. [Старець] певне
У нього слухачi якiсь найдуться,
А я?..
- Уч. Ви ось про що! Ну, хто ж тут винен?
- Р. Нiхто!.. А може й я. Я [тiлько] винен тим,
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 190)
Що без пори вродився!
- Уч. Майте ж розум...
- Орг. (нишком)
Лишiть його, магістре, він тремтить,
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 16/17).

156 *Stabat Mater* — латинський вираз, що означає музичний твір — католицький гімн на слова середньовічного вірша, який починається словами *Stabat Mater dolorosa* («Стояла мати скорботна»). Музику на ці слова писали багато композиторів християнського світу.

157 *Requiem* /реквієм — траурна заупокійна меса в римо-католицькій церкві, а також музичний жанр, написаний у формі і на тексти заупокійної меси. Оскільки традиційно у католиків богослужіння велось латинською мовою, текст реквієму, за винятком частини *Kyrie eleison* (грецьк. «Господи помилуй») також складений латиною. Саме слово «реквієм» дослівно означає «спокій» і походить від початкових слів вступу меси — *Requiem aeternam dona eis, Domine* («Вічний спокій даруй їм, Господи») з апокрифічної четвертої книги Ездри. У православних церквах подібною за значенням є панахида, проте остання значно відрізняється від реквієму за формою.

158 Я не журюсь... — у чорновому автографі викреслено фрагмент:

Р. Я може зайве слово тут промовив,
[Та, знаєте,] Але в [зма] сперечці я [завзятий] гарячий
завжди.

Ви знаєте, я щиро поважаю
І вас, і всю Род-Айлендську громаду.

Уч. Ми певні в тім. А що до зайвих слів,
[То[й]] ми ще більше грішні не [буде] завжди sine ira,¹
[До вже] [При] По діспутах [без них не обійдеться.]
Ніколи я за те не ображаюсь,
Ні, навпаки, я діспути люблю,
Се крові рух дає. Користна річ!
А діспут ми колись докінчимо.
(Уч і Орг. подають руки і виходять). <...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 16/17).

159 ...ту пісню / малесеньку про коника в траві... — у чорновому автографі є виправлення у фрагменті про «коника в траві»:

Коллего [Девісе] Брайсте! Шановний органісте!
<...>
[Чи [ви] знаєте [колеґо] тую пісню]
Мале[ньку]сеньку [пісеньку] про коника в траві:
[Сама весела, приспів жалібне]
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 192).

Внизу сторінки чорнового автографа із цим текстом стоїть авторська примітка:

(*) Shakespeare, Hamlet sc. (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 192).

Очевидно, це підказка, де шукати джерело тексту пісні; у третій дії п'єси «Гамлет» у другій сцені (сцена з акторами) є репліка данського принца, який говорить до Офелії, натякаючи на смерть свого батька-короля: «Господи! Два місяці як умер — і ще не забули? То можна сподіватися, що пам'ять про велику людину переживе її аж на півроку. Але, мати Божа, краще б їй будувати церкви, а то поглине її забуття, мов того коника-стрибунця, якому епітафія “Плач без кінця, забуто стрибунця!”» (пер. з англ. Леоніда Гребінки). Можливо, Леся Українка користувалася перекладом М. Старицького: «Ой леле, леле! Коника забули!» Коментатори

¹ Без гніву / не злостиво (лат.).

«Гамлета» пояснюють цей фрагмент по-різному, однак щоразу йдеться про народну англійську пісню.

160 ...нікому не відомого в країні... — у чорнових автографах у репліці Річарда та в його монолозі після відходу магістра й органіста є численні виправлення і фрагменти, які до надрукованого тексту не увійшли:

<...>

(Річ. [сміється іронічно і киває головою]
хвилинку стоїть сумний
[далі] швидко підходить, одчиняє вікно і гукає).
Коллего [Девісе!..] Брай[т]ст [Не йде] [Не слухає.]
розсердивсь. [Лихий, не слуха]
Отак, [н]Не хочачи, образив я людину.
[Чи [він] невже не зрозумів він,
[І се не раз...] Вони не розуміють,
Не зрозумів він... Так і всі отут
[Що я, глузуючи, глузую тільки з себе... Тут усі]
[Себе трую отрутними словами.]
[Тай] [н]Нащо їм [се] розумі[и]ть мене. Вони
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 192).
Не йшли до мене, я до них прийшов
[Вони дали мені усе, що обіцяли]
Недобитком, вони мені дали
[Все, що могли:] притулок, працю, [спокій]
І [щиру] справді волю. [Більше вимагати]
[Чужинцем без]
[ніхто не може] [я до них прийшов]
Хто ж тут, справді, винен,
Що в мене в грудях серце [неспокійне] одиноке
Що [в ньому жевріє дивний] попалив його [там]
якийсь вогонь,
До варива і печива нездатний,
[Химерний,] [навісний]
[Йому потрібно алтарі високі [великі]]
[Тоді б він міг]
Він може б міг на [а]олтарі великім
[Спалити Богу] Палить великі «жертви всесожженій».
Та де ж ті [а]олтарі? Я наче бранець
Ізраельський в полоні вавілоньським,

Що на чужій землі шанує бога,
[Мешканцям невідомого, й немає]
Нікому невідомого в країні.
[Ні алтаря, щоб жертви принести]
Ні [церкви] [для т] [храму] щоб [молитися] [прилюдно]
[щоб хвалить прилюдно Бога.]
Невже я вічно буду на чужині?
Тут всяк знайшов собі нову оселю
І рідний край новий, а тільки я
Чужинцем безпритульним застаюся...
І завжді буде так?.. (бере євангеліє)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 17/18).
[Святая книго!
Ти всім даєш пораду і потіху
Подай же і мені... [Колись бувало дід] мій [батько] На
смутні думи
[На біблійі [бувало] так радився бувало]
[Я може хоч в тобі знайду відповідь.]
В тобі відповіді шукати буду.
[Які мав] (Розгортає книгу) на угад, як ті, що ворожать
на книжці) і читає:
«І приступив [до нього] один книжник і мовив йому:
Учителю, піду з тобою, куди ти йдеш. Промовив
же йому Ісус: лиси нори мають, і птиці небесні
гнізда, тільки син чоловічий не має де голови
притулити...»
(тихо закриває книгу, проходить по хаті, далі сідає
до вікна)]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 194).

Джерело цитати — Євангелії від Матвія (Мт. 8:19–20) та від Луки (Лк. 9:57–58).

161 Куди ви зібрались так пізно в дорогу... — імовірно, Леся Українка переспівує справжню англійську баладу про короля Річарда I Левове Серце (1157–1199), який більшу частину періоду свого правління (1189–1199) провів у хрестових походах та поза батьківщиною. Поруч із легендарним розбійником Робіном Гудом король Річард став найпопулярнішим героєм середньовічних англійських балад. Показово, що у Лесі Українки збережено важливу рису ритмічної структури цих фольклорних текстів: чергування

рядків на чотири і три наголоси у строфах-катренах. Сцена, де Річард наспівує баладу, написана олівцем на окремому аркуші чорного автографа (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 1/19).

162 ...бувало, часто батенько співав...— у чорновому автографі деякі рядки були інакшими, деякі у надрукований текст не увійшли (їх викреслено на іншому аркуші— 19/20, де сцена повторюється майже дослівно):

Забув слова. Сумна оця балада.
Колись було співав її мій батько,
Якби він знав, що син його єдиний,
Мов той король Річард, за море піде
Шукать землі святої й не знайде,
А знайде лихо, зраду і полон...
Куди ви зібрались так пізно в дорогу,
Річарде мій, добрий мій пане...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 1/19).

163 Захожується коло Джонатана...— у чорновому автографі є фрагмент діалогу Річарда зі Джонатаном, який не увійшов до надрукованого тексту:

- Мій друже!
Невже се ти? З якої ти дороги?
(Захожується коло Джонатана, сажая його поза столом і частує, витягнувши децю з шафки їсти й пити.)
- Дж. Із доброї, із доброї, Річарде!
Сестра тобі вітання засилає.
І сподівається тебе до нас в гостину.
- Р. Моя сестричка люба, квітка тиха
Заглушена колючими тернами...
- Дж. Ні, не глушена, ти не кажи так,
В сестри твоєї серце золотее, —
Чого ніхто не міг би сподіватись,
Того вона сльозами досягла.
- Р. Чого?
- Дж. Щоб ти до дому міг вернутись.
- Р. Невже?.. я можу знов прийти до дому?..
Ні, тільки Бог один творив дива...
- Дж. Через своїх обраних... так, Річарде
Твоя сестра від Господа обрана

[За вбогість духа] за покору серця і [за покору] духа.
Сестра тебе просила запитати,
Чи хтів би ти до неї повернутись.

Р. [Я тільки що до неї слав думки,]
Душа моя до неї рветься [друже!] завжді

Дж. Ну, то вернись.

Р. Навіщо ти се кажеш?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 196).

164 ...як блудний син... — евангельська притча про блудного сина (Лк. 15:11–32) — одна з найвідоміших притч Ісуса Христа. Сюжет цієї притчі, на думку багатьох учених та богословів, у символічній формі ілюструє стосунки між людиною та Богом. Син спочатку відходить, а потім повертається до батька, ніби людина після життєвих випробувань та зневіри повертається до віри в Отця небесного. У просторіччі порівняння із блудним сином уживають на позначення людини, що розкаялася у своїх гріхах, або тої, що після довгих блукань і розпусного життя з каяттям повертається до своєї родини.

165 ...що я просив би вибачення в нього — у чорновому автографі закреслено рядки в наступній репліці Джонатана:

Дж. Просити не просити, тільки звісно,
[Коли ти] як вернешся, то не тобі громада,
А ти їй покорисся, се ж бо кожен
Сам зрозуміє, хоч би й Годвінсон.
Він слова каяття не [буде править] зажадає.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 200).

166 А відколи я сам себе відрікся... — у чорновому автографі закреслено рядки:

Я чую в серці мир і [тиху] благодать,
[Я став найменшим з усієї громади,]
Оддав на службу [Богові] Господу себе,
Свій хист і розум, став рабом Господнім.
Р. Скажи, рабом [громади] [й] святоші Годвінсона!
Дж. Господній раб служити всім повинен
В покорі духа, надто ж тим служити,
[Що Богом настановлені над ним]
Р. [Як чудно тут слова такі чути!]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 201/22/23).

167 Нехай мій голос / волаючим не буде у пустині — вираз «волаючий / волати у пустелі» походить зі старозавітної Книги пророка Ісаї (Іс. 40:3) та з новозавітних розповідей про Івана Христителя, який у пустелі перед нерозуміючим народом закликав: «В пустині рівняйте дорогу Господню, як Ісає пророк заповів» (Ів. 1:23). У сучасному значенні фразеологізм утвердився за російським перекладом Старого Завіту — «глас вопиющего в пустыне»; в українському перекладі (І. Огієнка) слова «волаючий» нема. Вираз «волення у пустелі» означає пристрасний заклик до чого-небудь, який залишається без відповіді через байдужість чи нерозуміння людей.

168 ...хоч би й від матери — у чорнових автографах є викреслений фрагмент:

- [Хоч би я навіть]
Бо жити я [покірни] в покорі не навчусь.
- Дж. Навчися, коли щиро забажеш.
- Р. Ні, Джонатане, не такий я вдався.
- Дж. Смертельний гріх таким запеклим бути!
- Р. Щож, видно Бог [ожесточив] загартував нам серце,
Бо з діда-прадіда ми всі такі,
Увесь наш рід: вікліфівці, лолларди,
«Незгідні», «незалежні», пурітане,
Мої всі кривні волі домагались
Від папи й короля, від церкви й парламенту,
А я від них самих, — така вже кров!
- Дж. А Хрістабель?
- Р. Вона в сльозах уперта,
А ми без сліз, виходить на одно.
- Дж. Покинь, [Річарде,] [гордії слова] сю гордість
[Річарде, залиши сі горді речі,]
Покинь ти, Річарде, сі горді речі,
[То все слова]
То марний дим, згадай живих людей,
[Ти ж їх любив колись.]
- Р. Люблю й тепер.
- Дж. Ні, брате, так не люблять, той, хто любить,
[Хто любить, той] [з]Зрікається себе.
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 202).

- Р. А я ж [хіба не зрікся] для кого
 [Себе тоді] Колись, [коли] на безвість і на злидні їхав,
 Покинувши за морем славу й щастя?
- Дж. Ти ж се зробив [для тих, кого любив] не з примусу,
 по волі
 Була то тільки ласка, а не жертва.
- Р. Так більшого ж і Бог не вимага!
- Дж. А серце й люде вимагають більше.
 Як би ти мав свою дружину й діти,
 Ти б зрозумів мене.
- Р. Даремні речі,
 [Я ні дружини, ні дітей не маю.]
- Дж. Небожа Деві ти любив, як сина.
- Р. [Ні, більш як сина як свою надію.]
- Дж. Вернись до нього!
- Р. Що з ним тепер?
 <...>
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 23/24).

169 ...одважний, вільний і непримиримий...—у чорновому автографі викреслено рядки:

З неправдою, що дядько той любив
 Свого небожа щиро, але більше
 [Від всього в світі хи]
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 23/24).

170 Був кінь, та з'їздився—у чорновому автографі викреслено рядки:

«Був кінь, та з'їздився. Так буде й нам!»
 [Самотний, мовчазний]
 Хай краще вмру я тут,
 [Життям розбитий,] [нишком] у самотині,
 Серед чужих, старий душею й тілом,
 Та знатиму, що в думці молодечій
 Я буду завжди жити молодим.
 [Що принесу]
 [Щоб я своєму Деві міг принести]
 Дж. Все гордоці! <...>
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 23/24).

171 Ми все сказали, що могли, здається — у чорновому автографі викреслено фрагмент:

Дж. Ні, ще не все. Ти тільки дбаєш, брате,
Про те, колиб не втішить ворогів,
Про теж не дбаєш, як ти втішиш друзів,
[Коли] Як [по]вернешся. Адже ж ти тут чужий.

Р. Хіба про се нагадувати треба?

Дж. Тебе ж би там з любов'ю прийняли,
Се ж за покару надгорода певна.

Р. До надгород таких не звик я зроду.
Тай, окрім тебе, я не маю друзів,
А ти прийшов до мене й до такого,
Як я тепер.

Дж. В надії навернути.

Р. Ах, тільки так! А то б і не прийшов?
[Пожалься Боже праці,]
Вона зосталася без надгороди...

Дж. [Брате, Лиши гіркі слова! Як би ти знав,]
Я мав сказати, що
[Адже крім мене і родини — дома]
[крім мене]...

<...>

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 24/25).

172 Пані Томсон — у чорновому автографі спочатку було:

Дж. Міссіс Бруклін. (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 24/25).

173 Вона недовго замужем була, / тепер вона вже... — у чорновому автографі викреслено рядок:

[І вже три роки] (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 203).

174 Не знаю сеї жінки — у чорновому автографі викреслено фрагмент:

Для мене все одно, як хочеш знати,
То я тепер од воріття ще дальший,
Ніж був раніш. (Довга пауза.)

Дж. А все таки ти б спробував вернутись.

Р. Та як то «спробував»?

- Дж. Так, може б люде
Як небудь так з тобою помирились.
[А може]
- Р. З таким, як я тепер?
- Дж. Та може б так якось дав Бог [у нас тепер]
Ти б помирився, вжився б там як небудь
- Р. [Коли огонь з'єднається з водою]
Хіба огонь [з'єднається з водою]
[Огонь з водою може помиритись?]
[Тоді з громадою я помиритись,]
[Коли] Хіба орел з гадюкою вживеться?
[Тоді я побратаюсь з Годвінсоном.]
Була вже проба, досить однієї.
[На все життя. Гадючої отрути]
І досі вигоїть з душі не можу.
Суди Господь між мною й [Годвінсоном!]
тими людьми
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 203).

175 Скажи моему Деві, щоб коничне... — у чорновому автографі викреслено рядки:

Зібравсь до мене в гості... Ні, даремне,
Йому до мене стежка заросла...
Та може [се й для нього краще] так і треба... хай він
краще
В Голяндію збереться... (Йде до скрині <...>)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 25/26).

176 Піду до Ріверса. Бувай здоров — у чорновому автографі викреслено рядки:

- Р. Прощай,
Приятелю!
- Дж. Чому ж не «друже»?
- Р. Лишім слова. Все сказано.
- Дж. Прощай.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 25/26).

177 Джонатан виходить — одне речення з ремарки в чорновому автографі не увійшло в надрукований текст:

- Р. Нічого. (Дж. вих. Річ. не дивиться йому в слід. <...>)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 208).

178 Який я самотній, Боже правий— змінено початкові рядки в монолозі Річарда. У чорновому автографі закреслено:

Тепер я сам. Навіки самотній.
Чого хотів, того досяг. — Я вільний.

<...>

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 209 26 / 27).

179 Ні, те, для чого я всього відрікся, / нехай мене рятуює. Искро Божа — про мистецьке покликання у Лесі Українки є вірш «Божая іскра» (1895), головний мотив якого перегукується із цим фрагментом драми: «“Божая іскра” — то тяжке прокляття, / Дикий і лютий пожег» (Іл. Ф. 2. Од. зб. II. С. 89).

180 ...а вогник той, що над багном літає / і зводить подорожного на безвість... — блудні вогні, або блукаючі / мандрівні вогні, блимавки — блідо-синє світіння, утворюване згорянням метану, що виділяється унаслідок гниття. Зустрічаються за теплої вогкої погоди вночі на бологах, цвинтарях тощо. Маленькі вогники рухаються за вітром, переслідують спостерігача, котрий намагається втекти від них, та самі втікають від того, хто намагається до них наблизитися. Це зумовлено повітряними потоками навколо рухомої людини. Через дивну поведінку та місце появи таких вогників у народній уяві (зокрема в Україні) їх пов'язують із душами мерців. В українській міфології є й інша назва — потерчата, що означає демонічних істот — душі померлих нехрещеними дітей, які з'являються у вигляді блудних вогників над болотом.

181 Я все життя віддав... — інакшими були рядки (із пізнішою правкою олівцем):

А тільки я? Так щож тепер зосталось?
Чі може справді я віддав життя
[Бездушному] Зрадливому, невдячному куміру?
[Тепер, в хвилину розпачі тяжкої,]
Кумір не вратував мене, а зрадив...
Так будь він проклятий!
[До чого я дожив?] Що я сказав?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 208).

182 Потім входять магістер і мессер Антоніо... — у чорновому автографі ім'я персонажа та деталі в ремарці подано спочатку інакше, потім виправлено. Перед репліками ім'я виправлено на Антоніо лише двічі, далі подається як Мік. / М.:

Потім входять магістер і Маестро Мікеле (чоловік поважного віку, [в костюмі флорентинського] має одіж і манери венецького *nobile* XVII ст., тримається як патрицій)... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 27/28).

Месёр, а також «месір» (італ. *messére*, фр. *messer* — «пан») — форма звертання до іменитого громадянина в середньовічній Італії та Франції. Могла додаватися до прізвища або посади людини. В італійських середньовічних містах «месёром» іменували лицарів, суддів, лікарів та докторів юриспруденції, церковних ієрархів. До представників середнього класу (зокрема до нотаря) зверталися «сер» (італ. *ser*), а до майстра ремісничого цеху, художника чи музиканта — «маестро» (італ. *maestro*). Згодом форма звертання «месер» була витіснена соціально нейтральними «месье» (фр. *monsieur*) у Франції та «сеньйор» / «синьйор» (італ. *signore*) в Італії.

183 Гандльові пункти — тут у значенні «торговельні угоди». Одне зі значень нідерланд. дієслова *handel* та нім. *handeln* — «торгувати».

184 ...до давніх цнот Венеції старої — у чорновому автографі було:

До [цноти давньої Флоренції] давніх цнот Італії
старої
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 212).

185 Шановний друже! Се ж у мене в хаті... — у чорновому автографі викреслено:

Та як же ви сюди до нас дістались,
Шановний друже?
М. На кораблі, по хвилях океану.
М. Кораблів чимало
В Італії тай мореходів досить,
Ваш [прихильний] давній друг, дарма що
підтоптався,
[А флорентинц[ям]і ще не стратили одваги]
Та не бояться [бурь на океані] ще гуляти морем
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 28/29).
Р. [Та щож] І що вас привело?
М. Вітрила й вітер.
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 214).

186 Gloria in Excelsis Deo — з лат. «Слава у вишніх Богу» — поширена назва музичних творів для органу, оркестру, хору в католицькій та англіканській церковній традиції. Глорія (або «ангельський гімн») — хвалебний християнський спів, що входить до складу меси у цих церквах.

187 Тут близьенько церква — у чорновому автографі викреслено фрагмент:

- Р. Тут [близько] близьенько церква,
[То в літку чутно музику, як в хаті.]
Се грає мій колега.
- М. Ваш колега?
Хіба ви тут музики навчились?
- Р. Нічого не навчивсь а
[Я тут не вчусь нічого] сам учу.
Се ж тут школа. Бачите?
- М. Та бачу.
[К] Чого ж се ви вчите?
[Я] Се школа артистична?
- Р. Ні, маестро.
- М. А що ж тут вчать?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 214).
- Р. Як звуться мертві кості.
- М. Се ви вчите? ви?
- Р. Вам, маестро, дивно?
Ну, може згодом дивно так не буде.
Сьогодні, врешті, лекція живіша
Була у нас, не кості розбірали,
А «Пекло» переходили...
- М. Мій друже!
Та змилуйтесь, які смертельні жарти,
Від них ще знову в хаті потемніє!..
- Р. Я не жартую, ось ми що читали
(Показує розгорнену книжку Данта, з якої читав ученик).
- М. Ах так, ви з учнями читали Данта!
Я [можу тішитись] тішуся, що й тут, за океаном
[Моя] [Тосканська наша мова залунала.]

[Р. Вона і сей орган — єдині гуки
Що можуть тут чарувати]
Церковна музика.]
М. (Прислухається) [Справді
Чудово грає ваш отой колега.]
Тутешній органіст чудово грає.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 215 29/30).

188 Та ще господаря сієї хати — у чорновому автографі викреслено рядок:

[Та ще того, що тут навчає в школі.]
Та ще господаря <...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 216).

189 Навіть Аполлон/узаявся раз до мулярської праці — алюзія на грецьку міфологему про бога мистецтва Аполлона: він був ще й будівничим та засновником міст, покровителем тих, хто переселялися в нові місця. У чорновому автографі після цих слів викреслено рядки:

[Ось я сюди приїхав гандлювати,
Та вже я ще себе купцем не зву]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 216).

190 Якби згубив кітару Аполлон... — кітара або кіфара — давньо-грецький струнний щипковий музичний інструмент, споріднений із лірою. Покровитель мистецтв (зокрема музики й музикантів та співаків) бог Аполлон зображувався із луком та стрілами або з кіфарою — це його атрибути у мистецьких образах. За деякими міфічними переказами, кіфара була винаходом Аполлона. Один з епітетів цього бога у назвах скульптур або на картинах — Аполлон Кіфаред, коли він зображений кіфаредом (співцем) із кіфарою або лірою.

191 ...щоб справді ви могли згубити в пущах... — кілька викреслених виразів у цій репліці Антоніо:

Чі я ж [таки] повірю,
Що ви таки [могли] від хисту відцурались?
[Сього б не допустила ва]
<...>
Щоб справді [міг тут зарости тернами] ви могли
згубити

[в лісі] в пуццях
[Род Айлендських] Нової Англії
[Той дорогий клейнод] [Клейнод ваш дорогий] талан
ваш...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 216).

192 Мій талан/тепер мені здається метеором... — метеор — явище, яке виникає при згорянні в земній атмосфері дрібних уламків небесних тіл (комет або астероїдів), залишаючи в нічному небі миттєвий світляний слід. Переносно — яскравий талант, який швидко втрачає свою силу, гасне. Слово походить із давньогрецької мови, означає «небесний»; у тексті п'єси воно не анахронізмом, оскільки дослідження метеорів і метеоритів відомі ще з часів Стародавньої Греції.

193 Блиснув він так раптово... — у чорновому автографі після цих слів викреслено рядок:

він [непримітно
по темнім небі у глухую північ.] так
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 217 30/31).

194 Ми, академія, венецький цвіт — починаючи з цього рядка, викреслено фрагмент із багатьма правками:

Ми, академія, [весь флорентийський цвіт.]
Хіба забули, як [вітав] колись на зборі урочистім
Вам академія почесний лавр дала.
Як товариство «молота й різця»
Вас у почесні члени записало,
[Ви те забули.] всі флорентийці.
P. [Це все тепер для мене на тім світі.]
[Ні, маестро любий!]
[Та правду [каже] мовив ваш поет великий:
«Немає жалю гіршого [над той] на світі,
Як згадувать про щастя в дні недолі.»]
[Ви, мій маестро любий]
[Маестро Мікеле, ви так] прийшли до мене
До мене [не]мов Улісс, що викликав [з Еребу]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 217 30/31).

195 Прийшли до мене ви, мов Одісей, / що викликав з Еребу Ахілеса... — за сюжетом гомерівської «Одіссеї», головний герой — цар Ітаки Одісей, вертаючи додому після Троянської війни, зіткнувся з нездоланими перешкодами і мусив піти до підземного царства Аїда, щоб дізнатися про можливість повернутися від віщуна Тіресія; в Аїді він зустрів серед інших душ померлих і душу героя цієї війни Ахілла (Ахіллеса), який гірко скаржився на безрадісну участь у царстві мертвих. Ереб — «вічний морок», тобто найтемніша частина Аїда, де перебувають душі померлих.

196 Еребова брама — вхід до найтемнішої частини підземного царства, який не дано переступати живим.

197 Він міг би бути нашим — у чорновому автографі після цих слів кілька разів перероблено фрагмент; частина рядків у надрукований текст не увійшла:

[може бути
Ще і тепер. Я не на жарт кажу —
Подумайте над сим гаразд, Маестро.] Ви маестро,
В Італії були б не метеором
Не зіркою, що мов сльоза тремтить
Планетою були б ви з рівним світлом
І щедрим промінням. Ви тільки зважте:
І знов кажу тепер.
Тут пуца, дича, в ній [даремне згине] [заг] даремне
гине
Талан великий; в нас — набожний культ
Краси і хисту, тільки — з волі Бога —
[більш] Великих геніїв [в Італії] у нас не стало.
Ви б зайняли порожній трон Челліні,
У нас ви б стали другим Бонаротті
І потьмарили б славу Бенвенуто.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 218).

198 У нас ви б стали другим Бонаротті / і дорівняли б славі Донателла — мессер Антоніо порівнює Річарда зі знаменитими італійськими художниками та скульпторами епохи Відродження: Донателло (Donatello, 1386–1466), Мікеланджело Буонаротті (Michelangelo Buonarroti, 1475–1564), Бенвенуто Челліні (Benvenuto Cellini, 1500–1571).

199 ...що ви колись творили й говорили— у чорновому автографі викреслено кілька разів перероблений фрагмент:

[Р. не вірте їй, хоча вона й правдива
Та я тепер не той, змінився я]
Не стільки роки, скільки злидні [всякі] тяжкі
Мене змінили. І свої й чужії,
[І вороги, і друзі всі труїли]
І друзі, й вороги усі мені
Що рік, що день отрути доливали
Що рік, що день
Отрути доливали що години
І долили у щерть[я]. [А що найгірше]
[О, я не той] Я вже не той,
Що в нашому сенасоло бувало
[Я сам себе струїв], я вже не вірю,
Ні в себе
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 219 31 / 32).

200 ...а чоло молодече похилилось / і помарніло— у рукописному варіанті попередні чотири рядки в репліці Річарда закреслено. Наступний фрагмент, частина якого написана на полі списаної сторінки (ці рядки йдуть вертикально знизу вгору), до надрукованого тексту не увійшов:

І помарніло. [зморшками взялося.] [Так, шановний
друзе,
Тепер мені зосталося [ридати] співати
Плач Єремії: «потемніло злото,
Змінилося пречисте срібло»...
М. [Дарма, маестро] Та все дарма,
Аби [лиш] вам вирватись на волю...
Р. Де ж та воля.
Я скрізь її шукав і не знайшов.
В Род Айленді є воля, в грішнім світі
Немає більшої. Тут вже найбільша
бо [не один її купити радий]
[Європа] [В Європі] В Старому світі більшої не купиш.
Але для мене— я скажу вам щиро—
Се воля гинути, [як тільки схочу] чі од безхліб'я
Чі од безвіддя, як собі бажаю.

[От як] Отак на морі часом самотній
Пловець ратується на човнику хитким,
Покинувши великий корабель
рокований на згубу. Як пловцеві
серед холодних хвиль і мертвого простору,
[так] [без відгуку, без гасла бе] так мені...]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 219 31/32).

201 ...були ще й інквізиції декрети — у чорновому автографі кілька рядків закресленого фрагмента до надрукованого тексту не увійшли:

Декрети інквізиції замкнули
Від мене скарби дожевих палат,
Її клевети на мене чигали.
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 220).

Інквізиція (лат. Inquisitio, від *inquiro* — «розслідувати, розшукувати») — у західних (латинських) християнських церквах особлива церковна інституція для боротьби з ересями; найбільшого розвитку досягла в Іспанії, Португалії та Італії. Уперше заснована домініканцями в 1250-х рр., активно діяла в різних країнах та регіонах до XVII–XIX ст. В Італії у 1542 р. утворена Римська інквізиція як окрема інституція під час Католицької Реформації (тобто контрреформації, спрямованої проти поширення протестантизму). Клеветник — слово походить з латини; первісно означало «вільновідпущеник», тобто «звільнений раб»; сучасне значення — «прихильник, який не гребує нічим, щоб догодити своєму покровителю».

202 ...тепер часи змінились — у чорновому автографі викреслений варіант реплік М. та Річарда:

М. То все було в Венеції... не в нас.
Р. [Гаразд] Венеція в Італії, мій друже,
В «Італії щасливій», кажуть люде,
А Данте ваш казав «в Італії нещасній».
Він се сказав, хоч він був флорентийцем.
Боюсь вразити ваш патріотизм
І краще вмовкну
(Хвилини збентеж. мовчання.)
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 220).

203 Тепер од вас я вироку чекаю — у чорновому автографі перероблені й закреслені рядки:

Ви, [мій маестро любий] в нас
Були здавен [наш artena arbiter] над хистами суддя.
[Немов оскаржений в страшній «палаті зір»,
Так я тепер жду вироку від вас] Тепер...
Судіть, не милуйте.

М. Як бачу, [любий] друже,
[То доховали] Ви знаєтесь на ввічливих concetti
Не згірш від флорентийця.

Р. О, маестро!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 221/32/33).

204 ...в Венеції з'явилась перша думка — у чорновому автографі викреслено фрагмент:

В садах Флоренції я бачив сюю постать,
[Вона мене] І в Англію вона провадила мене,
Товаришем була мені при злиднях, [чварах],
[Біді й] І при мандрівці. Я було й на морі,
В тісній каюті й під шатром небесним
Про неї марив і шукав тих ліній,
Тих чистих ліній, що дають безсмертя
[Летючі] [Безплотній] Зникомій мрії.
Потім [я почав] перейшов
Від проб до статуї. [Ще в Меріленді]
Колись в Массачузеті
Робив я статую... не цю.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 222).

205 А де ж вона — у чорновому автографі викреслені рядки:

Р. Ви зробите мені велику ласку
Коли дозволите промовчати питання...
Тієї статуї первістної нема.
Зовсім нема. Се инша, тут почата.
Та сама [тема. Виконання инше] думка,
тільки инший образ,
[Вона] [І се] [І ся] не скінчена, і я не знаю сам
Коли її скінчу, та чи й скінчу.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 222).

206 Хоч, як то кажуть, трохи *tormentata* — у чорновому автографі викреслено фрагмент:

- Ви [ж] не забули термінів технічних?
Р. Так просто кажучи, се «вимучений» твір?
Сказавши просто «вимучений
Його й [творили] робили вимучені руки
Не диво, сам [артист] вже вимучений вкрай
Не диво, сам я вимучений...
М. Я тільки мав на думці, що в сім творі
Я надмір бачу розмислу й вагання
[Занадто видко думку, працю думки,]
[Ії вагання, певне, благородні]
Та вже занадто неспокійні: отже
[Вони пошкодили гармонії первістній]
[І се] гармонія від сього захищалась —
Вона ж була — я певен — при початку
Далеко більша, як що був тоді
Великим запал, і велика віра
У власну силу. Віра та спасенна.
[Перемагає врешті всі вагання]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 223 33/34).

207 *Maestro* — звертання до майстра ремісничого цеху, художника чи музиканта в Італії (італ. *maestro*).

208 ...що мали проб чимало — у чорновому автографі викреслені рядки і змінені вирази:

Що мали проб чимало [поки врешті
До статуї взялися. Де ж ті проби?
Чі маєте їх ще. Я хтів би порівняти
Початок і кінець]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 224).

<...>

Р. (Іде і дістає [трі] [дві фігурки воскові] одну маленьку
фігурку воскову).
[Ось тільки дві зосталось, а було
Чимало їх, та деж їм доховатись
Серед мого мандрівного життя!
Не знаю як і сії не пропали...]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 224).

209 Шановний друже, я ту притчу знаю, / аж надто взнав... — не увійшла до надрукованого тексту ремарка та частина репліки М. (Антоніо) після слів Річарда:

М. (не зважає на те, з яким виразом Р. сказав свої слова).
[Так отже гріх закопувать талан,
Та ще такий талан!] [Во имя]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 224).

Притча про таланти — це притча Ісуса Христа, яка розповідається в Євангеліях від Матвія (Мт. 25:14–30) та від Луки (Лк. 19:11–28). Один із провідних мотивів твору Лесі Українки (див. коментар до І дії).

210 На ймення Аполлона / і всіх Камен — каменами давньоримські поети називали грецьких муз, які супроводжували бога Аполлона (як предводитель муз, він мав прізвисько Музагет / Мусагет). У грецькому античному пантеоні було дев'ять богинь-муз. Дочки громовержця Зевса і богині пам'яті Мнемозіни, вони покровительствували поезії, іншим мистецтвам і наукам. Латинське слово «камені» (Camenae) — назва шанованих у Римі італійських богинь, які жили у джерелах та струмках і були покровительками жінок-породіль; найвідомішою з камен була Егерія. В околиці Рима цим божествам був присвячений гай із джерелом. Згодом камені стали уособленням мистецтв і були ототоженні з грецькими музами. Назву «Камена» має збірка віршів і перекладів із давньоримських поетів у Миколи Зерова (1924).

211 Та ще в Венеції. А потім трохи... — у чорновому автографі викреслені фрагменти в цьому діалозі, виправленому чорнилом по написаному олівцем:

[Р. Котору?
М. (Показує на фіз. голу) Сю!
Р. Давно, се перша проба
[Я ще в Флоренції почав її,
Я ще її в Флоренції надумав,
А по дорозі в Англію робив,
Хтів з неї дома статую зробити,
Та не прийшло, час не сприяв.
В Італії почав, а докінчив
мандруючи.
М. А шкода,
Велика шкода...] (придивляється до пьедесталу ескіза)

- [Ах, ось і девіз] <...> Маестро
 Се нашого сепасоло девіз?
- Р. Він був колись моїм...
- М. «Колись», маестро?
- [Р. Так... Мій дух погас...]
- [М. І ви се допустили?]
- Се гріх новий, «одступництво і зрада».
 [Гріх проти «духа», непростимий гріх]
- Р. Знов сі слова! І хто ж їх промовляє!
 Ну, щож, кінчайте, я не боронюся.
 [(Стоїть, спустивши голову.)]
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 34/35).
- М. Я вас вразив, [мій друже вибачайте] Я в розпачі
 від сього!
 [Я просто в розпачі] [що] вам жалю завдав
 [Я в розпачі, я вам жалю завдав?]
 [Тим недотепним жартом. Дайте руку]
 [На мир і згоду] (Р. подає руку, але смуток його не
 зникає.)
- Р. Нічого, друже
- М. (знов дивиться на фіг.).
 [Мені ся статуетка нагадала
 Сінійору Коралліну так здалека,
 Так як нагадує мадонна Форнарину.
- Р. Сінійору Коралліну? Може бути.]
- Ант. [Знаєте, маестро] Щось мені здається
 Сей ваш утвір [пригадує здалека] скидається [нена]
 так, злегка
 [На Коралліну] [Анджеліну] на Коралліну д'Орсі
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 226).

Форнаріна (італ. La Fornarina — «булочниця»; кінець XV — перша половина XVI ст.) — напівлегендарна кохана й натурниця знаменитого італійського художника епохи Відродження Рафаеля Санті (Raffaello Santi, 1483–1520). Вважається, що її справжнє ім'я — Маргеріта Луті (італ. Margherita Luti), а прізвисько Форнаріна закріпилося тому, що вона була дочкою пекаря (італ. fornarino). Більшість елементів міфу про Форнарину склалися у XVIII–XIX ст. Достовірні свідчення її існування досі є предметом досліджень.

212 Ні, /ви помиляєтесь— у чорновому автографі викреслено фрагмент:

не залицявся ніколи
Я до сінйори Коралліни зроду.
Гріхом і нечестю [здавал] було б це залицяння
Не на зальоти я ходив до неї,
[Гріха] Вона мені була зорею ідеалу,
Вона мені світила з високости
Пречистим світлом вищої краси
одного разу ми, [скульптори молоді,] артисти, довго
Сінйору Коралліну ублагали,
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 226)
Щоб стала так вона на пьедесталі,
Як от ви бачите оцю фігурку.
І згодилась вона. І та хвилинка,
[Маестро Мікеле,] [Вро] [Врочистою була]
На вік мені врочистою зосталась
У пам'яті моїй, врочистою й святою.
В той час, коли те ідеальне тіло
Не вкрите ні шовками, ні серпанком
Чистіше мarmору [каррарського] отак стояло
На пьедесталі, мов богині постать;
В той час мені вродлива Флорентинка [сінйора
Коралліна]
Богинею здавалась [і торкнутись] Отже й потім
[До неї зневажливою рукою]
Вважав би я образою святині.
[До неї залицяється? Ні, маестро,] то профанація...
[Отже й потім]
Релігії краси [я в неї] при ній я вчився.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 35/36).

213 Якійсь зальоти я вважав би просто / за профанацію— слово «зальоти» означає «залицяння», «любовні пригоди». Річард каже про те, що любовні авантюри з натурницею були б для нього наругою над мистецтвом. Слово «профанація» походить від лат. profano— «оскверняю».

214 За тим гладким, багатим Ф'яскі—у чорновому автографі цей фрагмент скорочено:

Р. [Моя богиня] Богиня [Анджеліна] Коралліна
За Бартоло гладким!..

М. Богиня Ваша,
[Хоч і пристар]
Не втратила сімпатії до хисту,
Всі трое чічісбеїв [Анджеліни] Коралліни
Артисти: два скульптори і поет.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 228).

215 Річард не відповідає на се й задумується—у чорновому автографі викреслено фрагмент розмови Річарда з Антоніо (М.) про іншу статуетку:

[Згодом] А ся
[Вам] [Чи до сподоби вам]
Маленька проба, як вам видається? (Подає другу фігурку)

М. (роздивляється) І ся уваги варта... любий друже
Дозвольте бути щирим до кінця?

Р. Об тім я тільки і прошу, маестро!

М. Тут, бачте, трохи єдності бракує:

[Препишні княжі шати
Костюм]
Препишні княжі шати, [а лице] [а [погляд] вираз
пурітанки] голова ж
Дівчатка простого, [обличчя колоністки,] якби се
навпаки

То кращий вийшов би контраст, запевне.

Та се нехай ще! Але ось дивіться:

[У неї поза [лехка,] гарна, зграбний рух]
[Русалки постать] [постать феї] [зграбна ручка
й ніжка]

Elegantissima.] [З фігу] [Зовсім придворна пані!]

[Така фігурка всіх звела б з ума]

[Убрання й постать всіх звели б з ума]

[У нас в Італії] Тепер [дивіться] [погляньте] [її]

Само ж обличчя,

[Лиця кругленький очерт, скромний усміх,]

- [Волосся простою коронкою лягло,
 [Гладенько, з проділом зачесане над чолом]
 [Я бачив тут таких дівчат багато]
 Убрання й постань пані царедворки—
 Elegantissima. Само ж обличчя
 Міщаночки, таких у нас багато,
 Таке, яких я тут багато бачив.
 [У вас] В колоніях. [Та гляньте [на] до лица:]
 [Пригляньтесь]
 Тепер дивіться— вираз:
 (Закриває горішню частину лица)
 Так усміхається дівча[тко] молоденьке гарненьке
 Своїй шістнадцятій весні. А се
 (закриває долішню частину і волосся, видно тільки лоб
 і очі)
 Матрони-пурітанки твердий погляд,—
 Прокляв би він [сей усміх і] [вбрання] [і сей усміх,
 Як би побачив їх...] [Чи се портрет?]
- Р. [Ні, так, фантазія] [Фантазія.]
- [М. В ній я бачу]
 Три елементи, та не триєдині:
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 36/37)
 З них кожний нарізно красі [служити може]
 хай служить,
 Та бути вкупі непогода їм...
 [Се ді] [Я раджу вам три статуї зробити]
- Р. [Так, отже се невдалий твір і праця
 Загублена даремне...] Щож, значить, дарма праця!
- М. Ні, маестро,
 Я б радив вам три статуї зробити,
 А проба ся для всіх би послужила,
 [Вам тільки треба роз'єднати знову
 Три елементи; і чудові твори
 [Я певен, світові в дарунок ви дасте]
 [Тоді ви світові дасте в дарунок.]
 Прийміть сю раду...
- Р. Ні, [мій друже, пізно] шановний друже.
 З сих елементів не створю нічого.
 Сей зник (пок. на постань) сей зрадив (пок. на губи)
 сей струїв мене (пок. на очі).

М. Ну, то верніться знов до сеї мрії! (пок. на першу фіг.)

Р. Якбиж вона до мене знов вернулась!

Та мрії не вертаються повік...

[М.] Антоніо. Хто знає! [Друже] (бере Річарда) (за руку)

[Друже,] Маестро [я кажу без жартів.]

Як другу, як артисту ражу вам,

Прошу і заклинаю нашим хистом:

Верніться бо в Італію! [Я певен,]

[Там оживуть і мрії ваші й слава]

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 230).

216 ...а сльози викличе з очей незрячих — у чорновому автографі монолог Річарда був перероблений і скорочений:

[Був час, коли я міг з Італією зжитись,]

[Та розлучила нас]

не міг я вжитися

[Адже] [коли] тоді, як був я в цвіті сили,

Та инша мрія звабила мене

про [вільну] щиру волю [в новім християнстві]

і життя новее

про хист новий в новому Ханаані.

І я за океан пішов [за нею] для того.

[Як] Хоч тая мрія зрадила — був час,

Коли я міг в Італію вернутись,

[Та не було ні способу, ні змоги]

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 231 37/38).

<...>

Що ж я [ім] там покажу[!]? [Хіба оцю

Троїсту дісгармонію?] Чим похваляюся? [А] [Чі може

Осю потвору змученої думки,

Що я створив?] [Як я справдив оті надії?]

[Ні, то було б] [стояти на позорищі]

[Я витримать позорище не можу,]

[Ось мій початок (показ. на стат. [Corall]) і такий

кінець!]

[Я вийти на позорище не хочу]

Там, де колись тріумфи пережив.

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 231 37/38).

217 ...не беріть з собою трупа, /се, кажуть мореходці, не годиться... — існує старе повір'я моряків: якщо корабель у морі переслідують нещастя і всіх, хто є на ньому, охоплює сум'яття, то в трюмі цього корабля сховано труп. Г. Ібсен використав цей образ-символ прихованої загрози людству у своїй поезії «Віршований лист» (1875), де показав у розгорнутій алегоричній картині, як «труп у трюмі» отруює життя «і в кубрику, і в дорогих каютах» — усіх прошарків суспільства. Очевидно, Леся Українка знала цю поезію, оскільки стежила за творчістю норвезького письменника.

218 Вклоніться там Венеції від мене... — у чорновому автографі ці рядки було перероблено і скорочено (збережене позначаємо пропуском):

Вклоніться там [від мене флорентийцям]
[Флоренції] від мене
Венеції [І флорентийцям,] [[коли] хто ще не забув]
і скульпторам
Товариша. [Для мене ж незабутня
Свята земля тосканська, де я сам
Святим і чистим був]
[Повік свята країна італьянська,
Де сам я був святим. А як] Сіньйорі [Коралліні]
[Анджеліні]
(Коли вона про мене пам'ятає)
[Як зайде річ про мене, [передайте]] Перекажіть...
<...>
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 232).

У первісній редакції було кілька змін у рядках:

- М. А що ж сказати сіньйорі Коралліні?
- Р. Сіньйорі Коралліні [передайте] перекажіть
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 232).

219 ...що вічною калікою вродилось... — у чорновому автографі викреслені рядки:

Навіщо маю нищити тебе?
Твій вік і так недовгий, [глини висхне] ще не встигну
Я сам з землі у порох обернутись

Як висохне [й розсиплеться] [ця] [ся] і розпадеться
глина,
[А] Так, бронзи й мармуру сей твір не діжде,
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 234).

220 Я чую, вже його недовго ждати... — фінальний монолог Річарда кілька разів перероблено. У чорновому автографі викреслені й перероблені рядки:

Ну, а [ти] я
Моя невдала, безталанна мріє?
[Либонь твій віск [зг] [щ]
Щеб може здався віск сей на свічки,
Як той, що послужив для Годвінсона,
Незгірший був би вжиток, ніж тепер?..
(Дивиться на ескіз довго.)
А все таки і тут [моя душа] душі частина
[Живе трівожним]
Зосталася життям трівожним жити,
Не вся душа пішла за океан.
[Туди [полинуло] пішло душі моєї щастя,]
[А тут зосталось тяжке побивання,]
[Се пам'ятник моєї боротьби,]
Я заповідаю [його тим] сей твір братам артистам,
як що вони настануть в сій країні,
[Замість исторії він стане]
Він їм розкаже, чим я міг би стати
І тим не став; чі сам я [в] з того винен,
Чі люде, чі що инше — хай те зважать
Вони сами, коли збагнути зможуть.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 39/40).
Я не збагнув і вже не маю сили
Розв'язувати загадки тієї.
[Суди Господь між мною й тими людьми,]
[Я не сужу, я втомлений до краю.]
Готовий заповіт. Чого ще ждати?
[Либонь вже час мені [в дал] рушати в дорогу]
[Остатнюю.] [Великую, останню. Тільки горе,]
[Що треба поклика з гори чекати,]
А він щось бариться. (Чутно знов орган; грають
Requiem.)

Таки згадав
[Про мене] Мое прохання добрий мій колега [грає]
[Для мене] Заграв і Requiem. [Не] Я буду [ж я не]
вдячни[м]й
Уважно слухатиму. (Сідає коло вікна і слухає.)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 236).

Ще один викреслений фрагмент чорнового автографа, написаний чорнилом із поправками олівцем:

Грізні гуки,
[Про] Вони віщують вічну муку грішним.
Таким як я ніщо вже не страшне.
[Ох, досить муки й тут, на сьому світі,
[Дочасної. Заставити забути]
[Сих мук не може й вічне раювання...]
[А щож той рай] [Се] вічний спокій... спокій
Чей більшої не буде там, ніж тая,
Що я вже пережив... [(Музика зміня)]
Без хисту скніти — от найгірше пекло,
[а я його тут терплю]
Я в ньому вже й тепер... О, райський голос
він обіцяє О, я колись не хтів спокою
[І більш нічого, я й не праг] [О, я більшого не хочу
не прагну...]
Тепер, я чую, сила [Моя никне] в мене гине
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 236)
[І ближче] Як сей акорд... [Умру, бо нічим жити]
Я не [потраплю] могтиму жити
Єдиним хлібом... [Ох, сей ясний гук!]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 40 / 41).

Після тексту, писаного чорнилом (із пізнішими правками олівцем), остання сторінка чорнового автографа дописана олівцем, частина рядків до надрукованого варіанту не увійшла:

[Се що співають] Вони співають. Погребовий спів...
[Який спокійний...] [Вічний спокій... спокій...]
Немов для мене... що се він віщує?
Чи рай, чи пекло?.. Мав я пекла досить...
А рай? Де може бути рай для мене?
Ні, спів спокій... вічний спокій...

Та й годі... я колись не хтів спокою
Тепер я чую, сила в мене гине
[як пісня] як сей акорд. Я не могтиму жити
єдиним хлібом... (Спів раптом бере fortissimo,
змінивши мінорний тон
на мажорний)
Що за [гучний] владний поклик!
[То] як сурма янгола. То поклик з неба
Коли ж мене покличе янгол смерти?
Я чую, вже його недовго ждати...

Під текстом проведено горизонтальну риску (олівцем) і написано слово та дату (чорнилом), у якій цифра 8 виправлена на 7:

Кінець.
189[8]7-1909 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 807. Арк. 40/41).

НА ПОЛІ КРОВІ

Першодрук: На полі крові. Драматична поема. Літературно-науковий вістник. 1910. Т. 52. кн. XII. С. 433-448.

Автограф чорновий (Іл. Ф. 2. Од. зб. 797. 29 арк.).

Автограф чистовий (Іл. Ф. 2. Од. зб. 796. 17 арк.). Автограф супроводжено двома документами: 1. Лист Лесі Українки до редакції «Літературно-наукового вістника» про зміни в драматичній поемі «На полі крові»; 2. Фрагменти драми, які Леся Українка просила вилучити.

Датується за чорновим автографом.

Подається за першодруком, звіреним за чистовим автографом і з відновленням в основному тексті деяких авторських словоформ та графіки тексту.

Твір написано 2.II.1909 в грузинському містечку Телаві. На той час подружжя Квіток проживало в будинку місцевого вчителя і літератора Михаїла Амонашвілі.

Чорновий автограф олівцем з численними варіантами, виправленнями та закресленнями. У кількох місцях чорнилом надписано остаточний варіант окремих слів та рядків. Імена персонажів, а подекуди й ремарки, переважно подаються скорочено.

Іноді ремарки дописані зверху, ймовірно, вже пізніше. Абстрактні іменники жіночого роду в родовому відмінку мають закінчення «и»: «безвихідности», «цікавости», «смерти» тощо. Трапляються різні варіанти написання слів, наприклад, «завжди / завжді».

Уже коли твір було відіслано до друку, Леся Українка значно його скоротила і змінила фінал. Означені зміни засвідчено листом до редакції:

«Зміни, що прошу поробити в драматичній поемі моїй “На полі крові”».

Весь кінцевий діалог Юди з трьома жінками має бути відкинений (через зміну моєї основної концепції сеї теми), в наслідок того поема кінчитись має на ремарці, що йде після скінчення діалогу Юди з прочанином, а саме на словах: “не розгинаючись, не втираючи поту, працює до нестяму”. (Підпис мій і дату прошу відрізати і приклеїти на сьому місці, а решту (відкинуту) прислати мені назад).

Крім того, в середині діалога Юди з прочанином прошу викреслити все написане після слів Юди: “От бачиш, ся містина коштує тридцять срібняків, — за стілько я ліпшої землі не міг дістати” і до слів: “От мучуся, як проклятий над нею”. (Сеї вирізки мені посилати не треба).

Конечне прошу зробити сі зміни.

Леся Українка» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 796. Арк. 1.).

Зняті авторкою фрагмент середини твору та варіант його завершення відновлено в коментарях. Відтак щодо альтернативного фіналу драми не враховано подану в переказі М. Драй-Хмари заувагу К. Квітки про те, що «На полі крові» драма, яка «надрукована без кінця» (Драй-Хмара М. *Леся Українка: життя й творчість* // М. Драй-Хмара. *Літературно-наукова спадщина*. Київ: Наук. думка, 2002. С. 138). У супровідному листі до редакції письменниця однозначно мотивувала свою остаточну редакцію тексту.

Про особливості добору назв творів Лесі Українки К. Квітка згадував таке: «Леся взагалі часто дуже затруднялася щодо заголовка і жартувала, повторюючи жарт якогось драматичного письменника, що придумати заголовок — то значить написати половину твору. <...> Зразу був нею написаний заголовок “На полі крові”» (Квітка К. *На роковини смерті Лесі*. С. 243).

До друку твір було відіслано ще на початку або в середині липня 1909 р., однак редакція «ЛНВ» оприлюднювати його не квапилася. У листі сестрі Ользі авторка вказує: «От і те, що мою драму

у Вістнику “маринують” уже $\frac{3}{4}$ року ірритує мене майже так, як коли б її і зовсім не прийняли, якось відпадає охота і посилати... Недивно, що в нашій літературі так багато “посмертних” творів» (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) від 25.IX(08.X).1909 // Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 451).

5.I.1911 публікацію драми (яка відкривала останнє число «ЛНВ» за 1910 р.) обговорили на засіданні Київського Тимчасового комітету у справах друку. На цьому засіданні було прийнято постанову за №2, під якою поставили підписи священник Глаголев, А. Нікольський та Щоголев. У документі переказується драма в контексті Юдиного бачення постаті Христа (з цитатами в перекладі російською Каманіна, завідувача Центральним архівом Київського університету св. Володимира). Резолютивна частина постанови така: «Усмамливая в названном выше сочинении хулу на второе лицо Святыя Троицы, поношение священного писания и таинства евхаристии, т. е. преступления, предусматриваемые ч. 2 ст. 73 уголовного уложения 1903 г., комитет по делам печати постановил: наложить арест на книгу XII журнала “Литературно-научный вестник” за 1910 г. и просить прокурора Киевского окружного суда войти с ходатайством в Киевский окружной суд об утверждении ареста и о привлечении к судебной ответственности редактора названного журнала, потомственного почетного гражданина Сергея Феофановича Веселовского» (Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. Т. III. Київ: Вид-во академії наук УРСР. 1960. С. 479–480; публікація документу — В. Курашова). Уже 8 січня голова комітету, заслужений професор Т. Флоринський подає донесення до Головного управління в справах друку в Петербурзі. До документу додано копію цитованої постанови (Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. Київ: Наук. думка, 1971. С. 210).

Слідство у цій справі, розпочате слідчим третьої дільниці Києва 18.I.1911, було закінчене 21 травня. 1 червня справа надійшла до товариша (заступника) прокурора. 5 червня товариш прокурора Київського окружного суду для третьої дільниці Шкотт склав обвинувальний акт на С. Веселовського за публікацію драми «На полі крові». Сам обвинувачений у цей час в адміністративному порядку перебував під вартою у київській в'язниці. В акті вказувалося, що обвинувачений винним себе не визнає, пояснюючи, що в редагуванні XII числа «ЛНВ» участі не брав, оскільки на той час виїхав із Києва до хворої матері (повністю документ опубліковано у виданні Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970.

С. 212–214). 6 червня товариш прокурора Київського окружного суду для 3-ї дільниці робить подання прокуророві Київського окружного суду про обвинувачення С. Веселовського. У примітці до подання йшлося зокрема про таке: «Принимая во внимание, что Сергей Веселовский при допросе его в качестве обвиняемого объяснил, что статья “На полі крові” была напечатана в редактируемом им журнале без его ведома, так как он в то время отсутствовал из г. Киева, и что объяснение это находит себе подтверждение в показании Павла Лаврова, удостоверившего вместе с тем, что статья напечатана по требованию редакционного комитета, — с возвращением вышеозначенного дела предлагаю [ашему] в[ысокородию] с точностью установить, занимался ли делами редакции Сергей Веселовский в то время, когда в редакции была получена и напечатана инкриминируемая статья и, в отрицательном случае, выяснить, по распоряжению кого именно статья была напечатана, и лиц, сделавших это распоряжение, привлечь к настоящему делу в качестве обвиняемых по 2 ч[асти] 73 ст[атьи] угол[овного] улож[ения]» (Там само. С. 215).

31 березня 1910 р. товариш прокурора Київського окружного суду Дородніцин склав обвинувальний висновок на керівника редакції «ЛНВ» австрійського підданого Павла Пилиповича Лаврова (Ю. Тищенка). У доволі значному за обсягом документі представлено детальний цензорський розбір тексту, де головним подавалося звинувачення авторки драми і її видавців у богохульстві. В частині показів обвинуваченого зазначено: «Привлеченный к следствию в качестве обвиняемого в распространении в печати означенной поэмы “На полі крові”, заключающей в себе возложение хулы на Иисуса Христа и в выпуске в свет XII книги журнала «Літературно-науковий вісник» без ведома и в отсутствии редактора этого журнала Сергея Веселовского, Павел Лавров не признал себя виновным и объяснил, что в помещенной по его распоряжению в XII книге журнала поэме “На полі крові” он не усматривает ни богохуления, ни неуважения к религии, так как в этом произведении Иуда характеризуется автором с отрицательной стороны как нравственно падший человек, отдельные же фразы и выражения Иуды употреблены для усиления его отрицательных черт, и что он не знал о том, что для выпуска журнала в отсутствие редактора требуется новое разрешение» (Там само. С. 219). Однак подані пояснення прокуратуру не переконали, а тому було висунуто звинувачення за двома пунктами:

1. Прийняття драми до друку; 2. Публікація і поширення тексту. Прикметною постає свого роду літературознавча мотивація першого пункту звинувачення. Так, вказувалося, що у драмі «автор устами Іуды Искаріотского возлагає хулу на Іисуса Христа, поносить священное писание и таинство евхаристии, высказывая, что Іисус Христос был такой же человек, как и все, любил вино и женщин, был жаден и горд, ограбил Іуду и стремился [к] демагогии через наделение иудейского пролетариата имуществом, отобранным у состоятельных, называя кружок, составившийся из Іисуса Христа и его последователей, адом и царством глумления и насмехаясь над упоминанием спасителя о птицах небесных и над словами его о крови и теле, сказанными на тайной вечере» (Там само). По завершенню слідства відбувся суд, за яким обвинувачення було стверджено, а на редактора журналу накладено штраф.

У часі написання драми Леся Українка уже місяць проживала у містечку Телаві, куди на посаду помічника мирового судді було переведено її чоловіка К. Квітку. З Тифлісу (Тбілісі) подружжя переїхало сюди на початку січня 1909 р. З-поміж тогочасних вражень письменниці фіксує і таке: «Тут таки трудненько врядитись скільки-небудь “по європейськи”, — бо тут таки недармо Азія. “Проза життя” тут здобувається тяжко, зате поезію і здобувати не треба, сама оточає навколо; от з моєї хати (на час написання листа подружжя переїхало у двоповерховий будинок Яралових) видко весь Дагестан, величний білоголовий кряж, він далеко, верстов за сорок, але в ясні дні й місячні ночі він присувається так близько, що аж страшно робиться, він тоді, наче привид новоствореного світа, здається легшим від хмар і прозорішим від льоду... По другий бік у нас Тамборські гори теж чималі, але проти Дагестану то вже ідилія. В самому Телаві багато руїн старосвітських (це колись була столиця царів Кахетії), посеред міста ціле замчище з вежами з зубчастими мурами, воно мені нагадує Луцький замок і моє “отрочество”... І в кождім куточку міста є своя руїна — то давня каплиця, то церква сторожева. Але, крім руїн, є ще багато новітніх пусток, що лишились либонь після великого лихоліття і не встигли покрити поезією давности своїх злиднів. Багато тут садків і виноградів (тут люди тільки вином і живуть), але то переважно по краях міста, а в середині тісно, камінно і брудно — по-азіятськи... Люди грузини кахетинці привітні й гречні, та рідко приходиться з ними як слід розговоритись, бо здебільшого вони

тільки свою рідну мову знають... Ми мало з ким знайомі, живемо більше самі з собою та з своєю бідною» (Лєся Українка. Лист Г. Комаровій від 10(23).ІІІ.1909 // *Листи: 1903–1913*. С. 428–429).

Такими контрастними постають зовнішні обставини творчості Лєсі Українки того періоду. Примітним був і суспільно-політичний клімат часу, який, на думку науковців, особливо радянської доби, визначив появу «На полі крові». Загалом продуктивна теза Є. Ненадкевича (висловлена 1929 р.) про показ у драмі соціально-психологічної підоснови зради у пізніших потрактуваннях радянської критики набула тенденційного, суто соціологічного звучання. Але паралелі поміж громадсько-політичним життям суспільства і появою драми видаються доречними. Реакція, яка запанувала в Російській імперії після поразки революції 1905–1907 рр., гнітюча атмосфера підозри, зрадництва, пристосуванства та викривлена мораль, яка все це виправдовує особистою чи державною доцільністю, відлунювали у художній реальності твору.

Однак саме Біблія, власне, як і книжна культура загалом — одне з першоджерел творчості Лєсі Українки. Тому очевидний прототекст драми — Святе Письмо — виступає своєрідним резонатором, а то й твором-двійником «На полі крові». Водночас іншу і то рівноцінну вісь драми визначає оригінальна інтерпретація канонічних подій та постатей, увиразнена сюжетом авторської історії, навіть авторського апокрифа. Промовистим під цим оглядом є невдоволення Лєсі Українки релігієзнавчими пошукуваннями Е. Ренана, французького вченого, праці якого з історії християнства вона перекладала. Означена реакція викликана найперше відсутністю у студіях автора саме апокрифічного, переважно не апробованого наукою автентичного матеріалу. Натомість у своїх наукових спробах (зокрема в підручнику «Стародавня історія східних народів»), Лєся Українка охоче послуговувалась міфами, легендами, переказами і навіть поетичним фольклором. Однак, беручи готову канву для розповіді, вона оригінально переосмислювала, доповнювала, реінтерпретувала її. Так сталося і з «Юдиною історією», зокрема в частині долі героя після загальновідомих євангельських подій.

Відсутність у Святому Письмі докладнішої інформації про смерть чи подальше життя Юди, якщо воно продовжувалося після розп'яття Христа, має чимало пояснень. За найпоширенішою версією, у канонічних текстах знайшли відгомін лише чутки

про долю колишнього учня Христа, зокрема імовірно завершення його земного шляху. Цікаву думку з цього приводу висловив Е. Ренан. Узагальнивши доступний документальний матеріал, учений припустив, що Юда міг спокійно жити самотником на своєму полі Акелдама, в той час як колишні товариші утверджували нову релігію й поширювали чутки про його зраду. Ще дискусійнішими у науці є міркування щодо самого факту зради, а також її мотивів. Ренан, приміром, пояснюючи вчинок Юди психологічними та соціально-історичними чинниками, вважав висловлену у ставленні до нього новозавітними авторами ненависть надмірною і навіть необґрунтованою. Інший помітний теолог XIX століття Г. Фолькмар (думку якого розділяло чимало сучасників) узагалі називав усю розповідь про Юду, вміщену в Євангеліях, тенденційною поетичною вигадкою. У свою чергу серед основних причин зради і до сьогодні фігурує людська жадібність, хоча очевидність такого трактування ставилася під сумнів уже й самою офіційною церквою.

Леся Українка не належала до прихильників теорії «благородної зради». Зради за нібито домовленістю між учнем і Учителем, підтвердженням чого, як переконують, є віднайдені на початку 1970-х рр. фрагменти «Євангелія від Юди». Ще задовго до цієї знахідки схожі версії з'являються в белетристиці, приміром, у повісті Л. Андреева «Юда Іскаріот» (1907). Ще за життя Лесі Українки її драму почали прочитувати в контексті цієї повісті. Проте зовсім не письменники були першовідкривачами згаданої теми. Адже відоме з II ст. учення гностиків-каїнітів (ім, як вважається, і належало «Євангеліє від Юди») саме зрадника називало найвідданішим учнем Христа, улюбленим сином Софії, Премудрості Божої. Бо ж нібито він, зрозумівши, що великому задуму прагнуть перешкодити сили зла, пішов і видав Учителя, щоб стала можливою викупна жертва, покликана врятувати світ.

Структуротвірною у драмі є концепція її персонажної сфери. Так само як і постать Юди, багаторівнево вибудовано й постать прочанина. Від початків його функція у творі реалізується своєрідним alter ego головного персонажа. Майже до кінця розмови подорожній із розумінням, а подекуди навіть співчутливо ставиться до Юди. Аж поки той не зізнається, що, передаючи учителя храмовій варті, поцілував його. Лише після цього прочанин вибухає «праведним» гнівом і проклинає співрозмовника. Однак тут постає питання: чи не розгледів безіменний (!) прочанин

у Юді себе? Адже був він, як сам зізнається, у той час в Єрусалимі, бачив триумфальний в'їзд Христа до міста. Мабуть, побував він і на суді Пилата й, цілком імовірно, разом з усіма вимагав розп'яття невинного. Примітно, що у чернетках драми є підтвердження саме такої концепції образу прочанина.

Коли ж суперечностей поміж Юдою і подорожнім фактично не існує, тоді, потрібно зрозуміти, чим або ким визначається розвиток і динаміка дії. Першим, хто за зовнішнім сценічним дійством зумів побачити іншу реальність, був Ю. Шерех, який зауважив, що конфлікт у драмі відбувається між Юдою і Христом (Шерех Ю. *Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі? // Ю. Шерех. Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. Харків: Фоліо, 1998. Т. I. С. 387*). Отож у драмі задіяно один із важливих для авторки художніх прийомів — «фантомний персонаж». Як дійову особу Ісуса в художню оповідь не введено, але віртуально цей образ виступає найпотужнішим її емоційно-змістовим центром. Відтак у творі Лесі Українки (на одному із визначальних його рівнів) показано одвічне протистояння / протиставлення Диявола і Бога. А полем бою, а тому і Полем крові, на якому точиться ця непримиренна боротьба, є людська душа. Тому так природно й проектується твір на центральний конфлікт християнства — боротьбу добра і зла. Це не тільки увиразнює горизонталь авторської розповіді в її зовнішніх, соціально-психологічних аспектах, а й оприявнює не таку очевидну, але не менш значущу й динамічну вертикаль духовно-філософського, сакрального виміру твору. Першим, хто помітив його багаторівневу ідейну структурованість виявився Є. Ненадкевич, який написав: «В повному обсягові в складі двох сцен, поема мала бути модерною містерією про Юду: відтворенням євангельської історії, як в старих містеріях, причому відповідна раціоналістична інтерпретація забезпечувала сприймовність містерії для читача ХХ ст.» (Ненадкевич Є. *На полі крові. Леся Українка. Збір. Тв.: У 12 т. Київ — Харків: Книгоспілка, 1929. Т. VIII. С. 22*). Однак рухатися далі в своїх міркуваннях учений не зміг чи не захотів, тільки зазначивши: «Остаточна скорочена редакція є одмова від містеріального замислу» (Там само). Натомість з боку письменниці це була не так відмова, як спроба приховати, замаскувати містерію, вбравши її у буденні шати. Значущим тут видається і те, що «Йоганну, жінку Хусову» (ще одну драму про долю учнів Христових після розп'яття) закінчено на початку червня 1909 р. і буквально тоді ж поправлено

фінал «На полі крові». Внаслідок цього простір твору так само було «усереднено» до земного. Показуючи одвічну боротьбу Божого Царства з царством Сатани у звичайному, реальному світі Леся Українка зумисне «заземлює» зображення, позбавляє його аури таємничого, надприродного дійства. Як завжди, розрахунок робився на проникливого, освіченого читача/глядача, здатного не лише до пасивного сприйняття сюжету, а й до синтезу та узагальнень на вищому духовно-метафізичному рівні.

Згадана розвідка Є. Ненадкевича, по суті, одне з перших серйозних досліджень однойменної драми Лесі Українки. Зроблені ученим спостереження та висновки як щодо ідейно-тематичного, проблемного звучання твору, так і його формальної організації і до сьогодні не втратили актуальності. А тому зусилля більшості літературознавців наступних поколінь, особливо тих, хто читав драму як суто філософсько-психологічне дослідження людської природи, у загальному сенсі можуть сприйматися як своєрідний розвиток і увиразнення окреслених Ненадкевичем концептів і тез.

Літературознавці радянської доби, на жаль, не змогли втримати заданого Є. Ненадкевичем здорового балансу інтерпретації. Багато хто на власний лад підхоплював і розвивав ракурси оцінки драми, задані ще царськими цензорами. Відтак «На полі крові» прочитували як антирелігійну, ба більше, войовниче-атеїстичну річ. Такою, приміром, є стаття М. Борейка «Антирелігійні й антихристиянські моменти в драматичній творчості Лесі Українки» (часопис «Безвірник», 1928). І якщо означений ракурс не робився визначальним, то однаково богоборство й атеїзм як основа тексту неодмінно прописувалися. Можливо, й тому ця драма, разом з іншим, близьким ідейно твором письменниці «В катакомбах» (1905), була такою популярною в радянські часи й зазнавала численних перепрочитань.

Однак не всі науковці акцентували на ідеологічній тенденції сприйняття художнього тексту. Багатьом, як і в розгляді інших драм письменниці, важливо було прив'язати «На полі крові» до епохи її створення, виявити ідейно-художні та формальні особливості. Посутніми під цим оглядом постають міркування науковців міжвоєнної доби М. Зерова, М. Драй-Хмари, М. Рильського, О. Білецького. Відлік глибоким інтерпретаціям «На полі крові» уже в наступній добі починає праця А. Гозенпуда «Поетичний театр (Драматичні твори Лесі Українки)» (1947). Відтоді в просторі радянського літературознавства зуміли вберегтися

від надмірного ідеологічного диктату й запропонувати оригінальне прочитання твору такі вчені, як В. Курашова, І. Журавська, Ш. Жовінська, Л. Міщенко.

Ідеологічно й естетично вільним інтерпретаціям драми Лесі Українки, по суті, кладе початок цитована вище стаття Ю. Шереха, написана і вперше оприлюднена 1943 р. у Львові. Відтоді незаангажований науковий пошук, протипагою радянській традиції, вестиме українська діаспора. Окремої згадки в контексті драми Лесі Українки «На полі крові» потребують імена Д. Козія, В. Смирніва, Л. Залеської-Онишкевич, Р. В. Кухара. Важливими для цих дослідників виявилася співмірність біблійного та власне авторського рівнів оповіді, природа християнського етосу в розумінні письменниці, специфіка драматичного конфлікту на духовно-метафізичному рівні, проблема людської провини з філософських позицій тощо.

У часи незалежності «На полі крові» опинилася в колі найприхильнішого інтересу вчених. Фактично, драму не обійшов увагою жоден із тих, хто писав і пише про Лесю Українку. Передовсім потрібно назвати таких науковців, як В. Антофійчук, Л. Скупейко, І. Бетко, О. Галета, О. Кузьма, М. Моклиця, О. Забужко. Драма Лесі Українки привертає увагу й представників українського духовенства. Зокрема надзвичайно цікавими є роздуми над текстом Предстоятеля УГКЦ Святослава Шевчука, висловлені у розмові-диспуті з О. Забужко (Апокриф. Чотири розмови про Лесю Українку. Київ: Комора, 2020. 632 с).

Сценічна історія «На полі крові» не така багата, як у випадку деяких інших драм Лесі Українки. Однак з-поміж постановок твору можна виокремити кілька напрочуд вдалих. Дебютувала п'єса 1921 р. у Першому українському державному театрі ім. Т. Шевченка (реж. А. Загаров). У міжвоєнн'я її ставили ще двічі: 1922 р. Шостий районний театр ім. Лесі Українки у Києві (реж. Є. Коханенко) та 1923 р. Державний театр ім. М. Заньковецької (реж. Є. Корольчук). 5.XI.1943 на сцені Львівського оперного театру відбулася прем'єра «На полі крові» за режисури керівника театру й виконавця ролі Юди В. Блавацького (драму грали з відновленим першим фіналом). Цікаво, що водночас із цим твором того ж вечора, відбулася прем'єра іншої драми письменниці «Йоганна, жінка Хусова» (реж. Б. Паздрій).

Від 1991 р. драма викликала нову хвилю інтересу в українських режисерів. За останні три десятиліття твір ставили понад

два десятки разів. Продовжуючи традицію своїх попередників, Львівський театр-студія Леся Курбаса у постановці В. Кучинського також представив своєрідний диптих «На полі крові» (1989) та «Йоганна, жінка Хусова» (1990). У 1995 р. дві драми об'єднано в єдину виставу під назвою «Апокрифи», яка грається й нині. У 2009 р. на сцені столичного Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка за участі провідних українських акторів О. Ступки та Д. Рибалевського драму поставив Ю. Розстальний. Успішними були спроби моноспектаклю, початок яким, фактично, поклала вистава 1972 р. Львівської державної філармонії (реж. М. Мерзлікін). У 2001 р. Творча майстерня «Театр у кошику» показала моновиставу режисерки І. Волицької «На полі крові» у виконанні Л. Данильчук. Ця робота й до сьогодні по праву вважається найкращою у своєму жанрі.

За драмою «На полі крові» зроблено два телеспектаклі: у 1971 р. Дніпропетровською телестудією «Світанок» (реж. В. Десятерик) та Одеською телестудією (реж. Л. Ніколаєва). У 2001 р. за мотивами трьох драм Лесі Українки «На полі крові», «Йоганна, жінка Хусова» та «Одержима» знято художній фільм «На полі крові. Aceldama» (Одеська кіностудія, реж. Я. Лупій, сценарій Я. Лупій та Н. Моргунова). Сюжетну лінію «На полі крові» у кінострічці розіграно з відновленням першого фіналу твору.

221 У чорновому автографі жанрове визначення відсутнє.

222 У чорновому автографі далі викреслено: «...за Єрусалимом».

223 У чорновому автографі ці слова надписані зверху пізніше.

224 ...ло ній — це відоме з Біблії Поле крові, Гончарне поле (дослівний переклад з арамейського hekal dama (сучасна назва Nakl-ed-dam) — «поле крові» чи «село крові»). Нині місцина локалізується в південній частині Східного Єрусалима. Ґрунт на цій ділянці глинистий і яскраво-червоний, придатний для гончарних виробів; на що його в давнину й використовували. Пізніше, але до євангельських подій, на цій місцині постало єврейське кладовище. Як свідчить Біблія, після того як у поля з'явився власник, воно було перетворене на цвинтар для подорожніх. У «Діях святих Апостолів» апостол Петро, згадуючи про Юду, свідчить: «І він поле набув за заплату злочинства, а впавши сторчма, він тріснув надвоє, і все нутро його вилилось... / І стало відоме це всім, хто замешкує в Єрусалимі, тому й поле те назване їхньою мовою Акелдама, що є Поле крові. (Св. ап. 1:18–19). Про ділянку землі під

Єрусалимом, яку придбали первосвященники на гроші повернуті зрадником, пише і св. Матвій: «А первосвященники, як взяли срібняки, то сказали: “Цього не годиться покласти до сховку церковного, — це ж бо заплата за кров”. / А порадившись, купили на них поле ганчарське, щоб мандрівників ховати, / чому й зветься те поле “полем крові” аж до сьогодні. / Тоді справдилось те, що сказав був пророк Єремія, промовляючи: / “І взяли вони тридцять срібняків, / заплату Оціненого, / що Його оцінили сини / Ізраїлеві, / і дали їх за поле ганчарське, / як Господь наказав був / мені”» (Мт. 27:6–10). У християнстві також вважається, що цим справдилися слова пророка часів вавилонського полону Захарії: «І сказав Я до них: Якщо добре це в ваших очах, дайте платню Мою, а як ні, перестаньте! І вони Мою платню відважили — тридцять срібняків. / І промовив до мене Господь: Кинь її ганчареві, ту славу ціну, що вони оцінили Мене! І Я взяв оті тридцять срібняків, і те кинув до дому Господнього, до ганчаря» (Зх. 11:12–13).

225 У чорновому автографі викреслено: «...[багато] каміння».

226 У чорновому автографі викреслено: «[шлях] стежкою». Зверху надписано: «по[в]з нивку».

227 У першодруці: «...в бік з».

228 Тиковка — глечик для води з отвором, що затикається корком; виготовлявся з невеликого гарбуза, який спеціально висушували.

229 У чорновому автографі викреслено: «Хай Бог благословить...».

230 У чорновому автографі: (Голосніше, ніж спочатку).

231 У чорновому автографі: «На ймення Боже, дай мені водиці!».

232 У чорновому автографі викреслено: «...потім, [скінчивши]».

233 У чорновому автографі викреслено інші варіанти початку рядка:

Нехай же Бог тобі...

Ой дай же Господи

234 У чорновому автографі викреслено:

...я піду, [в сей кухоль] тай наберу собі й тобі.

[за те, що випив,

ну, й тиковку собі сповню.]

Далі викреслено фрагмент:

Чоловік ([ионуру] непривітно).

Далеко

по воду йти. Знов вип'єш цілу тикву,
поки [ще] [сюди] [дійдеш] повернешся.

Прочанин (вагаючись).

[В которий бік] Куди тут...

235 У чорновому автографі далі викреслено: «...ти вже...».

236 У чорновому автографі викреслено: (...під [кущем]).

237 ...з Галілеї—Галілея— частина Північної Палестини, край, де відбувалося чимало подій біблійної історії. Звідси родом батьки Ісуса Христа, тут янгол благовістив Діві Марії про її майбутнє материнство, сюди повернулося святе сімейство після втечі до Єгипту. У головному місті краю— Назареті— минули дитинство та юність Ісуса (звідси і його прізвисько Назаретянин). В Галілеї Христос покликав своїх перших апостолів (більшість із них були галілеянами), звідси, як пише св. Лука, почав проповідувати і сюди ж явився одразу після воскресіння, щоб востаннє зустрітися з учнями, посилаючи їх проповідувати євангеліє. Св. Марко протиставляє Галілею та Єрусалим, оскільки саме на батьківщині Христос знайшов відданих учнів. Власне, це протиставлення історичне. Галілея довгий час була своєрідною автономією в складі Ізраїльського царства, задаючи певну противагу і навіть суперництво Юдеї. Населення краю мовно, культурно, звичаями, обрядами і навіть зовні дуже різнилося від юдеїв.

238 ...в Єрусалим на прощу— Єрусалим— столиця давнього Юдейського царства, а пізніше Ізраїльської держави. Для юдеїв і християн— святе місто, центр Святої землі. У Єрусалимі відбувалися ключові події новозавітної історії— проповіді, зрада, муки, розп'яття і воскресіння Христа. У писаннях євангелістів Єрусалим постає у подвійному насвітленні: як місто, що вбиває своїх пророків, і водночас святе, Боже місто, звідки почнеться спасіння всього людства й світу. На Храмовій горі був розташований головний храм юдеїв, де вшановувався живий Бог Ізраїлю. У часи дії драми Лесі Українки ця споруда, відбудована Іродом Великим, ще стояла в усій своїй величі. Серед правовірних євреїв благочестивою вважалася проща до Храму, жертви й молитви у ньому. При Єрусалимському храмі до дванадцяти років перебувала Діва Марія, мати Христа.

239 У чорновому автографі: «...пасху їв».

...паску їв— Песах або Пейсах— одне з трьох т. зв. паломницьких свят євреїв, головне свято на честь виходу народу Ізраїлю з Єгипту. Припадає на чотирнадцятий день місяця ніссана (березень— квітень), святкується сім днів (поза межами Ізраїлю— вісім). Святкування передбачає урочисту вечерю, яка відбувається чотирнадцятого ніссана в сімейному колі та спільно із запрошеними бідними чи самотніми одновірцями. На вечерю готуються спеціальні страви, зокрема обов'язково прісні хлібці без закваски (маца) та вино. Чотирнадцятого ніссана відбулася й Таємна вечеря Христа і його учнів, де Ісус співвідніс себе з пасхальним ягням, котре давні юдеї принесли в жертву на честь виходу з Єгипту. Саме після Тайної вечері Юда пішов зраджувати Учителя.

240 У чорновому автографі викреслено: «...собі...[Торік я]».

241 У чорновому автографі далі викреслено фрагмент:

Чого ти сердишся? Адже буває,
що хто й наймається...

Чол[овік]. Я не наймаюсь.

Проч[анин]. Дай Боже й не найматися ніколи.

[А то я тим спит], [Я так собі спитав,]

242 У чорновому автографі: «То я того...».

243 У чорновому автографі викреслено: «що як [торік я тута переходив]».

244 У чорновому автографі початок цього рядка такий: «з ріллею й по городах».

Далі викреслено:

Як же зветься
містина сая?

Чол[овік]. Поле крові.

Проч[анин]. Лихо, яке негоже ймення...

245 У чорновому автографі: (з понурою насмішкою).

246 У чорновому автографі: «біля Єрусалиму?».

247 У чорновому автографі: «Ти, либонь...».

248 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

дай, синку, я тебе благословлю
за сю водицю.

249 У чорновому автографі викреслено: «[Хотів би] я...».

250 У чорновому автографі: (...підвіями руки, як для благословення).

251 У чорновому автографі: «тикву».

252 ...в Капернаумі, вкупі з тим пророком — Капернаум — місто в Галілеї, на північно-західному узбережжі Тиверіадського (Галілейського) моря. В часи дії твору Лесі Українки — це селище рибалок, де також була митниця на шляху з Кесарії в Дамаск. Після того як Ісуса відкинули в Назареті, він фактично оселився в Капернаумі, що став центром його проповідування та явлення багатьох чудес (уздоровлення розслабленого, зцілення слуги сотника, воскресіння доньки старшого синагоги тощо). Тут Христос надбав основних своїх учнів — апостолів Петра, Андрія, братів Зеведеєвих Івана (Богослова) та Якова, і Левія Матвія, звідси він почав проповідування Царства Божого, сюди повертався після мандрів. Та попри явлені дива й проповіді, більшість мешканців не увірували, що й накликало прокляття Христа: «А ти, Капернауме, що “до неба піднісся, — аж до аду ти зійдеш”. Бо коли б у Содомі були відбулися ті чуда, що в тобі вони сталися, то лишився б він був по сьогоднішній день. / Але кажу вам, що содомській землі буде легше дня судного, аніж тобі...» (Мт. 11:23–24). Узята в лапки «формула» прокляття наводиться й у Євангелії від Св. Луки (Лк. 10:15).

Напевне відомо про чотири будинки в Капернаумі, де зупинявся Христос: дім апостола Петра, дім Левія Матвія, дім старшого синагоги Яіра та дім римського сотника.

253 У чорновому автографі: «що розп'яли тепера».

254 У чорновому автографі викреслено: [одно що] знаю ж...

Далі викреслено наступних три рядки:

і звідки родом, друге ж — він не вмер би,
коли б він був Мессією, вперід би
він Царство Боже в світі встановив.

...чий він син і звідки — Ісус Христос юридично вважався сином Йосипа, сина Якова, нащадка династії Давида і Марії (Маріам) із тієї ж династії. Йосип родовою традицією був пов'язаний із Вифлеємом в Юдеї, але проживав у галілейському містечку Назареті. Він був простим, навіть бідним ремісником (тесля, столяр і, можливо, каменяр). За деякими свідченнями Йосип, на час заручин з Марією, був удівцем поважних літ, батьком кількох дітей, що про них згадують євангелісти Матвій і Марко. Дізнавшись про вагітність нареченої, він хотів тихо відпустити її, однак

янгол, котрий явився уві сні, повідомив йому, що безгрішна діва зачала від Духа Святого. Відтоді Йосип Обручник приймає дружину й сина. Попереджений янголом про наказ Ірода з винищення немовлят-хлопчиків, тікає з родиною до Єгипту. На батьківщину, також повідомлений янголом, повертається після смерті Ірода. Востаннє в Євангеліях Йосип згадується в часі пасхального паломництва сімейства у Єрусалим, з нагоди релігійного повноліття Ісуса (дванадцять років). Очевидно, що помер він ще за життя сина, бо ж опікуватися матір'ю, Ісус, йдучи на Голгофу, доручає учневі Івану Богослову. Марія, донька подружжя з галілейського Назарета Йоахима й Анни. Із трьох років і до дванадцяти виховувалася при Єрусалимському храмі в особливій чистоті й благості, бо дала обітницю дівоцтва. Вже обручена з Йосипом, який мав оберігати її дівоцтво, від архангела Гавриїла отримала звістку, що її обрано матір'ю сина Божого. Дитину вона народжує у Вифлеємі, на землі Давидової династії. За свідченнями євангелістів була поруч з Ісусом в часі деяких його чинів, зокрема на весіллі в Кані Галілейській, а також на Голгофі. Стосунки із сином лишалися строгими, навіть суворими, адже він відмовляється від природної любові матері заради виконання своєї божественної місії. Про останні роки життя Марії євангелісти нічого не повідомляють. В агіографічних текстах вказується, що вона в молитвах і добрих діяннях доживала віку в домі Івана Богослова.

255 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «він був таки великий чоловік».

...вважаю за пророка — пророк у юдейській традиції духовний, а іноді й світський лідер народу, наділений дарами передбачення, зцілення, творення чудес та особливим зв'язком з вищою силою. Бог відкриває свою волю через обраних людей, які, відповідно, доводять її народові. Також від імені народу пророк говорить із Богом. З-поміж трьох форм духовного лідерства пророцька визнається найвищою, передуючи первосвященству та священству. Пророки з'являлися в особливо складні періоди в житті народу, щоб нагадати йому про виняткові стосунки євреїв з їхнім богом Яхве, застерегти від великих лих та катастроф, допомогти звільнитися від моральної та фізичної неволі. В науці поширене уявлення, що пророк — це людина вищого рівня свідомості, сильної індивідуальності, відділеної від колективно-стереотипних форм світосприйняття та реакцій.

256 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «се ж всім відомо, він приймав і грішниць».

257 ...коштовним нардом — нард — дуже дорога пахуча олія, котру виготовляли в Індії з рослини родини валеріанових. Задля зменшення ціни цю рідину розводили з іншими й продавали в алебастровому посуді. У євангеліях згадується саме алебастрова пляшечка, яку розламала жінка, намащуючи голову Христа. Історію з нардом (миром) дехто з науковців, приміром Е. Ренан, інтерпретує як початок Юдиного падіння, коли зрештою «адміністратор» знищив у ньому «апостола».

258 У чорновому автографі зверху над словом «нардом» надписано: «миром».

259 ...ноги витирали — ідеться про жінок, які супроводжували Ісуса в мандрівках, слухали його проповідей, а ще брали на себе клопіт із облаштування побуту учителя й громади апостолів, за словами євангеліста Луки, «маєтком своїм їм служили» (Лк. 8:3). Серед них були зцілені Христом, а також ті, хто увірував у його слово й місію. Переважно жінки лишилися на Голгофі в час мук і смерті Ісуса на хресті та були присутніми при його похованні. Також вони вранці прийшли до гробу розп'ятого, щоби намастити його тіло миром і пахощами (через те їх і називають жонами-мироносицями). Саме жінкам вперше явився воскреслий Христос, тому ще іноді їх називають апостолами для апостолів, бо вони принесли звістку про воскресіння чоловікам. Серед таких жон євангелія називають Марію Магдалину, Марію Клеопову, Соломію, Йоганну, Сусанну та сестер воскресеного Ісусом Лазаря Марфу і Марію (хоча достеменно не відомо, чи ходили дві останні до гробу Христового). У розмові-дискусії з А. Кримським Леся Українка окремо порушує цю тему: «Коли що надається до широкій ідеалізації в перв[існому] христ[иянстві], то не його quasi-анархічні доктрини, а хіба ота грація почуття його “жен-міроносиць”, до яких належить і моя Анціллодея (героїня присвяченої адресатові драми письменниці “В катакомбах” (1905)) і те нове для античного аристократичного світа почуття всепрощаючої симпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (ні один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм “друзям”), ну, і ще два-три елементи в сфері почуття, але не теорії» (Леся Українка. Лист А. Кримському від 27.I(09.II).1906 // *Листи*: 1903–1913. С. 269).

Саме сестра Лазаря Марія фігурує в центрі епізоду, згаданого героєм Лесі Українки, який відбувся у Віфанії, в домі Симона прокаженого: «А Марія взяла літру мира, — з найдорожчого нарду пахучого, і намастила Ісусові ноги, і волоссям своїм йому ноги обтерла... І пахощі мира наповнили дім. / І говорить один з Його учнів, Юда Іскаріотський, що мав Його видати: / “Чому мира оцього за триста динарів не продано, та й не роздано вбогим?” <...> І промовив Ісус: “Позостав її ти, — це вона на день похорону заховала Мені... / Бо вбогих ви маєте завжди з собою, а мене не постійно ви маєте”» (Ів. 12:3–8). Інші євангелісти, згадуючи цей епізод, ім'я жінки не називають. Св. Лука, який локалізує дію у домі Симона фарисея, свідчить таке: «І ось жінка одна, що була в місті, грішниця, як дізналась, що Він у фарисеевім домі засів при столі, алябастрову пляшечку мира принесла, / і, припавши до ніг його ззаду, плачучи, почала обливати слізьми йому ноги, і волоссям своїм витирала, ноги йому цілувала та миром мастила» (Лк. 7:37–38). У відкинутій письменницею кінцівці драми Марія Магдалина, разом із Саломеєю та Сусанною, приходить до Юди, щоби повідомити йому про Христове воскресіння. Також у Лесі Українки є поезія «Жертва» (1900), де епізод із намащенням нардом подано за участю саме безіменної жінки, як підкреслено авторкою, «одержимої».

260 У чорновому автографі викреслено закінчення рядка: «Він був прегордий».

261 У чорновому автографі викреслено:

[Чи то мало] Хоч би й так?

[на світі] Чи мало є людей з таким іменням?

262 У чорновому автографі викреслено варіанти закінчення цього рядка: «...Юдами. [Так то ж котрий?] [Один [Чи той] тутешній був,] Один земляк мій».

Один земляк мій — ідеться про одного з дванадцяти апостолів, галілеянина Юду Тадея (Юду Яковового, Левія), брата апостола Якова Алфеева. Юда був родичем Ісуса. Батько Юди Алфей (Клеоп) був рідним братом Йосипа Обручника, а мати — Марія Клеопова, одна з жон-мироносиць, — родичкою матері Ісуса. Євангеліст Іван робить щодо цього апостола спеціальне уточнення: «Запитає Юда, не Іскаріотський, Його: “Що то, Господи, що Ти нам об'явитися маєш, а не світові?”» (Ів. 14:22).

263 У чорновому автографі ремарки немає.

...був він родом — Юда (з евр. «Хай вославиться Господь») Іскаріот (людина з Каріота). Вважається, що згаданий у Євангеліях Каріот може бути відповідником давньому єврейському містечку Кіріаф. Також Іскаріот витрактовують як переклад арамейського слова «брехливий». Існує ще версія, що це ім'я похідне від єврейсько-арамейського кореня sqr- «фарбувати». У євангеліях Юда Іскаріот — син Симона, уродженець Юдеї, один із дванадцяти апостолів Христа, зрадник. Докладнішої інформації, як-от соціальне походження, освіта, фінансове становище тощо, євангелісти не подають.

264 У чорновому автографі далі викреслено: «...в Єрусалимі [люде]».

265 ...на вчителя свого — після того як Юда домовився з первосвященниками, ті відрядили храмову варту, щоб узяти Христа. Ця подія описана в усіх чотирьох євангелістів. Найповніше в Івана: «Ісус вийшов із учнями своїми на той бік потоку Кедрону, де був сад, до якого ввійшов Він та учні Його. / Але й Юда, що видав Його, знав те місце, бо там часто збирались Ісус й Його учні. / Отож Юда, узявши відділ війська та службу від первосвящеників і фарисеїв, приходить туди із смолоскипами, та з ліхтарями, та з зброєю. / А Ісус, усе віддавши, що з Ним статися має, виходить та й каже до них: “Кого ви шукаєте?” / Йому відповіли: “Ісуса Назарянина”. Він говорить до них: “Це Я”... А стояв із ними й Юда, що видав Його. / І як тільки сказав їм: “Це Я”, вони подалися назад, та й на землю попадали... / І він знову запитав їх: “Кого ви шукаєте?” Вони ж відказали: «Ісуса Назарянина». / Ісус відповів: “Я сказав вам, що це Я... Отож як Мене ви шукаєте, то дайте оцим відійти”, — / щоб збулося те слово, що Він був сказав: “Я не втратив нікого із тих, кого дав Ти Мені”. / Тоді Симон Петро, мечавши, його вихопив, і рубонув раба первосвященика, — і відтяв праве вухо йому. А рабу на ім'я було Малх. / Та промовив Ісус до Петра: “Всунь у піхви меч! Чи ж не мав би Я пити ту чашу, що Отець дав Мені”? / Відділ же війська та тисяцький і служба юдейська схопили Ісуса, і зв'язали Його! (Ів. 18:1–11).

266 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Таж ти в Учителя того не віриш».

267 У чорновому автографі викреслено наступний фрагмент із варіантами та правками:

Пр[очанин]. Усе ж би хтів я знати. Я не можу згадати, чи то ти був з того міста,

що я забув, чи може се той инший.
 Чол[овік]. Ти бачця дня вчорашнього шукаеш.
 Пр[очанин] (не вважає на його слова).
 [здається, ти сказав, що]
 Таж ти з Єрусалиму, ти казав?
 Чол[овік] (люто).
 Та відчепись! Чого ти прискіпався?
 Я в тебе не допитуюсь нічого,
 ну, й ти не лізь!
 Проч[анин]. Е, братіку, вже бачу,
 ти саме той, що вчителя продав!
 Чол[овік] [(з одвагою безвихідности).]
 А як би й так, то що тобі до того?
 [Ти дум] [Гадаєш, я боюся твого суду?]

268 У чорновому автографі викреслено наступний фрагмент із правками:

Ба ні, [я помилився пригадав,
 мені казали, що той Юда—зрадник
 і дарма гніваю тебе. Казали ж люде]
 ...вжеж, се не ти!

269 У чорновому автографі викреслено:

Згадав я: хтось казав, що Юда-зрадник
 [що Юда той—отой сторонський, [що] той зрадив.]
 завісився [як тільки вийшов вирок,
 щоб розп].

...завісився—про смерть Юди згадує тільки один із євангелістів, св. Матвій. Він описує ситуацію зрадника, коли той дізнався про засудження Христа судом синедріону та видачу його Понтію Пилату: «Тоді Юда, що видав Його, як побачив, що Його засудили, розкався, і вернув тридцять срібняків первосвященикам і старшим, / та й сказав: “Я згрішив, невинну кров видавши”. Вони ж відказали: “А нам, що до того? Дивись собі сам...” / І, кинувши в храм срібняки, відійшов, а потому пішов, — та й повісився...» (Мт. 27:3–5) Водночас у «Діях святих Апостолів» апостол Петро, згадуючи про Юду, свідчить: «Він був зарахований з нами, і жереб служіння прийняв. І він поле набув за заплату злочинства, а впавши сторчма, він тріснув надвое, і все нутро його вилилося»

(Св. ап. 1:17–18). Наявну в Євангеліях суперечність щодо життєвого фіналу зрадника беруться пояснювати єдністю двох версій: Юда повісився, але зірвавшись з дерева (чи то внаслідок обриву мотузки, чи розламу гілки) упав із наслідками, описаними ап. Петром.

270 У чорновому автографі: «Чол[овік] (з одвагою безвихідності)».

271 У чорновому автографі: «Чол[овік]».

272 У чорновому автографі викреслено первісний варіант закінчення репліки:

більш ніж товар — і тут нема злочину,
ні дурости.

273 У чорновому автографі закреслено такі варіанти репліки Юди:

Що єсть товар? [Все, що продати можна.
Все, що купують. Можна все купити
і все продати можна.] Як хто що зайве має,
той може те продати, [як самому
воно вже непотрібне.] От я мав
[колись] учителя, — як [побачив] він зробився зайвим,
[що він мені вже більше непотрібен,]
то я його продав.

...я його продає — євангелісти Матвій та Марко подають зраду саме як торговельний акт. Перший із названих авторів з цього приводу пише: «Тоді один із Дванадцятьох, званий Юдою Іскаріотським, подався до первосвящеників, / і сказав: “Що хочете дати мені, — і я вам Його видам?” І вони йому виплатили тридцять срібняків. / І він відтоді шукав слушного часу, щоб видати Його» (Мт. 26:14–16). Повідомлення св. Марка різняться тільки уточненням, що первосвященики лише обіцяли дати Юді срібняків (Мк. 14:10–11). Натомість євангелісти Лука та Іван вказують, що зраду було вчинено за участі диявола. Перший із авторів обставини справи розкриває так: «Сатана ж увійшов у Юду, званого Іскаріот, одного з Дванадцятьох. / І він пішов, і почав умовлятися з первосвящениками та начальниками, як він видасть Його. / Ті ж зраділи і погодилися дати йому срібняків. / І він обіцяв, і шукав відповідного часу, щоб їм видати Його без народу...» (Лк. 22:3–6) Св. Іван уточнює, що диявол увійшов у Юду за тим куском хліба, який йому подав Христос (Ів. 13:26–27).

274 У чорновому автографі: «Чол[овік]».
275 У чорновому автографі з ремаркою: (зухвало).
276 ...може, мало — срібняки — або сиклі (чи шекелі) важили на той час 11,4 г. Як грошова одиниця один срібняк дорівнював чотирьом динарам. Відтак тридцять срібняків рівнялося ціні одного раба (зокрема й убитого), або ж мінімальній платні римського солдата за чотири місяці.

277 У чорновому автографі перший і другий рядок репліки Юди відсутні.

278 ...за тридев'ять талантів — талант — найбільша на той час міра ваги та лічильно-грошова (не монетна) одиниця. Атичний талант уміщав 26,2 кг срібла. У тогочасній лічбі на дев'ятки «тридев'ять талантів» дорівнює двадцяти сімом. Тобто ідеться про 707,4 кг срібла.

279 У чорновому автографі викреслено наступний фрагмент:

Проч[анин]. Се ж тим воно і зветься «Поле Крові»...

Юда (спішно, гнівно перебуває).

Воно так [здавна звалось] зветься споконвіку,
се тим, що тут росте трава червона
і дерево з червоною корою.

280 У чорновому автографі викреслено:

От бачиш, [я за нього/дав] ся містина
коштує тридцять срібняків, — за [сіі гроші] стільки.

281 У чорновому автографі: «...землі [купити]».

Далі стоїть знак NB. На окремому аркуші під таким же знаком записано фрагмент тексту з правками та варіантами:

та щей з цією мав я цілий клопіт.
Як вирок став відомий, відсахнулись
від мене всі — так наче я судив,
не судді й не народ, той, що гукав
«Розпни його, а нам пусти Вараву!»
Ніхто мені нічого і за гроші
не хтів давати. Я тоді пішов
і з скаргою й з докором тиї гроші
[віддав] поклав [сіне] архиереям перед очі, —
вони їх не взяли на храм,
[для Бога взять.]

Проч[анин]. Іще б пак!

[такі ганебні гроші!

Юда. А взять від Бога на ганебну справу,
як ти гадаєш, можна?]

Юда. Вони сами купили сю містину
у гончаря, що глинище тут мав,
купили наче б то для кладовища
і віддали в обладу доживотню
мені, не кажучи про те нікому.
Я сам розчистив сю злиденну нивку
і мучуся як проклятий над нею

Далі йдуть рядки, які стосуються наступної сцени:

Я б сам радніший [був би взяти] більше вторгувати,
Так що ж! за мій товар більш не дали,
[Либонь не вартий був він більше.

Проч[анин].

Боже!

І що ти за людина! Як говориш!
[от] і мучуся як проклятий над нею...

У чорновому автографі також є перший незакреслений варіант цього фрагмента, що його, вочевидь, згодом було замінено сторінкою зі знаком NB:

(По хвилі мовчання.)

Щей то, поки дістав, набрався лиха.

Ніхто мені не хтів землі продати,
як узяли того, та осудили.

Усі мов подуріли, мов забули,
що то ж вони сами лементувались:

«Розпни його, а нам пусти Вараву!»

Одно товчуть: «Учителя продав!» [Зовсім, як ти]

[А що ї] Отак як ти. А що їм той учитель?

Чого вони навчилися від нього?

Яке їм діло, де я взяв ті гроші?

Чи гроші значені? [Ніхто не знає] Дійшло до того,

(з фальш[ивим] сміхом)

що хоч повісься справді!

Проч[анин].

Як на мене,

я б не стерпів того, я б смерть прийняв.

Ю[да]. Коли охочий, вішайся, хоч зараз, —
он дерево!

Проч[анин]. Якби ж я був тобою!
а так завіщо ж вішатися маю?

Ю[да] (з'їдливо, дивлячись йому пильно в вічі).
Ти певен, що нема тобі завіщо?
[Ну, пригадай усе, таж ти старий]

Проч[анин] (здвигає призириливо плечима, але трохи тратить
свій впевнений тон).
[Та, зрештою, хай всяк про себе дбає,
Ну, [що там говорити...] се вже ти не тее... [се пусте...]
[бач, який...] знаєш сам...
Та власне я хотів лиш те спитати,
що як же потім ти [таки] дістав сю землю.

Ю[да]. А! Мусіли таки велебні дати!

Пр[очанин]. Хто?

Ю[да]. Архиреї ж! Я ото прийшов
і кинув їм межі очі ті гроші,
що заробив від них.

Пр[очанин]. Та що ти кажеш?
Невже межі очі?!

Ю[да]. Там як прийшлося...
Сказав: «беріть [собі] на храм»

Пр[очанин]. Ой, гріх який!
Хіба ж на храм такі годяться гроші?

Ю[да] (глумл[иво]).
Ні, звісно, ні, так і вони рішили,
отож купили сей шматок пустині,
немов на кладовище для захожих,
а я бач сторожем на кладовищі,
то й маю право до сієї нивки.
[Тай] От мучуся як проклятий над нею
[оце копаю, потім попровожу
од річки рівчаки, щоб поливати,]
а чи вона що вродить, сам не знаю.
(Загарливо копає землю.)

У чистовому автографі цей фрагмент подано на окремому аркуші:

Щей то, поки дістав, набрався лиха.

Прочанин. Чому?

- Юда. Ніхто не хотів землі продати мені після того, як стався вирок. Усі мов подуріли, мов забули, що то ж вони сами лементувались: «Розпни його, а нам пусти Вараву!» Одно товчуть: «Учителя продав!» Отак, як ти! А що їм той учитель? Чого вони навчилися від нього? Яке їм діло, де я взяв ті гроші? Чи гроші значені?.. Дійшло до того, (з силуваним сміхом) що хоч повісься справді!
- Прочанин. Як на мене, я б не стерпів того, я б смерть прийняв.
- Юда. Який ти скорий! Ну — лишень, повісься, — он дерево!
- Прочанин. Якби ж я був тобою!
А так — чого ж я вішатися маю?
- Юда (уїдливо, дивлячись йому проникливо в вічі). Ти певен, що тобі нема чого?
- Прочанин (призирливо здвигає плечима, але самопевненість його зникає).
Ну, се вже ти не теє... знаєш сам...
А... власне я хотів лиш те спитати, що як же потім ти дістав сю землю.
- Юда. Ба! Мусіли таки велебні дати!
- Прочанин. Хто?
- Юда. Архиреї ж! Я ото прийшов тай кинув їм межі очі ті гроші, що заробив від них.
- Прочанин. Та що ти кажеш?
Невже межі очі?!
- Юда. Там як прийшлося...
Сказав: «беріть на храм!»
- Прочанин. Ой, гріх який!
Хіба ж на храм такі годяться гроші?
- Юда (злумливо).
Ні, деж там, ні! Так і вони рішили, отож купили сей шматок пустині — тут буде кладовище для захожих, а я, бач, сторожем на кладовищі, то й маю право до сієї нивки.

- 282 У чорновому автографі: (кидає мотику і закладає...).
- 283 У чорновому автографі викреслено «...і садок, і [млин]».
- 284 У чорновому автографі: «...та тепера».
- 285 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «Скажи, се хто ж тебе позбавив спадку».
- 286 У чорновому автографі далі викреслено:

я статкував...[ночей не досипляв,
шматків не доїдав, робив я щиро.]
І жалую про те!

- 287 У чорновому автографі викреслено: «блудницями».
- 288 ...якусь утіху, добре слово — авторка тут актуалізувала деякі сюжетні лінії «Притчі про блудного сина», яку Христос оповідав митникам і грішникам. У записі св. Луки це історія двох синів, де молодший, отримавши свою частку спадщини, витрачає все на розваги. У згаданому тексті зокрема йдеться про таке: «І молодший із них сказав батькові: “Дай мені, батьку, належну частину маєтку!” І той поділив між ними маєток. / А по небагатьох днях зібрав син молодший усе, та й подався до далекого краю, і розтратив маєток свій там, живучи марнотратно». Коли ж, збідований і нужденний, він повернувся додому і був прийнятий як син, старший брат розгнівався й звернувся до батька з такими словами: «Ото, стільки років служу я тобі, і ніколи наказу твого не порушив, — ти ж ніколи мені й козеняти не дав, щоб із приятелями своїми потішився я.../ Коли ж син твій вернувся оцей, що проїв твій маєток із блудницями, — ти для нього звелів заколоти теля відгодоване» (Лк. 15:12–13; 29–30).
- 289 У чорновому автографі далі викреслено:

І що ж я мав за те? Якеє слово?
(наслідує чийсь голос).
«Лукавий [рабе]! Маловіре!» Добре слово?

- 290 У чорновому автографі викреслено інше закінчення рядка: «Яку я втіху мав? [Ледачій зграї]».
- 291 ...хавтуркі зібрати — хавту́р — платня натуральними продуктами (харчі, предмети кустарного виробництва тощо), яку брало духівництво; милостиня; хабар.
- 292 ...Лукавий! Маловіре! — так Христос не раз звертався до своїх учнів. Зокрема, тоді як Ісус ходив по воді й утихомирював бурю (Мт. 14:31–32), або ж коли учні зголодніли й почали нарікати, що

не взяли в дорогу хліба (Мт. 16:5–8) тощо. Окремо до Юди з такими словами Ісус не звертався.

293 У першодруці: «вір».

294 У чорновому автографі викреслено: «...був [злотистий невід,]».

295 ...наче рибу, / ловив — оскільки більшість апостолів Христа походило з рибалок, а ще він багато проповідував у краях, де рибальство було поширеним промислом, то у проповідях, повчаннях та порівняннях активно задіявалася ця «професійна» термінологія. Зокрема своїх учнів Ісус із ловців риби «перепрофілював» на «ловців людей» (Мт. 4:19). Також і Царство Небесне Христос порівнював із закинутим у море неводом (Мт. 13:47–48).

296 Чи ж їм не добре там — Юда пародіює проповідь Христа, яку євангелісти Матвій та Лука подають у розділі під назвою: «Покладіть на Бога надію своєю!». Там зокрема є такі слова: «Не журіться про життя своє — що будете їсти та що будете пити, ні про тіло своє, — у що зодягнетесь. Чи ж не більше від їжі життя, а від одягу тіло? / Погляньте на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у клуні, та проте ваш Небесний отець їх годує. Чи ж ви не багато вартніші за них?» (Мт. 6:25–26)

297 У чорновому автографі: «її чимало!».

298 У чорновому автографі викреслено наступний фрагмент:

і других від подібної напасти.
Що день тепер з'являються [такі] пророки,
тепер же їх снується тут чимало,
отих пророків, то чи довго в пастку
й собі [в таку біду] дістатись.

299 У чорновому автографі: «ебіон».

...ессей чи назорей — ессеї (за однією із версій від арамейського слова «хасе» благочестивий) — поруч із фарисеями та садукеями третя із релігійних гілок (іноді їх називають сектами) юдаїзму. В часи дії твору Лесі Українки громади ессеїв проживали на всій території Палестини. Порівняно з іншими одновірцями, вони вирізнялися строгішими етичними нормами, сповідували моральну й фізичну чистоту (омовіння, чистий білий одяг), відкидали матеріальну власність, відмовлялися від активного громадського життя (не давали присяги), насильства, шлюбу, промислів, торгівлі тощо. Римський історик Пліній Старший вказував, що особливими аскезою і благочестям вирізнялися лідери ессеїв, т. зв.

«споглядачі». Також римські історики описували життя есеїв як життя без рабів і панів у вільних громадах, члени яких служили й допомагали одні одним. У сфері релігійного учення, вони багато в чому відійшли від канонічного юдаїзму. Зокрема наріжними для них стала віра у цілковиту визначеність всього у житті й самого життя Божою волею, ідея безсмертя душі, наявність раю і пекла тощо. Есеї відіграли важливу роль у становленні християнства; багато з них перейшли до нової релігії. Дехто із учених вказує на есеїв як авторів т. зв. свитків Мертвого моря чи Кумранських рукописів — релігійно-філософських трактатів I–III ст. н. е. (зокрема й апокрифічні євангелія), які почали масово знаходити в середині XX ст.

Назорей (юдейськ. відділяти, відлучати) — людина (чоловік або жінка), котра дає обітницю назорейства (на вісім днів, на місяць чи на все життя). Це своєрідна форма самопосвяти Богові, котра обітницею передбачала відмову від вина, постригу волосся, входити в дім, де є покійник, присутності на похоронах тощо. Існувала практика, коли батьки посвячували в назорей своїх дітей. Назорей творили свого роду групу чи навіть клас людей, які давали приклад самовідданого служіння Богу благочестивим життям.

300 У чорновому автографі викреслено:

Що рано полишила сиротою
мене малого... Татенька згадав...

301 У чорновому автографі викреслено: «А той все клик[ав]».

302 ...я вас потішу — Юда наводить слова із проповіді Христа, котра в Євангелії від св. Матвія має назву «Прийдіть до Мене, працею зморені!». Повніше цей уривок звучить так: «Прийдіть до Мене, усі струджені та обтяжені, — і Я вас заспокою! / Візьміть на себе ярмо Мое, і навчіться від мене, бо Я тихий і серцем покірливий, — і “знайдете спокій душам своїм”. / Бо ж ярмо Мое любе, а тягар Мій легкий!» (Мт. 11:28–30)

303 У чорновому автографі викреслено: «З сусідами [я саме]...».

304 ...спаш — знищення сінокосу, посівів чи городини тваринами.

305 У чорновому автографі викреслено інше закінчення рядка: «...за оранку — [звичайна справа!]

306 У чорновому автографі інший варіант рядка: «А тут заговорив він про любов —».

307 У чорновому автографі: «неплідна, глиняста, яснім порогом».

308 ...до того раю ввійстя — після гріхопадіння і вигнання перших людей Бог закрив вхід до раю (Едему), поставивши грізну сторожу. Біблія (Книга Буття) розповідає про це так: «І вигнав Господь Бог Адама. А на схід від еденського раю поставив Херувима і меча полум'яного, який обертався навколо, щоб стерегти дорогу до дерева життя» (Бут. 3:24).

309 У чорновому автографі: «і горді й разом дружні. “Сі живуть”».

310 У чорновому автографі: «...я думав».

311 У чорновому автографі викреслено:

Я сів [під возом і під накриттям,
у темряві я марив про гурточок,
осяяний блискучим сонцем Божим,
любов'ю, славою і щастям райським]
під накриття і думу думав.

312 У чорновому автографі викреслено: «Не варт було тобі...».

313 У чорновому автографі викреслено: «...в своїй господі».

314 У чорновому автографі викреслено: «...чесно [заробив]».

315 У чорновому автографі викреслено: «що тільки [через нього] увійдем...».

316 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «Як приступив до нього, то і спитав».

317 ...те слово — в «біографії» свого героя авторка актуалізувала сюжетні лінії оповідки про «Ісуса і багатого юнака», яку подає євангеліст Марко: «І коли вирушав Він у путь, то швидко наблизивсь один, упав перед Ним на коліна, і спитався Його: “Учителю Добрий, що робити мені, щоб вічне життя впадкувати?” / Ісус же йому відказав: “Чого звеш Мене Добрим? Ніхто не є Добрий, крім Бога Самого. / Знаєш заповіді: Не вбивай, не чини перелюбу, не кради, не свідкуй неправдиво, не кривди, шануй свого батька та матір”. А він відказав Йому: “Учителю, це все виконав я ще змалку”. Ісус же поглянув на нього з любов'ю, і промовив йому: “Одного бракує тобі: іди, розпродай, що маєш, та вбогим роздай, — і матимеш скарб ти на небі! Потому приходиь та й іди вслід за Мною, узявши хреста”. А він засмутився тим словом, і пішов, зажурившись, — бо великі маетки він мав!» (Мк. 10:17–22).

318 У чорновому автографі викреслено: «Хто [були] всі ті».

319 У чорновому автографі цей і попередній рядки такі:

[взяв вудку], кинув невід, [от і ситий]
[на цілий день] та вже й готова їжа...

320 Був там митарь — ідеться про одного з апостолів Христа, брата апостола Якова Алфеева, євангеліста Матвія, званого ще Левій Алфеїв. Матвій, народився у Вифлеемі, а жив у Капернаумі. У Євангелії він згадує про себе дуже коротко, оповідаючи про власне покликання, коли Христос прибув на той бік землі Гадаринської (неподалік Капернаума): «А коли Він звідти проходив, побачив чоловіка на ймення Матвій, що сидів на митниці, та й каже йому: “Іди за Мною!” Той устав, і пішов услід за Ним» (Мт. 9:9). Схожу оповідь подає і євангеліст Марко (Мк. 2:14). Євангеліст Лука подає про Матвія ще таку деталь після слів Христа «Іди за мною»: «І, покинувши все, той устав, і пішов услід за Ним» (Лк. 5:28). Митарів, тобто збирачів податків для Римської імперії, у той час зневажали, називаючи нечистими. Те, що Христос прийняв таку людину до своєї громади, викликало подив і обурення в його опонентів і навіть прихильників. За жеребом саме Матвій, після зради Юди, посів місце дванадцятого апостола Христового.

321 У чорновому автографі викреслено: «[Я ж думав він] собі...».

322 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «Про себе ж він і дбав, як вимагав».

323 У чорновому автографі викреслено наступних два рядки:

а голих та розумних всіх наділить,
таких, як я був, для того харпацтва

324 ...а їх добром наділить ту голоту — щодо економічних підвалин раннього християнства Леся Українка мала думку, яку виводила з антитези «пана і раба»: «Комунізм перш[их] христ[иян] — се фікція, його ніколи не було, або се було комунізмом жебрака, що все одно не мав ніякого маєтку, або ще “комунізмом” добродійного багача, що кидав “крихти від свого стола” комуні “псів, що сидять під столом пана свого”» (Леся Українка. Лист А. Кримському від 27.I(09.II).1906. С. 269).

325 У чорновому автографі викреслено цей рядок і наступний: «йому на те одваги бракувало».

326 У чорновому автографі: «Ні, він такий був: все або нічого!».

327 «Осанна Сину Божому!» — гукали — ідеться про вхід Ісуса в Єрусалим, описаний в усіх євангелістів. Найдокладніше цю

подію оповідає Матвій: «А учні пішли та й зробили, як звелів їм Ісус. / Вони привели до Ісуса ослицю й ослят, і одержу покладали на них, і він сів на них. / І багато народу стелили одержу свою по дорозі, інші ж різали віття з дерев і стелили дорогою. / А народ, що йшов перед Ним і позаду, викрикував, кажучи: / “Осанна Сину Давидовому! / Благословенний, хто йде / у Господне ім’я! / Осанна на висоті!” / А коли увійшов Він до Єрусалиму, то здвинулося ціле місто, питаючи: “Хто це такий?” / А народ говорив: “Це пророк, — Ісус із Назарету Галілейського» (Мт. 21:6–11).

Осанна (з івриту — «спаси, ми молимо») — звернення про допомогу, надія на порятунок і водночас радість з приводу відгуку на свій заклик. Юдеї викликають його в часі святкової подячної молитви.

328 ...купиців при храмі — цей епізод поданий у Євангеліях під назвою «Очищення храму». Найдокладніше його описав св. Іван: «А зближалася Пасха юдейська, і до Єрусалиму подався Ісус. / І знайшов Він, що продавали у храмі волів, і овець, і голубів, та сиділи міняльники. / І, зробивши бича з мотузків, Він вигнав із храму всіх, вівці й воли, а міняльникам гроші розсипав, і поперевертав їм столи. / І сказав продавцям голубів: “Заберіть оце звідси, і не робіть із дому Отця Мого дому торгового!”» (Ів. 2:13–16).

329 У чорновому автографі викреслено: «серед жінок [свої]...».

330 ...йому недовго бути — у Віфанію до Лазаря, брата Марії і Марти, якого він перед тим воскресив, Ісус пішов за шість днів до свята Пасхи. Цей епізод описано в євангеліях в оповіді про «Намащення Ісуса миром». Саме тоді Христос, на заувагу Юди, що намарне витрачено такий дорогий нард, відказав, що не довго буде серед учнів і це його погребальне намащення (Ів. 12:1–10). Також євангеліст Іван вказує, що разом із Ісусом первосвященники змовились убити й Лазаря, бо його воскресіння привертало багато вірних. За переданнями Лазар виїхав на Крит, де прожив іще тридцять років.

331 У чорновому автографі викреслено варіанти слова «гнівний»: «лютий», «смутний».

Далі викреслено варіанти наступних рядків:

і певне, як би хто в той са
і певне думав: краще б нам Вараву
прославити, а не

...одурений і гнівний по домівках — щодо політичного потенціалу раннього християнства Леся Українка висловлювалася так: «“Анархізм” христ[иянства] теж невисокої проби, се просто неосвіченість і невихованість політична безправної маси, що може уявити собі тільки утопію: деспот і народ, і нікого більш меж ними; але такий “анархізм” ніколи не викине і не викидав деспота з своєї утопії, не дарма ж і Мессію свого він назвав царем іудейським — епітет “пророк” бач за-низьким здався отим “анархістам”[,] “сина людського” вони забули просто. (Леся Українка. Лист А. Кримському від 27.I(09.II).1906. С. 269).

332 У чорновому автографі викреслено три наступні рядки:

я знаю, що за мною
аби допались до добра чужого,
то вже назад господаря не пустять.

333 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «чи хоч до нас в Капернаум прийшов».

334 У чорновому автографі викреслено: «Се правда, я [носив]...».

Скарбони — скарбниця; ще так називали спеціальні скриньки для пожертв на храмові потреби. У св. Івана є пряма вказівка на скарбівничого апостольської громади. Після того як Ісус виявив зрадника, євангеліст пише: «А тому, що тримав Юда скриньку на гроші, то деякі думали, ніби каже до нього Ісус: “Купи, що потрібно на свято для нас”, або щоб убогим подав що» (Ів. 13:29).

335 ...зłodій! — цю Юдину рису в епізоді «Намашення Ісуса миром» євангеліст Іван описує так: «І говорить один з Його учнів, Юда Іскаріотський, що мав Його видати: / “Чому мира оцього за триста динарів не продано, та й не роздано вбогим?” / А це він сказав не тому, що про вбогих журився, а тому, що був зłodій: він мав скриньку на гроші, і крав те, що вкидали» (Ів. 12:4–6).

336 У чорновому автографі викреслено: «либонь».

337 У чорновому автографі: «якби тобі [плили]...».

338 У чорновому автографі викреслено: «...по всіх кешенях».

339 У чорновому автографі викреслено: «...Я дбав про [всіх вечерю]».

340 ...що меткою — метка — низка; гурт.

341 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «я вислухав, де далі все темніші,».

342 У чорновому автографі викреслено варіанти початку рядка:

то прозорі й темні
хоч наче б то й прозорі

- 343 У чорновому автографі: «я не бачив їм кінця і краю».
- 344 У чорновому автографі: «Уже я [взнав,...]».
- 345 У чорновому автографі викреслено: «[Нехай же тільки хто] розвісить...».
- 346 У чорновому автографі викреслено закінчення рядка: «...Пишні речі».
- 347 У чорновому автографі викреслено: «якимись».
- 348 У чорновому автографі викреслено: «Були [ж такі, що кидали й родину]».

Далі викреслено варіанти двох наступних незавершених рядків:

Від нас пішла Суса
для Царства Божого

- 349 У чорновому автографі викреслено такий початок: «[А в нас були такі] в...».
- 350 Саломея — дружина рибалки Зеведея, мати апостолів Якова та Івана (Богослова). Євангеліст Матвій у розділі під назвою «Прохання матері Зеведеєвих синів» оповідає про неї так: «Тоді приступила до Нього мати синів Зеведеєвих, і вклонилась, і просила від Нього чогось. / А Він їй сказав: “Чого хочеш?” Вона каже Йому: “Скажи, щоб обидва сини мої ці сіли в Царстві Твоїм праворуч один, і ліворуч від Тебе один”. / А Ісус відповів і сказав: “Не знаєте, чого просите. Чи ж можете ви пити чашу, що Я її питиму (або хреститися хрищенням, що я ним хрищуся?)” Вони кажуть Йому: “Можемо”. / Він говорить до них: “Ви питимете Мою чашу і будете хреститися хрищенням, що Я ним хрищуся. А сидіти праворуч Мене та ліворуч не Мое це давати, а кому від Мого Отця те вготовано”. / Як почули це десятеро, стали гніватися на обох тих братів» (Мт. 20:20–24). Як свідчить євангеліст Марко, Саломея була на Голгофі в часі розп'яття і смерті Христа, брала участь у його похованні та як мироносиця прийшла з іншими жінками до гроба, щоб намастити тіло померлого (Мк. 15:40; 16:1). У відкинутім Лесею Українкою фіналі драми Саломея, разом із Марією Магдалиною та Сусанною, приходить до Юди, аби повідомити йому про Христове воскресіння.

351 Сусанна— про цю жінку пише євангеліст Лука: «І сталося, що Він після того проходив містами та селами, проповідуючи та звіщаючи Добру Новину про Боже Царство. Із Ним Дванадцять були, / та дехто з жінок, що були вздоровлені від злих духів і хвороб: Марія, Магдалиною звана, що з неї сім демонів вийшло, / і Іванна, дружина Худзи, урядника Іродового, і Сусанна, і інших багато, що маєтком своїм їм служили» (Лк. 8:1–3). У відкинутім Ле-сею Українкою фіналі драми Сусанна, разом із Марією Магдалиною та Саломеєю, приходить до Юди, аби повідомити йому про Христове воскресіння.

352 У чорновому автографі викреслено: «[Для довгих кучерів]— раз погладь,».

353 У чорновому автографі викреслено інший варіант продовження репліки Прочанина:

не все ж були жінки в громаді вашій,
ти ж сам спогадував, які щасливі
сиділи люде біля ніг пророка

354 У чорновому автографі з ремаркою: (пристрасно).

355 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Кажу ж, то все була одна мана!».

356 У чорновому автографі викреслено такий фрагмент:

(злорадливо).
Ну, правда, не надовго того стало!
Як узяла Учителя сторожа,
То всі сунули геть у ростіч.

...все приймав— про суперечки учнів й виважування першого місця побіля Учителя пише євангеліст Лука. Епізод цей він подає услід за словами Христа про зрадника в громаді: «А вони почали між собою питати, котрий з них мав би це вчинити? / І сталося між ними й змагання, котрий з них уважатися має за більшого» (Лк. 22:23–24).

357 Учитель мав улюбленців між нами— у євангеліях вказано, що улюбленим учнем Ісуса був Іван. Саме йому перед смертю Ісус доручає свою матір. Також Іван запитує в Христа про зраду, цей епізод у розділі «Виявлення зрадника» він подає у своєму євангелії: «“Не про всіх вас кажу. Знаю Я, кого вибрав, але щоб збулося Писання: / “Хто хліб споживає зо Мною, / підняв той на Мене п’яту свою!” / Уже тепер вам кажу, перше ніж те настане, щоб як

станеться, ви ввірували, що то Я. / Поправді, поправді кажу вам: Хто приймає Мого посланця, той приймає Мене; хто ж приймає Мене, той приймає Того, Хто послав Мене!” / Промовивши це, затривожився духом Ісус, і освідчив, говорячи: “Поправді, поправді кажу вам, що один із вас видасть Мене!..” / І озиралися учні один на одного, непевними будучи, про кого Він каже. / При столі, при Ісусовім лоні, був один з Його учнів, якого любив Ісус. / От цьому кивнув Симон Петро та й шепнув: “Запитай, — хто б то був, що про нього Він каже?” / І, пригорнувшись до лоня Ісусового, той говорить до Нього: “Хто це, Господи?”» (Ів. 13:18–25). Ще двоє апостолів Петро і Яків були тими, кого Христос брав із собою у найважливіші моменти служіння, наприклад, на воскресіння доньки старшого синагоги Яіра, на своє преображення на горі Фавор тощо.

358 У чорновому автографі викреслено: «[покірно все] терпів...».

359 У чорновому автографі викреслено первісний варіант рядка: «я вирватись з тих злиднів, з того пекла».

360 У чорновому автографі викреслено: «а я [був посміховиськом] народів».

Далі викреслено наступний незавершений рядок: «слугою і підніжком жебр».

Далі викреслено окремих фрагмент:

Проч[анин]. [Ну, справді] Тобі то там не солодко жилося...

[Юда]. Остатній раз, як ми були всі вкупі
і їли те, що я з бідною й лихом
по місті назбирав, [учитель раптом] то він зненацька
почав такі вразливі речі вести,
що я не знаю, як могло стерпіти
все товариство ту доткливу мову.

Проч[анин]. Що ж він казав?

[Юда]. Він роздавав усім
рукою власною хліб і вино, як завжди
і примовляв: «[От] ось, пийте кров мою!
[От] Ось їжте тіло!» Боже помсти правий!
Чия ж то кров була, як не моя?
Чие ж було то тіло? Гіркий сором
гнав кров з мого лица, коли я жебрав
для їх того вина, я з тіла спав,
ім хліба добуваючи.

Проч[анин].

Нещасний!

Поверх цього тексту чорнилом надписано його скорочений і перероблений фрагмент:

[Юда]. [І все даремне, бо] І знаєш, діду, що ніхто ніколи
не міг його задовольнити. Яюсь [то]
[він кинув нам усім у вічі слово,
як ми сиділи при вечері спільній]
[і їли] [а він нас обділяв]
ми всі сиділи при вечері спільній,
він страву роздавав, немов господарь
і раптом кинув нам усім у вічі
такі слова: «Ось, пийте кров мою!
[вживайте] ось, їжте тіло!» Боже помсти правий!
Чия ж то кров була, як не моя?
Чие ж було то тіло? Гіркий сором
гнав кров з мого лица, я з тіла спав,
того вина та хліба здобувавши...

Згодом скорочено і цей фрагмент, який і було подано в першодруці. Він починається словами Юди: «І знаєш, діду, що ніхто ніколи» аж до слів «як жебрав їм того вина та хліба...»

361 Ось, їжте тіло — ідеться про епізод, описаний трьома євангелістами у розділі під назвою «Таємна вечеря». У Матвія та Марка цей епізод іде після виявлення зрадника: «Як вони ж споживали, Ісус узяв хліб, і поблагословив, поламав, і давав Своїм учням, і сказав: “Прийміть, споживайте, це тіло Мое”. / А взявши чашу, і подяку вчинивши, Він подав їм і сказав: “Пийте з неї всі, / бо це кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів!”» (Мт. 26:26–27) У Луки епізод передує зраді: «І промовив до них: “Я дуже бажав спожити цю пасху із вами, перш ніж муки прийму. / Бо кажу вам, що вже споживати не буду її, поки сповниться в Божому Царстві вона”. / Узявши ж чашу, і вчинивши подяку, Він промовив: “Візьміть її, і поділіть між собою. Кажу ж вам, що віднині не питиму Я від оцього плоду виноградного, доки Божее Царство не прийде”. / Узявши ж хліб і вчинивши подяку, поламав і дав їм, проказуючи: “Це тіло Мое, що за вас віддається. Це чиніть на спомин про Мене!” / По вечері так само ж і чашу, говорячи: “Оця чаша Новий Заповіт у Моїй крові, що за вас проливається”» (Лк. 22:15–20).

362 У чорновому автографі викреслено: «щоб [спекатись тих жебраків]».

363 У чорновому автографі викреслено:

Се правда... [Ну, і що ж?
чим пак скінчилась та вечеря ваша?]

Далі викреслено фрагмент тексту з правками і варіантами:

[Скінчилось тим, що він зовсім]
[В кінці він показав зов]
як тільки я простяг до миски руку,
[всі] він, мов не убачивши, [виразно] сказав: В сей
вечер
зо мною зрадник хліб вмочає в миску
А потім глянув і мені [простяг] подав
шматочок хліба. [Чи не я той зрадник?] Я того
не стерпів
спалахнувши, [пром] спитав я. Він [сказав:] промовив
[«Що маеш ти робить, роби вже швидче».]
[Я встав і вийшов геть. Тоді я зважив]
Я кинув хліб і вийшов геть із хати.

Проч[анин]. Куди ж [то ти] пішов?

Юда (мовчить якийсь час).

[А ти б куди пішов?] Ну, скажи,
[як би] коли б тобі таке, щоб ти зробив?
(Проч[анин] здвигає плечима.)

364 У чорновому автографі викреслено: «...дошкулять. Все про зраду».

365 ...і з соромом був вигнаний — згадано «Притчу про весільних гостей», яку Ісус розповідає усім учням і людям, які його слухали. Цей епізод відбувається після «очищення храму», однак до виявлення зрадника. Подає цю притчу євангеліст Матвій: «Царство Небесне подібне одному цареві, що весілля справляв був для сина свого. / І послав він своїх рабів покликати тих, хто був на весілля запрошений, та ті не хотіли прийти. / Знову послав він інших рабів, наказуючи: “Скажіть запрошеним: Ось я приготував обід свій, закололи бики й відгодоване, і все готове. Ідіть на весілля!” / Та вони злегковажили та порозходились, той на поле своє, а той на свій торг. / А останні, похапавши рабів його, знущалися, та й повбивали їх. / І розгнівався цар, і послав своє військо,

і вигубив тих убійників, а їхнє місто спалив. / Тоді каже рабам своїм: “Весілля готове, але недостойні були ті покликані. / Тож підіть на роздоріжжя, і кого тільки спіткаєте, кличте їх на весілля”. / І вийшовши раби ті на роздоріжжя, зібрали всіх, кого тільки спіткали, — злих і добрих. І весільна кімната гістьми переповнилась. / Як прийшов же той цар на гостей подивитись, побачив там чоловіка, в одержу весільну не вбраного, / та й каже йому: “Як ти, друже, ввійшов сюди, не мавши одержу весільної?” Той же мовчав. / Тоді цар сказав своїм слугам: “Зв’яжіть йому ноги та руки, та й киньте до зовнішньої темряви, буде плач там і скрегіт зубів...” / Бо багато покликаних, та вибраних мало» (Мт. 22:2–14).

366 ...рука побіля мене — цей спосіб виявлення зрадника описує євангеліст Лука, одразу після сакрального пригощання Ісусом учнів хлібом і вином нового завіту: «Та однак, — за столом ось зо Мною рука Мого зрадника. / Бо Син Людський іде, як призначено; але горе тому чоловікові, хто Його видає!» (Лк. 22:21–22).

367 ...хліб вмочає з нами — цей спосіб виявлення зрадника описують трое євангелістів. Св. Матвій вказує, що це сталося в часі вечері: «І, як вони споживали, Він сказав: “Поправді кажу вам, що один із вас видасть Мене”... / А вони засмутилися тяжко, і кожен із них став питати Його: “Чи не я то, о Господи?” / А Він відповів і промовив: “Хто руку свою вмочить у миску зо Мною, той видасть Мене. / Людський Син справді йде, як про Нього написано; але горе тому чоловікові, що видасть Людського Сина! Було б краще йому, коли б той чоловік не родився!” / Юда ж, зрадник Його, відповів і сказав: “Чи не я то, Учителю?” Відказав Він йому: “Ти сказав”...» (Мт. 26:21–25). Майже дослівно цей епізод подано і в Марка. У св. Івана є певні відмінності. Зокрема на питання Івана хто ж зрадник: «Ісус же відказує: “Це той, кому, умочивши, подам Я куска”. І, вмочивши куска, подав синові Симона, Юді Іскаріотському!.. / За тим же куском тоді в нього ввійшов сатана. А Ісус йому каже: “Що ти робиш роби швидше”... / Але жаден із тих, хто був при столі, того не зрозумів, до чого сказав Він йому» (Ів. 13:26–28).

368 У чорновому автографі викреслено три наступні рядки:

а що я з нього мав? чого добувся?
У царстві Божім поневірки й злиднів?
Замість жебрацтва

369 У чорновому автографі викреслено інший варіант закінчення репліки:

його на те [гроші, а за гроші землю
собі купити й знову господарство
собі завести].

370 У чорновому автографі викреслено: «Я, слава Богу, зрадником не був».

371 У чорновому автографі: (зненацька роздратувався).

372 У чорновому автографі викреслено:

тоді як зражував [сторожі римській].

[А він і тебе

простив тобі, так люде говорили].

373 У чорновому автографі викреслено: «[І теж] цілуючи?».

374 У чорновому автографі: «Я раз казав...».

375 У чорновому автографі викреслено: (лагодиться [повертається] йти, [не прощаючися з Юдою]).

376 У чорновому автографі викреслено: «Ну, знаєш, [хлопче]...».

377 У чорновому автографі далі викреслено такий фрагмент:

[Як що правда] Чи ж не тямиш,
що саме зрадив ти? [Ти зрадив] Любов ти зрадив
і віру в неї вбив тим поцілунком.

Юда.

Ти не віриш,

що можна й покидаючи любити?

Проч[анин] (так само призириливо).

Ти хтів сказати, продаючи? Авжеж,
Хто продає товар, той завжди хвалить
і жалує — аби набити ціну,
а як продасть уже, тоді ганьбить,
щоб похвалитися, як зручно вміє
збувати з рук. Так ти передо мною
ганьбив проданого. І ще ти смієш
казати: «Може я любив його!»

378 У чорновому автографі викреслено варіанти наступного рядка:

іще мерзеніше. [Як би ти вбив]

Ти міг убити,

міг зрадити, ну, [навіть] хай уже й продати,

[але зроби це мовчки й бе] але без поцілунків, [щоб]

Далі викреслена репліка Юди:

Юда. Він усіх нас.

379 У чорновому автографі викреслено початок рядка: «Я [оду-рив тебе]...».

380 У чорновому автографі викреслено первісний варіант рядка: «подати [покласти] знак на йому до».

...признаку дасть, котрого з гурту брати—у юдеїв поцілунок був знаком вітання. Євангелісти, окрім Івана, момент зради у розділі «Схоплення Ісуса» описують саме так. Зокрема, св. Матвій свідчить, як усе сталося коли Христос звернувся до своїх поснулих учнів: «“Уставайте, ходім, ось наблизився Мій зрадник!” / І коли Він іще говорив, аж ось прийшов Юда, один із Дванадцятьох, а з ним люду багато від первосвящеників і старших народу з мечами та киями. / А зрадник Його дав був знака їм, кажучи: “Кого поцілую, то Він, беріть Його”. / І зараз Він підійшов до Ісуса й сказав: Радій, Учителю! І поцілував Його» (Мт. 26:46–49). Майже дослівно цей епізод подає і Марко. Натомість у Луки є певні відмінності, хоч свою оповідь він починає так само сценою звертання Христа до учнів: «І, підвівшись з молитви, Він до учнів прийшов, і знайшов їх, що спали з журби... / І промовив до них: “Чого ви спите? Уставайте й моліться, щоб не впасти в спокусу!” / І, коли Він іще говорив, ось народ з’явився, і один із Дванадцятьох, що Юдою зветься, ішов перед ними. І він підійшов до Ісуса, щоб поцілувати Його. Бо він знака їм дав був: “кого я поцілую, то Він!”» (Лк. 22:45–47).

381 У чорновому автографі викреслено: «однако».

382 У чорновому автографі викреслено закінчення ремарки: (...і виливає воду назад в кухоль).

383 У чорновому автографі викреслено:

Ось [вона] тобі
твоя вода. [Я ще відхорувати
[готов] за неї маю.]

384 У чорновому автографі викреслено закінчення ремарки: (...[вода] тиква падає, вода розливається на землю).

385 Сатано— про зраду, вчинену за волею диявола, пишуть двоє євангелістів. Зокрема Лука вказує, що це відбулося до Таємної вечери: «Сатана ж увійшов у Юду, званого Іскаріот, одного з Дванадцятьох» (Лк. 22:3). Св. Іван свідчить, що це сталося

безпосередньо в часі вечері, коли Ісус подав зраднику вмочений у вино окраєць хліба, а «За тим же куском тоді в нього ввійшов сатана» (Ів. 13:27).

386 У чорновому автографі: ([поспішно], дрібною старечою походою поспішає до стежки).

387 У чорновому автографі: (обертається і плює [через плече на його]).

388 У чорновому автографі викреслено: «Ні, [я збрехав, —]».

389 ...він докорив мені — прощальні слова, з якими Ісус звертається до Юди (записані тільки двома євангелістами) можна витракувати і як прощення (бо Христос знав про зраду вже віддавна), і як докір. Першу версію підтверджує Матвій, подаючи репліку учителя на Юдине вітання: «Ісус же йому відказав: “Чого, друже, прийшов ти?” Тоді приступили та руки наклали на Ісуса, і схопили Його» (Мт. 26:50). На користь другої більше свідчить повідомлення св. Луки: «Ісус же промовив до нього: “Чи оце поцілунком ти, Юдо, видаєш Сина Людського?”» (Лк. 22:48).

390 У чорновому автографі: (здіймає камінь. Грізно).

391 У чорновому автографі: «Мовчи, гадюко!»

Далі ремарка і продовження слів Прочанина:

(Кидає каміння, але [Юда ухиляється.] камінь не долітає до Юди.)

Тебе убити мало!

таж Каїн праведний супроти тебе!

392 В архіві письменниці зберігся чистовий автограф завершення твору (його авторка вилучила, подавши редакторам необхідні вказівки у вище цитованому листі):

З того боку, з якого надійшов був прочанин, з'являються три жіночі постаті, що хутко і легко посуваються, мов їм помагають невидимі крила. Попереду вутла і хороблива, не першої молодости жінка, з широко розкритими чорними очима, з поривчастими рухами, з плямистим і зnikomим рум'янцем на снідому обличчі, з розпущеним та старанно росчесаним волоссям, що чудно відбиває супроти її убогої, занедбанної одежі. Се Марія з Магдали. — За нею йдуть, держачи одна одну за руку, Саломея і Сусанна; перша — молода жінка з материнським, трохи простодушним виразом обличчя, заживненька, скромно, але пристойно вбрана, їй видно важче йти, ніж іншим, бо часто переводить дух, але вона

сама того не завважає; друга—Сусанна—молоденька, струнка дівчина, надзвичайно вродлива, з прозорою церою і з похли- вими очима газелі; вона могла б іти швидче, але не зважається пустити руку Саломеї, що мимоволі тамує її ходу. — Всі три мають по слоїку пахощів при собі.

- МАРІЯ (порівнявшись з Юдою, припиняє ходу).
Радій, убогий брате! Годі, годі
тобі сю землю по́том поливати!
Часи сповнились! Ми вже в Царстві Божім!
Все кинь і з нами йди! (простягає руку, щоб узяти від
нього мотику.)
- ЮДА. Геть, біснувата!
(Замахується, на неї мотикою, але вона не сахається
і з ясным усміхом дивиться на нього; він спускає руку
й одвертається.)
- САЛОМЕЯ (злякано). Ой Господи! Се ж Юда! Утікаймо!
- СУСАННА (трівожно тулячись до Саломеї, шепоче).
Невже ж і він воскрес? Невже диявол
теж може воскрешати?
- ЮДА (почувши те). Ти здуріла?
Я не вмів, — чого мені вмірати?
Я жити хочу й буду жити довго!
- САЛОМЕЯ (сплеснувши руками і глянувши вгору).
Ні, Господи! Сього Ти не попустиш!
- МАРІЯ (до Саломеї).
Як можеш ти комусь бажати смерти?
її ж нема! її Мессія знищив!
- САЛОМЕЯ. Немає смерти — навіть і для сього? (показує на Юду).
- МАРІЯ (до Саломеї).
Не ворогуй. Його простив Учитель.
- ЮДА. Та що ти знаєш?
- МАРІЯ. Він мені казав.
- ЮДА. Коли?
- МАРІЯ. Сьогодні.
- ЮДА. Ти дурна, чи п'яна?
чи в тебе вже вселився восьмий біс?

- МАРІЯ (без тіні обра́зи, тільки трохи здивована його недовірством).
Не знаєш ти хіба, що Він воскрес?
- ЮДА (намагається заглушити в собі тривогу, збужену словами Марії).
Що ти торочиш? Як се може бути?
- МАРІЯ (впевнено).
А як би ж се могло инакше бути?
- ЮДА (іронією тлумить свій страх).
І се б ти бачила його?
- МАРІЯ. А вже ж!
виразно так, як от тебе я бачу.
Я скрикнула: «Учителю!» І впала
Йому до ніг. А він сказав: «Не бійся,
Маріє, мир тобі!» І довго, довго
зо мною говорив...
(Замовкає, захоплена спогадом, тільки уста її
ворушаться, мов тихо повторяючи якісь слова,
обличчя променіє щасливим усміхом, очі вдвляються
в простор, руки то немов пориваються до когось, то
з ніжною покорю складаються.)
- ЮДА (з удаваною [силуваною] відразою одвертається від
Марії. До Саломеї, знов іронічно).
Чи то ж і ти
з ним говорить сподобилась?
- САЛОМЕЯ (не так упевнено, як ображено).
А чом же
не ма́ла б я сподобитись? Чи тож пак
я зрадила Його? Усі ми щиро
Йому служили, не сама Марія.
- МАРІЯ (в радісному нестямі. До Юди).
Я перша бачила Його!
- САЛОМЕЯ. Бо швидче
дійшла до гробу, — ти прудка ходою.
А се однаково. Казав Учитель,
що перші можуть перейти в остатні.
До мене може Він пізніше прийде,
за те вже не покине.

ЮДА (злорадо).
А! Ще прийде?
Я думав — вже прийшов!

САЛОМЕЯ. А вже ж, прийшов!
вже бачило Його багато наших:
Петро, Іван і Яків, а Тома
до ран Його руками доторкнувся.
Сусанна бачила.

ЮДА (до Сусанни).
Ти, козиня,
теж бачило Мессію?

СУСАННА (тихо до Саломеї).
Я не хочу
з ним говорити.

САЛОМЕЯ (завзято. До Сусанни).
Ні, скажи, скажи!
Нехай не завдає брехні! Хай знає!

ЮДА (до Сусанни).
Ти бачила? Се правда?

СУСАННА. Я... не знаю...
здається, бачила...
(Юда голосно сміється. Сусанна раптом одважується,
твердим голосом.)
Але я чула,
він раз мене покликав. Так: «Сусанно!»
Та навіть і не раз, багато разів.
(З щирою вірою.)
Я ж добре знаю голос! То був Він,
Учитель наш! І бачила я — справді! —
як щось біліло, мов Його одежа,
(смутно) але зникало зараз...
(Засоромлюється і знов замовкає.)

МАРІЯ (перехоплює її річ).
Се нічого!
то знак Він подавав, що Він в Юдеї
не хоче зоставатись. В Галілею
Він кличе нас! Ходім!
(Поривається йти, але спиняється і шпарко говорить
до Юди.)
Він може тута
до тебе прийде, то скажи Йому,

що ми вже в Галілею подалися,
як Він наказував. Коли Він прийде,
то ти не бійся...

ЮДА (з жахом).

Ні! Не хочу! Ні!

МАРІЯ. Та не лякайся! Він же не змінився!
Се ж не мертвяк, не марище якесь,
бо Він живий. Поранений, змарнілий,
але живий... Жди. Він отак приходить:
повіє вітерець... шелесть, шелесть...
а далі: «Мир тобі!» і постать біла
де небудь в сутіні замріє...

ЮДА (здрігнувшись, оглянувся).

Геть!

МАРІЯ. Не говори! Не хочу слухать! Геть!
Він прийде й скаже, що тобі прощає,
і поцілунок миру дасть...

ЮДА (затикає вуха).

Мовчи!!

САЛОМЕЯ. Ходім, Маріє, сонце вже заходить.

МАРІЯ (дивиться в західній край).

Заходить сонце... Падає роса...

(Проводить рукою собі по виду).

Стривай, мені роси набрати треба,
скропить своє волосся. Завтра рано
я обітну його, бо я зав'ю
гарячі рани Панові моему
оцим волоссям, хай же буде свіже,
як росяна травиця...

(Збирає жменею росу з колючих кущів, не завважаючи,
що ранив собі колючками руку до крові. Всміхаючись,
немов з роскоші, примочує собі волосся і гладить його.
Збираючи росу, Марія віддаляється від Юди, Саломея
й Сусанна ідуть помалу за нею, розмовляючи межи
собою. Юда прислухається, дивлячись їм у слід. Вони не
оглядаються, мов забули про Юду.)

СУСАННА (весело, по дитячому).

В Галілеї

я польових лілей нарву багато!

Учитель любить їх. Сплету вінок,

та гарний-гарний, мов корону царську,

і попрошу Мессію, щоб поклав Він собі на чоло. Може він забуде терни ерусалимські? Правда, сестро?

САЛОМЕЯ (потакує головою).
Я покажу Йому своїх діток,
Він ще не бачив їх. І Він дозволить мені не розлучатись більше з ними. Він любить діточок. Мої ж найкращі на весь Капернаум, — я не хвалюся, се й люде кажуть, що немає кращих. Він може й сам лишиться з нами жити, — Йому ж було в Капернаумі добре.

СУСАННА. Він любить Галілею.

МАРІЯ. То ходімо!

Ходімо в Галілею!

СУСАННА І САЛОМЕЯ В Галілею!

Всі три раптом рушають далі такою самою прудкою ходою, якою прибули.

Юда лишається сам. Який час стоїть і дивиться у слід жінкам, поки вони не зникають з очей, конвульсійно зітхає, заломлює руки і знов береться до роботи, але вона йде йому не споро. Тим часом заходить сонце і тїнь від глинища лягає на ниву. Юда здригається й оглядається.

ЮДА (навмисне намагається голосно сам до себе говорити, як той, кому жаско на самоті, чи в темряві. Голос його трохи спотворений).

Ну, і чого здригнувся? Що смеркає, що холодом із яру потягло?

Так щож, я загартований... От зараз вогонь ще розкладу і буде тепло, і буде видно...

(Виймає з-за пояса ножа, ріже пруття.)

Прокляте — колюче!..

Дівча казало: «Може він забуде

Терні ерусалимські»... ну, навряд!..

(Випускає з рук оберемок пруття і задумується. Далі трясе головою, мов заперече якуїсь думці.)

...Ні, ні! бо я ж не знав, що так з ним зроблять!

Вінець терновий... хрест... як міг я знати?

Могли ж його й помилувать... (сму́тним,
остерігаючо-докірливим, не своїм голосом)
«Лукавий!..»

(З острахом.)

Се хто сказав? (оглядається й скрикує)

Ой!! (Б'є себе по очах.)

Тю, дурний! Чого?

От змалився! вже темряви боятись!

(Боязко шилить очима вбік.)

...А там біліє щось... та ні, то глина...

Ну, розпалю вогонь!

(Креше вогонь з каменя ножем, розпалює пруття—
воно куриться і не розгорається.)

Щось не горить...

Чому ж? воно ж сухе... Се кара Божа!

(Знов спиняється.)

Сказав теж неподобне: кара Божа!

...Не треба думати! Се все—безглуздя...

(Глухо.)

А та казала: «Він тебе простив...

Він прийде сам і скаже...» Ні, ні за що!

Не хочу бачити його! Не можу!

Скоріш умру!.. «Тепер немає смерти»—

вона казала... як немає смерти?

А де ж мені подітися від нього,

коли він прийде? Я ж умерти мушу,

коли Ісус воскрес! Я з ним укупі

не можу бути на одному світі!

(Лехкий подих вітру з гір, по деревах іде слабкий
шелест. Юда, затремтівши, падає до долу. Шепоче.)

Ось він іде... ось зараз... зараз скаже...

«Мир... мир тобі...»

(схоплюється з заплющеними очима).

Ні, треба поспішати!..

десь тут був ніж...

(Мацає руками по землі, все не розплющуючи очей.)

Ох, де ж він?.. де ж се він?..

(Знов подих вітру, сильніший. Одно дерево стиха

риннуло. Юда в божевільному жаху кричить,
затуляючи то очі, то вуха руками.)

Мир? Мир? Не хочи миру! Не прощай!
Я не прощаю сам собі! Ісусе!
Мессіє! Сине Божий! Одійди!
Позволь мені сховатись хоч у пеклі!
(Мокрий росяний листок з дерева падає йому на лице.)
Ой!! він мене цілує!.. Смерте, смерте,
ратуй мене! Невже немає смерти?
(Похапцем зриває з себе пояса і накидає його одним
кінцем на ближнє дерево, а другим, зробивши петлю,
собі на шию.)

Кінець.

У чорновому автографі це завершення твору має варіанти і ви-
правлення:

З того боку, з якого надійшов був прочанин, з'являються три жі-
ночі постаті, що хутко і легко посуваються, мов їм допомагають
невидимі крила. Попереду [гарна, але] вутла і хороблива, не пер-
шої молодости, жінка з широко розкритими чорними очима, з по-
ривчастими рухами, з плямистим і зниким рум'янцем на сні-
дому обличчі, з розпущеним старанно розчесаним волоссям, що
чудно відбиває від її убогої і занедбаної одежі, [в руках у неї не-
величкі] [коло пояса в неї]. Се Марія Магдалина. За нею йдуть,
держачи одна одну за руку, Саломея і Сусанна; перша — молода
жінка з материнським, трохи простодушним виразом лица, за-
живненька, скромно, але пристойно вбрана, їй, видно, важче йти
ніж иншим, бо часто переводить дух, але вона сама того не завва-
жає; друга — Сусанна — молоденька струнка дівчина надзвичай-
но вродлива, з прозорою церою і з похливими очима газелі, [де
зринають і гаснуть золоті іскри]. Вона могла б іти швидче, але не
одважується пустити руку Саломеї, що мимоволі тамує її ходу.
Всі три мають по слоїку пахоців при собі.

МАРІЯ (порівнявшись з Юдою, трохи припиняє ходу).
Радій, убогий брате! [вже не довго] Годі, годі
тобі сю землю потом поливати!
Часи сповнились! [Боже Царство близько!] Ми вже
в Царстві Божім!
[Мессія наш воскрес!] [Учитель] Все кинь і з нами йди!
(простягає руку, щоб узяти від нього мотику).

ЮДА (з жахом і злістю).
Геть, [божевільна] біснувата!
(Замахується на неї мотикою, але вона не сахається;
з ясним усміхом дивиться на нього і він спускає руку
і одвертається.)

САЛОМЕЯ (злякано).
Ой, Господи! Се ж Юда! Утікаймо!

СУСАННА ([голосним] трівожно шепоче, тулячись до Саломеї).
Невже ж і він воскрес? Невже диявол
теж може воскрешати?

ЮДА (почувши те).
Ти здуріла?
Я не вмів, [і вмерти не збираюсь] чого мені вмірати?
Я [довго житиму й без воскресення] жити хочу
й буду жити довго!

САЛОМЕЯ (сплеснувши руками і глянувши вгору).
Ні, Господи! сього ти не потерпиш!

МАРІЯ (до Саломеї).
[Ой, сестро, не бажай нікому смерти]
Як можеш ти комусь бажати смерти?
Її ж нема! Її Мессія знищив!
Ти знаєш, мертві всі тепер встають.

САЛОМЕЯ. Немає смерти — навіть і для сього?
(Пок[азує] на Юду).

МАРІЯ (до Сал[омеї]).
Не ворогуй. Його простив Учитель.

ЮДА. Та [звідки] що ти знаєш?

МАРІЯ. Він мені казав.

ЮДА. Коли?

МАРІЯ. Сьогодні.

ЮДА. Ти дурна чи п'яна?
Чи в тебе вже вселився восьмий біс?
МАРІЯ (без тіні образи, тільки трохи здивована його
недовірством).
[То я ж тобі казала вже] Не знаєш ти хіба, що він
воскрес?

ЮДА. Що ти торочиш? Як се може бути?

МАРІЯ (впевнено).
А як би ж се могло инакше бути?
[Коли він сам казав, що він воскресне?
Хіба ж він говорив коли неправду?]

ЮДА (старається іронією притлумити страх, що починає опановувати його).
І се б ти бачила його?

МАРІЯ. А вже ж!
виразно так, як от тебе я бачу.
Я скрикнула: Учителю! І впала йому до ніг. А він сказав: «Не бійся, Маріє, мир тобі!» І довго, довго зо мною говорив...
(Замовкає, захоплена спогадом, тільки уста її ворухнуться, мов тихо повторяючи якісь слова, обличчя променіє щасливим усміхом, очі вдивляються в простор, руки то немов пориваються до когось, то з [покірною] ніжною покорою складаються.)

ЮДА (з силуваною відразою одвертається від неї. До Саломеї, знов іронічно).
Чи то ж і ти з ним говорить сподобилась?
САЛОМЕЯ (не так упевнено, як ображено).
А чом же не мала б я сподобитись? [Всі щиро] [Хіба ж я негідниця] Чи то ж пак я зрадила його? Усі ми щиро йому служили, не сама Марія.
[І бачило його людей багато... Петро, Іван і Яків, А Тома то навіть ран його руками доторкнувся]

МАРІЯ (в радісному нестямі. До Юди).
Я перша бачила його!

САЛОМЕЯ. Бо швидче дійшла до гробу, ти прудка ходюю.
[А се однаково. Казав учитель, що перші можуть перейти в остатні.]
До мене може він пізніше прийде, за те вже не покине.

ЮДА (злорадо).
А! ще прийде?
Я думав, вже прийшов!

Сал[омея]. А вже ж, прийшов!
і бачило його [людей] багато наших.
Петро, Іван і Яків, а Тома

до ран його руками доторкнувся.
Сусанна бачила.

ЮДА (до Сус[анни]).
[А ти] Ти, [козуню] козиня,
теж бачила Мессію?

СУСАННА (положливо, соромлячись до Сал[омеї]).
Я не хочу
до нього озиватись...

САЛ[ОМЕЯ]. Ні, кажи!
Нехай [він знає, хай тремтить] не завдає брехні,
хай знає.

ЮДА (до Сус[анни]).
Ти бачила? Се правда?

С[УСАННА]. Я... не знаю...
здається, бачила...
(Юда голосно сміється. Сусанна раптом одважується,
твердим голосом.)
Але я чула,
він раз мене покликав. Так: (наслідує) «Сусанно!»
Та навіть і не раз, багато разів.
(З щирою вірою.)
Я ж добре знаю голос, то був він,
учитель наш! [Коли я оглядалась,]
[то] І щось біліло, мов його одежа...
(смутно).
[і миттю десь зникало] але зникало зараз...
(знов засоромлюється і замовкає).

МАРІЯ (перехоплює її річ).
Се нічого,
се знак він подає, що він в Юдеї
не хоче зоставатись. В Галілею
він кличе нас! Ходім! (поривається йти,
але спиняється і шпарко говорить до Юди).
Він може тута
до тебе прийде, то скажи йому,
що ми вже в Галілею подалися,
як він наказував. Коли він прийде,
то ти не бійся...

ЮДА (з жахом, заперечуючи).
Ні, не хочу, ні!

МАРІЯ. Та не лякайся! Він же не змінився,
се ж не мертвяк, не марище якесь,
[се ж Бог] бо він живий.... [Він завжді так] поранений,
змарнілий,
але живий... Жди. Він отак приходять:
пові вітерець... шелесть-шелесть...
[а почувеш] а далі: Мир тобі! і [потім] постать біла
де небудь в сутіні замріє...

ЮДА (здрігнувшись, оглянувся).
Годі!
Не говори! Не хочу слухать! Геть!

МАРІЯ. Він прийде й скаже, що тобі прощає,
і поцілунок миру дасть [тобі].
(Юда затикає вуха.)

ЮДА. Ні, ні!

САЛОМЕЯ. Ходім, Маріє, сонце вже заходить.
[ми ж завтра мусим стати в Галілеї]
(дивиться в західній край).

МАРІЯ (дивиться в західній край).
Заходить сонце... [Постривайте, сестри] Падає роса...
(Проводить по обличчі рукою.)
[я наберу вечірньої роси] Стривай, мені роси
набрати треба,
скропить своє волосся. Завтра рано
я обітну його, [завити маю] бо я зав'ю
гарячі рани панові моему
оцим волоссям, хай же буде свіже,
як росяна травиця...
(Збірає жменею росу з колючих кущів, не завважаючи,
що ранив собі колючками руку до крові. Всміхаючись,
немов з роскоші, примочує собі волосся і гладить
його. Збіраючи росу, віддаляється від Юди, Сал[омея]
і Сус[анна] тихо йдуть за нею, розмовляючи межи
собою. Юда прислухається, дивлячись їм услід, вони не
оглядаються на нього, мов забули про нього.)

СУСАННА (до Саломеї. Весело, по дитячому).
В Галілеї
я польових лілей нарву багато!
Учитель любить їх. Сплету вінок,
та гарний-гарний, мов корону царську!
і попрошу [його] Мессію, щоб [наложити] поклав

[Йому] собі на чоло. Може він забуде
терни Єрусалимські? [О, злочин] Правда, сестро?
САЛОМЕЯ (потакує головою).

Я [приведу] покажу йому своїх діток,
він ще не бачив їх. І він дозволить
мені не розлучатись більше з ними.
Він любить діточок. Мої ж найкращі
на весь Капернаум, — я не хвалюся,
се й люде кажуть. На весь світ найкращі!
Він може й сам лишиться з нами жити.
[як їх побачить. Ох, яке то щастя
було б, якби він з нами оселився.]
Йому ж було в Капернаумі добре.

СУСАННА. Він любить Галілею.

МАРІЯ. То ходімо!

Ходімо в Галілею!

СУСАННА І САЛОМЕЯ. В Галілею!

Всі три раптом рушають такою самою прудкою ходою, якою
прибули. Юда лишається сам. Який час стоїть і дивиться у слід
жінкам. Судорожно зітхає, заломлює руки і знов береться до
роботи, але вона йде йому не споро. Тим часом заходить сонце
і тінь від глинища лягає на ниву. Юда здригається й оглядається.

ЮДА (навмисне намагається голосно говорити, як той,
[хто боїться] кому жаско на самоті чи в темряві,
голос його трохи спотворений).

Чого се я здригнувся? Ну, смеркає,
і холодом із яру потягло,
так щож, я загартований... От зараз
вогонь ще розкладу і буде тепло
і буде видно...

(Виймає зза пояса ножа, ріже пруття.)

Прокляте колюче...

[Казала] Дівча казало: «може він забуде
терни Єрусалимські» — ну, навряд!

([Кидає] випускає з рук оберемок пруття
і задумується, далі трясє головою, мов заперече
якійсь думці.)

...Ні, ні, бо я ж не знав, що так з ним зроблять!
Вінець терновий... хрест... як міг я знати?

Могли ж його й помилувать.... (смути́м,
остерігаюче-докірливим, не своїм голосом)
«Лукавий!...»
(з острахом)
Се хто сказав? (оглядається й скрикує) Ой!!
(раптом б'є себе по очах).
Тю, дурний, чого [ти] я?
От змалився, вже темряви [боїться] боюся!
(боязко шилить очима вбік).
а там біліє щось... та ні, то глина
просвічує крізь темні дерева....
Ну, розпалю вогонь...
(Креше вогонь з каменя ножем і розпалює пруття, воно
курить і не розгорається.)

Щось не горить...

Чому ж? воно ж сухе... Се кара Божа!
[[сі випадково мовлені слова]]
Як я сказав? Се кара Божа? Справді?
А та казала: «він тебе простив...
Він прийде сам і скаже...» Ні, ні за що!
Не хочу бачити його! Не можу!
Скоріш умру!.. «Тепер немає смерти»,
вона казала... [Мусить бути смерть] Як немає смерти!
а де ж мені подітися від нього,
коли він прийде? Я ж умерти мушу,
коли Ісус воскрес! Я з ним укупі
не можу бути на одному світі!
(Лехкий порив вітру з гір, [де] по деревах іде слабкий
шелест. Юда, затремтівши, падає до долу.
Шепоче.)
Ось він іде... ось зараз... зараз скаже...
«мир... мир тобі» (схоплюється з заплуценими
очима) Ні, треба поспішати...
десь тут був ніж... (мацає руками по
землі, все не розплющуючи очей) ох...
деж він?.. [не знайду] де ж се він?..
(Другий порив вітру. Одно дерево стиха рипнуло. Юда
в божевільному жаху кричить, затуляючи то очі, то
вуха руками.)
Мир? Мир? Не хочу миру! Не прощай!
Я не прощаю сам собі! Ісусе!

Мессіє! Сине Божий! Одійди,
дозволь мені схватись хоч у пеклі!
(Мокрий росяний листок з дерева падає йому на лице.)
Ой, він мене цілує! Смерте, смерте,
ратуй мене! Невже [й тебе нема] немає смерти?
(Похапцем зриває з себе пояса і накидає його [собі
стричком на шию] одним кінцем на ближнє дерево,
[а другим робить стр] а другим, петлю собі на шию.)
[Завіса.]

1909 2 II Телав.

На окремому аркуші чорного автографа подано розмову Самарянина і Галілеянина, яка не увійшла до основного тексту. Цих персонажів не введено в остаточний варіант твору.

[САМАРЯНИН].

Я йшов селом понад пшенишним полем,
а там зібралися жінки селянки
і гірко плакали. Я їх спитав:
по кім голосите? Вони вказали
на нивку геть спустошену та збиту
і мовили: «Отут пройшов Ісус
і гурт учеників тай позривали
все збіжжя наше. Вийшли фарисеї
з села і [ту] в їх була велика звага
про те, чи слід таке робить в суботу,
[Ісус сказав, що слід тай геть подався]
а що того не слід робить ніколи,
про те ні фарисеї, ні Ісус
і словом не згадали»...

ГАЛІЛЕЯНИН.

[Ті жінки] [Та жінка] Ті селяне

скупі занадто!

САМАР[ЯНИН].

Не скупі вони,
а тільки знають, що за збиту ниву
ніхто їм не заплатить. Прийде голод,
ніхто не поратує. Ваш учитель
тай ті ученики його либонь не тямлять,
яка тяжка [ся] та праця хліборобська.
[Їм і не] Він тєся, кажуть, а вони рибалки

та митарі — в землі вони не рились,
[[й більше] Рибалка з [неба] вітру дожидає хліба
та ще з води — про землю ж і байдуже.]
А що над нивкою тепер хтось [горював] буде
рік цілий побиватись поки знову
діждеться жнив, [ім і] про те [дарма] їм байдуже.
Вони не сіють і не жнуть, [а просто] живуть
як [горобці] [марнують як] птаство, що пустошить
людську працю.
[Нехай би щезла тая сарана]
[Ісус казав, щоб ми жили, як птахи].

На вільній нижній частині цього ж аркуша по вертикалі записано такий діалог:

Магд[алина].

Так вірю, вірю! Як оцьому Сонцю!
Та як би ж се могло инакше бути,
коли він сам сказав нам: Я воскресну?

Гал[ілеянин]. Наз[арянин].

[Та він же й] Та се ж він батька матері відрікся,
аби ніхто не [знав, хто він за] відав його роду
та про його діла не допитався,
що слави в тих ділах нема ні крихти.

Йоганна, жінка Хусова

Першодрук: Леся Українка. Йоганна, жінка Хусова. Рідний край. 1909. №32. С. 4–41; №33. С. 5–10. У тому ж році твір видано окремою відбиткою (Леся Українка. Йоганна жінка Хусова: драма. Ляйпциг; Київ — Берлін: Українська накладня, 1909. 39 с.).

Чорновий автограф (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 783. 32 арк.) з окремими помітками, зробленими А. Кримським. Деякі з цих зауваг письменниці врахувала. Автограф олівцем, густо покреслений, з великою кількістю виправлень, варіантів слів і рядків, які часто надписані зверху. Деякі рядки у чорновому автографі були вилучені. Подекуди трапляються правки, зроблені чорнилом. Порядок слів у реченнях іноді відрізняється від чистового автографа.

У коментарях до пропонованого видання варіанти викреслених письменницею слів, рядків і реплік відтворено. За необхідності локалізації вилучених фрагментів подається матеріал основного тексту, тоді вилучені варіанти беруться у квадратні дужки. Якщо вилучених варіантів декілька, вони подаються у квадратних дужках або порядково. Викреслений матеріал подається в редакції автографа.

На початку твору перелік дійових осіб відсутній. Імена героїв у тексті переважно подаються скорочено. Замість імені Хуса, що вживається в чистовому автографі, у чернетці письменниця використовує ім'я — Хузан. Імена-означення «управитель», «виночерпець», «кравчий» подано з малої літери.

Чистовий автограф (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 782. 58 арк.) написано чорнилом, з низкою порівняно невеликих відмінностей від чорнового. В автографі зроблено авторські правки; окремі правки, можливо, належать Олені Пчілці. Оскільки достеменно не відомо, які з правок були зроблені самою письменницею, а які — редакцією, то майже всі вони були враховані, а варіанти подані у коментарях.

Перші літери всіх рядків виправлено на великі (цю правку не враховано). У назві міста «Галілея» літеру «и» виправлено на «і» (у чорновому автографі «і»). У тексті трапляється, іноді навіть на одній сторінці, паралельне вживання закінчень слів — «честі» і «чести», «сьогодня» і «сьогодні»; варіанти вказівних займенників «тії» і «тіі». Ці особливості авторського письма збережено.

В обох автографах заголовки твору подається без коми. Цю особливість написання не враховано. У чорновому автографі назва твору: «Йоанна жінка Хусова».

Датується за автографами, дата в яких ідентична.

Подається за чистовим автографом.

У листі до сестри Ольги письменниця цікавилася долею своєї драми: «Ще хотіла б я знати і про другу посилку — чи отримала мама мій рукопис “Йоганна жінка Хусова” і чи думає, та коли саме, його друкувати. Коли він до Р[ідного] К[раю] непридатний, то даремне мама стісняється се мені написати, бо я дуже не люблю невиразності в таких випадках» (Лист Лесі Українки від 25.IX.1909 з Телаві до Косач О. П. (сестри) // Листи: 1903–1913. С. 450–451).

У листі до А. Кримського з приводу героїнь драм «Йоганна, жінка Хусова» та «Бояриня» Леся Українка писала: «Щодо переломів і т. и., то я сподіваюсь, що Ви не приймаєте суб'єктивності

Йоганни та Оксани au pied de la lettre¹, бо краще ніж хто мусите знати, яка з того буває кривда живим, не писаним людям. В Йоганні тільки й є суб'єктивні нотки, що в її відношенні до учителя — “et tout le reste est de la literature”¹¹. Можете бути певні, що моя душа ніколи не жила “в домі Хусовім”, інакше вона б давно вмерла». У цьому ж листі авторка запрошує товариша до себе на гостину, запевняючи: «Я думаю, Вам не буде у мене погано; правда, я не маю ні “жовтогарячих килимів”, ні “кубка з яшми” (автовідсилання до тексту “Йоганна, жінка Хусова”), щоб Вас пригостити, але ж зате коло мене немає “Хуси”, а єсть добрий та уважний друг (ідеться про чоловіка письменниці К. Квітку), що вміє шанувати і моїх приятелів і мою приязнь» (Лист Лесі Українки від 14(27).X.1911 з Хоні до А. Ю. Кримського // Листи: 1903–1913. С. 550–553).

У листі до матері письменниці висловлює побажання щодо постановки власних творів, зокрема і «Йоганни, жінки Хусової». З-поміж іншого пише таке: «Я думаю, що для малої сцени та “інтимної постановки” відповіднішою була б “Йоганна”. Ся річ власне для великої сцени не годиться, бо вимагає не так ефектної, як тонко нюансованої гри “не в далеком разстоянні” від глядачів, і може тільки виграти від тіснішої зали і сцени[;] що до розміру, то Йоганна не довша від “Полону” чи “Руїн[”], а стиль її либонь лехший. Коли пані “Мушка” (ідеться про Старицьку Марію Михайлівну) добре поставила Мохаммеда та Айшу, то либонь і з Йоганною справиться. З дуже коротких річей сяк-так надається до сцени “В дому роботи, в країні неволі” (теж є в I [омі] творів), але і то неконечне, бо воно якесь “публіцистичне” більше, ніж беллетристичне. Моя рада— поставити “Йоганну”, коли вже хочять ставити щось мое. Але, звісно, вибір залежить від тих, хто вібратиме» (Лист Лесі Українки від 14(27).III.1913 з Хелуана до О. П. Косач (матері) // Листи: 1903–1913. С. 667).

Про цей драматичний етюд дослідники писали багато.

Борис Якубський підготував вступну статтю про нього для видання: Леся Українка. Твори: у 12 т. Київ: Книгоспілка, 1927. Том VIII. Він, зокрема, ставить твір у ширший контекст драматургії Лесі Українки: «Для читача, що вже обізнаний з улюбленими “екзотичними” темами письменниці, вибір часу та оточення в цьому “драматичному етюді” не буде дивний; Леся

¹ Буквально (франц.).

¹¹ «А решта все—література!» (франц.)

Українка в своїй драматичній поемі “Одержима” обрала цю саму добу і це саме оточення, тільки ще за життя Мессії; у драмі “Руфін і Прісцилла”, що так само її написано раніш, ніж “Йоганну”, маємо знову добу раннього християнства (друге століття нової ери) і так само стикання “римського” й “християнського” світоглядів, але в зовсім протилежній ситуації, ніж це маємо в “Йоганні жінці Хусовій”». (Якубський Б. Йоганна жінка Хусова // *Леся Українка. Твори: у 12 т.* Київ: Книгоспілка, 1929. Т. VIII. С. 46.).

Важливе місце аналіз «Йоганни, жінки Хусової» посів у монографії В. Агеевої (Агеева В. *Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації: Монографія. 2 вид.* Київ: Либідь, 2001. 264 с.). Значну увагу приділяє драматичному етюдіві О. Забужко в монографії (Забужко О. *Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій.* Київ: Факт, 2007. 638 с.).

Драма має сценічну історію. 1913 р. драму поставила в Києві у Музично-драматичній школі імені Лисенка Марія Старицька. 1990 р. у Львівському театрі імені Леся Курбаса з'явилася вистава «Апокрифи» за текстами «Йоганни жінки Хусової» та «На полі крові». 2012 р. «Йоганну, жінку Хусову» поставили на сцені Київського Класичного Художнього Альтернативного Театру (КХАТ) та Дніпровського академічного українського музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка.

1943 р. драму ставили на сцені Львівського оперного театру. (Про цю постановку писав Юрій Шерех-Шевельов. Див: Шерех Ю. *Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі? // Ю. Шерех. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи.* Харків: Фоліо, 1998. Т. 1. С. 379–389).

393 Ірод Антипас (20 до н. е. — 39) — тетрарх римської провінції Галілея на півночі Палестини у 4 до н. е. — 39 рр., син Ірода Великого. Отримав освіту і виховання у Римі. Після смерті батька у 4 р. до н. е. за заповітом Іроду Антипасу дісталась четверта частина володінь батька. Син обрав місто Сефоріс своєю столицею, заснував у 16 р. місто Тиверіада на березі Генезаретського озера, назване на честь римського імператора Тиберія, та переніс туди столицю своїх володінь. Ірод Антипас закохався у дружину свого брата Іродіаду. Іродіада мала перший шлюб із Іродом Боетом — у цьому шлюбі і була народжена Саломія. Ірод Антипас виганяє свою дружину, дочку царя набатеїв Арети, ув'язнює її у Махероні та одружується з Іродіадою. Цей гріх гнівно викриває Іван Хреститель,

а правитель ув'язнює Івана Хрестителя у Махероні та страчує його. За біблійним текстом, Ірод Антипас розлучився з дружиною, щоб одружитися з Іродіадою, що змусила свою дочку Саломею попросити голову Івана Хрестителя. Понтій Пилат привів до Ірода Ісуса, коли довідався, що пророк прийшов з Галілеї, яка перебувала під владою Ірода, але той відіслав Ісуса, не давши йому ніякого вердикту. Названий у Євангеліях завжди лише Ірод, цар Ірод чи Ірод Тетрарх (четверовласник): Мт. 14:1, Мр. 6:14, Лк. 3:1, 9:7, 23:7. Лише з часом до імені Ірод стали додавати Антипас для відокремлення його імені від батькового.

394 Тетрарх — один із чотирьох правителів у тетрархії; в античні часи так називали певну територію, поділену на чотири територіальні одиниці на чолі з окремими правителями. Найчастіше термін вживається стосовно Тетрархії Діоклетіана (у Римській імперії в часи Діоклетіана). При завоюванні (чи включенні до сфери свого впливу) держав Близького Сходу римляни часто розподіляли такі держави на окремі частини, як правило — на чотири, правителі їх звалися тетрархами, саме про таких тетрархів згадується в Новому Завіті.

395 Йоганна — дружина Хуси, згадана в Новому Завіті: «І сталося, що Він після того проходив містами та селами, проповідуючи та звіщаючи Добру Новину про Боже Царство. Із ним Дванадцять були, та дехто з жінок, що були вздоровлені від злих духів і хвороб: Марія, Магдалиною звана, що з неї сім демонів вийшло, і Іванна, дружина Худзи, урядника Іродового, і Сусанна, і інших багато, що маєтком своїм їм служили» (Лк. 8:1–3).

396 Галілея — місцевість на півночі Ізраїлю між Середземним морем та річкою Йордан. Саме там сталося більшість подій, описаних у Новому Завіті. Більшість апостолів були галілеянами. Ісус після воскресіння посилає їх саме в Галілею: «Промовляє тоді їм Ісус: “Не лякайтесь! Ідіть, повідомте братів Моїх, нехай вони йдуть у Галілею, там побачать Мене!”» (Мт 28:10).

397 У чорновому автографі над цим словом, вочевидь, А. Кримським подано заувагу: «хіба тр[іклініум] не значить покій?»

398 У чорновому автографі ім'я персонажа у всьому тексті: «Хузан».

399 У чорновому автографі викреслено ремарку: (знов до Управит[еля]).

400 Претор — у Стародавньому Римі — заступник і помічник консула, згодом вища урядова особа, наділена судовою та адміністративною владою.

- 401 У чистовому автографі викреслено: «іно».
- 402 По-саронськи — йдеться про Сарон — рівнину в Палестині.
- 403 Фіала (фіал) — давньогрецька пласка жертвна чаша без ручок.
- 404 Етруски — давні племена, що населяли в I тис. до н. е. північний захід Апеннінського півострова (сучасна Тоскана). Створили розвинену цивілізацію, що передувала римській і справила на неї потужний вплив (інженерне мистецтво, зокрема зведення аркових склепінь; особливості політичної організації, структура та озброєння армії, бої гладіаторів, перегони на колісницях, певні поховальні обряди тощо). Етруски раніше за римлян створили федерацію міст-держав. Етруське суспільство було найдавнішим суспільством на Апеннінському півострові. Розмовляли етруською мовою. Основне джерело відомостей про етрусків — повідомлення грецьких і римських авторів (Геродот, Тит Лівій, Пліній Старший тощо), а також археологічні матеріали з етруських гробниць і поселень. Збереглося близько 10 тис. етруських написів. У етрусків було розвинене мистецтво тореветики (бронзові статуетки богів, предмети побуту), кераміка буккоро, що імітувала вироби з металу, чорно- і червонофігурний вазопис, виробництво прикрас із золота.
- 405 Крокос — невелике грецьке місто, де вирощували особливу цінний шафран, з якого виробляли оранжеву (жовто-гарячу) фарбу. Нитки використовували для килимів.
- 406 У чистовому автографі викреслено: «Виночерпець».
- 407 Палатин — один із семи пагорбів Рима, визнаний найстарішою із заселених частин міста. Поселення людей відомі із X ст. до н. е. З того часу, як імператор Август обладнав на пагорбі свою резиденцію, на ньому мешкали багато інших правителів імперії.
- 408 У чорновому автографі подано такий початок рядка: «Я по римлянському...». Зверху рукою А. Кримського надписано: «романському».
- 409 У чистовому автографі викреслено: «Байка!».
- 410 У чистовому автографі викреслено: «зови».
- 411 У чорновому автографі над іменем Сабіни по діагоналі А. Кримський подав заувагу олівцем: «чи не надто аристократичне ім'я для рабині?». Ім'я «Сабіна» досить давнє, має давньоримське коріння. Особливо поширеним воно стало серед народів, що сповідують іслам. Одна з версій походження імені — від римського особистого або родового прізвища «Sabīnus» — «сабінянин».

Сабіняни — стародавній етнос, що заселяв східну частину Середньої Італії. Жінки-сабінянки славилися своєю красою, тому цей етнонім міг означати «красива». За іншою версією, ім'я Сабіна походить від арамейського слова «Saba» — «мудра», «невибаглива».

412 Самаритянка — жителька місцевості в Палестині. Назва народу й позначення всієї території — Самарія — походить від назви древнього міста, заснованого як столиця північного ізраїльського царства.

413 Сідон — стародавнє фінікійське місто.

414 У чистовому автографі викреслено: «Назову».

415 У чистовому автографі викреслено: «подається».

416 У чорновому автографі над цим словом А. Кримський подав заувагу олівцем: «хто саме?». Вочевидь, заувагу було враховано, оскільки авторка вписала на початок рядка ім'я «Ирод».

417 Єхидна — у давньогрецькій міфології — відразлива крово-жерна потвора, наполовину жінка, наполовину змія; дочка Тар-тара й Геї.

418 У чистовому автографі викреслено: «але з [захованням]...».

419 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «і не картай мене вразливим словом».

420 У чорновому автографі наявна ремарка: (з глузл[ивим] сміхом).

421 Пророк Самуїл — пророк і суддя Ізраїля, був п'ятнадцятим і останнім ізраїльським суддею. Жив за 1146 років до н. е.

422 У чорновому автографі рядок мав таке закінчення: «у тебе з мого віна». Над останнім словом А. Кримський подав заувагу олівцем: «посаг, калім». У чистовому автографі заувагу було враховано.

423 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

Мене тягла непереможна сила.
В його речах я чула щось таке,
що марилося мені у снах, у мріях.

424 Що лиси нори мають, птахи — гнізда, / йому ж нема де в світі прихилитись — алюзія на слова Ісуса «Мають нори лисиці, а гнізда небесні пташки, — син же Людський не має де й голови прихилити» (Мт. 8:20).

425 У чорновому автографі викреслено фрагмент, написаний олівцем:

Тай я ж йому давав за тее гроші —
Чому ж не брав?
Йог[анна]. Хіба ж він уділяв
свій божий дар для марного зарібку?
Се ти його не знав, що так говориш.
Чом ти не хтів його речей послухать?!
Він світ новий словами відкривав...

426 У чорновому автографі викреслено три рядки, написані чорнилом поверх основного тексту олівцем:

Так вірна тінь іде за чоловіком,
усюди в слід, а він і не вважає,
бо звик мовчазну мати коло себе.
[Чого та тінь іде? — бо світло сяє.]

Цей фрагмент із доданим четвертим рядком продубльовано олівцем в іншому варіанті монологу Йоганни.

427 У чорновому автографі викреслено наступний рядок, писаний чорнилом: «за те я мала цілий світ новий».

428 У чорновому автографі викреслено таке закінчення другого рядка і початок третього, писані чорнилом: «...Великі скарби / він нам усім подав...».

429 У чорновому автографі замість цього й попереднього рядків був один рядок: «І як ти міг речей тих не прийняти?» (викреслено інший варіант цього рядка: «Чом ти не хтів його речей приймати».)

430 У чорновому автографі рядок подано: «світ ясний, чистий, повний щастя, волі,».

431 У чистовому автографі викреслено: «той».

432 У чорновому автографі цей фрагмент (наступні три рядки чистовика) складався із двох рядків із варіантами:

Я думала, що ти мені дружина, [Я думала знайти
в тобі дружину,]
все зрозумієш й всьому повіриш, [що зрозуміє все
й всьому повірить,]

433 У чистовому автографі після слова «сповідь» викреслено: «сподівалась».

434 У чорновому автографі викреслено: «недовірство». Письменниця, вочевидь, врахувала заувагу А. Кримського, надписану над цим словом: «неймовірність».

435 У чорновому автографі викреслено початковий рядок репліки з варіантом: «Ні... ні... не від пророка... [ні... ні... се не від нього...]».

436 «Учитель // наказував повік не розлучатись» — алюзія на розмову Ісуса з фарисеями (Мт. 19:1-12). Церква визнає непорушність шлюбу; за словами Ісуса: «Що Бог спарував, — людина нехай не розлучує!» (Мт. 19:6). Розмова про розлучний лист також корелює з новозавітною інтерпретацією: «Вони кажуть Йому: “А чому ж Мойсей заповів дати листа роздового, та й відпускати?” Він говорить до них: “То за ваше жорстокосердя дозволив Мойсей відпускати дружин ваших, спочатку ж так не було”. А Я вам кажу: “Хто дружину відпустить свою не з причини перелюбу, і одружиться з іншою, той чинить перелюб. І хто одружиться з розведеною, той чинить перелюб”» (Мт. 19:7-9).

437 У чорновому автографі ремарку подано: (знов глузливо, чуючись паном моментом).

438 У чорновому автографі цей рядок було розширено:

нераз він і по смерті... в Галілею...
він кликав їх... і я сюди верталась

439 У чорновому автографі подано ремарку: (з криком болю).

440 У чистовому автографі викреслено: «Так отже мусиш...».

441 У чорновому автографі ця ремарка спочатку була відсутня. Вписана, вочевидь, рукою А. Кримського.

442 У чорновому автографі викреслено варіанти закінчення другого рядка і третій рядок:

Маєш ти одягу / яку путящу? намість сього рям'я?
Удягни убрання / яке путяще намість сього рям'я.
Єсть убрання в тебе / яке путяще? не саме ж се рям'я?

443 У чорновому автографі викреслено варіант рядка: «Ні, се тепер моя єдина одіж».

444 У чистовому автографі викреслено: «Туди до лиха!».

445 У чорновому автографі подано ремарку: (з відтінком нахабства).

446 У чистовому автографі викреслено: «...допитуватись не [пристало]».

447 У чорновому автографі ремарку подано: (складає долоні, благаючи).

448 У чорновому автографі викреслено варіант рядка: «Ні, не лиха».

449 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Ну, бач, дитинко, се й для тебе краще».

450 У чорновому автографі викреслено початок наступного рядка: «бо треба швидче. Та <...>».

451 У чистовому автографі викреслено: «церу».

452 У чистовому автографі викреслено: «таку свіженьку, як була...».

453 У чорновому автографі викреслено варіанти наступного рядка:

«і всякий скаже: от, Саронська квітка!»

«і всякий скаже: квітонька Саронська!»

454 У чорновому автографі викреслено: «Проконсул Сервій [Публій]...» Над іменем цього персонажа А. Кримський подав за увагу: «чи не два одно [нрзб.]?».

455 У чистовому автографі викреслено: «стиха [до себе]...».

456 У чистовому автографі викреслено варіанти слова: надмір, вельми.

457 У чистовому автографі викреслено: «([роблячи] руками [рухи]...).

458 У чорновому автографі викреслено такий початок рядка: «такий, що жінка зважила...».

459 У чистовому автографі викреслено: «я на [приватні речі]...».

460 У чистовому автографі викреслено: «неприймовне».

461 У чорновому автографі викреслено такий варіант рядка: «Що наче б [то в господі порядкує]».

462 У чорновому автографі рядок подано: «збираєшся ти взять за другу жінку».

463 У чорновому автографі викреслено: «і їздила [на поправку]...».

464 У чорновому автографі викреслено первісні два рядки:

до родичів своїх, та вона ж саронська,
там брала купелі з квіток — се ліки

465 У чистовому автографі викреслено: «Моя жона вже дома й...».

466 У чистовому автографі викреслено: «шановну гостю [в дім свій] завітати».

- 467 У чистовому автографі викреслено: «Ти чув? [Скажи, та хай]...».
- 468 У чорновому автографі викреслено: «достойник». Письменниця, вочевидь, врахувала заувагу А. Кримського (одне слово зі знаком питання, яке не вдалося розібрати).
- 469 У чорновому автографі викреслено такий початок цього рядка: «з римлянином хіба те <...>».
- 470 У чорновому автографі викреслено: «Моя жона [й з князів походить,]».
- 471 У чорновому автографі викреслено: «та все ж вона [не сміє зняти чола]».
- 472 У чистовому автографі викреслено: «І, що...».
- 473 У чистовому автографі викреслено: «...живуть [у] головах».
- 474 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «з первосвященників походить родом».
- 475 У чистовому автографі викреслено: «приватну».
- 476 Юдея— історична та географічна місцевість Леванту у Землі Ізраїля на південь від Самарії. У VI ст. на місці Юдейського царства було утворено римську провінцію, пізніше названу Палестиною.
- 477 У чорновому автографі було таке закінчення рядка: «...віллу— справді нєзлу—». Над останнім словом А. Кримським надписана заувага «несогіршу», яку письменниця врахувала у чистовому автографі.
- 478 Тускулум— місцевість біля Рима, де розташовувалися вілли заможних містян, зокрема Цицерона та Лукулла. Знаходиться за шість кілометрів від сучасного міста Фраскаті.
- 479 У чорновому автографі викреслено закінчення цього рядка і наступний: «Та що ж робити, / Йоганна не поїхала знічев'я».
- 480 У чорновому автографі: «Марція (не перших молодощів пані...)». Над цією характеристикою рукою А. Кримського подано заувагу «лагідніш», яку письменниця врахувала.
- 481 Стола— у римлян жіночий одяг, туніка, що вдягалася поверх нижньої туніки. Знизу до столи пришивалася кайма. Рукави сягали ліктів, не зшивалися, а закріплювалися рядом застібок.
- 482 У чистовому автографі викреслено: «матового».
- 483 Камея— краса з різьбленого каменю, рельєфне зображення виступає над тлом.
- 484 У чистовому автографі викреслено: «половину».

- 485 У чистовому автографі далі викреслено ремарку: (Увійодить Йоганна, Марція сідає).
- 486 У чистовому автографі викреслено: «з [дорогим камінням]».
- 487 У чистовому автографі далі викреслено: «...і сітки».
- 488 Заушниця — прикраса, закріплена на головний убір.
- 489 Суреля — гомілкova кістка.
- 490 У чистовому автографі викреслено: «сильно».
- 491 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Скажи ж хоч слово».
- 492 У чорновому автографі викреслено варіант рядка: «Дякую, мій гостю».
- 493 У чистовому автографі викреслено: «...плакали, [тужили]».
- 494 Тут жінка почала волосся рвати... — покликання на книгу Ездри у Старому Завіті: «А коли я почув це слово, то роздер я одержу свою та плаща свого, і рвав волосся з голови своєї та з бороди своєї, і сидів остовпілий...» (Ездра, 9:3)
- 495 У чистовому автографі викреслено: «гаманця».
- 496 У чистовому автографі викреслено: «Бере з столика невеличку чарку, [наливає ліки, взявши їх з поклоном від Марції, й] подає Йоганні».
- 497 У чорновому автографі викреслено варіанти рядка:

«Тим часом, чим же бавляться у вас?»
«Цікавий, чим тут бавиться народ?»
- 498 У чистовому автографі викреслено варіанти закінчення рядка: «...Вряди-годи»; «От, колись то».
- 499 Талант — найбільша в античні часи одиниця ваги та лічильно-грошова одиниця стародавньої Греції, Єгипту, Малої Азії, Персії. У різних місцевостях означав різну вагу, у межах приблизно двадцяти-тридцяти кілограм золота.
- 500 У чорновому автографі викреслено ремарку: (Марція придивляється до перлів на шиї в Йоганні).
- 501 У чистовому автографі викреслено: «...й подає [з поклоном]...».
- 502 У чорновому автографі: «панує». Вочевидь, у чистовому автографі письменниця врахувала заувагу А. Кримського, надписану над цим словом: «ведеться».
- 503 У чорновому автографі далі йде репліка Марції із двох рядків, останній з яких викреслено:

МАРЦІЯ (до Публія).

Я бачу, з нас сусіди будуть добрі.

Тепер я в Галілеї трошки дома.

504 У чорновому автографі викреслено наступний рядок:
«Ще ж добре, що згадав!.. Поклич сюди...».

505 У чорновому автографі рядок подано: «ні, краще вже сама
піді в пекарню».

506 У чистовому автографі викреслено: «поки ти [вернешся]...».

507 У чорновому автографі викреслено закінчення цього рядка
і початок наступного: «Ти чуєш? / Сидить, як мертва!».

508 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «То
се ти так мені гостей приймаєш?».

509 У чорновому автографі викреслено фрагмент:

X[УСА] (пошепки). Публія принадь до себе.

Йог[АННА]. Я? Публія?

X[УСА]. А вже ж, мені се треба.

510 У чистовому автографі викреслено: «Загрожує їй...».

511 У чорновому автографі рядок подано: «Учителю! за тебе я
караюсь!..».

БОЯРИНЯ

Першодрук: Бояриня. Драматична поема. Рідний край. 1914. №1. С. 4–14; №2. С. 2–5; №3. С. 1–7; №4. С. 1–7; №5. С. 1–6; №6. С. 7–13. (редактор журналу Олена Пчілка).

Перше окреме видання: Леся Українка. Бояриня. Драматична поема. Катеринослав: Українське видавництво у Катеринославі, 1918. 48 с. (№31. Друкарня І. Вісман та І. Мордхилевич, Феодосійська, 9)

Автографи — чорновий (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 776. 47+1 арк.); чистовий (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 775. 15 арк.).

Датується за чистовим автографом.

Подається за чистовим автографом. Текст звірено за чорновим автографом.

Твір написано 27–29.IV.1910 у часи першого перебування Лесі Українки в Єгипті (м. Гелуан, пансіонат «Villa Tewfik»).

Наприкінці лютого 1898 р. Леся Українка у листі до матері згадала історичну поему адресатки «Орлове гніздо» (1892). Контекст розмови прикметний епізодом творчого змагання, властивого практикам-засіданням кийвської «Плеяди». Та якщо члени літгуртка змагалися півжартома і кожен за себе, то в цьому випадку йшлося про вияв родинної конкуренції. «Про твою поему, — пише донька, — я давно була тієї думки що її гріх “маринувати”, — посилає лисам (галичанам до друку — Ред.) не гаючись! Я певна, що Стар[иць]кі своїм “Мазепою” (романна дилогія “Молодость Мазепы” і “Руина”, яку в співавторстві писали Михайло і Людмила Старицькі на замовлення російських часописів — Ред.) не переважають твого Орлового гнізда, бо, на мою думку, се найкращий з твоїх поетичних творів, а роман, певне, буде щось á la Богд[ан] Хмель[ицький], отже тим більше не слід, щоб за ними зоставалось jus primae occupationis,¹ сеї, ще ніким поважно не зачепленої, теми про Дорошенка!» (Леся Українка. Лист до О. Косач (матері) від 28.II(12.III).1898 // *Листи*: 1898–1902. С. 31).

Цитований фрагмент показовий у кількох проєкціях. Окрім змагальної, важливим є визнання переваг художньо-поетичного пізнання історії над белетристично-документальним, прозовим. Поема, ліро-епічна, а ще більше драматична, володіє дієвішим, тоншим інструментарієм для проникнення в глиб віків і в таємниці людських душ. Також важливим є акцент на художньому матеріалі. Доречно навіть говорити про цілий проблемно-тематичний, світоглядно-цивілізаційний пласт, увиразнений минулим Батьківщини. Уже, очевидно, тоді, на підходах до головного жанру, письменниці «роїлися у думці» (автоозначення) наміри працювати з національним матеріалом. І доба Козаччини, навіть попри порівняно широку актуалізацію у тогочасному мистецькому просторі, її цікавила найдужче.

У листі середини 1912 р. А. Кримському, з яким найбільше велося «історіографічних розмов», Леся Українка окреслює цілий тематичний план, подекуди з начерками сюжетів, що охоплює вітчизняне минуле від часів Київської Русі (боротьба язичництва і християнства) та до епохи Козацької республіки, де задумів найбільше. (Докладніше див. розділ незакінчених драматичних творів у IV томі пропонованого видання). На жаль, утілити заплановане вдалося тільки у дуже незначній частині. Власне, все було

¹ Право першого посідання (франц.).

зроблено ще до згаданого листа. Адже «Лісову пісню», коли і її (окрім незавершеного «Перуна») брати за спробу оприявлення «віри батьків», закінчено 1911 р., а «Бояриню», роком раніше. Суттєво, що останнім із творів охоплено саме, намічену більш як десятиліття до того, «тему про Дорошенка». До слова, про широкі плани дружини попрацювати з національним минулим згадував і К. Квітка.

Озираючись на «Бояриню», написану в часі найвищого творчого злету, Леся Українка зауважить, що драма видається їй «якоюсь елементарною, schwarz und weiss,^I а певне вона була б інакша, якби я була більше “образована”» (Леся Українка. Лист А. Кримському від 24.V(06.VI).1912 // Листи: 1903–1913. С. 590–591). Наведений автокоментар стосується не тільки власної «неочитаності» в джерелах, а таки більше ідейно-тематичних особливостей твору, його викладової стратегії. Однак сумніви авторки щодо цінності написаного не стосувалися її начебто біографічних контекстів. Спробу такого прочитання «Боярині» зробив А. Кримський. У відповідь на ці зауваги, авторка написала: «Щодо Оксани, то життя давало більше натяків на її драму, але ж тільки натяків, і тут, більш ніж де, приходяться слова Sainte Beuve: “Le drame c’est une exagération à propos”;^{II} суб’єктивне в ній є, але остатні роки тут мало винні (хіба тим, що не змінили нічого в сьому напрямі), і 10, і 15, і 20 літ тому вона могла б з’явитися на світ, хіба тільки трохи в іншій одежі (єсть навіть один подібний невикінчений план, що належить, здається, до 1895 р.)» (Леся Українка. Лист А. Кримському від 14(27).X.1911. С. 550–551).

Автобіографічну підоснову твору авторка спростовує і в листі до матері 28 грудня 1912 р. Письменниця передовсім сумнівалася в ідейно-художній вартості твору, навіть міркувала над тим, аби знищити рукопис. Остаточно переконав дружину не робити цього К. Квітка. Отож авторка у згаданому листі просить опублікувати твір під псевдонімом або криптонімом. Резоном для цього слугувало побоювання скомпрометувати такою крамолою чоловіка-держслужбовця (К. Квітка тоді працював у суді). «Щоб не було і з твого боку ніяких griefs,^{III} — пише Леся Українка матері, — поясню справу з ініціалами, що здається тобі “злочином”. На мою

^I Чорно-білою (нім.).

^{II} Сент Бев: «Драма — це доречне перебільшення» (франц.).

^{III} Скарг (англ.)

думку, злочину тут нема, бо всім літераторам, в тім числі і тобі, трапляється з різних причин підписуватись ініціалами і криптонімами і ніхто сього злочином не вважає (чи ж не робив так Шевченко, Куліш і інші неменше знамениті письменці?). Крім того дані ініціали заслони дуже прозора для того, хто знає ймення і стиль, і чисто формальна, бо ніхто й не вимагає повної тайни (адже чоловік з 10 її знають!). “Інспірацій” не шукай, бо коли мені оця потреба полутаємниці просто тільки трохи неприємна (се я признаю), то Борейкові (псевдонім К. Квітки — Ред.) вона ніж в серце, бо він в тисячу раз вищої думки про талан того автора, ніж автор сам. <...> Тут мушу додати, що якби не Борейко, то може б той рукопис і зовсім зник зо світа, бо автор був раз у такому настрою, що хотів його знищити» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 10.I(28.XII).1913 // *Листи: 1903–1913*. С. 629–630).

Важливе свідчення до історії драми подає Олена Пчілка — видавчиня й одна з перших поціновувачок твору: «У 1913 р. у травні Леся останній раз була в Києві. Вона заїхала сюди, їдучи з Криму, щоб порадитися з лікарями, бо вона стала почувати себе значно гірше. Звичайно, спинилась у мене в домівці, що займав тоді “Рідний край” (Мар[іїнсько]-Благ[овищенська], № 101, цілий другий поверх). Леся привезла з собою нові твори. Між ними цікава була драма “Бояриня” із життя українців XVII в. у Москві. Цю драму я й видрукувала вже після смерті Лесі в “Рідному краю”. В драмі нема “роздирательних” місць, але це була справжня драма з тодішнього українського життя на тлі московського нового життя. Молодий українець приспособився до життя московського скільки міг, щоб приподобитись там; досяг навіть того, що став боярином, у ласці уряду; але його дружина, щира громадянка-українка, що вихована в звичаях українських до цього переїзду до Москви, не могла призвичаїтись до нових відносин і темпу життя, хорує від того й помирає, як зів’яла квітка. Цю драму Леся читала в мене. / У Лесі ще було скільки намічених тем, опріч уже готової “Боярині”, — про них вона радилася з Ор[естом] Ів[ановичем] Левицьким, — під той час саме вийшли його “Волинські оповідання”, де так живо описано життя на Україні ще до злуки з Москвою» (Пчілка Олена (Ольга Косач). З «Автобіографії». *Спогади про Лесю Українку*. Київ: Темпора, 2017. С. 45).

Спалахом «божевільного горіння», що ним Леся Українка означувала свою працю останніх років життя, були і три квітневі дні 1910 р., упродовж яких постала «Бояриня». Постала цілком

неочікувано, невимушено — чи з туги за Батьківщиною, чи під впливом бесід з істориком козаччини Д. Яворницьким, котрий також перебував у Єгипті. Ця драма, як і наступна, «Лісова пісня», справді писалася без попередньої джерельно-дослідницької підготовки — спонтанно, інтуїтивно-рвучко, «на куражі». У ній марно шукати притаманних художньому історіописанню слідів натужної письменницької роботи, вікопомних узагальнень, піднесеного коментування подій та замилювання постатями давнини. Хоча, з точки зору об'єктивності й точності все зроблено максимально коректно. Вправною рукою, без мапи (у вигляді проштудійованого масиву документів), але зовсім не наосліп, веде авторка за собою / за своїми героями читача / глядача.

У модерну добу українські культурно-громадські діячі продовжили розпочату попередниками боротьбу з імперським історичним дискурсом. І спростовувати довелося головне — доведену до абсолюту тезу родової єдності двох найбільших слов'янських народів, аж до цілковитого злиття, розчинення Малоросії у великоросійському морі.

На практиці такі завдання реалізовувалися через апробовані ще народниками методи просвіти й агітації. Із такого зразка пропозиціями провід київських соціал-демократів і звертався на початку 1900-х рр. до Лесі Українки. Улітку 1902 р. авторка почала підготовку прокламативно-інформаційного спрямування брошури, закінчити яку вдалося через рік (цю роботу під назвою «Яке наше життя під московськими царями» досі не знайдено). Згоду на працю М. Кривинюк як посередник отримав із кількома умовами. Найперше застерігалося право на стиль викладу, який, на противагу загальнопоширеному «практично-агітаційному», стане «історично-безстороннім» (авторка пояснювала, що «безсторонне» зовсім не означає «безідейне», навіть навпаки, адже увесь задум підкорено чіткій загальній ідеї). Також обумовлювалося, що у праці буде якнайменше оцінок сучасності, у сенсі її актуальної інтерпретації в аспектах поточного політичного моменту, та закликів, напучувань і порад. Такий, цілком виразний, формально-структурний характер роботи визначено, як вказує авторка, вже самим «методом Драгоманівським більш історичним, ніж агітаційним» (Леся Українка. Лист М. Кривинюку від 13(26).XI.1902 // *Листи: 1898–1902*. С. 487).

Дієвість апробованої дядьком концепції Лесі Українка і демонструє планом-перспектом майбутньої брошури. На жаль,

з досліджень і роздумів Лесі Українки над національною історією залишилися тільки принагідні епістолярні свідчення та уривок ранньої праці (орієнтовно кінець 1880-х рр.) під умовною назвою «Про козаків». Її методологічною основою покладено т. зв. велике правило історика — вивчати проблеми, а не періоди. Такою загальною проблемою авторка визначає взаємини між Україною та Московією від часу укладання Переяславської угоди 1654 р. Переваги цього дослідницького ракурсу найперше у тому, що акцент кладеться не так на вивчення «реалій» (події, явища, постаті), як «універсалій» (ідеї, наміри, обставини) буття. Сила цього підходу не в здобутті суми знань про минуле (це завдання вирішується супутньо), а в пізнанні його суті, сенсу і законів.

В означених реєстрах спроби Лесі Українки — модерністички — різнилися від творчих здобутків її попередників-реалістів — І. Франка, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Олени Пчілки, І. Нечуя-Левицького, О. Левицького. Утім, постать останнього з названих, історика й белетриста, приятеля родини Косачів, для авторки була вельми знаковою. Розповіді та художні твори Ореста Левицького на теми з національного минулого захоплювали Лесю Українку. Звісно, тут не йдеться про впливи, тим паче у художньому вимірі. Однак імпонували зважений підхід до роботи з першоджерелами, сміливість у доповненні фактографічних прогалин оригінальною гіпотезою, уявою, а іноді й домислом, а головне ненастанне прагнення сягнути далі за видимі оку дослідника речі. Прикметною видається не водночас відзначена Лесею Українкою обізнаність Левицького у першоджерелах. Браком належних знань, а найперше роботи з оригінальними документальними свідченнями пояснюється навіть самою письменницею її «нехіть» до національних тем. Зазвичай тут подається цитата з листа до А. Кримського, ученого й митця, чия сфера інтересів теж віддалена від рідних обріїв. Уважається, що зроблене зізнання, то наочний вияв авторського творчого методу, що полягає у неодмінній «прив'язці», навіть залежності від інформаційного складника, фактологічної бази. «Гнітить мене моя „необразованність” у рідній історії, — читаємо в контексті розмови про “Боярину”, — себто, розуміється, елементарні відомості я маю і дещо там читала, але перводжерел (літописів головню) зовсім мало коштувала і через те не знаю стилю, “пахощів” давніх епох, а на чужу інтерпретацію не покладаюсь. Мені здається, що якби я сама прочитала якусь там Волинську літопись чи

Самовидця, то я б там вичитала щось таке, чого мені бракує у сучасних істориків (не виключаючи і Грушевського), а потім, може, й сказала б щось таке, чого ще не казали інші наші поети» (Леся Українка. Лист А. Кримському від 24.V(06.VI).1912. С. 590).

Іншою, окрім джерелознавчої, причиною відмови Лесі Українки від художнього освоєння національного минулого К. Квітка, приміром, називав його (минулого) порівняну змістово-емоційну непримітність, збідненість, одновекторність. «Життя тих народів і епох, з яких вона (дружина — Ред.) писала, було багатше ідейним змістом, у нас же коли й були ідеї, то не розмаїті і якісь не договорені, отже, те життя більше давало матеріалу і стимулів до творчості». Услід за цим твердження, що сприймається безпосереднім коментарем до попереднього: «Любила писати так, щоб не розбивати свою увагу на дрібниці побуту, тощо, бо всяке піонерство роботи, якою мусила б бути їй робота на полі укр[аїнської] іст[оричної] драми, більш одбирає сили на розчистку шляху, на поборювання труднощів іст[орико]-археол[огічного] характеру, і се відбиває від ідеї твору». Однак зводить тут усе до ідейної обмеженості та фактологічної непоінформованості, а то більше виводити одне з іншого, — це спрощувати складне. Третьою причиною, яку К. Квітка долучає до двох попередніх, є мовна стратегія твору. Чоловік пригадує, як «Л[еся] казала, що її б страшно затрудняло, якою мовою писати з укр[аїнської] стар[овини], бо само собою постаралася б бажання зробити мову якомога ближчою до тої, якою справді могли говорити в ту епоху, а реставрувати її, особливо як писати про людей, по-тодішньому освічених і письменних, страшно трудно, і роздумування над дрібницями слів і виразів не давало б творити». І тут автор пропонує своє пояснення: «Я думаю, що се не здавалося б їй так страшним, якби була начитана в пам'ятках мови» (Квітка К. На роковини смерті Лесі. С. 238).

Такий в усьому, що стосується інтерпретації та переконання, потужний «драгоманівський метод» Леся Українка не переносить у творчу царину, обмежує його дію підготовчим етапом — добору й раціонального структурування джерел. Учені, а першим тут був М. Драй-Хмара, називають праці низки дослідників, які стали чи могли стати джерельною основою «Боярині». Передовсім тут згадують монографії М. Костомарова «Руїна», «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях и старинные земские соборы» та «Две русские народности».

Очевидно, що письменниця була ознайомлена з історичними працями відповідної тематики П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Яворницького, О. Левицького, О. Єфименко, а також, імовірно, читала «Історію Русів» та виданий у Москві у 1896–1900 рр. щоденник подорожі Україною та Московією середини XVII ст. антиохійського патріарха Макарія, писаний його сином архидияконом Павлом Алепським.

У своїх художніх дослідженнях минулого Леся Українка сміливо йде далі там, де зупинилися майстри старої школи і навіть більшість молодих, як-от подруга й колега Л. Старицька-Черняхівська, авторка знакової і надпопулярної в ті часи драми «Гетьман Дорошенко». До аналітичного пізнання істини долучається, виростає на його основі пізнання творче — глибше та універсальніше. Знати (ерудиція) чи розуміти (усвідомлення) стає не просто дилемою або ж індивідуальним вибором, здатністю людини. У модерну добу це майже визначальний принцип, вододіл поміж способами старого й нового мислення, світорозуміння й світопочування. Рецептивний потенціал твору визначається сприйняттям авторкою безмежного дисперсного поля, яким є історія. Фантазії «на тему», як і сумлінна белетризація підручника, були для неї однаково неприйнятними способами освоєння минулого. За сваволею першого і дріб'язковою ретельністю другого губилося основне, за чим варто шукати письменнику, — сутність, живий нерв, свідомість давніх епох. До таких напрямів найкраще надавався інтуїтивно-образний, а не реалістично-понятійний підхід. Коли автор хоче дати щось більше за чергову (ще одну) версію відомого й описаного белетристами і/або істориками, потрібно йти далі: в глибину явища, в суть процесу, в своєрідність людської психології. К. Квітка з цього приводу про «творчу методу» дружини згадував таке: «Не раз казала, що як писати з якої історичної епохи, то треба її добре простудіювати по джерелах, а потім забути, і аж тоді почати писати що з того життя. Інакше вийде музейність і нахил до дріб'язково точних описань в ущербок суті писаної речі» (Квітка К. На роковини смерті Лесі. С. 234). Проникливість і талант митця в таких умовах перевіряються не умінням змальовувати, унаочнювати/урухомлювати річ, а здатністю оживляти, одуховлювати світ, до якого ця річ (факт) належить.

Література факту, досвіду й ерудиції, яка найдовше затрималася у царині історичної белетристики, доконче мусила поступитися/поєднатися з літературою ідеї, інтуїції та емоції. Ресурси

останньої не такі потужні у пізнавальному ключі, однак невичерпні у просторі генерування й адаптації сенсів, що не так закріплюють імовірно-варіативну (переконливу за певних умов), як оприявнюють можливу (з прицілом на універсальність) істину. «Бояриня» Лесі Українки навряд чи суттєво розширить уявлення читача про описані в ній часи. Письменниця лише іронізувала над тими критичними відгуками, де серед найвищих її здобутків відзначалося уміння переконливо «змалювати» епоху. Зрозуміло, що необхідну підготовчу роботу авторка вела, хоча її слідів, т. зв. фактологічних риштовань, у драмі майже не видно. Вона старанно прибирає усе, що може шкодити, уповільнювати розвиток дії або, згадуючи Квітку, «відбивати від ідеї твору»: деталізацію, побутописання, другорядні сюжетні лінії. Здобутки від прочитаного важко навіть побіжно узагальнити в термінах історичного пізнання, якщо не «підключити» рівні особистого, індивідуально-чуттєвого порядків. Читач більше дізнається про людину (і себе) та світ (одвічні закони буття), аніж про психологію та звичаї козацької старшини, хоча, здається, «Бояриня» мусила б розповідати про це. Також для авторки далеко не головним є пошук відповідей на актуальні для її часу питання або підтвердження уже сформульованих попередньо тез.

У європейській історії XVII століття—це «народження Європи», період т. зв. модерного націєтворення, усталення ідентичності провідних етносів континенту. Україна також козацькою шаблею виборювала власне місце на світовій арені. Та здобуту державу втримати не вдалося. Богданова булава виявилася заважкою для наступників, а його спадщина—ласим шматком для сусідів. Країна зробила відчайдушну і вдалу спробу повернути/набути державницького статусу, але знову його втратила. Спробами збагнути, чому так сталося, а не тільки поетизацією героїчних діянь предків (або поруч із цим), позначено найкращі художні твори українських митців. Відтак запущена в культурний обіг Шевченком і Кулішем «козацька ідея», уже в останній чверті XIX ст. знайде гідних наступників.

Основою, довкола якої обертатимуться зусилля українських еліт, стане візія «золотого віку» України, явленого феноменом Війська Запорозького—своєрідної Козацької республіки. Ця духовна спадщина ляже наріжним каменем «міфу про походження» і, як висловлюються історики, головним культурним ресурсом для національного пробудження і консолідації. А вже нація

на конкретно-історичному рівні стає постійною базою і практичною моделлю для відродження утраченої або розбудови нової держави. Звідси й усвідомлення власної ролі та відповідальності за вікопомної ваги процеси, необхідність не тільки згадати минавшину в усій її величі та славі, а й розібратися у втратах, травмах і трагедіях, якими вона рясніє.

Гетьманат Петра Дорошенка (1665–1676) — переломний час не тільки у зовнішньо-політичному, загальносуспільному бутті країни. Не меншої ваги процеси відбувалися й на рівні свідомості, психології, менталітету народу, зокрема і в середовищі провідних його верств. Саме тоді закладалися основи того типу особистості, який означають «імперською людиною». На цих ключових точках національного буття, точках біфуркації та викривлення, й зосереджено увагу Лесі Українки. Чому Україна не змогла відстояти такою кров'ю і героїзмом здобуту державність? Які причини переходу вільних статусом і свідомістю людей у майже добровільне підпорядкування рівного, а культурно, то й вищого — іншому, нижчому? Як відбувається трансформація країни в провінцію, держави в колонію, свободи у рабство? І, мабуть, головне: чому цей алгоритм постійно повторюється? Авторка «Боярині» шукатиме цьому пояснень передусім в особистій, індивідуальній площині.

Тканину епохи, яка і визначає «атмосферу дії» історичного твору, зіткано в драмі з головної колізії українського життя другої половини XVII ст. — борсання у кривавих усобицях та пошуки надійного союзника-сюзерена. Після Хмельниччини значно втратив на актуальності західний (польський) вектор. Ослаблена Річ Посполита уже не спроможна була до втримання контролю над усіма колишніми землями, незалежність чи принаймні автономію яких так і не спромоглася визнати. Натомість новопоставлені, а то й самопроголошені гетьмани все певніше пов'язували союзницькі, а не рідко й васальні сподівання зі Сходом: татарський Кримський ханат, Османська Порта і Московія. Спритнішою виявилася Московія, котра повільно, але певно виходила на світову арену. Свою Руїну (Смуту) вона змогла перебути порівняно безболісно, навіть загартувавши в горнилі громадянського конфлікту національний організм. Сповідуючи давній імперський принцип «розділяй і владарюй», Московія, яка, поки що не чулася на великій силі, разом із Польщею розполовинила знекровлену Козацьку республіку по Дніпру. Апелюючи до статей

Переяславської угоди, цар, формально як протектор, а, фактично, — за намірами й діями, як повновладний володар, з року в рік посилював свій вплив на зовнішню і внутрішню політику не лише Лівобережжя, а й Правобережжя. Тут успішно вдавалося експлуатувати благородну ідею об'єднання «Богданової спадщини» під єдиною, звісно, власною, рукою. Від цих часів українські гетьмани, які хотітимуть втриматися при владі на довший термін, змушені будуть просити «потвердження» своїх прав у Москви, щоразу дякуючи за «ласку» політичними, адміністративними, економічними й ін. поступками. Ті ж із лідерів, хто наважиться шукати альтернатив, як-от П. Дорошенко зі своїми розрахунками на союз із турецьким султаном-падишахом, або програватимуть, або все одно навертатимуться до неї.

У своєму «виборі без вибору» Козацька республіка змушена була визначитися поміж двома цивілізаційними векторами: східним і західним. Останній, представлений Польщею, зазнав поразки. А головна суперечність, котра роз'єднувала і зрештою зруйнувала Річ Посполиту, стосувалася не так національного, як релігійного складника. Але й рух у протилежний бік, що на початках уважався таким перспективним, виявився програшним. «Схід», як то здавалося багатьом його прихильникам, аж ніяк не творив альтернативи. «Прихилитися» до Туреччини або Московії (останню обирали з огляду на спільну віру) однаково означало відірватися від власного кореня. Про це ж писала Леся Українка М. Кривинюкові, окреслюючи ключову тезу задуманої брошури парафразою із народної пісні «як наші “не знали, кому прихилитися, а котрому царю” і як не варт “нікотрому” прихилитися» (Леся Українка. Лист М. Кривинюку від 13(26).XI.1902. С. 490). Звідси й теза недовіри як стрижень україно-російських узаємин. На цьому Леся Українка планувала зупинитися окремо, рішуче заявляючи: «Покажу як “москаль віри не діймає” від початку аж досі» (Там само).

Важливою постає іще одна оприявлена Лесею Українкою колізія — віковичний і головний цивілізаційно-світоглядний, а також внутрішньо мобілізаційний конфлікт Росії — конфлікт із Заходом. Україна ж, що поза власною волею, але таки стала частиною Московії/Росії, також була включена у це протистояння. Хоча насправді, і в цьому парадокс і трагедія, її головний конфлікт — конфлікт з імперією. Країна, що змушена підтримувати протиприродну для себе боротьбу (а отже, філософію і стиль

буття), бореться, насправді, з власною природою, а тому руйнує сама себе. І то чи не сильніше, аніж це робив би завойовник, що подолав і переконав завойованого вправно і наполегливо розмиваючи, заміщаючи чужорідними елементами, підмінюючи його справжню сутність. Як спробу викрити цю облуду і замислювала свою історичну працю Леся Українка, покладаючи надію на те, що вона «послужить хоть якимсь “противоядієм” тим брошюрам про Хмельницину і “возсоединеніє”, що служать досі єдиною історією України на “народних читеніях” і може таки труять нераз думку народню. Поряд з тим се буде проба показати органічний зв’язок нашої недавньої минувшини і її ідеалів з теперішнім нашим становищем і всесвітнім[и] демократичними ідеалами» (Леся Українка. Лист М. Кривинюку від 13(26).XI.1902. С. 491).

Міркування Лесі Українки оберталися довкола магістральної ідеологеми російського імперського дискурсу, руйнування якого слід починати саме з осердя. «Хотілось би, — окреслює авторка задум брошури, — фактично доказати (цитатами з автентичних джерел, що зовсім можливо), як сама М[осква] прищепляла, з великим трудом, правдами й неправдами, віру в те, ніби все зле робиться без відому царя, та обіцянками замилювала очі, тут же свідомо збираючись не додержати їх. Хотілось би викрити всю ту деморалізацію, що вносила вона в наш народ. <...> Маю замір скористати з усіх вільнолюбивих традицій, які ще можна тепер знайти в нашій етнографії (в тім мені стають у великій пригоді праці Драгом[анова]), та доказати, що політика царів була завжди однакова по духу від Алекс[ея] Мих[айловича] до Ник[олая] II і що чим виразніша була індивідуальність царя, свідомість його і самостійність супроти “панів” і всяких “злих порадишників” (чим більше він “все знав”), тим гірше діставалось від нього Україні, бо тоді він сам напускав на неї всяку галич (прикладі Петро I, Катерина II, Ник[олай] I)» (Леся Українка. Лист М. Кривинюку від 13(26).XI.1902. С. 490).

Важливою в історичних і сучасних авторці соціополітичних контекстах була лінія суспільно-станової взаємодії. Класове протистояння відіграло певну, навіть помітну роль в українській історії модерних часів, як і загалом в історії інших європейських країн. Розумінню цього не останньою чергою сприяли соціалістичні теорії, поширені на рубежі XIX–XX ст. Віддаючи належне політичним складникам цих учень, вихідці із середовища станового дворянства (тієї ж колишньої старшини) взяли за художне

дослідження «помислів і чинів» своїх далеких (за суспільною приналежністю) предків. Леся Українка, більше віддаючи належне просвітницькому характерові запланованої історичної брошури, ніж за власним інтересом, як публіцист-популяризатор київського соціал-демократичного гуртка, планувала розглянути проблему суспільних низів у інтернаціональному аспекті. І ось її головні резони: «Спинюся на спілці Запорожців з Булавиним та іншими бунтовщиками і виведу з того можливість спільності інтересів черні української навіть з москалем, тільки з “чорним” або “сірим”, та не “білим”. Я можу виразити свій погляд на історію підмосковської України такою перифразою Маркса: “Ми гинули не тільки від клясового антагонізму, алей від недостачі його” — хотілось би доказати сю тезу, та, звісно, се залежатиме від снаги» (Леся Українка. Лист М. Кривинюку від 13(26).XI.1902. С. 490–491). Однак доводити намічену тезу авторка не стала — ні в тому часі, ні пізніше. Навпаки, вона робилася щодалі переконливішою самостійницею, прихильницею «виступів на власну руку», без спілки з сусідами на будь-якому з рівнів соціальної драбини. Творці української держави 1917–1921 рр., тобто представники покоління Лесі Українки, мали б якнайповніше врахувати її міркування.

За життя авторки «Бояриня» не була ні надрукованою, ані поставленою у театрі. Тоді драму високо оцінило лише вузьке коло поціновувачів, передовсім рідні та близькі письменниці. Л. Старицька-Черняхівська зокрема писала: «“Бояриня”, про що трактує вона? Про неможливість духовного життя людини однієї національності перейнятої духовним життя і культурою свого народу, — в формах життя народу чужого, хоч би й найкращих, найсприятливіших» (Старицька-Черняхівська Л. Досвітній вогонь (Пам'яті Лесі Українки) // Літературно-науковий вістник. 1914. Листопад — жовтень (т. LXVI). С. 4.). Повноцінна літературно-критична й сценічна рецепція твору фактично почалися за нової культурно-історичної епохи, званої добою міжвоєнної. Молодшому поколінню сучасників письменниці, як, до слова, і її одноліткам, залежало на тому, щоб віднайти паралелі поміж часом авторки й показаними у її творі подіях та персонажах. Саме так «Бояриню» брався читати М. Драй-Хмара. Міркуючи над концепцією героїв він, у супровідній статті до драми в 12-томному зібранні творів Лесі Українки (1927–1930), писав: «В особі Степана можна вбачати того українського інтелігента кін. XIX та поч. XX ст., що, втративши почуття національного й одірвавшись од маси,

од народу, сам ішов у чуже оточення й переймав чужу культуру, зрікшись своєї рідної. В особі Оксани можна вбачати іншого типу інтелігента, того, що довго боровся за принцип національного самовизначення, сперечався протестував, але, попавши в пазурі царату <...>, не мав уже сили вирватися на волю й конав на чужині» (Драй-Хмара М. Бояриня // М. Драй-Хмара Літературно-наукова спадщина. Київ: Наук. думка, 2002. С. 210).

Ще раз в Україні «Бояриню» видали у 1939 р. у Львові в п'ятому томі запланованого десятитомника письменниці. Це було видання за заг. редакцією Б. Романенчука, автора супровідної статті до цієї драми. У післявоєнні часи «Бояриня» не перевидавалася, оскільки, як вважалося, не відповідала історичним реаліям. У найповнішому до сьогодні дванадцятитомному виданні творів Лесі Українки (1975–1979) відсутність драми мотивувалася низькою авторською оцінкою та хибним, згідно ідеологічних постулатів офіційної радянської історіографії, потрактуванням подій минулого. Фактично в Україні «Бояриню» не видавали п'ять десятиліть — від 1939-го аж до 1989 р. (У Наддніпрянській Україні шість десятиліть, від останнього книгоспілчанського видання у 1929 р.).

Відтак перевиданнями твору та його науковою рецепцією займалася українська діаспора. Прикладом такої праці можна вважати окреме книжкове видання «Боярині» з супровідними літературно-критичними матеріалами, випущене 1971 р. в Торонто Організацією українок Канади. На міжнародному семінарі 1982 р. у Сорбонні (Франція) «Боярині» було присвячено кілька окремих доповідей. Зокрема О. Вітошинська аналізувала конфлікт покоління, представлений у драмі. Р. Жилавий запропонував порівняльне дослідження природи конфлікту у творі Лесі Українки та В. Гюго. О. Ашер, розвиваючи тези батька, М. Драй-Хмари, поширює його концепцію аналізу психології української інтелігенції на постреволюційних її, інтелігенції, представників.

Діаспорними вченими було розроблено комбінований підхід, до, як здавалося, простої драми Лесі Українки. Такий підхід кладе наріжним каменем не саму лишень жанрову або ідейно-тематичну специфіку. Дієвими у розгляді творів на теми з минулого постали засоби, розвинуті західною наукою, зокрема інструментарій постколоніальної та гендерної критики. Як переконливо доводив у розмові про «Бояриню» М. Шкандрій: «У творчості Лесі Українки дискурс національного визволення доповнюється двома важливими чинниками: фемінізмом та бунтом проти

народницьких поглядів. Ці обидва “іконоборчі” аспекти її творчості кидали виклик і традиції українського контрдискурсу, і російському колоніальному дискурсові. <...> В її творчості протест пригнобленої можна трактувати як структуроване нашарування опозиційних голосів, у якому її феміністичний протест спрямований як проти імперського гнобителя, так і проти самого національного руху» (Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська та українська літератури новітньої доби. Київ: Факт, 2004. С. 308–309.). У контексті гендерних студій драму розглядає і Р. Веретельник, вказуючи, що «героїня Леся Українки — це жінка, чия доля залежна <...> від її потреби й бажання брати участь у політичному житті. Це для неї має першочергову вагу. Це — страждання — спричинене акцією, а не реакцією» (Веретельник Р. Козачка в теремі. Слово і Час. 1992. № 6. С. 48.).

Із часів відновлення незалежності увага українських учених до «Боярині» зростає. Однак дослідження більшості фахівців стосуються історичних та культурно-ідеологічних рівнів драми (О. Губар, А. Бичко). Нове прочитання твору запропонувала О. Забужко. Узнявши відправною точкою статтю Ю. Шереха «Москва, Маросейка» (1954), дослідниця запропонувала концепцію т. зв. цивілізаційної місії України щодо Росії. Суть цього геостратегічного проекту полягає, найперше, у культурній експансії Півдня чи, власне, Заходу в його наукових, мистецьких, філософських, релігійних і т. п. здобутках на Схід, представлений мілітарною, економічною, словом, матеріальною потугою. Гармонійне поєднання цих двох начал у межах єдиного державного (чи наддержавного) утворення покликане було б не лише взаємно збагатити обидва народи, а й забезпечити самозбереження й навіть піднесення Києва як духовної, а, можливо, й адміністративної столиці/центру. Марність, а швидше, утопізм цих сподівань довела сама реальність. Крах, або ж, за словами О. Забужко, «цивілізаційний провал місії духовного лицарства» й відтворено у «Боярині» (Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Факт, 2007. С. 350–361). Оригінальну й глибоку семіотичну інтерпретацію твору запропонувала С. Кочерга, котра задіює до «Боярині» ще й імагологічний підхід (Кочерга С. *Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів: монографія*. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. С. 161–186). Прочитання драми кризь призму художнього стилю символізму запропонувала М. Моклиця (Моклиця М. «Бояриня» Лесі Українки як символістська

драма // *Леся Українка: доля, культура, епоха: зб. статей і мат. Вип. II*. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 135–147).

Попри сценічну актуальність, вдалих постановок твору не так і багато. Очевидно, що для реалістичного українського театру «Бояриня» постає маловиграшним матеріалом. Адже в драмі бурхливі історичні події та їхні реальні учасники відсунуті на периферію сюжету, не кажучи вже про його послаблену динаміку. Майже немає ідейно-тенденційної гостроти, патетики, героїки, персонажі, як і життєві перипетії, непримітні, мізансцени аскетичні. Здається, письменниця зумисне вивела з твору все, чого так прагне привчена до барвистих, музично-костюмованих видовищ публіка і чим розкошують постановники та актори. Може скластися враження, що у такий спосіб трупі зумисне не залишено простору й ініціативи.

Насправді все зовсім не так і навіть навпаки. Бо ж саме на співтворчість двох інших, окрім автора, учасників процесу й робився розрахунок. Адже глядачеві пропонується зовсім не чергова розвага у формі історико-патріотичного дійства з елементами мелодрами, мораліте й дидактично-просвітницької вистави у народницькому дусі. Від української аудиторії очікується не просто співчутлива увага до того, що відбувається на кону, а вимагається внутрішня духовно-інтелектуальна робота: зусилля аналітика, почуття естета, переживання співучасника. Ще більше навантаження лягає на трупу. Жоден із успішно апробованих сценічних шаблонів тут не спрацьовує, отож режисерові потрібно шукати нових оригінальних підходів. Як і акторам належить передусім грати, лицедіяти, а не священнодіяти. На жаль, таких завчених підходів діячам українського театру уникнути вдається далеко не завжди.

Уперше «Бояриню» поставив Державний народний театр Директорії УНР під орудою М. Садовського в м. Кам'янці-Подільському. Прем'єра відбулася 11.III.1920 й цього ж місяця вистава пройшла ще тричі. За свідченнями рецензентів і мемуаристів спектакль виявився вдалим. На одному з показів навіть побував Головний отаман військ УНР С. Петлюра.

З-поміж сценічних утілень твору в часи незалежності варто згадати постановку «Боярині» 1991 р. у Волинському обласному українському музично-драматичному театрі ім. Т. Шевченка (реж. М. Ілляшенко). Цього ж року твір було поставлено Харківським державним театром ім. Т. Шевченка (реж. В. Оглоблін)

та Закарпатським обласним українським музично-драматичним театром (реж. Д. Чирипюк). У 2001 р. у режисурі Т. Парченка твір представив український театр «Заграва» у Торонто (Канада). У 2009 р. режисер Г. Шумейко поставив драму в Національному академічному українському драматичному театрі імені Марії Заньковецької (Львів). У 2013 р. драму поставив київський «Український театр» спільно з Києво-Могилянським центром «Пасіка» (реж. К. Чепура).

1991 р. під режисурою Д. Чирипюка було записано радіоспектакль «Бояриня».

У 2003 р. композитор В. Кирейко за «Бояринєю» (лібрето В. Туркевича) написав історичну оперу-драму, прем'єра концертної версії якої відбулася 2008 р. в Національній опері України.

512 Рундук — ганок, міг бути критий.

513 Дзиглик — стільчик або табурет на трьох ніжках.

514 У чорновому автографі далі викреслено: «...[кільки гостей старших і молодших, а межі ними] Степан...».

515 ...з обличчя йому видно одразу, що він не москаль — антропологічні особливості слов'янина-українця (кругловиде обличчя, великі очі, відсутність бороди тощо) виразно контрастували з монголоїдними чи фіно-угорськими рисами тогочасних мешканців, зокрема й еліти, Московії. Письменниця, котра штудіювала відповідні наукові матеріали, могла стверджувати це з очевидністю.

Москаль — запозичена з пол. мови — назва мешканців Московії. В Україні паралельно вживалася на означення військових, солдат московського, а пізніше російського війська уже без прив'язки до етнічного походження. Існує думка, що на початках «москалями» українці називали солдат, чиновників і купців Московії, тоді як до тамтешніх селян уживався етнонім «кацапи».

516 У чорновому автографі викреслено: «Сусідоньки».

517 У чорновому автографі викреслено інший варіант цього рядка: «не погордуйте хліба-соли вжити».

Далі викреслено такий фрагмент:

(Гості вклоняються і йдуть на рундук.)

(до Степ[ана]).

І ти боярине, будь гостем [вітай нам]

518 Бояри — вищий адміністративно-військовий і фінансовий прошарок суспільства давньої Русі, головна опора князя-прави-

теля в управлінні державою; нерідко владоможні бояри могли вести власну політику. У Московії, котра зберігала середньовічну управлінську структуру, бояри ще мали великий вплив, хоча вже в усьому залежали від царя-самодержця. У тогочасній Україні (Гетьманщині) суспільний інститут боярства вже трансформувався у ранньомодерні верстви еліт — магнатів і шляхту.

519 Підкоморій — (підкамерарій, лат. *succamerarius*) — двірський сановник, виборна посада голови суду в земельних справах у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. Одна з найпочесніших посад для помісної шляхти, на яку обиралися представники найзначніших родин. У Гетьманщині підкоморські суди припинили існування після 1654 р. (відновлені тільки за урядування К. Розумовського внаслідок його судової реформи у 1760–1763 рр.). На час дій драми при гетьманському дворі підкоморій виконував функції розпорядника бенкетів і державних прийомів іноземних делегацій.

520 У чорновому автографі далі викреслено: «Хоч трохи відживуся».

521 У чорновому автографі ремарка відсутня.

522 Джура — зброєноша у представників козацької старшини та заможного козацтва. Джури набиралися з юнацтва як учні козаків; брали участь у походах, виконували різного роду доручення.

523 Церегелі — (можливо, з пол. *ceręgieli* — метушня) — манірне поведінка, церемоніальність.

У чорновому автографі викреслено: «забудь, [що ти чужий,]».

524 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «і ми жили як рідне браття».

525 ...з сулійки — сулія — велика пляшка, бутель для алкогольних напоїв, олій тощо.

526 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «[спитав мене і що вона за] панна».

527 Корогва, хорогва — військове, цехове або церковне знамено, одна з найбільших святинь з-поміж т. зв. козацьких клейнодів. Оскільки дія згаданого в драмі епізоду відбувалася на велике християнське свято Трійці, то героїня могла нести саме церковну корогву. Або ж ішлося про знамено її дівочого братства.

528 ...на Трійцю — Пресвята Трійця — одне з найбільших християнських свят, яке вшановує Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа Святого. Відзначається на п'ятдесятний день після Великодня,

тому ще зветься П'ятидесятницею. В Україні Трійця має ще й паралельну назву — Зелені свята.

У чорновому автографі викреслено: «на Маковія».

529 У чорновому автографі викреслено наступну репліку Перебійнихи:

ПЕР[ЕВІЙНИ]ХА. Вона у мене братчиця найпер[ша].

530 ...я перша братчиця в дівочім братстві — братства як політичні й культурно-освітні інституції козацької доби приймали до своїх лав представників різних соціальних станів, а також рівно чоловіків та жінок, які робили грошові внески-пожертви на потреби організації. Братства створювалися при церквах, зазвичай окремо чоловічі та жіночі. Інформації про суто жіночі братства не так багато, хоча відомо, що права й свободи, які мали козачки, цілковито сприяли постанню жіночих відкритих і напіввідкритих товариств. Робота цих організацій передовсім зосереджувалася на вирішенні освітніх, культурних та економічних питань. Однак не рідко могло йтися і про громадянську, політичну діяльність. Українська жінка тих часів мала достатньо прав, аби дієво брати участь у суспільно-політичному житті свого села, міста, краю і країни загалом. Подекуди жінки могли виконувати адміністративно-управлінські й навіть парламентські (сільські чи містечкові наради, шляхетські з'їзди і сеймики тощо) обов'язки.

531 У чорновому автографі замість цієї репліки Оксани спочатку йшла репліка Перебійнихи:

ПЕР[ЕВІЙНИ]ХА. А возик твій і досі є у неї

532 ...я в Києві, в науці, /при Академії здебільша пробував — Київська братська школа, Київський колегіум, Київська академія, Київська духовна академія, Національний університет «Кієво-Могилянська академія» — один із головних навчальних закладів України. Історію закладу прийнято починати від 1615 р. — часу постановня Київської братської школи, коли волинська шляхтянка Єлизавета (Галшка) Гулевичівна, пізніше діяльна братчиця Луцького братства, за однією з версій, нібито відписала на потреби школи свою садибу й землі на київському Подолі. За ініціативи архимандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили у 1632 р. братську школу було реорганізовано в колегіум, на кшталт єзуїтських навчальних закладів. Саме у Київському колегіумі й навчався герой драми Лесі Українки. Академією цей навчальний

заклад офіційно став іменуватися від 1701 р., за гетьманування Івана Мазепи, коли грамотою Петра I було підтверджено привілеї закладу, зокрема його незалежний від міста юридичний статус. Однак ще до цього офіційного закріплення статусу Київський колегіум називали «академією», зокрема й у документах. Закрито Академію було у 1817 р. за розпорядженням царського уряду й рішенням синоду. Від 1819 р. починає функціонувати Київська духовна академія, котра проіснувала до 1919 р. Відроджено світський навчальний заклад Університет «Києво-Могилянська академія» у 1991 р. розпорядженням голови Верховної Ради України. У 1994 р. університету указом Президента України надано статус «національного».

Зіставляючи в історичній перспективі Батьківщину та чужину, Леся Українка виходить на світоглядно-культурне, ментальне протистояння двох сусідніх народів. До увиразнення це надавалося через панівну тоді (у XVII ст.) ідейно-політичну доктрину Києва, як другого Єрусалиму та Москви, як третього Риму. Духовний центр східного слов'янства, столиця перших і найславетніших руських князів, благословенний град Андрія Первозванного виступав узірцем, навчителем і водночас опонентом пів язичницької й пів цивілізованої Москви, ще донедавна відданого улусу Золотої Орди.

533 ...за Виговщини — Виговський Іван Остапович (1608–1664) — гетьман України у 1657–1659 рр. Імовірно герой Лесі Українки говорить про громадянське протистояння, яке розпочалося в Україні у березні 1658 р. поміж І. Виговським і його прихильниками та опозицією, очолюваною полтавським полковником М. Пушкарем і кошовим Запорозької Січі Я. Барабашем. Перед загрозою збройного конфлікту з Московією гетьман вимушено укладає невігідний для України Гадяцький трактат із Польщею. У війні з Московією (1658–1659 рр.) об'єднані українсько-татарські війська в липні 1659 р. розбивають велику царську армію під Конотопом. Проте здобута перемога не врятувала Виговського від невдоволення козацької старшини і посполитих його пропольською політикою та репресіями опонентів. Відтак він вимушено зрікається булави на користь Ю. Хмельницького. Після втрати влади Виговський зосереджує свої зусилля на об'єднанні Правобережної та Лівобережної України в єдину незалежну державу. Викритий у своїх планах, зокрема у розпалюванні повстання на Правобережжі, був заарештований і розстріляний поляками.

534 У чорновому автографі викреслено інший варіант закінчення рядка: «ще за Виговщини, [маєтків рідний]».

535 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «не мав ніколи особливих».

536 На раді Переяславській — Переяславська рада — козацька рада, скликана 8(18).І.1654 урядом гетьмана Б. Хмельницького у полковому м. Переяславі. Метою зібрання стало вирішення питання переходу Української козацької держави — Війська Запорозького під «високу руку» московського самодержця Олексія Михайловича. Переговори щодо процедури затвердження міждержавної угоди провадилися з української сторони Б. Хмельницьким, І. Виговським, П. Тетерею та царськими посланцями на чолі з боярином В. В. Бутурліним. Український гетьман, частина козацької старшини та невелика кількість козаків присягнули на вірність цареві у соборній церкві міста. Московська делегація прийняти присягу від імені царя відмовилась, посилаючись на відсутність такої політичної практики у власній країні, де гарантом усіх домовленостей виступає самодержець, який своїм підданим-«холопам» ніколи не присягав. Від імені Олексія Михайловича й було подано запевнення прав і свобод козацької держави. Переяславська рада була тимчасовим військово-політичним союзом двох держав, однак фактично поклала початок політичному і культурному поглинанню України. У московському, а пізніше російському й радянському потрактуваннях Переяславську раду представляли як історичне «воз'єднання» двох «братніх народів», де українцям було відведено роль «молодших» і в усьому другорядних.

537 У чорновому автографі викреслено: «Лихий їх [за язик тягнув]...».

538 У чорновому автографі викреслено інший варіант закінчення рядка: «Та, певне, зрадити [своїх безпечніш/аніж Москву!]».

539 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Не говори такого!».

540 Старий Богдан — Хмельницький Зиновій-Богдан Михайлович (1595–1657) — лідер національно-визвольних змагань 1648–1657 рр., творець козацької держави — Війська Запорозького — та її перший гетьман (1648–1657). Унаслідок складного політичного й соціально-економічного становища, спричиненого зокрема й постійними війнами з сусідами та заради легітимності своєї

влади, Б. Хмельницький змушений був вирішувати долю України під протекцією котроїсь із сильніших держав. Балансування між Річчю Посполитою (в намаганні отримати якнайповнішу автономію), Османською Портою та Московією (у сподіванні військово-політичного союзу) вивершилося вибором протекторату останньої із названих сил. Однак московсько-польське, т. зв. Віленське перемир'я (1656 р.) змусило гетьмана шукати союзу з Трансильванським князівством та Швецією. Супроводжувала цей процес ненастанна протидія московським зусиллям з підпорядкування України. Плани Б. Хмельницького зруйнувала хвороба та смерть. Перед цим він домігся затвердження правителем молодшого сина Юрія, регентом при якому став І. Виговський.

541 ...соболі московські — соболь як дороге хутро використовувався у виготовленні шуб і шапок для еліти московського суспільства — князів та бояр. Наявністю такого одягу вищі суспільні верстви вирізнялися із простолюду. Такі речі носили навіть за теплої погоди. Імовірно, Степан, якого авторка змалювала у «московському боярському вбранні», також мав ці елементи одягу. Після присяги царю у Переяславі соболіну шапку, серед інших матеріальних свідчень царської ласки, було передано Б. Хмельницькому. Окрім того, соболі слугували своєрідним платіжним засобом, зокрема й для підкupu московитами потрібних людей.

542 Казна — (тюрк. хазна — сховище, скарбниця) — сукупність державних матеріальних засобів (гроші, коштовності, прикраси, зброя, одяг тощо). У Московії описаного в драмі періоду казна перебувала у віданні царських казначеїв, членів Великої боярської думи. Однак головним розпорядником «казни» був самодержець, наближеність і вірність якому на пряму забезпечувала рівень добробуту підданих.

543 У чорновому автографі викреслено наступну репліку Степана:

Ст[Епан]. Неправда.
За других не скажу, одно я знаю,
що не для <...>

544 ...служити рідній вірі — одним із визначальних аргументів на користь союзу із Московією (зокрема й на Переяславській раді) стало православ'я як спільна для обох держав конфесія християнського релігійного віровчення. Царські резиденти передовсім намагалися діяти через представників українського духовенства,

зокрема викладачів того навчального закладу, в якому навчався герой Лесі Українки.

545 ...цареву ласку — цар (скорочене від лат. C[ae]sar — Ц[ez]ar) — з XV ст. так починають називати верховних правителів Московії. До титулатури московського самодержця вводилися й назви територій, які приєднувалися до держави. У середині XVII ст. (після Переяславської ради) за правління Олексія Михайловича в його і його наступників офіційному означенні маєстату закріплюється тричленна формула «царя всія Великої і Малої, і Білої Росії». Цар вважався «помазаником Божим», не мав рівних в цілій своїй державі, якою правив одноосібно. Монарша влада була абсолютною і передавалася у спадок. Імовірно, що події твору припадають на правління другого монарха династії Романових Олексія Михайловича (1645–1676) та його сина і наступника Федора Олексійовича (1676–1682).

Поколінневий зв'язок, проведений лейтмотивом драми, виявляється настільки сильним, що й смерть не звільняє людину від синівського обов'язку. У випадку Степана ще й посилює його. Утративши батька, він знаходить, точніше отримує не шукавши того, хто заміщає, заступає це призначення й місце. Духовним батьком (що навіть вище за рідного) для молодого боярина стає цар. Невипадково у традиціях московитів він для своїх вірнопідданих найвища інстанція — «цар-батюшка». Залежність Степана від владаря визначається не тільки присягою і обов'язком. Боярина з царем поєднують набагато міцніші, сакральні, навіть сакрально-родинні зв'язки, успадковані ним за батьківською духівницею, разом із посадою та майном. Абсолютна, усюдисуща і незбагненна влада, уособлена й закріплена постаттю володаря, постає незборимою стороною конфлікту, в якому задіяно героїв драми. Показово, що самого царя серед дійових осіб у творі немає. І це лише підсилює усі атрибути сакралізації (аж до межі демонізації) влади. Це випадок фантомного персонажа, який усе ж виступає одним із головних емоційно-змістових центрів оповіді.

546 ...коли тебе питає: «Де твій брат?» — у Біблії (Старий Завіт) згаданий у драмі епізод викладено так: «І сталося, як були вони в полі, повстав Каїн на Авеля, брата свого, — і вбив його. / І сказав Господь Каїнові: “Де Авель, твій брат?”. А той відказав: “Не знаю. Чи я сторож брата свого?”. / І сказав Господь: “Що ти зробив? Голос крові брата твого взиває до мене з землі. / А тепер ти проклятий від землі, що розкрила уста свої, щоб прийняти кров твого

брата з твоєї руки. / Коли будеш ти порати землю, вона більше не дасть тобі сили своєї. Мандрівником та заволокою будеш ти на землі”» (Бут. 4: 10–12). «Зайда, заволока» — саме так, у слід за іншими, ідентифікує себе герой Лесі Українки, який від спокуси злочину тікає з рідної землі.

547 У чорновому автографі викреслено: «Щож, коли правда».

548 У чистовому автографі викреслено ремарку: (Уклонившись виходить з Перебійним у будинок).

549 Бурсак — бурсаками переважно називали учнів духовних шкіл, де готували майбутніх священників. Давніше (до усталення поняття «студент») це означення застосовували й до молодих людей, які здобували освіту в навчальних закладах.

550 У чорновому автографі рядок подано так: «В садку надходить місяшна ніч».

Далі викреслено фрагмент тексту, очевидно ремарка:

(Оксана співає «Розлилися води на чотири броди» на словах: «Соловей щебече, садки розвиває», з’являється Степан.)

Далі викреслено фрагмент тексту розмови батька та сина Перебійних і Степана, який письменниця подала вище (від слів Степана «ніколи нею брата?..» і до слів Перебійного «якби всі гадали/по-твому»).

Далі викреслено фразу: «Сцена кохання з Оксаною в садку по “беседі”».

551 Я не холопка з вотчини твоєї — холопи — у Давній Русі, а потім і в Московії, соціальна верства за правовим статусом близька до рабів. З-поміж шляхів, якими можна було втрапити до цієї категорії, були зокрема запродаж себе і/або родини господарю (випадок Степана і його батьківської сім’ї), а також одруження (випадок Оксани). У стосунку до господаря холоп вважався не особою, а річчю, поряд з іншим майном власника. Усе, що належить холопу, — передовсім належить господарю, який поміж іншого, відповідає і за його дії. Із кінця XVII ст. набирає поширення практика «служилого» холопства. В часи царювання Олексія Михайловича почалися процеси закріплення цього соціального стану за землею, де холоп зі свого господарства мусив сплачувати господарю т. зв. оброк. Від кінця XVII ст. почався процес злиття холопів із кріпосними людьми, передовсім селянами. В адміністративній ієрархії московської держави холопами у стосунку до самодержця вважалися усі його піддані. Услід за офіційним етикетом царського двору так називає себе і герой Лесі Українки.

Вотчина—вид феодального землеволодіння, частиною якого могли бути й закріплені за ним холопи. Вотчини бували спадкові, куплені та вислужені. Очевидно, що однією із таких власностей (а, можливо, й усіма) володів і герой Лесі Українки.

552 У чорновому автографі викреслено первісний варіант рядка: «лицарства світ навколо тебе в'ється».

553 У чорновому автографі викреслено наступні рядки:

Тобі дарма, що десь там на чужині,
в Московщині холодній буде рватись [прогибає];
[в'яне-гине].

554 У чорновому автографі викреслено інший варіант закінчення рядка: «...тобі [нічого не сказала.]».

555 У чорновому автографі є ще один варіант закінчення рядка: «...геть від мене?», над яким надписано «вибірайся».

556 У чорновому автографі викреслено: «а ти... [не встиг пізнатися...]».

557 У чорновому автографі викреслено інший варіант початку репліки Степана:

Оксано!

Як ти порівнюєш мене до їх?
Як ти рівняєш тих, що походять

558 У чорновому автографі викреслено наступний фрагмент:

Я знаю,
що як не завтра, то за три дні певне
я мушу мандрувати на чужину,
а там настане вічна ніч для серця
ті паничі, лицяються зальотно

559 У чорновому автографі викреслено наступне слово: «крівавої».

560 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «як ти й як твій небіжчик батько був?».

561 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «Тебе ж матуся змалечку ще знали».

562 ...і мову/я наче трохи тямлю, як говорять—московська (російська) мова історичного періоду, описаного в драмі Лесі Українки, суттєво відрізнялася від української. Попри спільну праслов'янську основу та болгарську за походженням письмову

традицію, московська мова мала помітні тюркський та фіно-угорський мовні субстрати.

563 У чорновому автографі викреслено наступну ремарку: (жартуючи, затуляє йому рота).

564 У чорновому автографі: «вінцем».

565 Коли б ще й гарбуза не покотили — за українським звичаєм на знак відмови немилому женихові могли вручити гарбуз під час обряду сватання.

566 У чорновому автографі викреслено ремарку «Мати (відсо-еує кватирку і вигладає)».

567 У чорновому автографі викреслено наступну ремарку: (Степ[ан] швидко відступає в тінь, у густий вишник).

568 У чорновому автографі викреслено ремарку: (ледве гамуючи тремт[іння] в голосі).

569 У чорновому автографі з нового рядка по центру написано «Зав[іса]».

570 У чорновому автографі: «по святечному».

571 ...в намітці — намітка чи серпанок — різновид довгого рушника (3–5 м) з тонкого полотна, яким заміжні українські жінки пов'язували голови поверх очіпка; святковий жіночий головний убір.

572 ...в кораблику — кораблик — головний убір заміжніх українських жінок-шляхтянок, різновид шапочки довгувато-округлого вигляду, який за формою нагадує кораблик (човен). Кораблик виготовляли з парчі або оксамиту й оторочували хутром.

573 ...в шнурівці — шнурівка чи шнурівця — жіночий корсет, традиційний одяг українських дівчат та жінок-шляхтянок. Шилася шнурівка у вигляді жилетки з оксамиту, парчі або іншої яскравої тканини.

574 ...в кунтуші — кунтуш — верхній розпашний чоловічий та жіночий одяг із відкидними або прорізними рукавами. Шили такий одяг із дорогої тканини, гаптованої срібними або золотими візерунками, оздоблювали коштовними гудзиками. Жіночий варіант одягу був приталеним, із короткими рукавами та зборками позаду. Кунтуші носили переважно представники шляхетного та заможного козацтва.

575 ...поки йти у терем... — (грец. teremnon — дім, житло; або кипчацьке tärmtä — жіночі покої) — у Давній Русі, а пізніше у Московії — окремих будинок або житлові приміщення на верхньому поверсі великого будинку. Зазвичай у таких теремах

відособлено проживали жінки. Існує версія, що в багатих московитів, включно з правителем, «терем» мав призначення гарему. «Жіночі тереми» було ліквідовано тільки в часі реформ Петра I, на початку XVIII ст.

576 Черкашени! Хохлуши! — черкас, черкашенін — у XV–XVIII ст. у Московії так називали спочатку козаків, а пізніше всіх українців Гетьманщини, Слобідської України та інших етнічних українських земель. Етимологію слова прийнято виводити з іранської мови, де воно означало хижого птаха — «орла», «шуліку» тощо.

Хохол — чуб, пучок, маківка, пагорб — слово, наявне майже в усіх слов'янських мовах; хоч іноді його етимологію виводять із тюркських мов. Існує версія про російське походження слова, на що начебто вказує властивий цій мові суфікс у фемінітиві «хохлушка». Хохлами українців називали татари та московити/росіяни.

577 У чорновому автографі викреслено: «а [величаються...]

578 У чорновому автографі викреслено первісний варіант рядка: «Бачиш, доню»,

579 Тут жінки зап'яті — звичай закривати обличчя й постать жінок усталився в Московії під впливом східної (передовсім татаро-ординської) традиції. Здолати його остаточно вдалося тільки реформами царя Петра I.

580 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «а звичай в їх такий».

581 ...в козацькому жупані — жупан або каптан — довгий, до колін, верхній одяг на гудзиках, який підперізувався поясом. Парадні жупани переважно шили з дорогого червоного сукна — парчі, кармазину тощо. Козацька старшина носила поверх жупана ще й кирею — довгий плащ без рукавів.

582 ...і в думу — Боярська дума Московської держави — найвища рада при царях Московії. Інституційно успадкований від Давньої Русі орган державного управління, що виконував дорадчо-законодавчі, тобто допоміжні функції при самодержці. До складу Думи входили бояри, князі, думні дворяни, думні дяки, окольничий, кравчий і казначей. «Думні люди» призначалися царем. За різних правителів кількісний склад Думи зазнавав змін. Так, у період правління Олексія Михайловича (1645–1676) Дума складалася із 59 думців, а за його сина і наступника Федора Олексійовича (1676–1682) зросла до 167. Наближені думці розділяли з царем також і його побут: ходили до церкви, обідали, розважались тощо.

583 ...і в приказ — прикази — органи централізованого керування Московською державою, підпорядковані царю і Боярській думі. Прикази структурувалися за розрядами: палацові (займалися господарством царя), загальнодержавні (адміністративно-управлінські), патріарші й митрополичі (духовне відомство). В різні часи одночасно могло діяти тридцять-сорок приказів. До територіального, за функціональністю, належав і Малоросійський приказ (1662–1722), створений для управління землями лівобережної частини України, що входив до земель так званого гетьманського регіменту. Приказ мав свій штат і діловодство, але підпорядковувався Посольському приказу. У віданні Малоросійського приказу перебувала зовнішня та внутрішня політика контрольованих територій — її адміністративні, громадянські, фінансові, релігійні і т. п. справи. Приказ провадив розвідку й контррозвідку, займався забезпеченням московських гарнізонів в українських містах, фінансуванням Війська Запорозького та місцевого духовенства тощо.

У чорновому автографі викреслено продовження фрази: «то якже можна йому немов показувати нехіть».

584 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «бо їй же може пара тут судилась, —».

585 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «Чому[? Було її тоді пустити]».

586 ...шарахвани — сарафан (перське *saḡārā* буквально «від голови до ніг») — довга сукня без рукавів, складник московитського, а пізніше російського народного жіночого вбрання. Сарафани мали багато елементів і шилися із кількох різновидів тканин, прикрашалися орнаментикою, нашивками і тасьмою. Розрізняли буденні (простіші) й святкові (пишні й дуже важкі) сарафани.

587 ...на голову такий підситок — ідеться про кокошнік або кіку, чи спеціальну московську кічку — жіночий головний убір, складник московитського, а пізніше російського народного вбрання. Московська кічка — це висока циліндрично-усічена шапка, що доверху розходилася. Такі головні убори прикрашалися позументом, золотим шиттям, перлами. Ззаду кріпилася легка тканина для запинання обличчя; могли також додаватися спеціальні налобники та напотиличники. Поверх кічки зав'язувалася хустка.

588 ...жіноцтву пробувати при беседі — тогочасне московитське жіноцтво майже не мало можливостей для присутньої участі в громадському житті; суворо визначалися зокрема й сімейні

права та обов'язки. «Домострой» — книга, яка регламентувала життя московитів, однією із найбільших чеснот жіноцтва називала мовчання.

589 У чорновому автографі викреслено інший варіант закінчення рядка: «і на що [Бог установив свята?]».

590 Челядь — дворові люди, слуги; молодь; з означником «біла челядь» — дівчата й жінки.

591 У чорновому автографі викреслено: «мене повести...».

592 ...з мамкою — мамка — доглядальниця і компаньйонка в можливих родинах. Могла бути при дівчинці від народження (як «кормілиця»/годувальниця) і до заміжжя. Також могла лишатися при вихованці й після її одруження.

593 У чорновому автографі викреслено інший варіант першого рядка: «Се ти вже щось таки чудне сказала».

У чорновому автографі викреслено початок наступного рядка: «коли не можна по одинці».

594 У чистовому автографі викреслено: «цвинтарь».

595 У чорновому автографі викреслено: «Дівкою».

596 У чорновому автографі рядок подано так: «А [Ти] вже забула,».

597 У чорновому автографі рядок подано так: «Я змалечку ще вивезена звідти».

598 У чистовому автографі викреслено продовження рядка: «...чи не Іванко?».

599 У чорновому автографі рядок подано так: «От так його вже тут усі звивають,».

600 Оксана... Аксінья чи Аксюша — жіноче ім'я Оксана і його похідні та варіанти походять від давньогрецького імені Поліксена (корінь «ксенос» — чужинка, мандрівниця, гостя). Українське потрактування імені зводить його семантику до означника «гостинна». У російських варіантах імені, зокрема й актуалізованих у «Боярині», визначальними поясненнями є «іноземка» та «чужинка».

601 У чорновому автографі викреслено наступну репліку Ганни:

Г[анна]. Я не чула,
щоб тут кого так звали.

602 ...у дрібушки — тонко й дрібно заплетені косички.

603 Царські стрільці — від середини XVI — до початку XVIII ст. піше військо московитів. Стрільці поділялися на виборних (т. зв. московських) та городових; підпорядковувалися Стрілецькому приказу. До функцій виборних стрільців належала, поміж іншого, охорона царських осіб, участь у походах та війнах. На час дії твору залоги царських стрільців (за Переяславською угодою) стояли в Києві, Чернігові, Ніжині та інших українських містах.

604 У чистовому автографі викреслено варіант рядка: «як він [переїзжає на коні]».

605 ...иначе хто ж засвататися може? — відкритість і рівність узаємин поміж українськими хлопцем та дівчиною тих часів відзначали й іноземці. Г.-Л. де Боплан у своєму «Описі України» (1651) фіксує навіть звичай сватання дівчини до хлопця.

606 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «не [довго гнівалась?]».

607 У чорновому автографі викреслено: «Так як у нас, <...>».

608 У чорновому автографі рядок подано так: «Та просто винесеш на таці меду».

609 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «Добрі в вас звичаї!».

610 Думний дяк — у Московському царстві XVI–XVII ст. нижчий думний чин, який водночас визначався як посада. До професійних функцій думних дяків належало діловодство, складання й оформлення рішень Боярської думи, царських указів тощо. Із середовища таких посадовців висувалися значні державні діячі.

611 Стольник — у Московській державі XVI–XVII ст. — палацовий, а згодом придворний чин, який могли набути тільки дворяни. За розписом XVII ст., після бояр, окольничих, думних дворян і думних дяків, стольник посідав п'яте місце у вищій ієрархії царевих служилих людей. При дворі відповідав за бенкети, де прислужував сановитим особам; призначався на високі державні посади в дипломатії, судочинстві, торгівлі тощо. До 1687 р. на царевій службі було 2 724 стольники.

612 «Слово й діло» або «суд і діло государеве» — у Московській державі XVII–XVIII ст. система політичного розшуку та дізнання. Усталилася й поширилася за царювання першого монарха з династії Романових Михайла Федоровича (1613–1645). Кожен, кому ставало відомо про державну зраду, включно з ворожими замірами супроти царських осіб чи навіть образою царського імені, під страхом смерті повинен був донести про це владі. Оголошувалось

таке донесення вказаним кличем, після чого ув'язнювались і підозрювані, й свідки. Розглядали справи по «слову й ділу» в Розрядному, Розбійницькому або Стрілецькому приказах, де до підозрюваних застосовувалися тортури.

613 ...московські воеводи... — воевода — у Московській державі кінця XVI — початку XVIII ст. — військовий та військово-адміністративний чин. У різні роки виокремлювалося до двох десятків класів воевод. Воеводське правління — основна форма місцевого управління в Московії, яка насаджувалася й у «приєднаних» землях. Воевода призначався указом царя зі служилих людей (бояр і дітей боярських, дворян) і на ввіреній території контролював громадсько-політичні, торгово-фінансові, судові і т. ін. процеси. За Переяславською угодою в українських містах московські залоги очолювалися воеводами з суттєво обмеженими, порівняно з Московією, повноваженнями. Однак ці повноваження і на місцевому рівні, й за вказівками з Москви невпинно розширювалися.

614 У чорновому автографі далі йде рядок: «або якийсь там дурноверхий [ще безвусий] блазень».

615 У чорновому автографі інший варіант закінчення рядка: «... цілувати [у царя]».

616 У чорновому автографі викреслено наступний фрагмент:

(з поривом).
Утікаймо,
коханий, звідси!

СТЕПАН. Ти зовсім дитина...

Се ж легко вимовити: утікаймо!
А мати, а сестра, а брат малий?
Куди ж я прихилюся? Що я маю
поза Московією? Я ж там голий-босий
на Україні...

617 У чорновому автографі викреслено інший варіант рядка: «А та тиж се знаєш!».

618 У чорновому автографі викреслено ремарку: (півпритомно).

619 У чорновому автографі інший варіант закінчення рядка: «...Ним дітей лякають».

Далі йде ремарка: (припадає їй до плеча); викреслено: (падає навколішки і голосить).

620 У чорновому автографі ремарку подано так: (ловить її за руки, щоб поцілувати).

621 ...до Дорошенка!—Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698)—гетьман України у 1665–1676 рр. Імовірно, навчався у Києво-Могилянському колегіумі. У часі громадянського протистояння в Україні й війни з Московією 1658–1659 рр. підтримав І. Виговського. Брав участь у мирних переговорах у Москві 1660 р. У своїй державницькій діяльності прагнув об'єднати країну та утвердити її суверенітет, зокрема, й через зміцнення гетьманської влади та централізацію. Після Андрусівського московсько-польського перемир'я 1667 р., за яким Україну було розділено по Дніпру на сфери впливу й контролю поміж учасниками договору, П. Дорошенко почав шукати союзу з Османською Портою та Кримським Ханатом. У 1669 р. старшинською козацькою радою у Корсуні було ухвалено прийняти турецький протекторат. Був змушений боротися з опозицією, вождями якої стали П. Суховієнко, М. Ханенко та Ю. Хмельницький. (Перебіг цих подій, очевидно, й зафіксовано розмовою героїв Лесі Українки.) Однак для втримання й зміцнення держави перемоги над своїми політичними конкурентами гетьманові виявилось недостатньо. Війни козаків, які підтримували різних союзників—поляків, турків та московитів, знекровили українську державу (особливо тяжкими видалися 1674–1675 рр., коли було спустошене Правобережжя). Утративши зовнішніх союзників та підтримку козацтва, П. Дорошенко зрікається булави на користь І. Самойловича. На вимогу нового російського царя Федора Олексійовича на початку 1677 р. він виїхав до Москви, де перебував під арештом до 1678 р. У 1679–1682 рр. був в'ятським воєводою. У 1684 р. отримав від царя у власність с. Ярополче під Москвою, де помер і похований.

622 Чорненко—можливо, ідеться про лівобережного генерального осавула Олексія Черняченка.

623 Чигирин—місто на Черкащині, на р. Тясмин. Із 1648 р.—постійна резиденція Б. Хмельницького та його наступників І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та П. Дорошенка. У вересні 1674 р. П. Дорошенко здав місто І. Самойловичу та об'єднаному війську московитів і лівобережних козаків. У замку розташувалася московська залога. У 1678 р. в ході московсько-турецької війни Чигирин було дощенту зруйновано, після чого місто втратило своє політичне значення.

624 Москва сльозам не вірить—це прислів'я має продовження: «...лиш кров бере».

625 Побрязкачі— коштовні прикраси; золоті або срібні монети; гроші.

626 ...затягли супоню—супоня—ремінь, яким затягають хомут, запрягаючи худобу.

627 Шурин— шуряк— брат дружини.

628 ...тропака звелить потанцювати—тропак— український народний танок швидкого темпу; манерою виконання схожий до гопака.

629 Пахоля— слуга нижчого рангу й низького стану; служка, який має обов'язки сторожа. У цьому випадку підкреслено ще й вік означуваного— дитина. Поведінка Степана справді нагадує дитячу реакцію на небезпеку— заплющити очі й усе минеться. Доказів інфантилізму в діях та психології героя «Боярині» чимало. Зокрема таким є і спосіб у який він наміряється здобути прихильність батюшки-царя, вручаючи супліку з України: за гарну поведінку слід очікувати відповідної нагороди. Звідси й переконання, що українці (як діти) не здатні до самоорганізації, а відтак, і належного облаштування та забезпечення власного існування.

630 Супліка— писане прохання або скарга особи чи групи осіб; подавалася на ім'я посадовця або можновладця, рідше— до установи.

631 Яхненко— прототипом цього героя або й реальною історичною постаттю в драмі Лесі Українки міг бути Павло Яненко-Хмельницький (в інших джерелах Яхненко), тесть П. Дорошенка. Наприкінці 1659— на початку 1660 рр. спільно з П. Дорошенком він входив до складу козацького посольства, яке відвідало Московку. Однак малоімовірно, щоб зустріч Яхненка з героєм «Боярині» могла відбутися у тім часі; події коментованого епізоду драми розгортаються пізніше згаданій дипломатичної місії.

632 ...і посагу свого послати можу— в українській традиції, зокрема у звичаєвому праві, жінка мала беззаперечне й нероздільне право на своє «віно», а відтак у цих межах була матеріально незалежною. Отриманою від батьків власністю, зокрема й грошовими коштами, жінка могла розпоряджатися на власний розсуд, без дозволу чоловіка і навіть усупереч йому.

633 ...і платить їм ясирем християнським— однією з форм оплати «послуг» східних союзників (татари, турки) в українських правителів був відступ на розграбунок завойованих земель, зокрема й забирання у полон «живого товару»— молодого, працездатного

населення. Така практика діяла й поза волею гетьмана, який укладав союз із «бусурманами», — за волею і правом завойовника.

634 ...мов ханові? — хан — титул верховного правителя у народів степової Євразії. До усталення означення «цар» правителі Московії, як улусу Золотої Орди, також у своїй метрополії могли титулуватися як «хани».

635 Скрізь палі, канчуки... — паля — вид покарання на смерть через нахромлювання на загострену палю, внаслідок чого жертва помирала довгою і мученицькою смертю.

Канчук — вид батога — сплетені ремені або мотузки на руків'ї із кількома хвостами на кінці. Ударами канчука карали засуджених за нетяжкі злочини; хоч іноді покараного могли зашмагати до смерті. У Московії XVII ст. покарання канчуками широко застосовувалося за вироками церковних судів.

636 ...щоб муха / не підточила носа — щоб комар носа не підточив — фразеологізм, який походить ще з Давньої Русі; побутував в Україні та Московії.

637 ...візьмуть на дибу — дйба — знаряддя тортур, що мало вигляд стола, до якого прив'язували жертву за кінцівки і через обертальний барабан з ланцюгами розтягували аж до розриву м'язів, сухожилів та суглобів. Зазвичай жертву просто підвішували й тоді розтягували за допомогою згаданого механізму. Звідси й вираз «підняти (рос. «вздернуть») на дйбу». Дйба — найпоширеніше тортурування у Московії і пізніше в Росії.

638 ...мпиги московські цілим роєм ходять — стеження за іноземцями, до яких ставилися украй підозріло і навіть вороже, було узвичаєною практикою в Московії описуваного періоду.

639 ...гаптує в кроснах — кросна — стаціонарна або переносна рама, на яку натягають тканину для вишивання. В російській мові побутує слово «пьяльца».

640 А що се буде з сеї лиштви — лиштва або настилування, гладь — спосіб вишивання, коли нашите має однаковий вигляд з обох боків. У родині Косачів мати й усі доньки вмiли чудово вишивати, збирали й досліджували зразки народної вишивки й візерунків. Лариса Косач навчилася вишивати у п'ять років.

641 У чистовому автографі викреслено: «ходи».

642 ...я готовий / тебе до батька відпустити — в Україні XVI–XVII ст. було досить ліберальне право щодо розлучень. Подружжя могло розійтися не тільки з причин, які допускалися церквою. Причиною розлучення могли бути морально-психологічна

несумісність пари, втрата почуттів, бездітність тощо. За процедурою обопільно подавалася «протестація», де прописувалися матеріальні умови розлучення, права дітей тощо. Після завершення офіційного процесу, члени колишнього подружжя могли укладати нові шлюби.

643 ...на Волощину — Волощина або Волоська земля — частина румунської території на північ від Дунаю і на південь від Карпат, тогочасна Молдова, яка в описувану в драмі добу перебувала під протекторатом Османської Порти.

644 ...Сеструненько-голубонько — слова з української народної пісні «Ой, як було хорошейко...», записаної К. Квіткою з голосу Лесі Українки. Пісню вона перейняла в с. Колодажному. Героїня «Боярині» співає перший і початок другого куплета (Народні мелодії. З голосу Лесі Українки записав і упорядив Климент Квітка. Літографії Я. Бенціановського. Київ: Б. в., 1918. Ч. II. С. 142–143).

645 ...а се на літники — літник — смугаста спідниця з легкої вовняної або напіввовняної тканини, традиційний одяг української жінки для теплих пір року.

646 ...як у мене чоловік добрий!.. — слова з української народної пісні «Ой був у мене чоловік добрий...», відомої у кількох варіаціях. У дещо іншому варіанті, ніж у виконанні героїні Лесі Українки, цю пісню співає запорожець Тарас, герой історичної драми І. Карпенка-Карого «Бондарівна» (1884). На сюжет балади «Бондарівна» мала намір написати драму і Леся Українка (в архіві письменниці зберігся план твору).

647 ...коровайницею буду — коровайниця — жінка, яка пече коровай. Коровайниць мало бути непарне число, процес випікання, відповідно до обряду, супроводжувався спеціальними приказками, жартами та піснями.

648 ...або приданкою — приданки або придани — весільні гості з боку молодої, які йдуть із нею до молодого й везуть придане (віно) дівчини; весільний поїзд від гостей молодої. У приданки брали молодиць з родини нареченої або із сусідів. За звичаєм весільний поїзд могли перепиняти лавками, через які мусили перескакувати приданки.

649 ...щоб наші вороги мовчали! / Гу! — слова з української народної весільної пісні. У повнішій версії цей фрагмент має такий вигляд: «Не бійся, матінко, не бійся, / В червоні чобітки обуйся. / Топчи ворога / Під ноги; / Щоб твої підківки / Бряжчали! / Щоб твої вороги / Мовчали!» Цю пісню узяв за епіграф до XIII розділу

«Сорочинського ярмарку» М. Гоголь, який, вочевидь, сам її і записав. Леся Українка, як перекладачка «Вечорів на хуторі біля Диканьки», могла свого часу цей текст зауважити саме в названій повісті.

650 *Давай утнем санжарівки — санжарівка, санжарка — український народний танець швидкого темпу й однойменна пісня. Назву отримав від містечка Санжари на Полтавщині.*

651 *...гуляй, гуляй, господине! — пісня до танцю «Погуляймо, братиця...», два останні рядки першої і два перші рядки другої якої співає героїня «Боярині». Цю пісню з голосу Лесі Українки записав К. Квітка. (Народні мелодії. З голосу Лесі Українки записав і упорядив Климент Квітка. Літографії Я. Бенціановського. Київ: Б. в., 1917. Ч. I. С. 208). Ще 1904 р. Леся Українка мала намір видати збірничок, як означувала «танцюристих волинських пісень» із п'ятдесяти чотирьох композицій, чотири з яких К. Квітка записав од І. Франка. Випустити задумане видання не вдалося. Окрім пісень, записаних від І. Франка та двох пісень від Лесі Українки («Валець» і «Полька»), інші композиції збірки К. Квітка опублікував у згаданому виданні.*

652 *У чистовому автографі над словом «терема» легенько олівцем невідомою рукою надписано: «жіноч[ий] пок[ий]».*

653 *У чистовому автографі над «з терема» легенько олівцем невідомою рукою надписано: «горище».*

654 *«сенняя девушка» — в Московії, а пізніше в Росії, так називали домашню прислугу, взяту з кріпаків, як правило, це були покоївки, які прислужували панам.*

655 *...до Йосипа святого — святий Йосип Обручник — у християнстві чоловік Діви Марії, земний батько і опікун Ісуса Христа. У молитвах до святого Йосипа просили оборони від сатанинських підступів. У каноні «Молитов до семи болістей і семи радостей Святого Йосипа» є окрема молитва на спокійний сон.*

656 *...От горе, тут нема таких бабів — українці вірили, що від пристрїту (вроків, наслання від лихого погляду), переляку (через природне явище, людину, тварину) та інших підступів ворожих сил чи відьомського наслання допомагали баби-цілительки, ворожки. Діяли такі спеціалістки молитвою, замовляннями, магичними ритуалами й обрядами та цілющими зіллями. Так, від пристрїту було потрібно кілька разів прочитати («пошептати») спеціальні молитви-замовляння; переляк могли «вилити» або «викачувати» курячими яйцями також зі спеціальними молитвами-замовляннями.*

657 Сказав мені по-грецьки, як і зветься — очевидно, йдеться про «меланхолію» — медичний термін і діагноз, запропонований античним медиком Гіпократом, що дослівно з давньогрецької мови означає «розлиття чорної жовчі». Симптомами меланхолії вважаються страх, сум, тривога, пригнічений стан, загальмованість думок, нав'язливі ідеї, втрата апетиту, сонливість або відсутність сну тощо. Природа захворювання психосоматична. У сучасній медицині на означення цієї хвороби вживається термін важкої або клінічної депресії, яку показано лікувати медикаментозно. Іншим варіантом Оксаниної хвороби можна визначити ностальгію (від грецьких слів «повернення» і «біль»); як медичний термін запропоновано швейцарським лікарем Й. Хоффером у 1688 р. Ностальгію спричиняють емоційні стани туги й переживань за втраченою вітчизною, або (частіше) на схилі віку за втраченими життєвими можливостями.

658 ...вже ж війни немає — можливо, йдеться про тимчасове припинення громадянського конфлікту в Україні після зречення гетьманства П. Дорошенком і приходу до влади І. Самойловича. А можливо, йдеться про події після підписання московсько-турецького Бахчисарайського миру (1681 р.), яким закінчилася війна Лівобережної України і Московії з Османською Портою 1676–1681 рр.

659 ...для ізцілення — невже ж не пустить? — у православному світі східної Європи існувала традиція паломництва до однієї з найбільших святинь православ'я — Києво-Печерської лаври. Часто метою такої мандрівки ставало прагнення отримати зцілення від хвороби через релігійно-молитовні практики та поклоніння мощам святих угодників, які зберігаються у лаврських печерах. Паломники з Московії почали активно їздити до Києва з часу укладання Переяславської угоди й появи в Україні московських залог.

660 У чистовому автографі слово «Царь» викреслено, а над ним легенько олівцем невідомою рукою надписано: «та».

661 У чистовому автографі слово «Царь» викреслено, а над ним легенько олівцем невідомою рукою надписано: «Ні,».

662 ...се мир по-твоєму — ота руїна? — добою Руїни в українській історіографії називають роки після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) і до зречення гетьманства П. Дорошенком (вересень 1676 р.), а також до Чигиринських походів 1677–1678 рр. Також цей період прийнято поширювати аж до початку гетьманування

І. Мазепи (1687 р.). Вочевидь героїні Лесі Українки ішлося про часи після зречення П. Дорошенка, якого за спроби об'єднати й усамостійнити державу називали «Сонцем Руїни» (не випадково Степан у драмі виступає антиподом денного світила — місяцем). Зусилля І. Самойловича продовжити політику свого попередника великих успіхів не мали, і зрештою цей гетьман скінчив арештом, засланням та смертю у Московії. Внаслідок московсько-турецького Бахчисарайського миру 1681 р. Україну було поділено поміж царем та султаном (із союзником кримським ханом). Московія укріпила свою владу на Лівобережжі, зберегла контроль над Запорозькою Січчю, Києвом та правобережними містечками Васильковом, Стайками, Трипіллям, Радомишлем та Дідівщиною.

663 У чистовому автографі «Москва ж» викреслено, а над ним легенько олівцем невідомою рукою надписано: «Ніхто ж».

664 У чистовому автографі над словом «лицем» легенько олівцем невідомою рукою надписано: «обличчям».

665 У чистовому автографі слово «московським» закреслено, а над ним легенько олівцем невідомою рукою надписано: «далекім».

...у записку — записок — місце за печею або відгороджене від печі комином; заглибина з боків або у задній стіні печі.

666 У чистовому автографі слово «диби» закреслено, а над ним легенько олівцем невідомою рукою надписано: «кари».

667 У чистовому автографі слово «московських» закреслено, а над ним легенько олівцем невідомою рукою надписано: «тутешніх».

668 У чистовому автографі слово «московку» закреслено, а над ним легенько олівцем невідомою рукою надписано: «тутешню».

669 У чистовому автографі над словом «братчикам» легенько олівцем невідомою рукою надписано: «приятелям».

670 Добраніч, сонечко! Ідеш на захід... / Ти бачиш Україну — привітай! — ці рядки викарбувано на надгробку наймолодшої сестри Лесі Українки Ізидори Косач-Борисової, яка від 1949 р. і до смерті у 1980 р. проживала на еміграції у США. Похована на українському цвинтарі Святого Андрія Саут Бавнд-Брук (штат Нью-Джерсі), де розташовані могили багатьох інших славетних українців.

ЛІСОВА ПІСНЯ

Першодрук: Леся Українка. Лісова пісня. Драма-феєрія в трьох діях. Літературно-науковий вістник. 1912. Т. 57. Кн. III. С. 401–448.

Перше окреме видання: Леся Українка. Лісова пісня. Драма-феєрія в 3-х діях. З портретом автора і додатками. Київ: Друкарня В. П. Бондаренка та П. Ф. Гніздовського, Софійська, 21, 1914. 80 с. [іл.] 4 с. (У додатках: шість фототипів (три світлини волинських селян і три світлини волинських краєвидів) та шістнадцять мелодій для сопілки).

Автограф чорновий (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 788. 82 арк. (2 чисті); до цієї одиниці зберігання долучено два окремі аркуші з первісним варіантом ремарки, яка згодом увійде до прологу, та з епізодами першої дії).

В архіві письменниці збереглися окремі матеріали до драми:

«Лісова пісня». Вставки до тексту. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 789. 1 арк.);

«Лісова пісня». Конечні авторські поправки до тексту; «Спис діячів “Лісової пісні”» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 790. 1 арк.);

Поправки до «Лісової пісні». Автограф К. Квітки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 791. 2 арк.);

Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії «Лісова пісня» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 792. 5 арк.);

[«Лісова пісня»]. Перелік дійових осіб (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 793. 1 арк.);

[«Лісова пісня»]. «За темними борами...» Оповідання Лева про Царівну-хвилю. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 794. 2 арк. (1 чистий)).

Датується за автографом.

Подається за виданням 1914 р. звіреним з автографами і з відновленням деяких авторських словоформ та графіки тексту.

Із автографів відновлено слова, речення, рядки, фрагменти й епізоди, які виявляють сенс сказаного, своєрідність руху авторської думки, змінюють хід викладу чи специфіку ситуації. (Ці відновлення подаються зі збереженням орфографічних та пунктуаційних особливостей рукопису.)

Мовну партитуру твору реконструйовано за автографами і першодруками. Обидва джерела у зіставленні мають ряд різничотань, а також внутрішніх відмінностей. Так, в автографах написано «берег», «хитає», «п'є», «в'ялі», «солом'яних», «обійми», «догоджаєш», «оксамитну», «мнякенько», «солов'ї», «остатнього», «управлюся», «хвартух», «загорожу», «напів-зов'ялі», «глибоко», «гілка», «стайню», «матері», «пічею», а в виданні 1914 рр.:

«беріг», «хітає», «пье», «вьялі», «соломьяних» (у виданні 1912 р.: «соломяних»), «обійма», «догожаеш», «оксамітну», «мякенько», «соловьї», «останнього», «управляюся», «фартух», «загороджу», «напів-зів'ялі», «глибоко», «гілька», «станю», «матери», «печеною». У цих і подібних випадках відновлено авторську волю. Уніфіковано вживання апострофу, бо в автографах його проставлено не в усіх випадках, а в виданні 1914 р. апостроф передається через м'який знак. Деякі словоформи в автографах мають подвійне і навіть потрійне написання: «зіма» і «зима», «крови» і «крові», «тиї» і «тії», «растом» і «рястом», «вмерати», «вмірати» і «невмируща». Можливо, Леся Українка мала намір передати відмінності поміж персонажами-людьми й міфологічними персонажами ще й на мовному рівні. Приміром, у першому шарі рукопису всі персонажі вживають словоформи «ряст», «рястом» (що відбито й авторськими ремарками). Однак у репліці дядька Лева слово «рястом» чорнилом виправлено на «растом», що більше відповідає особливостям місцевої говірки. Така ж ситуація зі словом «крові», бо форма «крови» збережена тільки в замовлянні, яке дядько Лев проказує, захищаючись від Пропасниці. Так само «тиї» кажуть дядько Лев і Килина, але «тії» — Мавка. Оскільки у виданні 1914 р. ці відмінності збережено, то їх збережено й у пропонованому виданні. За автографами відновлено деякі авторські знаки пунктуації і графіку ремарок.

Додаток «Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії "Лісова Пісня"» відновлено відповідно авторській волі.

Твір написано в липні 1911 р. за свідченнями письменниці впродовж десяти-дванадцяти днів. К. Квітка вказував суттєво інший термін, переконуючи, що авторка вклалася: «В чотири дні [дата викінчення—25/VII ст. ст.], після чого ще три дні переробляла і скорочувала» (Леся Українка. Твори: у 7 т. Київ: Книгоспілка, 1923. Т. V. С. 275). Однак поважніше документальне підтвердження має перша версія: у листі до матері від 16 липня вказаного року Леся Українка повідомляла про початок праці, а дата в чорновому автографі свідчить про закінчення роботи 25 липня. У той час письменниця проживала в Грузії, де служив її чоловік (м. Кутаїсі, Козаковська вулиця, дім Козакової, квартира Васильєва).

До постановки драму було дозволено навесні 1912 р. (повідомлення в київському журналі: Дозволена н'еса // Рідний край. Ч. 7. 1912 р. С. 24). Текст до цензурного комітету надсилав М. Садовський.

У коментарях до міфологічних персонажів драми використано зокрема й наукові праці та фольклорні матеріали, опубліковані в часі Лесі Українки і, ймовірно, їй відомі. Це окремі книжкові видання та публікації в тогочасній періодиці авторства або за редакцією науковців Наддніпрянської України та Галичини: П. Чубинського, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича, П. Іванова, Б. Грінченка, В. Гнатюка, В. Онищука, В. Кравченка, В. Шухевича, М. Бурачинської, О. Кольберга, І. Франка, Д. Лепкого та ін. У часі виходу драми-феєрії у редактованому Оленою Пчілкою київському часописі «Рідний край» з'явилося редакційне повідомлення про нову драму Лесі Українки. Невідомий автор допису зокрема стверджував, що: «Се віршована феєрія в 5-ти діях, заснована на баєчному ґрунті, на повір'ях волинського Полісся. В феєрії виведено мавку, русалку, полісуна, водяника, “перелесника” й інші істоти, що живуть в уяві простодушного волинського поліщука; додано й кілька людських постатей. Феєрія зветься “Лісова пісня”. Написана вона прекрасним, дуже розмаїтим віршем і сповнена тонкої поезії, що має при тім чисто місцеві волинські чари» (Новий твір Лесі Українки // Рідний край. 1911. Ч. 28–29. С. 23–24).

Однак дослідники переконливо довели, що міфологічні персонажі «Лісової пісні» мають не тільки регіональне (волинсько-поліське), а й загальноукраїнське і навіть всеслов'янське походження. Щоправда, письменниця украї різко висловлювалась з приводу деяких російських потрактувань давньослов'янського язичницького пантеону. Зокрема відома її реакція на роботи тогочасного російського скульптора С. Коньонкова, прихильну статтю про якого у «Вістнику культури і життя» за 1913 р. подав Г. Хоткевич. Роздумуючи над прочитаним і побаченим (згадану статтю було ілюстровано репродукціями російського митця), Леся Українка написала матері: «Коненков <...> має деякий талант, але до “тенія” либонь тут ще далеко, а що його боги чисто кацапські, коли не фінські, то се безперечна правда, і я в них зовсім не пізнаю “релігії батьків моїх”, що відбилася такими прекрасними лініями і барвами у веснянках, колядках, обрядах та легендах. Чому славянські боги конче мусять бути косолапими, кривоносими потворами — всі! — коли в наших казках навіть ворожа сила — “змій” [—] уявляється часто в подобі знадливого красня? а “перелесник”? а русалки? а “золотокудрі сини” тої богині-царівни, що має на чолі зорю, а під косою місяць? Се ж либонь близька родина

того Даждбога, що вийшов таким “идолищем поганим” у Коненкова?.. Зрештою, коли хто собі уявляє, напр[иклад], лісового бога “без спины, с одной ноздрей”, то чому ж його таким і не зображати, тільки нема чого розпросторювати сього “ідеалу” на всіх славян, а треба виразно зазначити, до кого саме він належить. Ну, та цур їм, тим чужим богам! що вони мене обходять?» (Лєся Українка. Лист О. Косач (матері) від 12.IV.1913 // *Листи*: 1903–1913. С. 670)

Ясна річ, що твір такої сили зріс не лишень на ґрунті рідної традиції. Як і всю творчість Лєсі Українки, «Лісову пісню» живила без перебільшення уся світова культура. Трактуючи драму в заданих самою авторкою міфопоетичних контекстах, дослідники «підключають» украї широкі ресурси: від найдавніших світоглядно-релігійних систем до наймодерніших мистецьких практик. Твір української письменниці однаково переконливо «вписується» у просторинь ведичної, античної, біблійної міфології, водночас залишаючись органічним феноменом найновішої європейської літератури початку ХХ ст.

Приміром, історик-сходознавець О. Огнева, посилаючись на глибоку обізнаність Лєсі Українки з давньоіндійською міфологією, вказує на очевидні паралелі деяких сюжетів і героїв «Лісової пісні» з «Рігведою». Зокрема, йдеться про концепцію світоустрою, походження людини, специфіку рослинного світу тощо (Огнева О. *Східні стежки Лєсі Українки*. Луцьк: Вол. обл. друк, 2008. С. 110–130). Примітно, що перекладачка твору на бенгальську мову Мрідула Гош підтвердила близькість українського та індійського пракультурних феноменів. А от літературознавець В. Агеева пропонує визначати колізії одного з центральних мегасюжетів драми гендерно інверсованим давньогрецьким міфом про Орфея та Еврідіку. Також і концепцію головного героя Лукаша можна розкрити через біблійну притчу про блудного сина (Агеева В. *Поетеса зламу століть. Творчість Лєсі Українки в постмодерній інтерпретації*. Київ: Либідь, 1999. С. 195–215). Цікавий підхід у потрактуванні драми заявила й філософ О. Забужко, котра прочитує її в просторині лицарського міфу, власне у традиції, розробленій Данте. Органічною, на думку дослідниці постає реалізація у творі історії «українського Парсіфаля» у вимірах, відповідно, української «легенди про Грааль». Ширше ж візії і колізії «Лісової пісні» трактовано в контекстах гностичних ересей, зокрема лицарсько-катарської містики (Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Факт, 2007. С. 231–290).

В. Петров, один із перших фахових дослідників «Лісової пісні», виводив її концептуальну основу з явища європейського, передовсім німецького романтизму. Понад те, він уважав, що саме німецька культурна традиція була провідною для Лесі Українки. З-поміж названих імен, а це поет Новалис, композитор Вагнер, філософ Ніцше, особливе місце посідає письменник-модерніст Г. Гауптман. Саме з його драмою «Затоплений дзвін», В. Петров і зіставляє «Лісову пісню», виокремлюючи суголосся й відакцентуюючи відмінності на рівнях тематики, поетики, стилю. Попри низку спільних ідейно-естетичних засад, учений переколиво доводить інакшість художніх світів української та німецького авторів (Петров В. Лісова пісня. Леся Українка. Тв.: У 12 т. Київ—Харків: Книгоспілка, 1929. Т. VIII. С. 157–176). Вагу німецької культури, зокрема спадщини ключового для епохи модернізму філософа Ф. Ніцше, визнає і культуролог Т. Возняк, який співвідносить «Лісову пісню» із ранньою роботою мислителя «Народження трагедії з духу музики». Для ученого очевидним постає розбудова буттєвих основ обох творів на засадах притягання / відштовхування двох полюсів, двох начал: аполонівської культури і ладу та діонісійської волі й хаосу (Возняк Т. «Народження трагедії з духу музики» та «Лісова пісня». Слово—музика—мовчання // Сучасність. 1992. №2. С. 107–112).

Відзначена ще В. Петровим модерна стилістика драми Лесі Українки, котру він окреслює у спектрах неоромантизму—символізму, знайшла вагоме потрактування у дослідженнях пізнішого часу. Розуміючи вагомість впливу на письменницю сучасного їй західноєвропейського мистецтва, зокрема його філософських, психологічних, поетикальних начал, учені виокремлюють у «Лісовій пісні» й чинники питомо українського модерного світосприйняття й світотворення. Відтак на всіх ключових рівнях існування художнього твору засвідчено його органічне закорінення у національну та світову традицію, нерозривний зв'язок із культурно-ментальними кодами, які визначають сам феномен людської цивілізації. А для того, щоб якомога повніше збагнути феномен головної драми Лесі Українки, потрібно розкрити обставини її творення.

Майже все літо 1911 р. Леся Українка прожила в грузинському містечку Кутаїсі, куди на початку червня повернулася зі свого другого єгипетського вояжу. Шлях із чужини на чужину пролягав Батьківщиною, і письменниця за неповні три тижні встигла

побувати у Києві та двічі в Одесі. Африканське сонце виявилось не таким цілющим, як минулого курортного сезону, а тому, за порадою лікарів, довелося повертатися на Кавказ. Попередню драматичну поему «Бояриня» авторка написала понад рік тому в Єгипті, й ця праця забрала у неї три доби. Робота над другою і останньою віршованою драмою, де в основі суто український змістовий матеріал, за словами письменниці тривала дещо довше. Однак «Лісова пісня», — один із тих творів, шлях до якого пролягає через усе життя.

Початок роботи над драмою, а це середина липня, Леся Українка зафіксувала невеликою реплікою у листі до матері: «Взялася я до нової уліти — фантастичної на сей раз — *voilà!*».¹ (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 16.VII.1911 // Листи: 1903–1913. С. 533). Про появу нового твору вона також сповістила цілком буденно, поміж розмовою про підготовку до видання іншої своєї книги та станом власного здоров'я. Ішлося про це в листі сестрі Ользі: «Оце недавно — “найшов стіх” писати, то я де-що з давнішого підкінчила, а крім того написала драму-поему в 3-х діях днів за 10, з якимсь таким імпетом (піднесенням), що не могла вночі спати, а вдень їсти, аж Кльоня (К. Квітка) вже боявся за мене і раз навіть примусив випити бром» (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) від 11.VIII.1911 // Листи: 1903–1913. С. 537). Ті «давніші» речі — то розпочаті ще 1901 р. ліро-епічні поеми «Віла-посестра» та «Королівна». Паралельно письменниця редагувала й доповнювала укладений ще в 1890–1891 рр. у Колодяжному підручник «Стародавня історія східних народів», який спільно з сестрою Ольгою готувала до друку.

Усе це була того різновиду праця, що не потребувала надміру зусиль. А от утілення нового масштабного задуму вимагало максимальної концентрації духовно-інтелектуальної енергії. «Та ще як навмисне, — ділилася Леся Українка з матір'ю, — ледве заберуся до якоїсь спокійнішої роботи, так і “накотить” на мене яка-небудь непереможна деспотична мрія, мучить по ночах, просто пьє кров мою, далєбі! Я часом аж боюся цього — що се за манія така?..» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 02.I.1912. Леся Українка // Листи: 1903–1913. С. 564) Ще одне, не менш характерне зізнання, зроблено за тих же обставин подрузі Л. Старицькій-Черняхівській:

¹ ось! (франц.) Улітами в родині Косачів жартома називали незавершені або ті, що в роботі, художні твори.

«<...> я тоді тільки можу боротись (чи скоріше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась *idée fixe*, якась непереможна сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить як нова недуга, — отоді вже приходиться демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу *Zusammengeklappt*.¹ Отак я писала Лісову пісню і все, що писала остатнього року» (Леся Українка. Лист Л. Старицькій-Черняхівській від 06.VI.1912 // *Листи: 1903–1913*. С. 590).

За інтенсивністю праці, зокрема особливою швидкістю, з якою писала Леся Українка, крилися, особливо в останні роки, надвольові зусилля, майже завжди реалізовані коштом здоров'я. Так вона жила і працювала — за можливість творити сплачувала можливість існувати. Та знали про це лише найближчі люди, але й вони не чули ні скарг, ні нарікань. Особливо примітним постає тут спілкування з рідними. «“Лісову пісню”, — оповідала Леся Українка матері, — я потім так від хорувала, що боялася повороту зимової історії (взимку письменниця перенесла сильний приступ хвороби), інші речі менших нападів коштували, але жадна не минула дарма, — вже нехай ніхто не скаже, що я “ні горівши, ні болівши” здобуваю собі “лаври”, бо таки в буквальному значенні горю і болію кожнісінький раз». (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 02.I.1912. С. 564). А в листі сестрі Ользі, медику за фахом, вона, серед імовірних причин погіршення самопочуття неохоче визнає і таку: «Мушу признатись, що таки й ся нова драма (що тепер посилаю — “Лісова пісня”) стала мені трохи на заваді. Правда, писала я її дуже недовго, 10–12 днів, і не писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій; але після неї я була хвора і досить довго “приходила до пам'яті”. <...> Далі я заходила її переписувати, ніяк не сподіваючись, що се забере далеко більше часу, ніж само писання, — от тільки вчора скінчила сю мороку і тепер чогось мені шия й плечі болять, наче я мішки носила. Ет, таки я тепер ні до чого стала!..» (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) від 11.VIII.1911. С. 554)

Закономірно, що «Лісова пісня» непростими обставинами своєї появи, а також темою, сюжетом, героями повертала Лесю Українку в часи дитинства, щемливо нагадувала рідний край. Недарма ж у листі до земляка-волинянина, так само невпинного

¹ Розклеєна, звалена від утоми (нім.).

мандрівника А. Кримського, письменниця зазначала: «Треба було в Єгипті вродитись, то може й був би лад, але ж найгірша помилка мого життя — се що я зросла у волинських лісах, решта все тільки логічні наслідки. А проте я не згадую лихом волинських лісів. Сього літа, згадавши про їх, написала “драму-феерію” на честь їм, і вона дала мені багато радощів, хоч я й відхорувала за неї (без сього вже не йде!)» (Леся Українка. Лист А. Кримському від 11.VIII.191 // Листи: 1903–1913. С. 553). Важливе свідчення про атмосферу, сам дух колодяжанського осередку-світу залишила І. Косач-Борисова. Чимало згаданих нею «сюжетів» і «мотивів» можна знайти у драмі сестри: «Я і брат Микола, трохи старший від мене, та наші приятелі, колодяженські діти, були переконані, що різні лісовики, водяники і т. ін. — це цілком реальні особи, і як, бувало, мама чи Леся казали мені, що насправді їх немає, що це так людська фантазія уособлює природу, то я була певна, що це тільки так говорять мені, щоб я їх не боялась, а що самі старші теж добре знають, що всі ці істоти є всюди: в лісі, в житі, в болоті, озері і навіть у нас у дворі. Недурно ж стільки про них оповідають у нас люди! Та в нас, думала я, на стайні коло найкращих коней цапа тримають, щоб, бува, таємничий “той” ночами коням гриви й хвоста не кудовчив і ласочка не лоскотала коней, як про це нам не раз оповідав наш фірман, вже немолода, статечна людина. Він, мабуть, сам тее бачив. Правда, ми, діти, тих таємничих осіб здебільшого не боялися, бо були чомусь певні, що як їх не займати і взагалі не робити нічого злого, то й вони не займуть. Ото тільки вовкулаки і “лихий” нам здавались дуже небезпечними. Але й проти “лихого” були способи себе охоронити, і я за прикладом своєї приятельки, колодяженської дівчинки, носила при собі зіллячко (терлич і тою), що має магічну силу захищати від “лихого”. Чей же не раз чула оповідання, як “лихий” не міг нічого заподіяти дівчині, що мала при собі це зілля, і з досадою відступився, говорячи: “Якби не терлич та тоя, була б дівчинонька моя”» (Косач-Борисова І. Колодяжне. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біогр. мат. Спогади. Іконографія. Київ: Темпора, 2015. С. 84.).

Саме Волинь — її давні традиції та вірування, своєрідні побут, мова, психологія місцевого люду, а ще дивовижна природа, покликали до життя «Лісову пісню». «Що до імпульса від М. Гоголя, — зізнавалася Леся Українка матері, — то його, наскільки можу вловити свідомістю, не було. Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку

“в умі держала”, ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над [Н]ечімним вона мені мріла, як ми там [н]очували — пам’ятаєш? — у дядька Лева Скулинського... Видно вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов “слухний час” — я й сама не збагну, чому. Зчарував мене сей образ на весь вік. Тепер сеє очарування передалось і Кльоні — він якось відноситься до сеї поеми, як до живої людини, — мені аж чудно...» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 02.І.1912. С. 562–563). Добре уявлення про змальований у драмі світ волинського Полісся, а саме те, яким він відбився у дитячих очах майбутньої письменниці, на все життя закарбувавшись в її душі й пам’яті, дають спогади й іншої сестри О. Косач-Кривинюк. «В Лесиній “Лісовій пісні”, — твердила авторка, — нема ні одного персонажа, ні одного повір’я, ні одної мелодії, щоб були мені незнайомі, — все то мої давні знайомі поліські, все те я чула і знала ще в Колодяжному. Для мене нема найменшого сумніву, що здогади різних літературознавців про те, під яким впливом Леся написала свою “Лісову пісню” (тут фігурує і Гоголь, і Гауптман, і навіть Римський-Корсаков), зовсім марні, бо написала вона її, як сама каже в листі до матері, тому, що затужила за рідними волинськими лісами і за всіма тими істотами, що ними заселяли ті ліси уява старих і молодих волиняків-поліщуків, Лесиних приятелів дитячих і юнацьких днів» (Косач-Кривинюк О. Ознайомлення Лесі Українки з народною творчістю. Спогади про Леся Українку. Київ: Темпора, 2017. С. 128).

Те, що найближчі Лесі Українці люди — матір і сестра — перші дізналися про появу «Лісової пісні», цілком зрозуміло, адже вони були очевидцями тих подій і вражень, що в майбутньому покличуть до життя цю драму. За словами письменниці, саме відгуки родини і могли слугувати за найвище визнання. «А вже ж годі заперечити, — зверталася вона до матері, — що бути голосом, волаючим у пустині без відгуку, все-таки нікому невесело, хоч би він мав і так мало претензій на популярність, як я. Та не думай однак, що я мало ціную уважне читання з руки ближчої родини, ні, я його ціную найбільше, се я зовсім щиро кажу, і успіх “Лісової пісні” серед вас вважаю за великий тріумф собі, тим більше, що я його не сподівалась чогось. Мені здавалось, що ти не похваляєш такого стилю (ти не радила мені писати фант[астичні] драми

з інших причин, але мені здавалось, що й “по существу” ти мала щось против того, хоч тепер бачу, що я помилялась). А я таки сама “неравнодушна” до сеї речі, бо вона мені дала стілько дорогих хвилин екстазу, як мало яка інша» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 02.I.1912. С. 562). Сумніви щодо вартості написано-го прикметна риса Лесі Українки, бо ж ненастанне прагнення до вершин і вирізняє справжній талант, змушуючи до постійних пошуків, а відтак і критичного ставлення до зробленого. Як переконувала авторка: «Я сама ніколи не маю певної думки про своє писання: поки пишу, то мені здається, що варто писати (інакше кидаю), а як скінчу, то ніколи не знаю, чи варто його друкувати. Я і про Ліс[ову] Пісню думала, що всі тільки сміятимуться з сеї “старомодної романтики”, а її, здається, признано за мій *chef d’oeuvre*»¹ (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) від 18.X.1912 // Листи: 1903–1913. С. 613).

Визнання, що ним Леся Українка тішилася у колі вибраних поціновувачів «Лісової пісні», було справді важливим для неї. Реагуючи на родинне читання твору, письменниця зауважить: «Несподіваний був для мене успіх фантастики серед аудиторії старшої родини — людей, вихованих в традиціях реалізму — але тим краще. Розуміється, я нічого не маю проти того, що було тее читання. Кожен “пророк” таки найбільше домагається “слави в отчизні своїй і серед родини своєї”, може саме тому, що сього найтрудніше досягти» (Леся Українка. Лист О. Косач (сестрі) від 14.XII.1911 // Листи: 1903–1913. С. 559).¹¹

Не менш важила для Лесі Українки й реакція людей одного з нею літературного покоління. Недарма вона радила подрузі Кобилянській, разом із «Камінним господарем», прочитати «Лісову пісню», вказуючи, що ці дві речі вважаються «найліпшими» в її доробку. Товаришу ж Кримському писатиме так: «Лісову Пісню мою Ви либонь уже читали. Я маю за неї багато компліментів, як ще ні за яку іншу річ не мала. Чи то значить, що вона справді чогось варта, чи тільки, що вона “доступна”, — не знаю» (Леся Українка. Лист А. Кримському від 06.VI.1912 // Листи: 1903–1913. С. 591).

¹ Шедевр (франц.).

¹¹ «Читання» рукопису, про яке згадувала авторка, відбулося у колі найближчої родини: мати, тітка Олена (Косач) Тесленко-Приходько з чоловіком, дядина Людмила Драгоманова, сестра Ольга з чоловіком.

На жаль, визнання ширшої аудиторії читачів/глядачів Леся Українка за життя не дочекалась. Як іронізувала в уже цитованому листі до матері: «Часом мені здавалось, що драми мої належать саме до речей “хвалених, але не читаних”». (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 02.I.1912. С. 562). Чорновий варіант «Лісової пісні» авторка закінчила наприкінці липня, але ще вичитувала й редагувала текст аж до жовтня. Готуючи драму до оприлюднення, вона як завжди потерпала за якість публікації. Саме тому й звертається до матері з проханням наглянути за друком: «І ще буде досада, як насадять помилок друкарських. Писала я їм ще недавно про се, та — малá надія. Quand on est bête, c'est pour toujours¹ (се про коректора). Як би мені не сором навязувати тобі ще лишню роботу, то просила б тебе продержати ту коректуру, бо я їм нікому не вірю, з їх там ніхто нічого в тих розмірах не тямить. Вже на сей раз я прошу тебе зовсім щиро зважити, чи се для тебе не утяжливо і, як-що ні, то таки буду просить се взяти на себе. Коли треба, напишу їм про се, хоч думаю, що досить, колиби ти сама їм се переказала (тільки хай вони там сами тее свое і проставлять, бо се вже дуже марудно)» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 02.I.1912. С. 563).

На жаль, передбачення письменниці збулися: редактори та коректори «ЛНВ» допустились у першодруці чималі кількості прикрих недоглядів. Одписуючи матері вже після виходу драми, авторка зізнається: «Нарешті я одержала 3 книжки Л[ітературно-]Н[аукового] В[існика] і вже маю кінець Руф[іна] і Пр[ісцілли] та Ліс[ову] Пісню. Розуміється, “огорчили” мене помилки — цілі стрічки пропущені! От іще друге прокляття, але вже, здається, не професіональне, а національне, бо у людей уже се вважається не фатумом, а просто скандалом, а по нашому, то й тут “доля” винна» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 02–03.V.1912// Листи:1903–1913. С. 583). (Тому й до сьогодні взірцевим залишається окреме книжкове видання, готувати яке почала сама Леся Українка, а випустили у світ через рік по її смерті уже рідні.)

1911 р. — знаковий в історії української літератури доби порубіжжя. Твори, які з'явилися у цей час, визначають важливі тенденції у розвитку раннього модернізму. «Лісова пісня», «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського та «Весняна казка» О. Олесь переконаливо довели можливість і органічність синтезу

¹ Якщо хтось дурень, то це назавжди (франц.).

в художньому полотні національного змісту (фольклор, праісторія) та найсучасніших європейських форм (стиль, метод). Саме специфіка матеріалу та оригінальність його художнього опрацювання й зумовили появу напівжартівливого коментаря Лесі Українки, зробленого невдовзі після ознайомлення з названими творами. «Казала, — згадував К. Квітка, — що якась невидима струя пронеслася по укр[аїнських] письменниках. “Може ще хто подумає, що я написала “Л[ісову] пісню” після прочитання сих речей, щоб доказати, що й я так можу”» (Квітка К. На роковини смерті Лесі. Спогади про Леся Українку. С. 227). А до Олесевої драми автор спогадів додає ще й таке роз’яснення: «Прочитала сю річ скоро після того, як написала “Л[ісову] пісню”, і казала, що Олесь її упередив і що враження “Л[ісової] пісні” буде значно ослаблене» (Там само. С. 226). Висока оцінка написаного колегами-чоловіками не понижувала авторського відчуття зробленого. «Олесь нехай потішиться, — відписує вона матері, — він же раніше надрукував свою фант[астичну] поему — чого ж йому ще? А історію Мавки може тільки жінка написати» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) [серпень — вересень] 1912 // Листи: 1903–1913. С. 606).

Безпосередньо-компліментарні зіставлення твору Олеся зі своїм та з твором Коцюбинського не могли не викликати реакції критиків нової генерації. Найперше неокласиків — будівничих нового національного канону, людей, які, фактично, поставили Леся Українку на те місце в літературі, яке їй належить. Так, діставши інформацію з праці М. Драй-Хмари (джерелом якого був сам чоловік письменниці), М. Зеров визнав за потрібне відновити рівновагу. «По справедливості треба сказати, — пише він, — що Леся Українка з своєю драматичною казкою, заснованою на многолітнім вдумуванні етнографа в міфологію та життєвий обряд Волинського Полісся, і Коцюбинський з своїм естетичним інтересом до цікавого й архаїчного краю, інтересом, що приводить його до пильних студій над етнографічними джерелами, без порівняння вище стоять від театральнo-оперового, трохи бутафорського романтизму Олеся, — того романтизму, якого досить було у рядового українського інтелігента і який живився (на це вказував А. В. Ніковський) “Гетьманом Дорошенком” та іншими історичними п’єсами на сцені українського театру» (Зеров М. Твори: У 2-х т. Київ: Дніпро, 1990. Т. II. С. 541).

Професійну рецепцію «Лісової пісні» можна, фактично, датувати часом її написання. Почалася вона в родинному і дружньому

колах, що й засвідчують вище цитовані епістолярій та мемуаристика. Відтоді й до сьогодні цей матеріал править основою для досліджень твору. А за понад столітню історію вивчення зроблено чимало спроб його інтерпретації. Обсягом все написане про драму в разі перевищує її текст і складає цілу бібліотеку. У загальному вимірі можна говорити про хронологічні етапи й провідні методологічні тенденції в науці про Лесю Українку й зокрема у студіях її головного твору.

Першим із таких етапів постає прижиттєва критика, фактично довоєнна (до 1914 р.). Провідні критики-сучасники, зокрема М. Євшан (Федюшка), А. Ніковський, С. Черкасенко, Л. Старицька-Черняхівська, в той чи той спосіб згадували «Лісову пісню», одноставно визнаючи її окрасою українського письменства й творчості авторки. На жаль, зусилля більшості читачів та й дослідників твору, таки скеровувалися на його «удоступнення», спрощення, що передбачало адаптацію до чогось уже знаного. Та, очевидно, що серйозні спроби поставити «Лісову пісню» в один ряд зі зразками художнього освоєння народних тем, якими було переповнене тогочасне письменство виглядали малопереконливими. Недарма ж гостро опонуючи народництву, провідний критик епохи М. Євшан акцентує на його неспроможності до глибинного пізнання національної душі. А те, якою могла б стати, але не стала українська «народна література», засвідчують, на думку автора, лише поодинокі твори чільних митців порубіжжя, зокрема й передовсім драма-феєрія Лесі Українки (Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 1998. С. 60).

Помітно змінилася ситуація у наступний культурний період — міжвоєнний. Саме цією добою слід позначати початки серйозного наукового вивчення феномену літератури порубіжжя у її ключових постатях і творах. Пов'язано цей процес найперше з діяльністю митців і науковців т. зв. неокласичного кола. М. Зеров, В. Петров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, Б. Якубський та ін. пильно займалися вивченням, виданням і популяризацією спадщини Лесі Українки. Так, за неповні вісім років випущено два зібрання творів письменниці (у семи і дванадцяти томах). В обох проєктах особливо цінними є видання «Лісової пісні»: 1923 р. (п'ятий том із семитомника) з коментарями К. Квітки, та 1929 р. (восьмий том із дванадцятитомника, де текст подано з усіма варіантами чорнового автографа та супровідною статтею В. Петрова).

Окрім того, значними накладми твір виходив окремо та в збірниках драм письменниці: у Наддніпрянщині (більше десяти видань), у Львові й навіть в «Українській накладні» Київ — Ляйпціг.

Передовсім ідеологічною протипагою працям науковців-інтелектуалів стали соціологічні студії над творчістю письменниці діячів нової радянської науки. Загалом ці праці розбудовувалися на засадах т. зв. вульгарного соціологізму, де визначальним ставало зведення художньої творчості до соціальних контекстів. Так, В. Коряк віднаходив у драмі протиставлення «міщанської буденщини» (Килина) та «гармонійного суспільства» майбутнього (Мавка), тоді як Лукаш виявляв вагання інтелігенції поміж капіталізмом і соціалізмом. Утім, не всі прочитання, розбудовані з цих позицій, були настільки заземленими. Скажімо, до сьогодні не втратили ваги міркування А. Музички або О. Білецького. Значно вільнішою була літературознавча думка Західної (підпольської) України та еміграції. Ті, хто писав про «Лісову пісню», хоч і могли керуватися певними ідейними чи навіть ідеологічними чинниками, однак висловлювали власну, переважно присутню оцінку твору: націоналіст Д. Донцов, ліберал та естет М. Рудницький і навіть радянофіл А. Крушельницький.

Наступний період хронологічно можна позначити добою від повоєння до відновлення незалежності. На жаль, об'єднана територіально, материкова Україна продовжувала залишатися під радянською окупацією. Відповідно й літературознавча наука вимушено улягала ідеологічним приписам. Хоча, звісно, не всі дослідники продовжували слухняно втілювати соціологічні постулати. На увагу тут заслуговують дослідження «Лісової пісні» А. Гозенпуда, О. Ставицького, В. Пономарьова, І. Денисюка, В. Дзендзелівського, П. Волинського, В. Кордуна, Р. Радишевського та ін. Для цього часу характерними були біографічні студії тексту, вивчення його фольклорних та міфологічних джерел, аналіз персоносфери, поетики, тропіки, верифікаційних засобів тощо. Назвати ж цей етап тільки «радянським» не випадає, з огляду на велику працю (справжній контрдискурс) діаспори. Праці закордонних науковців були позбавлені ідеологічних шор та виконані з залученням найновішого літературознавчого інструментарію (компаративістики, міфокритики, гендерних студій тощо). Вагомим внеском у вивчення драми є дослідження Л. Білецького, М. Ласло-Куцюк, Р. Веретельника, Р. В. Кухаря, Л. Залеської-Онишкевич та ін.

Здобутки попередників стали основою для новітнього етапу української філології, який бере відлік із відновлення державності. Від початку 1990-х рр. і до сьогодні з'являються праці, де «Лісова пісня» постає у найповніших дослідницьких реєстрах усього гуманітарного спектру. У пошукуванні науковців нашого часу актуалізовано надширокі ідейно-світоглядні блоки філософії, культурології, релігієзнавства, історіософії, фольклористики, лінгвістики та цілого арсеналу новітніх дослідницьких методик. Етапними тут постають студії Т. Скрипки, Т. Возняка, С. Хороба, Н. Малютіної, О. Турган, Н. Зборовської, Л. Мірошниченко, М. Моклиці, С. Кочерги, Л. Скупейка. Окремо можна говорити про доробок київського кола науковиць, в роботах яких важливим є інструментарій гендерних студій: С. Павличко, Т. Гундорова, В. Агеєва, О. Забужко.

«Лісова пісня» — найпопулярніший твір не тільки в читачів, а й у постановників Лесі Українки. Однак від найперших спроб сценічної роботи з текстом і в багатьох випадках до сьогодні відбувається те, що з прикрістю провіщала сама авторка. Дізнавшись про заходи щодо постановки драми, вона, з огляду на театральні невдачі інших своїх речей, висловлює занепокоєння: «Чую, хочать її ставити на сцені, але що з неї там вийде!.. Либонь краще про те не думати. Се ж і єсть ота Märchendraama, що я не знала, як її назвати» (Лесь Українка. Лист А. Кримському від 06.VI.1912. С. 591). Коли ж наміри потенційного режисера М. Садовського набрали конкретики, письменниця через посередників висловила настійливе бажання взяти участь у постановочному процесі. Пишучи матері до Києва, вона зокрема повідомляла: «Що до Лісової Пісні, то я просила Людю (Л. Старицьку-Черняхівську) (відповідаючи на її листа), щоб Садовський, в разі серйозних замірів ставити сю річ, не зміняв нічого, не списавшись зо мною, — боюся, щоб там чого не “співнили”, намагаючись улехшити постановку. Я тямлю, що без змін її дуже трудно поставити, але всяким змінам є границя, яку сценічні “ретушери” часто переходять. Так само я могла б подати поради і щодо костюмів, як я собі їх уявляла (виписувати те все в ремарках було б незугарно, бо в сій речі і ремарки мають свій “стиль”, а нетільки “служебне значіння”). Якесь у мене роздвоєне почуття щодо сеї поеми — я б і хотіла бачити її на сцені і боюся, не “провалу” боюся, а переміни мрії — в бугафорію... Ну, та се ж вічна трагедія авторів!» (Лесь Українка. Лист О. Косач (матері) від 06.VI.1912 // Листи: 1903–1913.

С. 595) За два місяці вона знову писатиме у тій же справі: «Я недавно послала Людї всякі “матеріяли” і прошу її наглядати, щоб актьори не дуже “обідили” мою Лісову Пісню — але чи се в силі людській?.. Матеріяли ті певне Людя тобі покаже, то я була б цікава знати твою думку про їх раніше видрукування їх» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) [серпень] 1912 // Листи: 1903–1913. С. 605).

Авторські застороги були зовсім не марними, адже не готовими до праці з драмою виявилися і публіка, й театральні колективи. На це вказують свідчення сучасників Лесі Українки — постановників, що не могли дати ради «нефактурному» матеріалові її п'єс, акторів, котрі не мали уявлення, як їм вести свої ролі, рецензентів і глядачів, які незрідка були переконані, що їх бездумно заплутують чи просто розігрують. Дивно, але такі настанови стосувалися й «Лісової пісні». Відмова від роботи М. Садовського, наддосвідченого й майстерного режисера, яскраве цьому підтвердження. Мабуть, зробив він це не без певного полегшення, адже мати справу з чудернацькою феєрією та ще й вимогливою письменницею було зовсім не просто. Хтозна, можливо, усе вийшло на краще, бо чи не скінчилося б тим, чого Леся Українка найбільше і побоювалася — «переміною мрії в бутафорію».

Уперше «Лісову пісню» поставив Державний драматичний театр у Києві (режисери А. Загаров і керівник театру Б. Крживецький). Драма Лесі Українки стала першою виставою заснованого урядом П. Скоропадського театру. Прем'єра спектаклю відбулася 22 листопада 1918 р. Відтоді й до сьогодні твір ставлять провідні українські колективи й закордоні театри. (Приміром, за підрахунками Б. Зюкова тільки на сценах колишнього СРСР за період з 1920 до 1985 р. драму-феєрію ставили понад 70 разів.)

З-поміж постановок часів незалежності вирізняють спільну роботу Нью-Йоркської групи «Яра» та Львівського театру ім. Леся Курбаса «Лісова пісня» (1995 р., реж. В. Ткач); Вінницького державного академічного музично-драматичного театру ім. Миколи Садовського «“Лісова пісня”. Міф з прадавніх часів» (2008, реж. Т. Савінська); Львівського академічного театру ім. Леся Курбаса «“Лісова пісня”. У трьох колядах» (2011, реж. А. Приходько); Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка «“Верба”. За мотивами драми-феєрії Лесі Українки» (2019, реж. С. Маслобойщиков). У 2011 р. до 140-річчя з дня народження Лесі Українки та 100-річчя написання «Лісової пісні» в українських містах відбулося два театральні фестивалі: Перший

всеукраїнський театральний фестиваль «Ні, я жива, я буду вічно жити!» (Львів, лютий) та Всеукраїнський фестиваль вистав за п'єсами Лесі Українки (Луцьк, вересень). Беззаперечне лідерство у програмах обох заходів належало саме «Лісовій пісні». Сьогодні цей твір Лесі Українки є в репертуарі майже двох десятків українських театрів, зокрема й лялькових. Приміром на батьківщині письменниці драму-феєрію грає група і Волинського академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, і Волинського академічного обласного театру ляльок.

Існує кілька радіоспектаклів за «Лісовою піснею». Найкращою вважається постановка В. Малахова, записана 1980 р. за участю таких майстрів сцени, як А. Роговцева, Б. Ступка, К. Степанков, В. Ігнатуша, Л. Кадирова.

За мотивами «Лісової пісні» написано три балети: В. Скорульським у 1936 р. (лібрето Н. Скорульської; прем'єра 1946 р. у Київському театрі опери й балету ім. Т. Шевченка, постановник М. Сергєєв); Г. Жуковським у 1961 р. (лібрето М. Габовича, прем'єра 1961 р. у Большому театрі СРСР, м. Москва, постановники О. Тарасова та О. Лапаурі); С. Туркевич-Лукиjanович, першою українською жінкою-композитором, балет «Мавка» (написаний у 1964–1967 рр., на сцені ще не втілений).

У 1957 р. В. Кирейко на власне лібрето написав оперу «Лісова пісня», яку було поставлено Б. Тягном у Львівському театрі опери і балету в 1958 р.

2010 року Донецький національний академічний театр опери і балету ім. Анатолія Солов'яненка поставив балет В. Скорульського (балетмейстер В. Хасянова).

За «Лісовою піснею» знято два художні кінофільми: «Лісова пісня» (1961 р., Київська кіностудія ім. О. Довженка, реж. В. Івченко) та «Лісова пісня. Мавка» (1981 р. Київська кіностудія ім. О. Довженка, реж. Ю. Ілленко), а також анімаційний фільм «Лісова пісня» (1978 р., Київська студія науково-популярних фільмів, реж. А. Грачова). Режисер О. Рубан на студії «Animagrad» знімає повнометражний 3-D мультфільм «Лісова пісня. Мавка» (прем'єра відбудеться 2021 р.).

З 2004 р. в урочищі Нечимне функціонує Музей «Лісової пісні».

«Лісову пісню» перекладено понад двадцятьма мовами, серед яких, окрім провідних — англійської, німецької, французької, бенгальської, — є ще й кримськотатарська, узбецька і навіть румейська (одна з мов сучасних греків України).

Драму ілюстрували художники та графіки О. Сахновська, Т. Смолянська, М. Дерегус, В. Перевальський, С. Караффа-Корбут, В. Франчук, а також скульптори Т. Бриж, С. Литвинчук, С. Наумов та ін.

671 В автографі «Драма-фантазія» і без зазначення дій. В автографі «Мелодій до гри сопілки...» та виданнях 1912 і 1914 рр.: «Драма-феерія».

Роздумувати над піджанровим визначенням драми письменниця продовжувала й після завершення роботи. У листі А. Кримському вона писала: «Се властиве ein Märchendrama,¹ по термінології Гауптмана (так він зве свій Потоплений дзвін), але я не знаю, як би се могло понашому зватись. Чи Ви знаєте, що я дуже люблю казки і можу їх видумувати міліони? а от досі не одважувалась писати!» (Леся Українка. Лист А. Кримському від 11.VIII.1911. С. 553). За кілька місяців, звертаючись до матері, авторка знову порушить цю тему: «А от досада, що ніяк не можна понашому перекласти терміну “Märchendrama” — «драма-фе[е]рія» те, та не те! Як би його сказати? “Драма-казка” чогось незграбно — правда?» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 02.I.1912. С. 563).

672 На окремому аркуші (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 790. Арк. 1) Леся Українка подала «Спис діячів “Лісової Пісні”», де кожна з трьох дій названо актами. Документ супроводжено заувагою: «Сей список варто умістити на афіші саме в такому порядку, щоб глядачам лехше було розібратись в появах многих фантастичних фігур, а для того слід доховати ту послідовність, в якій вони з’являються в самій п’есі».

В архіві письменниці є ще один документ (без заголовка) з переліком дійових осіб драми (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 793). На звороті аркуша — так само без заголовка перелік дійових осіб драматичної поеми «Оргія».

673 У виданнях 1912 і 1914 рр. «ПРОЛЬОГ».

674 Той, що греблі рве — персонажа з таким іменем українська міфологія не фіксує. Очевидно, тут ідеться про якогось демона, духа або силу, чие ім’я табуйоване, тобто мусить передаватися перифразою. Щоправда, дослідники знаходять згадки про подібних персонажів у народних прислів’ях, приказках та веснянках. Дехто за функціями, рисами характеру й поведінкою зближує

¹ Драма-казка (нім.)

цей образ із водяником або перелесником. Приміром, І. Огієнко (митрополит Іларіон) та В. Гнатюк вказують, що греблі рве й чинить інші водяні збитки саме водяник. А ще ім'я цього персонажа могло бути витворене за аналогією, бо, приміром, на Поліссі чорта називали так само через перифрази: «Той, що по зиму приїшов» і под.

675 Потерчата (двоє) — безпірні діти (без пори, невчасно народжені), терчата, поторочі — діти, які померли без хрещення, зокрема й насильницькою смертю. Хоча деякі дослідники, приміром Є. Желехівський, зачисляють сюди ще й передчасно народжених немовлят і байстрюків. Назву прийнято виводити з давньослов'янського слова «потеря», звідси й «потрачені» кимось, наприклад, матір'ю чи батьком, небажані діти. Потерчата живуть у болотах і озерах. Дітей, не введених у хрест, ховали поза кладовищем, як правило, там, де ходять люди. За повір'ями душі цих дітей літають біля місця поховання й просять у перехожих хрещення. На такий голос треба щось кинути і тоді душа вважалася охрещеною. Коли цього не траплялося до семи років, потерчата перетворювалися на мавок або русалок. Якщо таку дитину поховати на цвинтарі, то вона обернеться на пугача. Місце, де таку дитину поховують таємно, аби приховати сліди злочину, вважалася нечистим і небезпечним.

Те, що потерчат у «Лісовій пісні» двоє, очевидно, вказує на близнюків. В архаїчні часи одного з пари немовлят приносили в жертву богам. Хоч у випадку персонажів Лесі Українки ідеться найперше про соціальний мотив, оскільки вони сироти-байстрюки, мабуть, «потрачені» матір'ю.

676 Русалка — росалка, русавка, цимбавка, богиня, люзана — в українському фольклорі дух водоймищ та полів (має чоловічий відповідник — русалім, русал). За різними версіями русалки походять з умерлих без пори (найчастіше утоплених дівчат-самогубців чи згублених матерями дітей) або породжуються з природної основи силами, котрі створили матеріальний світ. Щодо походження назви існує кілька версій: від слів «роса», «русло» чи «русий». Та оскільки найактивнішими русалки є у т. зв. Русальний або Навський тиждень (тиждень до або після Зелених свят (християнської Трійці), то їхнє походження пропонують виводити з назви античного свята померлих Rosālia.

Створений романтиками образ русалки суттєво відрізняється від народного сприйняття цієї істоти. Літературний стереотип

подає її вродливою дівчиною (іноді з риб'ячим хвостом) та довгими, як правило, зеленої барви косами, донькою водяника, котра живе у кришталевому палаці на дні водойми (дещо із цього набору характеристик актуалізовано й у персонажі «Лісової пісні»).

Натомість у народних уявленнях русалка — це демонічний образ, переважно ворожий до всіх людей, окрім живих родичів. Русалками могли бути дівчата, хлопці й навіть діти. У місячні ночі русалки виходили на берег чесати коси, водити танків і співати, а людей, котрі їх підглядять і не знають як оборонитися, зводять зі світу. Русалки можуть бути повністю оголеними, з розпущеним волоссям, а можуть бути одягнутими й у вінках. В. Гнатюк вказує, що вони «діляться на дві часті: русалки з іменем і без імені. Ті діти, що мати сама дає ім'я, хоч живому, хоч неживому, називаються іменними, а ті, що мати не дасть імені, називаються безіменними. Всі сі діти живуть у воді, поки аж збереться їх сорок сороків; тоді ті, що з іменем, ідуть на небо, а без імені остаються у воді аж до Страшного суду» (Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2000. С. 131–132). У фольклористиці побутує кілька класифікацій русалок, зокрема їх поділяють на водяних, лісових, польових. У кожного з типів є свої питомі ознаки, наприклад, лісові русалки колишуться у вітах.

У Лесі Українки є лірична поема «в народному стилі» (автоозначення) «Русалка» (1885 р.). Сюжет твору цілком традиційний: на русалку обернулася зраджена в коханні дівчина, що мстить-ся своєму кривднику-коханому, заманюючи піснями до річки, де його позбавляє життя гурт русалок.

677 Водяник — водяний дід, водяний цар — володар водоймищ, один із найпоширеніших духів слов'янської міфології. Постає в образі старого бородатого діда; іноді з хвостом і крилами. Може також являтися в подобі дитини, тварини, риби або птаха. За однією з версій, на водяників перетворюються потопельники, яких не знайшли і вчасно не поховали. Він є володарем риб, а також має владу над русалками.

До характеристик водяника належить злість і мстивість, адже ображений він чинить усілякі збитки людям, передовсім рибалкам та мірошникам, які мають річкові млини. Може сильно перелякати того, хто прийшов купатися (тому, заходячи у воду, варто хреститися). Особливо любить дошкулити п'яницям. Якщо людина порушує спокій його володінь, то водяник може й утопити. Щоб задобрити водяника, кидають у воду сіль, хліб, варену

рибу, здохлих тварин, а в давні часи то й мертвонароджених дітей. В. Гнатюк зазначає, що загалом водяник з людьми, які його не ображають, поводитьсь досить мирно.

678 Дядько Лев — прототипом героя вважається мешканець с. Скулин, власник урочища Нечимне Лев Касіянович Бас, по вуличному Кукоха (1831–1894). Він мав дім у Скулині та літню хату, землі й ліс в урочищі Нечимному; проживав із сестрою Катериною та її дітьми. Дружина його покинула. Розповідали, що була вона дуже сварливою і навіть якось хотіла збавити чоловіка життя, підступом штовхнувши його в криницю. За спогадами сучасників дядько Лев мав велику фізичну силу, був гарним господарем, пасічником, розумною, спостережливою, спокійною людиною, вмів гарно оповідати. Сестри Лева Луця (Лукія) та Ліксандра (Олександра) працювали певний час у Колодяжному, в маєтку Косачів. Саме друга й запросила господарів на гостину в Нечимне.

Сестри Лесі Українки Ольга та Ізидора згадують цю людину саме в контексті розмови про «Лісову пісню». Зокрема, перша так описувала перебування своєї родини на гостинах в урочищі (літо, середина 1880-х рр.): «У дядька Лева в Нечимному була хатина і шопа на сіно з трьома стінами і стріхою, з четвертого боку шопи була відкрита якраз у бік озера. В тій шопі на сіні ми ночували, тоді були саме місячні ночі, і Леся навіть вночі мала перед очима той краєвид з “Лісової пісні”, який був би найдокладнішою декорацією до неї <...>. У дядька Лева ми пробули три дні і дві ночі, ходили геть скрізь по лісі, в бір, коло озера. Дядько Лев не палив у хаті, а клав огнище надворі, там і варив страву, там і грівся вночі, ночуючи надворі біля вогню та раз у раз наглядаючи свого бидла. Ходячи по лісі та коло озера, надто ж сидючи біля вогнища, почули ми багато, багато оповідань про той ліс, про озеро, про всяку силу “лісову”, водяну, польову та про її звичаї і відносини між собою і людьми» (Косач-Кривинюк О. Ознайомлення Лесі Українки з народною творчістю. С. 129–130). Сестра Ізидора теж згадує одну з таких поїздок, котра відбулася у 1890-х рр.: «Їздили й ми до села Скулинь, де теж мали знайомих селян. Пригадую, яке це було глухе поліське село в порівнянні з Колодяжним! Воно мало якийсь архаїчний вигляд, в ньому було багато курних хат. Замужні жінки там ходили з обтягим волоссям, чоловіки в повстятних шапках, малі діти влітку в самих довгих тільки сорочках, підпезаних крайкою і таке інше. Спиналися ми в Скулині в одного

знайомого. Це був дядько Лев, прототип дядька Лева в “Лісовій пісні”. Коли 1911 р. я з сестрою Ольгою прочитали вперше “Лісову пісню”, то відразу перед очима обом нам став скулинський дядько Лев і пригадалися давні враження від перебування в Нечимному. Дядько Лев на літній час перебирався щороку в урочище Нечимне (близько від Скулина), де він пас свою худобу. Там він мав шопу на сіно, що стояла на березі типового для Волинського Полісся озера зі смарагдовою зеленню, низькими берегами й трясовицею. У цій шопі на сіні ми й ночували. Звечора довгенько сиділи при багатті і слухали розмову дядька Лева з нашою мамою і Лесею, а потім, лежачи на сіні, довго вдивлялися крізь відчинені двері в чарівну картину, що являла собою озеро, пастовень, ліс при місячному світлі, та вслухалися в дивні звуки нічних птахів» (Косач-Борисова І. Колодяжне. С. 90–91).

679 Лукаш — прототипом героя міг бути мешканець с. Скулин Ярмил Сидорович Кубах (1860–1947) — небіж Лева Баса по сестрі Катерині. Ярмил жив у дядька в урочищі Нечимному. Мав хист до роботи з деревом, теслярував, плів кошики. Саме він, за спогадами селян, плавав човном з Лесею Косач по озеру. Після смерті дядька жив і господарював у Нечимному, де мав більше десяти гектарів поля й лісу, тримав пасіку й навіть млина.

Серед світлин, поданих як ілюстративний матеріал до «Лісової пісні» 1914 р., є знімок поліського юнака, покликаний дати уявлення про зовнішній образ Лукаша. Це фото хлопця із с. Запруддя Макара Мостики, який загинув у Першу світову війну.

680 Лісовик — полісун, лісун, лісовий чорт, боровик — володар лісу, в обладі якого мавки, потерчата й інші лісові істоти. Навіть дерева знімають перед ним шапки.

Лісовики зазвичай людського зросту й подобі, хоча бувають і дуже великі (як дерево), і дуже маленькі (як трава), сірої або білої барви з довгою бородою, густо зарослі волоссям. Носять одяг, хоча можуть ходити й без нього. Живуть на густих деревах, у дуплах старих дерев або в покинутих лісових хатках чи куренях. Іноді вони б'ються між собою, тоді в лісі здіймається буря. За деякими записами не відкидають тіні.

Лісовики вважалися дикими людьми, котрі, як і звичайні люди, мали родини (іноді викрадали для цього людських жінок), худобу — диких звірів, цілковито покірних своїм «господарям» і т. ін. Нерідко й самі набирали подобі диких звірів. Лісовики остерегалися людей, але могли явитися тому, хто їх не боїться. Іноді

укладали угоду з мисливцями (на запродаж душі) й за це наганяли їм дичину. Шкодячи людині, лісовик кричить і галасує по лісі, лякає подорожніх, збиває їх із дороги, водить безвісти цілу ніч, для цього може набувати подобі когось зі знайомих чи родичів. Тому, заходячи в ліс, потрібно хреститися, а в самому лісі не кричати, щоб не накликати лісовика. Та якщо лісовик уподобає якусь людину, то ніколи їй не зашкодить, а навпаки, може допомагати.

681 Мавка — нявка, лісова русалка, лісниця, лоскітниця, літавиця, бісиця — в українському фольклорі (Полісся, Поділля, Гуцульщина) — жіночий дух рослинності, демонічна істота в подобі вродливої дівчини із зеленавим розпущеним волоссям, без спини, тому ззаду видно її утробу. Мавками (чоловічий відповідник — мавкун чи нявкун) стають діти, що повмирили неохрещеними, діти, яких викрала нечиста сила, або померлі неприродною смертю дівчата. Щодо походження назви існує кілька версій: від слова «малка» — мала жінка; за характерними звуками «мав, мав», які видають ці істоти тощо. Та найвідповідніше, як вважають лінгвісти, виводити цю назву з давньослов'янського слова «навь» — мрець.

З вигляду мавки бувають високими, ставними, з округлим обличчям. Вони живуть гуртами в лісах (на деревах) та в горах, де у печерах мають свої покої, прикрашені килимами. Також самі тчуть і прядуть, а з отриманого полотна шиють одяг. Іноді свої сховки мавки полишають узимку. Та зазвичай вони виходять на світ раною весною, коли сходять сніги. Тоді завітчуються, купаються у річках та озерах, влаштовують співи (мають гарні голоси), танці, ігрища та оргії. Танцюють переважно парами й дуже швидкі танки (на цьому витолоченому місці вже ніколи не ростиме трава). До танцю їм приграють на дудках чорти.

Мавки зваблюють хлопців своєю красою, заводять їх у безвісті, залоскочують або навіть відрізають голову. Особливо вразливими на мавчині чари юнаки стають уві сні, тому в певні періоди (Зелені свята, Івана Купала) заборонялося спати надворі. Оборонитися від них можна було, носячи при собі часник або траву оделан чи оделян (валеріана лікарська). Аби не заблукати, коли «водить» мавка, потрібно перевдягти навиворіт сорочку. Однак В. Гнатюк, посилаючись на О. Кольберга, вказує, що мавки «не зловісні; вони щонайбільше зваблюють хлопців до себе на танці, але коли їх хто пострашить, вони втікають» (Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2000. С. 127). Також

і в фольклорних записах із Полісся згадується про незлостивість цих істот. Мавки навіть могли жити деякий час з людьми.

Дехто з учених вважає, що, оскільки у специфічно волинському фольклорі образу мавки не зафіксовано, то Леся Українка у драмі розробляє його, образу, гуцульську модифікацію. Противагою цьому є твердження про те, що в «Лісовій пісні» представлено наддніпрянський, специфічно полтавський інваріант образу. У драмі виявлено риси загалом невластивого мавці анімалістичного типу представниці низької міфології. Натомість Мавка надається до порівняння з героїнями модерної європейської драми, зокрема «Потопленого дзвону» Г. Гауптмана.

682 Перелесник — підлесник, літавець, вогняний змія — злий дух в образі летючої зірки або метеора. За однією із версій перелесниками стають душі умерлих коханих, яких не можуть забути їхні земні партнери. Інша версія вказує на дітей-одмінків, викрадених нечистою силою, а потім знову підкинутих людям. Щодо походження назви, то її прийнято виводити зі старослов'янських слів «прельщати» і «прелестникъ», тобто спокусник.

Найчастіше перелесник спадає з неба в образі втраченого кохання (парубка чи дівчини) до тих, у кого померла кохана людина. Хоч може приходити й до дівчат або хлопців на порі й спокушати їх. О. Кольберг зазначає, що перелесник найчастіше приходиться в подоби молодого, ставного, високого й вродливого парубка з русими косами. Ті, хто любляться з перелесником, поволі марніють, сохнуть, втрачають тямку й зрештою вмирають, найчастіше задущені міцними обіймами демонічного коханця. Від перелесника можуть бути діти, але вони довго не живуть. За повір'ями, якщо перелесник перелетить чийсь хату, то вже там неодмінно занепаде господарство, або навіть згорить дім. Позбутися перелесника дуже тяжко, це може зробити неабиякими зусиллями тільки знахар чи ворожка.

У Лесі Українки є кілька поетичних творів, де фігурує образ містичного прибульця, зокрема й перелесника, наприклад, «Як я люблю оці години праці...» (1899). У віршах авторки він представляє поетичне, творче начало, щось на взір музи чоловічого роду.

683 Пропасниця (без мови) — трясовиця, трясучка, поганка, тетьуха, тітка, зима, зимниця — уособлення хвороби лихоманки в образі старої баби або молодої вродливої дівчини-примари. Пропасниця міниться в повітрі, відтак той, хто ковтне цього повітря з їжею або просто вдихне його, захворіє. Вважалося, що усіх

лихоманок є дванадцять, або навіть стільки, скільки є на землі релігій. Порятуватися від лихоманки можна було роблячи все навпаки (наприклад, якщо морозить, то не грітися, а йти на холод тощо). Найдієвішим засобом визнавалися т. зв. ложні молитви та замовляння.

684 Куць — чорт, дідько, сатана, лукавий, рогатий, нечистий, лихий, шезник та ін. — найпопулярніший персонаж української демонології. Вважалося, що чорт був ще до сотворення світу й Бог узяв його першим янголом і співтворцем реальності. Також на чортів можуть обертатися й померлі нехрещеними діти. Назва «куць» вважається специфічно українською і виводиться з прикметника «куций», тобто «короткий». Куць схожий до людини, тільки дуже чорний, зарослий шерстю, з різьками, хвостом і копитами. Він накульгував на ногу, бо не мав однієї п'яти. Нелюдські риси ховав під одягом іноземного, часто «німецького» крою. (У чернетках «Лісової пісні» за Куцем прописано «польську» зовнішність.) Чорти могли мати жінку та дітей. Вони часто обмінювали свою дитину на людську (т. зв. обмінняники). Жили чорти у покинутих хатах, дуплах, млинах, кузнях, у прірвах, бузині, будяках, болоті тощо.

В українському фольклорі, окрім як хитрими й мудрими, чорти дуже часто постають наївними, боязливими та невдахами у своїх замислах супроти людини. Вважалося, що чорт завжди перебуває поруч людини, щоби підбити її на щось лихе. Чорти безсмертні, але гинуть від грому (тому дуже його бояться), а ще від певного ґатунку зілля, скроплені відваром якого можуть згоріти. Чорти запрошують до себе на гостину людей (особливо п'яниць), де всіляко з них збиткуються. Також заманюють музикантів, щоб ті грали на їхніх гостинах, а потім виколують їм очі або зводять зі світу, аби люди не мали змоги розповісти, що там бачили (цей сюжет прописано в чернетках драми як пригоду з Музиком — кумом дядька Лева). Віднайти чорта можна було спеціальними молитвами й заклинаннями, певними рослинами, свяченою водою, освяченим ножом тощо. Чорт може вскочити в людину з їжею чи при позіхах і мучити, доки його не вижене знахар чи священник.

685 Мати Лукашева — прототипом героїні могла бути рідна сестра Лева Баса Катерина Касіянівна Бас (в одруженні Кубах; ?-?). Катерина мала трьох синів, окрім Ярмила, ще Самсона й Нестора, та доньку Ликеру. (За іншою інформацією, синів було двоє — Ярмил і Яків.)

Серед світлин, поданих як ілюстративний матеріал до «Лісової пісні» 1914 р., є знімок поліської жінки середнього віку, покликаний дати уявлення про зовнішній образ матері Лукаша. Це фото мешканки с. Запруддя Євдокії Шворака.

686 Русалка Польова — поляниця, полудниця — русалка, котра жила поза водоймищами, зокрема в полях, у посівах зернових культур (вважалася своєрідною покровителькою збіжжя, оскільки врожай також залежав і від неї). Людям являлася в образі молоді дівчини із заплетеним волоссям або старої баби. На польових русалок могли обертатися дівчата, розтерзані звірами або вішалниці. Ці русалки не можуть переступити меж свого поля, тому від них рятувалися, забігаючи за цю межу.

687 Килина — прототип героїні встановити не вдалося. Можливо, це збірний образ. Серед світлин, поданих як ілюстративний матеріал до «Лісової пісні» 1914 р., є знімок молоді поліської жінки, покликаний дати уявлення про зовнішній образ Килини. Це фото мешканки с. Колодяжне Наталії Ковальчук, яка тривалий час працювала у Косачів і була знайома з Лесею Українкою.

688 Той, що в скалі сидить, або Марище — уособлення демонічного начала буття, сил мороку й смерті. Вважається поєднанням авторською уявою образів чорта як злого духа й Мари чи Марени — у слов'янській міфології, богині смерті й зими, цариці ночі, доньки Лади й Сварога. Серед евфемізмів чорта побутує зразок «той, що в скалі». На Поліссі чорта називали через перифрази, приміром, «той, що в куцах сидить». В. Гнатюк у переліку імен чорта вказує і таке: «каменяшник». А щодо походження, то згаданий дослідник, посилаючись на збірку «Галицько-руських легенд», зазначає, що «чорт сидів у скалі, де Бог відкрив його і взяв до себе за найстаршого ангела» (Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2000. С. 90). За іншою версією, у скалу чорта закликав саме Бог. На думку сучасного дослідника В. Давидюка, цей образ драми «типологічно багатьма своїми рисами <...> нагадує гуцульського тератоморфного діда Капуша, що так само сидить у скалі і постійно вимагає собі жертв у вигляді молодих вродливих дівчат» (Давидюк В. Позатекстова міфологія «Лісової пісні» // В. Давидюк. Концепції і реценції. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. С. 216).

На прохання М. Драгоманова Леся Українка на початку 1890-х рр. у Миропіллі та в Колодяжному збирала повір'я про чортів. Важливим для з'ясування етимології образу видається

оповідь, записана авторкою від селянки з Миропілля Мотрі Дяченкової. Під загальною назвою «Розплата з чортом душами родичів» це повір'я і було надіслане дядькові серед інших подібних: «Мій чоловік, то, знаєте, поставив він млина на річці, та все йому греблю рвало млина ломало, ото він і сторгувався “з тим, що в скалі сидить”, на три душі, ніби /значить/ на три людини з своєї доми, що він має Тому віддати. То оце вже першу і другу жінку йому віддав, — тоже наглою смертею вмерли! — а тепер хіба вже моя черга прийде!.. Ой, загублять мене на тім старім Миропіллі...» (Повір'я про чортів. Копія з рукописі Лазаревського. ІЛ. Ф. 2, Од. зб. 879).

689 Злидні — уособлення бідності, маленькі істоти, що являються у вигляді худих, знеможених дідків. Живуть невидимо у запічках чи під припічком. У чийй господі замешкають злидні, того посяде велика бідність. Прокляття злиднями вважалося важкою і тривалою бідною. Вони мучитимуть, аж поки людина не відведе їх від себе, або ж не полишить домівку, перебравшись в інше місце. Однак, навіть переїхавши, можна було забрати з собою злиднів, якщо не обдурити їх або не передати комусь іншому.

690 Доля — щастя — народна уява персоніфікувала долю в образі вродливої, гарно вбраної жінки, подобою схожої до свого «власника». І. Огієнко вважав, що слов'яни мали колись таке окреме божество.

Перед якоюсь важливою подією або нещастям доля могла показуватись у зміненому вигляді. Кожній людині від народження давалася доля, яка перебувала з нею упродовж цілого життя. Однак долю можна було прогнївити й вона з плачем полишала «власника», відтоді приреченого на страждання. Супутницею нещасного ставала недоля — негарна, бідно вдягнена жінка. Доля помирала разом з людиною (хоча за деякими повір'ям, вона продовжувала жити і в могилі свого «власника»). Коли хтось мав долю, та могла «діяти» й без зусиль людини, котра відтак ставала щасливою поза власною волею. Якщо рідні проклинали своїх дітей, ті вже ніколи не мали щасливої долі.

691 ...на Волині — в автографі цей регіональний означник відсутній. Додати його авторка просить у «Поправках до “Лісової пісні”» до першодруку 1912 р. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 791. Арк 1).

692 ...з великим прастарим дубом — у спогадах сучасників урочище Нечимне оточувала дубина, на обійсті ж Лева Баса росло два великі дуби і ялина.

- 693 В автографі викреслено: «помалу».
- 694 В автографі: «в зарослях».
- 695 В автографі викреслено: «береги порослі водяними ростинами, вербами, вільхами», далі залишено: «понад берегами нахили[ли]сь верби та вільхи».
- 696 ...з чистим плесом посередині— змальоване в драмі озеро (поліське «озюрко») — то Нечимне (Нечимле), прямо вказане в чорновому автографі. Назва, ймовірно, походить від слова «нічим», адже глибини водойми нічим не можна було зміряти, оскільки під відносно невеликим шаром води (не більше метра) іде шар мулу, через який годі сягнути дна. Сестра Лесі Українки Ольга так описувала цю місцину: «<...> урочище Нечимне з великим лісовим бездонним, як говорили тамтешні люди, озером. З одного боку озера був смарагдово-зелений дерновий облудний берег, що йшов хвилями під ногами і, прориваючись, не давав приступитись до самої води, з інших боків береги були зарослі очеретом та різними хащами. Кругом озера був старий густий великий листвяний ліс, з одного боку він підходив до поля, а з другого переходив у старезний сосновий бір, що простягся на багато верстов» (Косач-Кривинюк О. Ознайомлення Лесі Українки з народною творчістю. С. 129).
- 697 В автографі далі: «не страшна».
- 698 В автографі викреслено: «...в срібне-мінливій; срібній що міниться всіма барвами одежі; і переткана, поблискує яскравими гострими...».
- 699 В автографі викреслено: «...Кидається з простору лісового струмка...».
- 700 В автографі викреслено варіанти:
- всі стежечки змиваю;
місточки всі змиваю;
кочки збиваю;
всі гаточки зриваю.
- 701 В автографі викреслено наступний фрагмент:
- Деж та русалка?
Адже я не рибалка,
Щоб так мене лякатись,
Під хвилями

702 В автографі викреслено такий початок ремарки:

(Між очерету спалахують два возники бродячі і потім на берег виходять:)

ПОТЕРЧАТА.

703 ...засніть, мої малята! — в українському фольклорі відомо чимало колисанок із приспівом-рефреном, задіяним Лесею Українкою. Однією з найпоширеніших є, приміром, така: «Люлі-люлі-люлята, / гонять хлопці телята».

704 В автографі викреслено:

[та не знайшов] коханки
[миліше] озерянки

Далі викреслено наступний рядок: «люблю хорошу».

705 ...бо в нас немає татка... — вказівкою на «походження» потерчат із «потрачених» матір'ю небажаних дітей-байстрюків є згадка про їхнє житло-печеру. Очевидно, ідеться про яму, куди їх, новонароджених та неохрещених, закопали.

706 ...над ним сидить Русалка — на Волині русалок остерігалися особливо, оскільки вважалося, що вони могли утопити або залоскотати. Мабуть, такою жертвою у драмі став і згаданий рибалка, бо русалки всіляко перешкоджали рибному промыслу.

707 В автографі викреслено: (Простягає до неї руки), а зверху надписано: (зрізно до неї).

708 В автографі викреслено: «Де ти бувала?».

709 В автографі викреслено початок рядка: «на цілу мить я вірна».

710 В автографі: «Водяний дід».

711 В автографі викреслено: «аж по [пояс]».

712 Він, батьку — за народними повір'ями водяник міг одружуватись із дівчатами-потопельницями й народжувати з ними дітей. Тому русалка може бути його донькою хіба умовно, як піддана володаря водного царства.

713 В автографі викреслено: «Не рідний він [мені, хоч із води вродився]».

714 В автографі викреслено: «...вінок [зелений]».

715 ...вербі-вдовиці корінь підриває — мотив підмитого «бистрою водою» вербового кореня є у пісні «Ой вербо, вербо кучерява...», перейнятій Лесею Українкою у Миропіллі (на Звягельщині) і записаній з голосу письменниці К. Квіткою (Народні мелодії.

З голосу Лесі Українки записав і упорядив Климент Квітка. Літографії Я. Бенціановського. Київ: Б. в., 1917. Ч. I. С. 127–128).

716 ...каганчики водою заливає — потерчата, як «заставні» мерці (такі, що перебувають на межі двох світів) мають у руках каганці, а не свічки, як інші небіжчики, котрі через вічний морок освітлювали собі шлях в Ирїй. І світло у «заставних» мерців не жовтого, а голубого кольору.

717 В автографі: «... мов смок неситий,».

В «Трудах» П. Чубинського гриф згадується як велетенський птах, що своїми крилами закриває сонце й може літати безперестанку сім днів.

718 Очерет — очерет, як і осот, хоча й створений Богом, але був подарований нечистому та вважався його власністю. З очерету чорти робили дудки, на яких пригравали до танцю мавкам і русалкам.

719 В автографі викреслено: ([закликаю] її втекти...).

720 Океан — цей образ-персонаж морського царя має, ймовірно, авторське походження.

721 В автографі викреслено початок рядка: «щоб я помі».

722 В автографі викреслено: «мій [давній]...».

...осінній дощик — в українському фольклорі дощ персоніфіковано образом чоловіка. В. Гнатюк наводить ряд колядок, де серед персонажів троє братів — Сонце, Місяць і Дощ.

723 В автографі: (поринає в воду).

724 В автографі:

Я зараз [таточку] тату, [ось] тільки росчешу
сікняг поплутаний коло водиці.

Далі викреслено варіант другого рядка: «вербиці коси, що поплутав вітер».

Сікняг — ситняг, ситник — багаторічна трав'яна рослина з родини осокових, росте переважно на болотах.

725 В автографі викреслено: (...чеше [довге віття вербове, спущене до води]).

726 В автографі викреслено початок наступного рядка: «і ряску».

727 В автографі викреслено: (підплив до [Русалки] і стиха гомонить їй до вуха).

728 В автографі: (Русалка ховається, поглядаючи в той бік, де Вод[яник] лежить).

729 Розтоки—розгалуження рукавів чи річкових потоків, що відходять від головного русла. За повір'ями, розтоки, як і перехрестя та розгалуження суходільних шляхів—особливі «місця сили».

730 В автографі: (Посеред озера Русалка...).

731 В автографі: (Водяник прокидається і кидається їм навперейми).

732 В автографі далі ремарка: (звертається до хлопця).

733 Метелиці Гірській—в автографі обидва складники імені написано з маленької літери. Цей образ-персонаж має авторське або, цілком ймовірно, літературне походження. Останню версію зокрема підтверджує казка братів Грімм «Пані Метелиця».

734 В автографі: (зухвало сміючись).

735 Коновка—дерев'яне відро; дерев'яний або металевий (срібло, золото) кухоль.

736 В автографі викреслено: «...місячні [на поверхню води]».

737 В автографі викреслено: «невільницями в [тебе].

738 В автографі викреслено наступний фрагмент:

як будеш неслухняна, бо віддам тебе
тому, хто вже давно посватав,
та я все жалував.

Рус[алка] (з трівогою).

Кому?

Вод[яник].

Не знаєш?

«Той, що в скалі сидить» тебе бажає.

Рус[алка] (благаючи).

[Ой тату] Ні, любий тату, [пошануй].

739 В автографі викреслено: «...кинув [погибати]».

740 В автографі: «хороший».

741 В автографі: (поринає зовсім).

742 В автографі цей вступний абзац ремарки відсутній. Перша дія не позначена, а ремарка іде одразу після останньої репліки Водяника в пролозі.

743 В автографі: «дуже».

744 ...шапки-рогатки—рогатка, рогатівка, мезерка—шапка з чотирикутним верхом, традиційний чоловічий головний убір на Поліссі.

745 ...білу свиту—свита, латуха, латушка, серніга—на Поліссі верхній одяг із сукна з овечої шерсті, який мав клини (т. зв. вуса).

746 Постоли — личаки, коропці, мазурі — традиційне поліське взуття, яке плели з лозової чи липової кори; складається тільки з підшови, краї якої загнуті до верху й стягнуті мотузкою з конопель чи кінським волосом. Лица на постоли дерли навесні.

747 В автографі: «...кошіль на реміні».

748 В автографі далі: «...йому нема ще 20 літ».

749 В автографі: «сорочка на випуск, мережана, з виложистим коміром...».

...сорочка випущена, мережана біллю — святкова сорочка Західного Полісся вишивалася гладдю білим по білому; орнаменти були не складні, але ритмічно повторювалися у незвичних комбінаціях і з надзвичайною майстерністю. Леся Українка, як і її мати та сестра Ольга, професійно цікавилася цим мистецтвом, збирала народні узори, сама чудово вишивала.

750 ...підперезана червоним поясом — пояс, запоясок, крайка, тасьонка — домотканий вовняний пояс, вузький і, як правило, смугастий, специфічний елемент західно-поліського народного чоловічого й жіночого костюма.

751 В автографі: «свити він не носить».

752 В автографі далі таке закінчення речення: «...має [тільки] на поясі ножика, а в руках коновку».

753 В автографі (на окремих аркушах, долучених до основного тексту драми) зафіксовано такий варіант вступної ремарки першої дії, який спочатку був вступною ремаркою прологу:

Ліс Лович — старезний, густий, предковичний. Посеред нього простора галява з плакучими [вербами] березами, з [трьом] великим пра-старим дубом. Галява помалу переходить в купья та очерети — то берег лісового озера Нечімного. Само озеро видно в прориви межі очеретами й кущами, вода в ньому нерухома, вкрита ряскою, лататтям з жовтими квітками та білими водяними лілеями. На озері туман то встає густою білою пеленою, то хвилює од вітру, то розривається і одкриває озеро.

Рання весна. Ніжна зелень.

Дядько Лев і Лукаш (молоденький парубок) ідуть. Лев з сіткою на рибу, Лук[аш] з [коновками] коновкою, за поясом [ножі] ніж.

Д[ядько] Лев упереджує Лукаша, щоб до пізна не барився над Нечімним, бо може що лихе спіткати, тай удень самому не дуже то безпешно. «Ходи зо мною, [качок поможеш [у сільц] полювати] будем лико драти, наловим риби (кловнею) та раків, та може де

качок наглянем»... Лук[аш] не хоче, бо з дядьком тра дуже помалу ходити, лика має й так досить, на рибу— не хоче— забродиться та нову одержу покаляє, [дядина] мати гніваться будуть, а ліпше тут а з берези соку наточить, та сопілку виріже.

Д[ядько] Л[ев] та вже тих сопілок до лиха маєш.

Лук[аш] Ну скільки ж [їх] там? — калинова, вербова та липова — ото й усі! А треба.

754 В автографі викреслено: «...дуже, [топко]».

755 В автографі викреслено: «десь тут а коло Нечімного».

756 В автографі викреслено:

[Де далі] Вже час
[товар] до ліса бидло виганяти [на траву].
[Диви] Бачиш
[травиця пробилась між рястом]

757 В автографі далі подано епізод із варіантами й викресленнями:

Лук[аш]. То в хижці [будемо] буду я сидіти літом [лиш ви та я] із вами тут сього літа буду з вами пасти?

Д[ядько] Л[ев]. А вже ж — старе й мале,
Воно то, правда, ти вже не малий,
На той рік, як Бог дасть женити будем,
[Тебе на той рік дасть Біг тра й женити]
[ти не малий, де-далі тра й женити]

Л[ев]. Та сього літа ще попастихуеш
поки там менчі підростуть
а там на вісень тра безмаль женити.

Лук[аш]. Та я не хочу
Лев (сміючись).

Не хоче коза на ярмарок, так ведуть!

Лук[аш]. Ет, ви те скажете!..

758 В автографі викреслено варіанти рядка:

А як же казалисьте що тут непевне місце;
Тут будемо й сидіти над Нечімним?

759 ...хрест покласти — захистом од нечистої сили вважалося хрестне знамення, яке людина мусила тричі покласти на себе,

адже перехреститися означало прикликати на поміч небесні сили. Також потрібно було носити на грудях дерев'яного чи металевого хрестика, або поставити дерев'яного хреста на обійсті чи в непевному місці. Однак за повір'ями хрест не оберігав од русалок і мавок.

760 ...осику вбити — осика — прокляте Богом, нечисте дерево, яке не брали для будівництва, а також нею не можна було бити худобу і людей. Та водночас осика вважалася надійним оберегом проти нечисті — чортів, вокулак, відьом, упирів, мерців тощо. Приміром, найкращим захистом від упирів був осиковий кілок; од відьом, щоб не шкодили коровам, треба зробити осикову загорожу в дворі; від небіжчиків, які приходять до хати, варто покласти осикові цурпалки біля вікон та дверей. В дорозі варто мати осикову гілочку, тоді нечисть не підступить. Також кору осики застосовували у народній медицині, наприклад, настоянку з неї вживали від лихоманки.

761 ...тричі плюнути — цей магічний обряд супроводжувався певними примовками або заклинаннями. Плювати варто було через ліве плече, за яким, як вважалося, сидить біс.

762 ...мак-відюк — дикий мак, який святили в церкві, вважався надійним оберегом од відьом та неупокоєних мерців. Його розсипали довкола господи, особливо будівель для худоби, й поки нечиста сила не вибирає усе до мачинки, доти не зможе ввійти.

763 ...терлич посадимо коло порога — терлич-трава вважалася оберегом від чортів, перелесників і русалок, освяченою її клали до колиски немовляти. Також це сильне приворотне зілля. Відьми натиралися соком тирлича попід пахвами, коли летіли на шабаш. Аби цим сильним засобом могли користуватися тільки вони, відьми всіляко намагалися унедоступити його для людей. Тирлич широко використовували у народній медицині (засіб від лихоманки) та кухні (виготовлення алкогольних настоянок).

764 В автографі є тільки перша частина ремарки: (Розходяться. Лук[аш] іде до озера і криється в [тумані] очереті).

765 В автографі: (водяна впливає на берег).

766 В автографі: «Дідусеньку! Дідусю! Ой, ратуйте».

767 В автографі (окремі аркуші) подано такий розвиток епизоду:

Ліс[овик]. Ото ще коби всії біди! Яка скупа. Ет, тут хижу думать ставити, то я й то нічого, бо на такі хижі доброго

дерева вже ж не візьмуть, а я ж не жалую так кожного цурупалка як ти кожної очеретини.

Р[усалка]. Хижку? Ой лелечко! То се тут люде будуть?

Ліс[овик]. Дарма, то дядько Лев. Ми з ним приятелі. Се він так собі нахваляється відюком та терличем. Ми з ним помиримось. Якби не він, сього дуба, окраси нашого ліса, давно не було б, уже приїздили німці міряти — 3 сажні навколо. «Поки живу, стоятиме», — сказав. Отой блазень Лукаш трохи мені не до вподоби...

Р[усалка]. Я його залоскочу!

Ліс[овик]. Не смій! Я заприсяг, що за життя його ні йому, ні його родині не станеться лиха в [моєму] моїй обладі. Мені защемило бороду в пеня, а він визволив.

Р[усалка]. То нехай лісові його щадять — ми ж водяні. Залоскочу! Ух, весело буде!

Ліс[овик]. І не думай собі! Я очерети повьялю і вільхи посушу і верби потрощу, і буде твое озеро голе стояти, поки висохне.

Р[усалка]. Ой дідусю, не буду!

«Той, що греблі рве» — буйна сила весняної води вривається з гуком з шумом, лицяється до рус[алки], каламутить озеро, поринає з рус[алкою], гоготить, реготить, поки з озера старий Водяник не укоськує їх... і. д.

768 В автографі викреслено варіант рядка: «то нічого, бо на такі хижі доброго дерева вже ж».

Турбота Лісовика про своє господарство пояснюється ще й тим, що сире дерево — живе і його заборонено рубати й виносити з лісу. За це лісовий цар може суворо покарати.

769 В автографі викреслено: «ненавиджу».

770 В автографі викреслено: мій».

771 ...сього дуба — дуб у слов'янській міфології виступав першодеревом, яке існувало ще до створення світу, відтак це світове дерево, світова вісь, що сполучала небо, землю й підземний світ (під дубом розташовано вхід до підземного світу, а через крону можна дістатися до світу небесного). Дуб обожнювали як дерево бога грому, блискавки й вогню Перуна, а тому під ним відбувалися язичницькі ритуали. Дубові гаї шанувалися як оселі богів. У християнські часи вважалося, що під дубом ховається нечиста сила: купальської ночі збираються на ради й ігрища чорти,

відьми та змії, на Русальному тижні довкола дуба водять танки русалки тощо. Тому так часто Бог вражає дуби блискавками. Дуб в українців відповідав образу-символу хлопця.

772 ...*таляри биті* — *таляр, талер, німецький лев* — грошова одиниця, велика монета, яку вперше почали карбувати в Німеччині. Виготовлений переважно зі срібла талер важив близько 30 г. До України монети потрапляли в основному через Польщу (яка карбувала свої талери) або з німецькими купцями чи колоністами.

773 В автографі викреслено: «...сухим нікчемним хмизом».

774 В автографі: «...на пеньку».

775 В автографі: «Спочатку на вербі й на ліщині заясніли сережки, потім береза листом зашуміла,» далі викреслено таке завершення речення: «...а там калина забіліла цвітом».

776 В автографі цього речення (останнього в абзаці) немає.

777 В автографі (на окремих аркушах) подано такий розвиток епізоду в ремарці:

Лукаш грає на сопілці ніжної веснянки. Мавка з старої дупласної верби в яснозеленій як весняний перший лист одежі, розпущені коси чорні з зеленуватим полиском. Розправляє руки і проводить рукою по очах.

778 В автографі викреслено такий початок рядка: «і ряст уже».

...*сон-трава* — анемона, сон-зілля, сонник — назву рослина дістала через те, що її квіти закриваються за негоди та в холоди; розквітає ранньої весни, в часі березового сокогону. За народними повір'ями сон-трава добрий оберіг від чаклунства й лихого ока. Той, хто засне у ній, може отримати дар передбачення. У народній медицині рослину використовували як заспокійливе і снодійне, а також як засіб од головного болю.

779 ...*зозулька маслечко сколотить* — кування зозулі порівнювали зі стуком ложки у глечуку (в часі виробництва-колотіння масла) або зі звуком ручки маслобойки.

780 В автографі викреслено такий варіант рядка: «там дикі каченятка на воді»; натомість залишено: «на [тихим] чистім плесі дикій утятка».

781 В автографі ці слова належить Мавці, завершуючи її попередню репліку.

782 В автографі викреслено: «Той, що в скалі сидить».

783 ...з тих борів соснових — за спогадами сучасників Лесі Українки, біля Нечімного починався великий сосновий ліс.

784 В автографі викреслено: «де наша баба має хату».

...де наша баба любить зимувати — вважалося, що лісовики мали родини (дружин і дітей), а жіночим відповідником лісовика була лісовичка. Лісовики могли оселятися у покинутих лісових хатах і хижках.

785 В автографі викреслено варіанти рядка:

Він сирота [убогий] без батька вдовиченко;
сюди прибився [се він зостався] з матір'ю-вдовою.

786 В автографі викреслено ремарку: (прислухається).

787 В автографі викреслено ремарку (чи авторську заувагу): (лякає що Мавкам не слід [любити хлопців] задивлятися на людей, пропаде воля).

788 Се лісовим дівчатам небезпечно — зазвичай контакти з нечистою силою загрожували саме людині. Однак вважалося, що постраждати могли й демонічні істоти. Зокрема, мавки чи русалки, забрані зі свого світу, в світі людей нерідко зазнавали переслідувань, принижень і навіть смерті.

789 В автографі викреслено початок наступного рядка: «за сюю зиму! Хутко <...>».

790 В автографі викреслено початок наступного рядка: «всім нашим хлопця[м]».

791 В автографі викреслено початок рядка: «[коли не хочеш, щоб] пропала воля».

792 В автографі, після наступної репліки Мавки, записано, вочевидь, як частина ремарки або фіксація авторського задуму:

(Пізнаються)
(Дядько Лев підпливає човном, гукаючи «поможи ятір тягти». М[авка] ховається. Лук[ам] вих[одить] сідає в човен, одпливає з Левом.)

793 ...крові з сестроньки моєї — за народними повір'ями, мавки вважали дерева живими, розуміли їхню мову і, як лісові істоти, оберігали їх від нищення. Береза — дерево богині кохання й шлюбу Лади. Це дерево в українців відповідало образу-символу дівчини, дівочої чистоти й ніжності. Вважалося оберегом від нечистої сили.

794 В автографі викреслено таке завершення рядка: «А, от ти хто! [Про мавок я чував]».

795 В автографі є ремарка: (придивляється до неї з щирою цікавістю).

796 ...убрана не по-наськи — у фольклорних джерелах зазначається, що мавки носять тонкий, прозорий, вільний одяг, який самі й виготовляють.

797 В автографі: (засоромившись).

798 В автографі: (ще більше засоромлений).

799 В автографі викреслено такий початок рядка: «Я чула, як нера».

800 В автографі подано такий варіант:

а ясень верховіттям їй киває,
що кращої немає.

801 ...дерево німе та й годі — за народними повір'ями, дерева живі й уміють говорити. Щоб почути й збагнути їхню мову потрібно мати надприродні здібності. Такими здібностями володіють зокрема демонічні істоти.

802 В автографі: «Скажи, ти так сидиш у лісі [й зимувала]».

803 В автографі викреслено: «з ліса».

804 В автографі цьому рядкові передували три інші:

Та як же ти зимуєш? Чи у тебе
є батько, мати, хата, як і в нас?
і хто ж твоя род<...>

805 ...я зчу його: «дідусю» — попри спільне лісове походження, мавки не були «родичами» лісовиків, хоч останні мали свої родини та дітей і так само могли жити в дуплах дерев. Щоправда, деякі джерела посвідчують, що лісовички (жінки лісовиків) могли викрадати людських дітей, немовлят, не рідко проклятих родичами.

806 ...верба <...> то — матуся — верба вважалася жіночим відповідником світового дерева. Вірили, що від верби походили люди, тому вчені припускають, що це було дерево-тотем, уособлення прадавньої богині, яка відповідала за дітонародження. Також існувало повір'я, що з верби, яка виросла в темному лісі, ніколи не чула шуму води й співу півня, можна зробити сопілку, гра якої здатна повертати мертвих з того світу. Вербове гілля задіявали у багатьох магічних обрядах, наприклад, розганяли ними грозові хмари, боролися з пожежами, шукали воду тощо. Серцевиною верби можна було вдарити відьму, знешкоджуючи її чари. Вербу садили на могилах самогубців. Також побутували уявлення, що в старій вербі сидить чорт.

807 В автографі викреслено початок наступного рядка: «на озері стелились».

808 В автографі: «росли й цвіли незнані...».

809 В автографі викреслено таке завершення рядка: «...хтось там почіпляв».

810 В автографі викреслено такий варіант рядка: «і мрії [там снувалися] блакитні».

811 В автографі: «...так гарно».

812 В автографі: (Лукаш киває головою, потакуючи).

813 В автографі викреслено таке завершення рядка: «Твоя сопілка [промовляє краще]».

814 ...а я поколишуся — мавки, які за повір'ями живуть на деревах, часто гойдаються у гілках, мов у колиці; улюбленим їхнім деревом є береза.

815 ...веснянки — на Волині побутували ще регіональні назви маївки, олендарки, вербоньки, бородайки тощо — весняні обрядово-календарні пісні. Провідними мотивами веснянок були аграрно-магічні заклинання природи до буання і розвою (що й розкрито наступним епізодом «Лісової пісні»), любовно-еротичні та шлюбні мотиви (у згаданій в автографі веснянці є і шлюбний мотив одруження дічини з нелюбом), теми родинного життя, сирітства, а також драстичні мотиви глузування й кепкування. На Поліссі першими починали співати веснянки діти, тоді дівчата, а вже потім хлопці. На Волині поширені саме ігрові (а не хоровадні) веснянки. Леся Українка збирала і записувала цей пісенний матеріал.

816 В автографі такий варіант ремарки: «Сплітає довге віття на плакучій березі, сідає в нього і колишеться тихо мов у колиці. Лукаш грає, прислонившись до дуба, і не зводить очей з Мавки. Лукаш грає на голос веснянки: “Розлилися води”. Мавка, слухаючи, мимоволі тихесенько на той самий голос озивається».

У виданні 1914 р. ремарка закінчується так: «...озивається тихесенько на голос мелодії №8, і Лукаш їй приграє вдруге мелодію 8. Спів і гра в унісон».

817 В автографі: «На голос веснянки озивається зозуля, потім соловейко, розцвітає ярим племінем дика рожа...».

818 В автографі цьому реченню передувало таке: «Лукаш переходить з веснянки на веснянку».

819 В автографі: «Глянь, уже встає».

820 В автографі викреслено: «на [березі] туман».

- 821 В автографі: (Лукаш киває, що так).
- 822 В автографі викреслено: «немов дика рожа...».
- 823 В автографі: (з радістю).
- 824 В автографі цей рядок відсутній.
- 825 В автографі викреслено таке завершення рядка: «а може ще й [вони сами не знають]».
- 826 В автографі подано такий фрагмент із деякими викресленими рядками

М[АВКА] (стиха).
 То ти з дружиною тут жити будеш?

Л[УКАШ.] Казали дядько, що мене відділять
 і тут мені дадуть ґрунть і хату, [як оженять, тобто
 в-осени]

М[АВКА.] [Твій дядько дуже добрий і розумний]
 Так і пташки — як діти підростуть,
 То їх [уже] старі [в гнізді] вже при собі не держать.
 Але пташки гнізда нового дітям
 не закладають так, як дядько Лев.
 Твій дядько дуже добрий і розумний.
 Скажи він сам в старім гнізді лишисться?

Л[УКАШ.] Та вже ж [він] sweї хати не покинуть.
 Вони й свою сестру, мою б то матір,
 все намовляють, щоб [із ним] сидіти з ними.
 «Дві господині до одної печі
 то зайва річ» — усе їм кажуть дядько, —
 не знаю, чи послухають... (помовчавши)
 Ти, Мавко,
 боялась би свекрухи?

М[АВКА.] Я не знаю,
 [що то] які свекрухи. В лісі їх нема.
 (помовчавши).

- 827 В автографі: «Як дикі голуби...».
- 828 Вільха — вільха жіноче дерево, в народних уявленнях відповідало за родинне життя, родинні зв'язки. Як «низове дерево» символізувало зв'язок землі й води. З пагонів молодого вільхи виготовляли свистки.
- 829 В автографі ці рядки подано так:

дуби над міру вже поважні, ясень
 і клен і явір дуже гордовиті,

калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі,
так само й гордовина... дика рожа —
задирлива, так само й глід і терен...

Дика рожа — шипшина — символізувала вітальні сили народження, росту й відродження. Плоди дикої рожі широко використовувалися в народній медицині.

830 Глід, і терен — вважалося, що глід і терен, як і шипшину, створила нечиста сила, щоб люди кололися, лихословили й грішили. Водночас вірили, що терен захищає від нечистої сили. Плоди глоду та терну використовувалися в народній медицині та для виготовлення алкогольних напоїв.

831 ...ясень, клен і явір — усі три дерева в українській міфології уособлювали чоловіче начало.

Ясен — дерево життя та водночас символ війни;

Клен — символ весни, щасливе й чисте дерево, в яке навіть не б'є грім; побутувало повір'я, що клени — це закляті в дерева люди; з клена робили музичні інструменти, а також обереги від нечистої сили;

Явір — уособлював світову вісь та родове дерево, водночас виступав ще й символом смутку; явір садили на могилах загиблих воїнів.

832 Калина — жіноче дерево сонця, вогню, неперервності роду, яке символізувало красу, незайманість, вірність і загалом період жіночої плідності. Відтак калину широко використовували у дівочих ініціаціях та весільних обрядах. Побутувало повір'я, що калинова сопілка сприяє народженню сина. Відоме й уявлення про калину як про перетворену в дерево людину. Свого часу в Звягелі Леся Українка записала «Казку про дивну сопілку», яка оповідає про вбивство старшим братом молодшого й про калинову сопілку, зроблену з деревця, що виросло на могилі вбитого. Людським голосом сопілка розповідала про вчинений підступ. Примітно, що ліричні партії гри-бесіди сопілки Леся Українка записала з нотами (Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Луцини і Звягельщини на Волині. Збрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка. Київ: Б. в., 1903. С. 34–37).

833 В автографі: «...багато є таких, як ти».

834 В автографі: (трохи їдко).

835 ...ваші танці, жарти та зальоти! — ідеться про т. зв. ігровища на галявинах, де мавки влаштовували танці, нерідко заманюючи до них людських хлопців.

836 В автографі викреслено: «...як той [весняний вітер, що то через нього журиться береза]».

837 В автографі ремарка відсутня.

838 В автографі ремарка відсутня.

839 В автографі: (Іде до озера і зникає в очеретах).

840 В автографі: «як вогонь».

841 В автографі: «чи рунь зазеленіла».

842 В автографі викреслено початок: «Тебе не».

843 В автографі викреслено початок наступного рядка: «Я покажу тобі шир».

844 Смерека — у мешканців Карпат обрядове дерево, оберіг людей і тварин від нечистих сил, чарів та хвороб; вважалося символом довголіття, вічності й безсмертя.

845 ...вільні Літавиці — Літавиця — демон у подібі дівчини, яка спокушає юнаків і чоловіків, іноді являється у вигляді змієподібної істоти або вогняної літаючої кулі. Часом літавиць ототожнюють з мавками або русалками. Чоловічий відповідник — літавець, або вогненний змій.

846 ...з папороті квітку — вважалося, що раз у рік, опівночі на Івана Купала, папороть розцвітає на одну мить маленькими вогняними квіточками. Здобути цю квітку надзвичайно важко, бо її охороняла нечиста сила. Однак той, хто не злякається і, витримавши всі випробування, таки зірве квіт, стане щасливим та отримає чарівні здібності: йому відкриватимуться всі сховані у землі скарби, відчинятимуться усі замки, буде змога закохати у себе будь-кого з обраних тощо.

847 В автографі викреслено такий початок рядка: «[Подаруем гарну] золоту лелітку».

848 В автографі викреслено варіанти: «[срібную] [світляну] намітку».

849 В автографі викреслено: «[Я] [Ми] тобі [достанем]...».

850 ...Змію-Царицю скинемо із трону — за народними повір'ями в лісі є Змія, котра править усім зміїним царством. Символом її влади є золота корона (на Західному Поліссі говорять про золоті роги). Коли змії сповзають на своє весілля, то можна простелити білу намітку й Змія-цариця полишить на ній корону.

871 В автографі викреслено такі варіанти рядка:

бо шкода праці, — я однак не вірю;
бо шкода язика, — я однаково не повіру.

872 В автографі викреслено наступний рядок: «тож світ не близький».

873 В автографі викреслено: «...[трасця] нападе».

874 В автографі: (...сідає на пеньку і пробує...).

875 Далі в автографі викреслено: (...[з кременя] вогню).

876 В автографі викреслено такий варіант цього речення: «А щоб ти скис в холодній воді».

У закінченні наступного рядка викреслено варіанти: «...нема на тебе лихої [хороби] [повітря]».

877 В автографі: (обмацує руками пеньок, шукаючи, чи не наросла де губка).

878 В автографі: «жіноча млиста постать».

879 В автографі: «тільки простягнені...».

880 В автографі: «...руки жадібно...».

881 В автографі: (обернувся і вжахнувся, побачивши постать).

882 В автографі є ремарка: (оговтавшись).

883 В автографі викреслено: «Ага, [пізнав]!».

884 В автографі цей фрагмент з викресленнями подано так:

(Виймає [за паз] з кошіля якісь корінці та зілля
і простягає на зустріч марі, немов боронячись від неї.)
[Ось тобі полинь!
Згинь, маро, згинь!]
(Мара трохи відступає від нього.)

ЛЕВ (причитує, замовляючи, де далі все швидче)...

885 Шіпле-дівце — шіпля або чихля — назва хвороби пропасниці, котра побутувала на Західному Поліссі, зокрема й на Ковельщині.

886 В автографі викреслено наступний фрагмент:

На морі на окіяні,
на острові на Буяні,
лежить камінь біленький,
на нім полинь гіркенький,
а на полині глина,
а на глині слина,

а слина сзлизне,
глина роскисне,
а трасця трісне,

887 В автографі викреслено початок рядка: «[останеться] полинь».

Полинь—полин, нехворощ, евман-зілля—вважався надійним оберегом від нечистої сили, зокрема русалок та мавок. У пору Навського (Русального) великодня найчастіше можна було стріти Русалку або Мавку. Вона тоді в людини питала: «Полин чи петрушка?» Слід було відповідати «полин», тоді нечиста сила зникла. В українській символіці полин—це гірка, нещаслива доля. Також цю рослину широко застосовували в народній медицині, зокрема як засіб від лихоманки.

888 ...згинь, маро, згинь—вважається, що у цім випадку Леся Українка творчо синтезувала елементи народних замовлянь із власними поетичними візіями (оскільки народні замовляння хоч іноді й ритмізовані, але прозові). У деяких фрагментах схожим до виголошеного дядьком Левом є замовляння, вміщене у першому томі «Трудів» під редакцією П. Чубинського «Веровання и суевєрия. Загадки и пословицы» (1872). Замовляння як фольклорний матеріал представлено у збірниках М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), а також у працях багатьох інших її сучасників, зокрема О. Єфименко, П. Іванова, Б. Грінченка та ін. З якогось із таких збірників, або особисто перейнятого від носія, письменниця й могла узяти елементи народного замовляння від «шіплі» для свого варіанту. У збірнику, виданому 1993 р., елементи, задіяні в «Лісовій пісні» (зокрема й у фрагментах, що залишилися в чернетках), наявні у кількох замовляннях від пропасниці (Українські замовляння. Київ: Дніпро, 1993. С. 86–88).

Сучасний дослідник українського сакрального фольклору І. Гунчик вказує, що задіяне в «Лісовій пісні» замовляння є фольклорним зразком, регіонально прив'язаним до Західного Полісся. У драмі ж Лесі Українки «олітературнення замовляння відбувалося шляхом переказу його літературною мовою. Внаслідок цього втратилися майже всі діалектні особливості фольклорного тексту, особливо фонетичні. “Коректа”, очевидно, відбувалася і в деяких формулах» (Гунчик І. Замовляння як складова фольклоризму драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» // Фольклористичні зошити. 2000. Вип. 3. С. 103).

889 Далі в автографі викреслено наступний фрагмент із правками й закресленнями:

Лев. Е, хлопче, що ж так мало! Так я й не обсушуся. Іди-но ще принеси. А се добре, що запалив, я хоч люльку закурю, а то замокла губка, нема на неї... (уриває і б'є себе по роті) ото дурний клену все, а тая погань слухає тай суне з болота.

Лукаш. Яка, дядьку, погань?

Лев. Така. Не допитуйся. Бігай!

(Лук[аш] знов іде в ліс, а Лев присувається до вогню, запалює люльку при кострищі, розкурює її, вона тріска і прискає искрами дідові в вічі.)

А нема на тебе куцого!

Куць (молоденький чортик, убраний паничком, безхвостий, тільки по маленьких ріжках, що стремлять спід шапчини, знати його природу. Меткий, хвірткий, ввічливий). (Здіймає шапчину і вклоняється.)

Добривечір, дідусю!

Лев (зумівшись). О! А ти чого?

Куць. Та ви ж бо кликали?

Лев. Коли?

Куць. Та оце саме жалували, що мене нема. (Лев плює.) Я думав— може вам [табаки] бакуну забракло, та й виніс вам свіженького, а ви мені колись за те горілочки принесете.

Лев. [А як же] А що ж! [саме] тільки для тебе й носитиму.

А сам з нехворощі не викуриш?

Куць. Ей де, дідусю! [тепер і в нас марнополька] з нехворощі гірка!.. Та возьміте, возьміте бакуну!

Лев. [Одчепися] Дзінькує пану, щоб ще якої чемериці дав.

Куць. Деж таки, дідусю, я ж вас поважаю.

Лев. З вашою повагою!.. Он [мій] кум Музика водився з тобою, як з добрим, а куди ти його завів? під місток у прірву. Знаю я [тебе] ваших.

Куць. Та то ж, дідусю, в нас було весілля, так як же без музики, а що він вилізти не здолав, то се його [так] молодята щиро частували, а він же, ви знаєте, не був непитущий...

Лев. Ти вже вибрешешся! [такий, що] тебе й у ступі не влучиш... От ліпше, кажи навпростець, чого ти з мене хочеш, бо ти ж [дарма] бездаремне з болота не вилізеш.

Куць. Дуже ви дідусю неймовірно стали, а я вас таки зроду люблю (Лев плює), я так утішився, як почув, що ви сюди на літне

помешкання збіраєтесь, — я вже казав своїм чортинькам тут газони попідстригати і ротонду під дубом гарненько позамітати, і стежечки вигладити, щоб вам було [добре] де на шпацір ходити.

Лев (посміхаючись). І вигадає ж бісова пара!

Куць. Може хочете подивитися, як мої чортинька хорошенько навчилися халяндри скакати? То я їх покличу — там такі втішні.

Лев. Ще чого хибує! [Потрібні вони мені] цур їм!

Куць. [Фе, такий чесний господар і такі негжечні вирази вживає. А ми тут врадили правдиву панську забаву — *wyścigi, prosze pana* — ніби по-простому [гони] перегінки]. На се літо ми врадили панську забаву. Отак як [добре] стемніє, будуть спочатку розмаїтости: танці, співи, боротьба —

Лев. Битимітесь навулачки чи що?

Куць. Нну... тепер се вже так не зветься... На озері будуть туманні картини, а [на останку буде найкраще] потім тут на [пляцу почнуться *wyścigi, prosze pana* — ніби по-простому] перегінки [кінськ] — і до того будемо просити вашої ласкавої помочі.

Лев. Чи ти здурів? Я маю з вами переганятись? А йди ти в болото!

Куць. Фе, такий чесний господар і таких нечемних виразів уживати! Та хіба ж я кажу, щоб ви свої старощі турбували? Ми лише важимо на ваші коненята — маєте коники ситенькі, добрі до перегінок...

Лев. Іще чого? А дзуськи не [знаєш] хочеш?

Куць. А таки не хочу, [дідусю], куштував, то не смашна. Та ви ж і сами знаєте звичай: як нема застави, то вже наше право до коней, се вже хоч і на суд ідім, то так буде. Ви чоловік справедливий, мусите признати — що право, то право.

Лев (заклопотано). Гм... ніби... та як же його... хіба тее... Слухайте, паничу, а може б якось...

Куць (помахає бичиком, що має в руках). Я завжді радий зробити приємність, коли мене гречно просять, але ж тут розходиться о стан посідання і я, яко відпоручник цілої нашої громади, підлягаю карности; [мене можуть заінкрімінувати]...

Лев. Мені, паничу, якось не в тямки ваша гуторка... я чоловік темний, неписьменний, то вже вибачайте [як що не так]... А ніби я мав про заставу... може б ви-те якось... то вже б ми...

ви мені зробіть ласку, а я вас у чому послухаю, тай може воно...

Куць (недбало). [Ну, ще] Про заставу можна поговорити, — [се нас принаймні становить на реальний ґрунт]. А яка ж би мала бути застава?

Лев. Та ніби кізлика можна б десь вишукати та привести, то для панича було б ліпше за коня, бо відомо що кінь — то не цап і не дорівняти. Чи ж кінь збіжить за цапом? — ей, де-де! Та ще такі коні, як наші мужицькі, — ні тобі клусом, ні тобі в чвал, одно знають — тюпки. А цап як вогонь — не трай огира!

Куць. Одного цапа маеш дати?

Лев. Та ніби трудно більше, ви-те відаєте наші достатки.

Куць. Та які ж то перегінки з одним цапом?

Лев. А нащо вам, паничу, ті перегінки? За вами й так ніхто не збіжить, хіба от мої ярчуки, [тай то ще].

Куць (при слові «ярчуки» підскочив). А цапа дасте чорного?

Лев. Та вже ж не як, я ж відаю, як тут треба. Можна ще ворону додати. Лукаш десь [найде] уполює.

Куць. Ніби трохи маленько... та вже для вас... якось уже перед громадою вибрешуся... От нема чим могорич випити.

Лев. Нехай-но я на той раз принесу.

Куць. Ей, чи ж принесете? Принесіть, принесіть, та вип'ємо, а я покличу своїх чортиняток — там такі втішні — та потанцюємо халяндри.

(Дрібненько пританцьовує, приспівує.)

Тихцем, хильцем, вихилясом, скоком, боком, викрутасом — гоп!

(Стрибнув за купину і зник.)

890 В автографі викреслено: «Спасибі, [небоже]».

891 В автографі викреслено: «Ти [мені] догоджаєш, [тай тобі за моєю головою добре буде...]».

892 В автографі ремарка така: (Вкладається на траві коло вогню, поклавши кошля під голову. Втішено посміхається, зрїючись).

Далі викреслено такий фрагмент:

От бісова пара одурити хтіла
А той думав що вже мене злавав...
Помалу! ще я не таких видав...

Лук[аш]. Ви-те про кого, дядьку?

Лев. Та то я так собі.

893 В автографі: «Хоч би ви, дядьку».

894 В автографі викреслено: «Ще що!».

895 В автографі викреслено наступну репліку Лукаша, яка розбивала репліку Лева: «Та все одно».

896 Про Оха-Чудотвора — українська народна казка, відома у багатьох записах із варіаціями, переважно від назвою «Ох». Ох — підземний дух, володар Лісового царства, який людям, котрі покличуть його свідомо чи не свідомо вимовивши «ох», з'являється в образі низенького зеленого дідуса з довгою бородою. Він живе під землею, куди веде хід через пеньок або могилу. Туди на службу й випробування він бере юнаків. Як і господар, його оселя, дружина й діти — всі зеленої барви. Ох володіє магією, підступний і використовує людей для власної вигоди. Звільнитись від його влади можна або хитрощами, або викупом. У варіанті казки, записаному П. Рудченком, за найминок в Оха служать мавки. Збірник казок П. Рудченка, який видано в Києві у 1870 р., був, за свідченням О. Косач-Кривинюк, серед улюблених книг малої Лариси Косач.

897 Далі в автографі викреслено такий фрагмент:

Про Котигорошка?

Про Настю-Самокрастю?

Лук[аш]. Все одно...

Хоч і про Настю.

Про Тромсина — «Трьомсин» або «Трьомсин-богатыр» — українська народна казка. Її герой, як і Лукаш, виріс без батька (до матері Трьомсина ходило трое хлопців; в галицькій версії немовля знаходять військові). За допомоги чарівних помічників Трьомсин витримує усі випробування і бере за дружину морську панну.

898 Далі в автографі викреслено такий фрагмент:

Лев. Се як той казав:

«однаково чи хліб чи пироги —
давайте пироги...».

899 ...про Царівну-Хвилю розкажу — імовірно, цей образ авторського походження.

900 В автографі: (Починає одноманітним, мірним голосом).

901 В автографі викреслено наступний фрагмент:

Починається казка
од білого перелаза,
од коника ступака,
од півника співака,
од качиці — плосконосиці,
од поросяти — пучитхастого,

Далі йде епізод, який частково був перероблений для основного тексту, але переважно до нього не увійшов:

(Голос йому дедалі стає сонним.)

Лук[аш]. Ви все щось починаєте, спочатку,
а слухати нема чого.

Лев. Чекай.

«У тридев'ятому панстві, не в нашому господарстві, та був собі сильне-пресильне багатий купець Іван-молодець...».

Лук[аш]. Ви-те ж про Настю мали.

Лев. Та зажди... «От і став собі той Іван думати-гадати про своє життя розважати: є, каже, мені що їсти-пити, є в чому хороше сходити, та нема з ким віку дожити, мушу я собі пару добрати, та де ж мені її шукати; чи межі попами, чи межі панами, чи межі простими мужиками...»

902 Урай — у віруваннях давніх слов'ян вирій, ирій, урай — це рай, центром якого є світове дерево (прадуб), на верхів'ях якого мешкали боги, птахи й душі померлих. Можливо, під Ураєм Леся Українка мала на увазі прабога, котрий перебував на верхів'ї світового дерева.

903 Білий Палянин — імовірно, цей образ фольклорного походження. Підтверджує це казка «Іван Сученко і Білий Палянин», подана у збірнику «Русских детских сказок» А. Афанасьєва (1870), де дві третини матеріалу українські. Навіть зачин цієї казки нагадує зачин, яким починає свою оповідку дядько Лев.

904 В автографі (вставний аркуш) викреслено: «[Сам білий,] білий».

905 В автографі (вставний аркуш) з правками і викресленнями:

[і] став той Білий Палянин [думати-гадати
про своє життя розважати] білий».

906 Зірнице-мати — ймовірно, цей образ авторського походження.

907 В автографі (вставний аркуш) викреслено: «де мені [собі] пари шукати»; наступні два рядки дописано пізніше.

908 В автографі (вставний аркуш) викреслено наступний рядок: «чи межі попівством».

909 Оповідь дядька Лева від слів «за темними борами...» і до слів «... то була б мені рівна» викладено на окремому аркуші (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 794. 2. арк.). Текст записано віршем, із невеликими правками та без вставної репліки Лукаша.

910 В автографі викреслено: «[вибігли на берег] коні».

911 В автографі викреслено: «...та золотогриві».

912 В автографі викреслено: «...тій колясі, [дядьку, Настя]».

913 В автографі викреслено: «Га?.. [Настя?.. де ж та Настя?..]».

914 В автографі викреслено: «Ет, заснув!».

915 В автографі початку ремарки (цей і попередній абзаци) немає.

916 В автографі: «одежа де-не-де розірвалась».

917 В автографі ремарка закінчується на словах: «...до берези».

918 В автографі ремарки немає.

919 В автографі вступного речення ремарки немає.

920 В автографі: «стелється над озером».

921 В автографі: «...з туману, що над озером».

922 Ми подруги, — вона нас не зачепить — у народній уяві мавки близькі до русалок (іноді їх ототожнюють), зокрема й тому, що ті й ті не мають душі, а тільки серце.

923 В автографі викреслено: «вже не [так співають]».

924 В автографі викреслено фрагмент:

Мавка. Як же?

Лукаш. Бо не кажуть

925 Цілуй! цілуй! цілуй! — цей рядок постає паралеллю на рядки надпопулярного на початку ХХ ст. вірша «Чари ночі» О. Олесья, поета, якого Леся Українка дуже цінувала. У вірші Олесья дослівно: «Цілуй, цілуй, цілуй її, — / Знов молодість не буде».

926 В автографі викреслено первісний варіант ремарки: (Цілує її [палко]).

927 В автографі: (В лісі зривається вихор і білий цвіт з кущів...).

928 В автографі: «Ні, мавки не вмірають».

929 В автографі ремарки немає.

- 930 В автографі після цих слів ремарка: (Цілує і пестить).
- 931 В автографі з викресленням: «(цілує) [Що ж ти мовчиш?] Розгнівалась? (знов цілує її)».
- 932 В автографі: (...дивиться в очі).
- 933 В автографі викреслено наступний рядок: «а то мовчить і дивиться — аж сумно!..».
- 934 В автографі викреслено: «як вода».
- 935 В автографі викреслено: «Знов мовчиш».
- 936 В автографі викреслено: «[наче бурна] нічка».
- 937 В автографі далі є ремарка і викреслений рядок:
- (говорить поміж пестощами)
Я чаруватиму твое серденькою.
- 938 В автографі викреслено:
- Я, ще ніколи
нікого не кохав.
- 939 В автографі цю репліку персоніфіковано:
- Л[укаш]. (з мукою і щастям).
Ой, [Мавко]! Мавко! Ти з мене душу виймеш!
- 940 ...візьму собі твою співаючу душу — вважалося, що демонічні істоти не мають душі, а тільки пару. Дослідники сходяться на тому, що Мавка отримала душу через кохання до Лукаша. Одним із перших на це вказав В. Петров.
- 941 В автографі викреслено: «...я буду [надити]».
- 942 В автографі викреслено: «приваблю».
- 943 В автографі викреслено: «для тебе так [убратися розкішно]».
- 944 В автографі: (Біжить до цвітучих кущів і на яку хвилину в їх зникає).
- 945 В автографі: (озивається сумно).
- 946 В автографі: «в кущах».
- 947 В автографі викреслено:
- на чорній хмарі
Назбірвай коханий!
- 948 В автографі: (...світляків на її коси).
- 949 В автографі викреслено: (...від щастя, [цілує, кілька світл[яків] падають додола]).

950 Наступного епізоду (від ремарки і до репліки Русалки) в автографі немає.

951 В автографі: «В тумані, потім в очеретах...».

952 В автографі: «... що мріє в сутіні...».

953 В автографі викреслено наступний рядок: «затягніте до болота».

954 В автографі викреслено такий початок рядка: «Бачи Ледве».

955 В автографі викреслено: «Ну! [мерщій! знялись?]».

956 В автографі викреслено наступний фрагмент, можливо, написаний як вставка до іншого епізоду:

Ти не боїшся, що душу загубиш
ясної ночі
через урочі
очі дівочі?

Л[укаш]. [Ні] А ти ж мене любиш?

957 ...через плечі— за повір'ям чорти розплодилися від того, що першому чортові, який захотів мати товариша, Бог порадив вмочити палець у воду й стріпнути позад себе. Нечистий умочив усю руку й тріпав нею так, що наплотив аж дванадцять хорів чортів.

958 В автографі прикінцевого означення до імені Куць немає.

959 В автографі викреслено: «гарне [напечу]».

960 В автографі: (махнув зневажливо рукою).

961 ...сухо в мене в роті— у фольклорі не трапляється свідчень, щоб чорти їли людей, адже вони полювали за душами. Чорти хіба могли мучити тіло людини.

962 В автографі: «...й бабі, й жіночці твоїй!».

Далі йшов такий епізод:

Куць (швидкомовкою).
Не кажи гоп! поки не перескочиш.
(стрибає за купину і зникає.)

Рус[алка] (презирливо).

Які тепер чорти обачні стали!

963 В автографі: (Лукаш завважує возники і подається бігти за ними).

964 В автографі:

я ще таких не бачив! Ось один!
А ось і другий! Та які великі!

- 965 В автографі: (раптом скрикує з жахом).
- 966 В автографі: (... пояс не досягає простягнутої руки...).
- 967 В автографі ця репліка належить Мавці, закінчує її попереднє звернення: «Лови!».
- 968 В автографі: (Раптом кидається...).
- 969 В автографі: (...хапається за пояс, Мавка притягає його до себе, потім подає руку і помагає йому злізти на вербу.).
- 970 В автографі: «Русалка, що зорила з очерету за тим, що діялось, видає глухий стогін досади й зникає в тумані».
- 971 В автографі: «Цур тобі, пек тобі, щезни!».

Цур-пек — закляття од нечистого. Науковці вказують, що це, ймовірно, імена давньослов'янських божків-духів або домових богів (за І. Огієнком). Коли хотіли збутися небезпеки, згадували їхні імена. Водночас є версія, що це божества-антагоністи: Цур (Чур) — добрий бог домашнього вогнища, добробуту, а Пек — божество сварок і кривавих сутичок. У магічному заклятті зловорожі дії одного нейтралізувалися силою другого.

- 972 В автографі ремарку подано одразу як означник персонажа:

ЛЕВ (надходить, заглядає на вербу).

- 973 В автографі така ремарка: (оханувся, що пробовкнувся і замовк).

- 974 В автографі цей рядок відсутній; на його місці викреслено: «Вже відомо — нема без баби лиха».

- 975 В автографі викреслено таке закінчення рядка: «...правда? [плює]».

- 976 В автографі викреслено варіанти початку рядка:

кудлату бороду як;
кудлате бородисько защемлю.

- 977 В автографі викреслено закінчення ремарки: (...[з верби] і стає навколішки перед Левом).

- 978 В автографі викреслено такі варіанти початку рядка: «[Встань...] [Щож]».

- 979 ...щеляток-ярчуків — Ярчуки — найперший щенячий виводок. Вважалося, що таких псів не може здолати жодна нечиста сила. Найдужче їх боялися потерчата.

- 980 В автографі: «... проклята пара».

- 981 В автографі викреслено: «Я [поможу]».

- 982 В автографі цієї ремарки немає.

- 983 В автографі цієї ремарки немає.
- 984 В автографі викреслено: «нічонько».
- 985 В автографі тут і далі в рядку над варіантом «над тебе», надписано «так як ти».
- 986 В автографі: «...від багаття».
- 987 В автографі: «...вінок той мріє...».
- 988 В автографі: «...искрами, поки тьма запановує і над ним».
- 989 Двох останніх речень цього абзацу в автографі немає.
- 990 В автографі цього речення немає, а попереднє закінчується так: «...городець засажено, засіяно нивку житом, пшеницею, різним збіжжям».
- 991 ...калатають клокічки — клокічка, клокічка — дерев'яний дзвоник, який вішали худобі на шию, щоб її можна було знайти за звуком.
- 992 В автографі ремарка на цьому закінчується.
- 993 В автографі викреслено наступний фрагмент:
- Лук[аш]. Та нащо та обора?
 Мати. Як то — на що? Нуж — буде бура, —
 деж те бидло діти?
- 994 В автографі викреслено наступний рядок: «Жидівське “зараз”, а панське “почéкай”?».
- 995 В автографі з викресленнями: «[Отак би все] ...ганяти по хащах».
- ...по шурхах — шурх (діалект.) — яр.
- 996 В автографі викреслено наступний фрагмент:
- Лук[аш]. Що вам, мамо,
 та дівка завинила? І не гріх?
 Вона ж бо сирота.
- Мати.
- На світі всякі
 є сироти.
- 997 В автографі викреслено:
- Хіба ж вона не робить
 не помагає нам?
- ...а Мавка помагає — за повір'ями, мавка, яка виявляє прихильність до парубка, допомагає йому в усіх його справах, зокрема випасає і оберігає худобу.

998 В автографі викреслено: «...відома [хто догодив би]».

999 В автографі:

Як хату ставили, хто нам шукав
те дерево по лісі?

1000 В автографі:

Вона ж он як умаїла квітками
городець, — просто любо подивитись!

...любо подивитись — у деяких фольклорних джерелах зазначається, що мавки дуже кохаються у квітах — насаджують їх у долинах, а також завітчують собі волосся (сцена завітчання Мавки у першій дії драми).

1001 В автографі: «Таж ми не маєм».

1002 В автографі викреслено наступний фрагмент:

МАТИ (Не одразу і неохоче).
А нащо?

МАВКА. Так.

МАТИ. Як «так» то й не шукай.

1003 В автографі викреслено наступний рядок: «пригладила б та коси заплела,».

1004 В автографі викреслено:

якись пани подарували шмаття?
старизна.

1005 В автографі викреслено: «а то нехороше дивитись...».

1006 В автографі ремарка: (лагідно і ясно).

1007 В автографі викреслено:

Та добре, [лише не гнівайтесь, дядинусю] я можу
й [перебратися].
МАТИ (трохи подобріла).
Та не про гнів балачка...

1008 В автографі викреслено: «(услід) Та скинь вінка — сьогодні в нас не свято!».

1009 В автографі викреслено ремарку: (іронічно).

1010 Відьми живуть по селах — відьма, відьоха, чаровниця, знахурка, ворожила тощо — жінка, котра знається з нечистою силою, має надприродні здібності й шкодить людям. Назва походить від

старослов'янського слова «ведати» — знати. Відьми бували «родимі» та «вчені». Родима відьма найчастіше народжувалася від зв'язку відьми й чорта або у жінки, котра порушувала певні табу. Відрізнити її можна було за невеликим хвостиком. Вчена відьма продавала душу дияволу й училася чарам від старої відьми; вважалася лютішою за родиму, бо приймала нечистого свідомо. Є багато способів виявити відьму (наприклад, за її поведінкою в церкві) та не менше способів од неї захиститися (наприклад, за допомогою псів-ярчуків). Відьми справді живуть між людьми й лишень у певні ночі збираються на шабаші (зібрання нечистої сили) у горах чи в лісах.

1011 В автографі: «всю погань лісову, то ще діждеш».

1012 В автографі є наступний рядок: «лиш треба знати, як до чого братись».

1013 В автографі ремарки немає.

1014 ...душа така саміська, як і наша — у деяких фольклорних джерелах ідеться про те, що демонічні істоти, які перетворилися з неохрещених дітей (у тім числі й мавки та русалки), можуть отримати душу, якщо їх в особливий момент охрестити. Можливо, «слово», про яке говорить персонаж Лесі Українки, є складником саме таких ритуальних дійств, зокрема християнського обряду. У фінальному монолозі Мавка уже з певністю говорить про свою вічну «душу».

1015 В автографі: «Я ліпше до роботи заберуся».

1016 В автографі цієї ремарки немає.

1017 ...сорочка з десятки —десятка — грубе полотно в десять пасом.

1018 ...спідничина з набиванки — набиванка — тканина невисокої якості з простеньким набивним візерунком.

1019 ...хвартух з димки — на Поліссі хвартух — це ще й широка спідниця, виткана в клітинку з сірих і білих ниток.

1020 В автографі викреслено продовження ремарки, подане після дужки: «тільки на голові розкіший вінок»).

1021 В автографі: «От, я вже вбрана».

1022 В автографі ремарка: (оглядаючи її).

1023 В автографі викреслено епізод:

А тільки нащо
отой вінок? Та ж ниньки в нас не свято
і не заручини. Здійми його.

(Мавка здіймає вінка і вішає на [каліні] березі)
Та от що, дівонько...

1024 В автографі: «та подивлюсь там на [полотно] коноплі». Далі викреслено рядок: «щоб не стоптали гуси, а для тебе». Далі йде такий рядок: «а тут, тобі знайшлось би теж роботи».

1025 В автографі викреслено: «[але ж ти не вельми [то] щось то до роботи]».

1026 В автографі викреслено два наступні рядки:

нездада прачка, та така ж і швачка,
до печі хоч і близько не пускай,

1027 В автографі викреслено наступні рядки:

то—небого,
вже ліпше й не приходь до меї хати,
бо я панней не потребую.

1028 В автографі така ремарка:

МАВКА (вражена і наче налякана).

1029 В автографі: «Лукашу».

1030 В автографі викреслено наступний рядок: «ти знаєш де, а я не знаю».

1031 В автографі перед ремаркою викреслено початок репліки Мавки: «Зараз!».

1032 В автографі викреслено ремарку: (трохи збентежений).

1033 В автографі: «Яке їй діло? Я не розумію!».

1034 В автографі викреслено наступний рядок: «Тобі може мати теж лиха свекруха».

Далі викреслено такий епізод:

М[АВКА]. Та я невісткою й не хочу бути.

Лук[АШ]. А як же ти гадаєш?..

М[АВКА]. Я кохаю!

Тебе кохаю, що мені до неї?

Що їй до мене?

Лук[АШ]. Як би ми побрались,
вони б тобі свекрухою були.

1035 Цього рядка в автографі немає.

1036 ...з їх свекруха буде — у фольклорних джерелах є інформація про випадки одруження людського хлопця і мавки, зокрема про це згадує В. Гнатюк.

1037 В автографі далі викреслено такий епізод:

М[АВКА]. Я й помагаю, а коли не в лад,
Нехай [собі наймає] з села покличе!

Лук[АШ]. Та ж не піде
з села робити дарма, тра [найняти] щось дати

М[АВКА]. Ну, то нехай [наймає] дає.

Лук[АШ]. Де ж ті [гроші] достатки?

М[АВКА]. Та що їй тії роботи стільки?
Одно топчеться цілий день — аж смішно.

1038 В автографі: «Щоб наше лихо розуміти й знати».

1039 В автографі: «то треба вирости в селі не в лісі».

1040 В автографі викреслено: «...я [зрозуміла]».

1041 В автографі викреслено: «...що ти мені співав...».

1042 В автографі ремарка: (зневажливо).

1043 В автографі викреслено: «Не зневажай [квіт]...».

1044 В автографі викреслено: «як я його [почула. В ніч]...».

1045 В автографі таке завершення ремарки: (...уриває вражена).

1046 В автографі: «Та якось так... неначе смішно стало».

1047 В автографі викреслено: «Убрана [дівкою, а так говорить]
[по мужицьки] [до роботи тим часом]».

1048 Орація або орація — урочиста промова; вітальний вірш.

В автографі викреслено: «[хто зна й невідь по якому] [так роз-
балакалась]». Ремарки в автографі немає.

Далі викреслено такий епізод:

М[АВКА] (гостро).
Я так убрана,
як матері твоїй схотілось. Се ж бо
з сестри твоєї рамя.

Лук[АШ] (і собі вражений).
Се не рамя, —
Так всі дівки вдягаються у будень,
тай добре [з тим] їм, бо звикли так, а ти
немов циганка в ньому... тонісенька зовсім як
суха мов тичка

1049 В автографі викреслено: «[То я здійму] [Я геть здійму]».

1050 В автографі викреслено: «Так щож [мені робити коли ти] [як ти у цій] [через таке убрання] мене не любиш».

1051 В автографі викреслено:

Зара вже й «не любиш»...
такий дівочький звичай

Далі викреслено епізод:

М[АВКА]. А хіба ти любиш,
Лук[АШ]. [Та ж відаєш сама] Або ж ти не знаєш?
М[АВКА]. Не так, як тебе...
Лук[АШ]. Та хто ж те міряв?
М[АВКА] (зітхає).
Лук[АШ]. От бачиш, ти мене вже докоряєш...

1052 В автографі: «не докоряю».

1053 В автографі: «життям своїм до себе дорівнятись».

1054 В автографі викреслено варіанти рядків:

Коли б ти знав, як я люблю тебе
за те, про що душа твоя співає

1055 В автографі викреслено: «[аніж сії очі,] ніж вся твоя [кохана] хороша...».

1056 В автографі: «я не [вмію] смію».

1057 В автографі ремарка має продовження: (підходить ближче).

1058 В автографі: «Заграй мені, Лукашу, на сопілці».

1059 В автографі: «Тепер не свято, я вже не хлопья».

1060 В автографі: «твої слова недобрі».

1061 В автографі є такі варіанти епізоду з правками й викресленнями:

Лук[АШ] (оглядається).
Ще побачать...
М[АВКА]. [Дарма] Нехай!
Лук[АШ]. Тобі ж від того буде гірше, —
вже мати й так [заєдно уїдають] [раз по раз] тебе все
називають
що ти, мовляв, накинулась [на шию] мені.
М[АВКА] (зірко і нетерпляче).
Ні [правда,] хто
[не зріс] [жив]

1062 В автографі є такі варіанти початку репліки Мавки:

М[АВКА] (зірко і нетерпляче).
Ні [правда,] хто
[не зріс] [жив].

1063 В автографі викреслено такі рядки:

Я не знаю,
хто з нас уперше вимовив се слово,
а коли ж се я, то тішуся я з того.

1064 В автографі викреслено такі варіанти завершення монологу:

не знаючи коли і чим і як
[віддячити] віддаруватись може він за тее
Як він на те озветься
Не вимагаючи собі нічого вперед застави

1065 В автографі викреслено: «Та все ж ти знала, що колись віддячусь».

1066 В автографі після цих слів викреслено такий фрагмент:

Лук[АШ]. [Та се] Я тут прийшов по дерево, та мусів

її послати вишукать сухого, —
Сирого ж нам не можна брати...

М[АВКА]. Ще що!
це хто ж тобі закона розписав?
Бери й рубай яке потрібно.

Лук[АШ]. Ні,
я ліпше дядька Лева поспитаю.

1067 В автографі: (Іде за хату і волоче за собою дерево).

1068 В автографі цим словам передувала ремарка: (до Мавки).

1069 В автографі: «Там є одна вдовиця [молоденька] на селі».

Наступний рядок викреслено: «і роду чесного, і не без [грошей] статку, —».

1070 В автографі викреслено: «...до [полотна]».

1071 В автографі: «одежа».

1072 В автографі: «...невеличку струнку...».

1073 В автографі викреслено завершення рядка: «Невже не досить».

- 1074 В автографі викреслено початок рядка: «з зеленої».
- 1075 В автографі: (...і колиметься).
- 1076 В автографі викреслено: «[тебе] зожне».
- 1077 В автографі викреслено: «[сонечко] сяє».
- 1078 В автографі викреслено початок рядка: «Вік».
- 1079 В автографі викреслено: «Потім [поляже]».
- 1080 Ось тобі, сестро, яса—яса—данина, пожертва. Зазвичай польовим духам (зокрема русалкам) дякували за збереження врожаю вінком із квітів і колосків та хлібом, печеним з нового врожаю. Можливо, яса кров'ю— то відгомін давніх жертвоприношень.
- 1081 В автографі далі викреслено: «рівними фалдами (“гармонією”»).
- 1082 В автографі з викресленням: «на молодиці крамна сорочка густо вишивана [яскравими взорами] самим червоним».
- 1083 В автографі викреслено: «міцна».
- 1084 В автографі викреслено: «...і від того [широкі клуби здають-ся ще ширшими]».
- 1085 В автографі: «...постать більше кидається в вічі».
- 1086 Деревій— кривавник, серпоріз, маточник— рослина, поширена майже на всій території України, в народній медицині використовується як кровоспинний та потогінний засіб, а також як засіб знешкодження комах.
- 1087 Гладьки— гладька, гладущик— глиняний, переважно поливаний глек з однією або двома ручками по боках, використовується для зберігання молока та молочних продуктів.
- 1088 В автографі цей рядок з викресленнями: «Корова та [якась безмаль німецька]».
- Корова в мене турського заводу— у піснях, записаних К. Квіткою з голосу Лесі Українки, є і така: «Ой, рикнула коровиця турського заводу...». Примітно, що герой цієї пісні «шудратий» (кучерявий) Мартин, вмів грати на сопілці, голос якої принадує та зводить дівчат (Народні мелодії. З голосу Лесі Українки записав і упорядив Климент Квітка. Літографії Я. Бенціановського. Київ: Б. в., 1918. Ч. II. С. 190–192).
- 1089 В автографі: «купив».
- 1090 В автографі викреслено початок рядка: «в своєму господар».
- 1091 В автографі: (надходить до нивки).

1092 В автографі далі викреслено:

А що ж то буде?
Повисипається ж усе зерно!
Суше ж як порох!

1093 Нехтолице — неохайна, ледача жінка.

1094 В автографі викреслено: «як просять».

1095 В автографі: *(Лукаш виходить)*.

1096 В автографі: «Ставай, Лукашу».

1097 В автографі далі ремарка: *(киває на Мавку)*.

1098 В автографі викреслено такий початок рядка: «Сливок вам пошукаю...».

1099 В автографі викреслено: «...над [стогом]».

1100 В автографі викреслено: «...по [спині]».

1101 Верисько — дурник, бовдур.

1102 У виданні 1914 р. цей рядок з іменем Килини та ремаркою відсутній. Репліка Килини іде як завершення попередньої репліки Лукаша.

1103 В автографі викреслено завершення репліки Килини та репліку Лукаша:

Та витри перше молочко на губцях.

Лук[аш]. Я покажу тобі те молочко!

1104 В автографі: «якусь хвилину...».

1105 В автографі зі значними викресленнями є такий варіант ремарки з наступним епізодом:

Кидається на неї, вони сплітаються у боротьбі, якусь хвилину сила їх стоїть на рівні, потім раптом падають обоє в борозну, густа стінка збіжжя їх закриває».

Лук[аш] *(устає перший, важко дихучи)*.

А що? Ага! Чи ж я не поборов?

1106 В автографі: *(сміючись, поправляє хустку на голові)*.

1107 В автографі з викресленнями:

Килина *(устає розжеврена, поправляючи хустку на голові)*.

А хто ж кого побив? Не я тебе?

1108 В автографі є ремарка з викресленим початковим варіантом: *([глузу] дражнячись)*.

1109 В автографі закреслено варіанти початку другого речення репліки: «[ось] [там] [вам] вже є...».

1110 В автографі цього (другого) речення ремарки немає.

1111 В автографі викреслено: «...піду [полуднувати].

Далі викреслено такий епізод:

МАВКА. Можеш
їх дов'язати сам, коли почав.
Чи може нудно — ні с ким жартувати?!

ЛУК[АШ]. А ти ніс ким не жартувала зроду?
не тямиш як то — весело чи нудно?

МАВКА. Ні с того часу, як тебе зостріла,
я вже не знаю жартів.

ЛУК[АШ]. А [до того] давніше?
Чому ж то ти могла мене любити
після всіх жартів, а мені не можна
після тих любощів пожартувати?

МАВКА. Ти тільки жартував?

ЛУК[АШ]. Та [вже] ще ж не сватав,
ти ж бачила сама... Ну вже кінець.

1112 В автографі: (випростався, взявся рукою в бік).

1113 В автографі далі викреслено такий фрагмент:

М[АВКА]. Я можу вбить її — ти знаєш?

Л[УКАШ]. Гадаєш ти поліпшаєш мені
коли її заб'єш?

1114 В автографі викреслено перший рядок монологу: «Ось я скажу», а також початок цього рядка: «А ти послухай».

1115 В автографі: (Скінчив в'язати...).

1116 В автографі викреслено: (виходить зза хати. До Мавки).

1117 В автографі викреслено таке завершення репліки:

Та вже сю зиму
не будеш пробувати у пеньку.

1118 В автографі викреслено такий початок монологу Лева:

Де ж — із нами!
(Мавка хитає головою, що ні.)
Я вже до тебе звик, а ти до мене —
Таж правда дівонька?

1119 В автографі викреслено: «Коли ж [в сестри така натура клята]».

1120 В автографі викреслено: «та вже ж я записав...».

1121 В автографі: «до своєї хати...».

1122 В автографі викреслено:

...добрий [не чоловік],
з його добра не жди!

1123 ...отут під дубом хай і поховують — давні слов'яни вважали, що після смерті душі людей перевтілюються в дерева, передо всім у дуби, тому часто небіжчиків ховали саме під ними або на них.

1124 В автографі: «та й тиї повтинали...».

1125 В автографі викреслено: (...поволі [висмикає]...).

1126 В автографі викреслено: «Лукаш би вас...».

1127 В автографі викреслено: ([хизуючи] поглядає...).

1128 В автографі цьому рядку передувала така ремарка: (Ласкаво).

1129 В автографі викреслено: «...поки [ніч не впала]».

1130 В автографі є ремарка: (до матері.).

1131 В автографі ремарка має викреслений варіант закінчення, де ініціативу прощання проявляє Килина: (...з церемонією [цілує матір в обличчя]); та утверджений в автографі варіант закінчення, де матір: (...з церемонією цілує Килину в губи).

1132 В автографі: (вже на ході, до матері).

1133 В автографі є ремарка (Лукаш і Килина ідуть в ліс), після якої викреслено наступний епізод:

МАТИ (до Мавки).
[А ти] Чого ти там сидиш? Чи йди, чи ні,
бо я засуну хату.

МАВКА. Засувайте.
Я не піду до хати.

МАТИ. Та про мене!
(Мати йде в хату.)

1134 В автографі: «ходою».

1135 В автографі: (...до Мавки з здивованою цікавістю).

1136 В автографі викреслено: «коли мені трапляється заплакати».

1137 В автографі викреслено наступні рядки:

Нема йому ні впину, ні зупину,
воно нуртує, рве, шумить і топить,
Прозоре, чи тьмяне, воно здолає
в собі відбити золотії зорі,
і срібний місяць, і червоні искри,
а все, в йому відбите, стане кращим.

1138 В автографі викреслено початок рядка: «дитя нік».

1139 В автографі:

...стелиться. Вогонь зостріне—
спалахне на хвилину— потім з нього.

1140 В автографі викреслено: «...його [відкинуть]».

1141 В автографі викреслено: «...воно [дощиком осіннім] лежить...».

1142 В автографі викреслено такий початок рядка: «Бо [иншого б вона не]...».

1143 В автографі викреслено: «[жартуючи] листочки [з неї зносив]».

1144 В автографі викреслено: «розвіяв».

1145 В автографі викреслено: «і пестячи [розсипав срібні краплі] [змив їй] косу».

1146 В автографі викреслено: (...без плеску поринає в воду і зникає.)

1147 В автографі викреслено: «...коси [торкаються] до землі [і закривають Мавчине обличчя. Тим часом...]».

1148 ...у довгій киреї— кирея— різновид довгого суконного плаща, міг бути з рукавами.

1149 В автографі: «...достиглого бурштинового коліру хмелю».

1150 В автографі є ремарка: (стає проти Мавки і хитає головою).

1151 В автографі викреслено: «як ти сама себе занапастила».

1152 В автографі викреслено наступний фрагмент із правками:

взяла на плечі оберемок терну
неплідного, сухого і несеш, —
навіщо, дочко, [був собі] [був даремний труд] то
даремна праця.

М[авка]. На злидні милого [я не могла дивитись] дивитись
тяжко

я мусіла йому допомогти.

Ліс[овик]. Найгірші злидні— то неволя, доню.

Кому ти допомгла? Поглянь на себе!

1153 В автографі викреслено: «Окраець».

1154 В автографі викреслено наступні рядки:

Сам перелесник, вогневий царенко,
тебе жадав, не те що сей пастух!

1155 В автографі викреслено: «Не мірячи коштовний дар давала».

1156 В автографі викреслено: «вінці».

1157 В автографі викреслено наступні рядки:

Он [густо-синє небо] густа барва неба ніжним шовком
синіє при [яскравім] золотистім визерунку
прозїрачаго верховіття. Бач,
Як молоді кленочки мов княжата,
[вдяглися в золоті киреї] хизуються у золотих киреях
На дикій рожі буйнеї намисто
Красіє мов на пишній господині.
Серпанком срібним тонка павутина
Прикрила ярїї осінні квіти,
бо дуже гостра пристрасна їх барва.

1158 В автографі цей і попередній рядки:

на тій калині, де твоє кохання
по вєсні славив співом соловей.

1159 ...у златоглави й кармазини вбралась — різновиди дорогої тканини: златоглав — шовкова тканина переткана золотою ниткою; кармазин — темно-червоне сукно.

1160 В автографі: «...на свято рокове».

1161 В автографі викреслено такі варіанти закінчення попереднього й початку цього рядків:

[Вони в красі] [Вони красою]
свій жаль перемагають.

1162 В автографі викреслено: «бо ти [не тямиш]».

1163 В автографі викреслено: «і думала привабити кохання».

1164 В автографі: «убравшись для забави за жебрачку».

1165 В автографі ремарку розбито на дві частини. Першу подано перед попередньою реплікою Лісовика, котра починається словом «Доню...»: (Ліс[овик] розкриває кирею і [подає Мавці] дістає досі заховану під нею пишну вишиту золотом багряницю, срібний

серпанок і пурпуровий калиновий вінок). Другу частину подано після згаданого монологу: (Надягає на Мавку багрянницю і накидає срібний серпанок і [кладе] поверх надіває на голову їй вінок.).

1166 В автографі є два наступні рядки:

Піду на бенкеті порядкувати.
О, буйне свято справимо сей рік.

1167 В автографі ремарка на цьому закінчується.

1168 В автографі рядку передує ремарка: (до Мавки).

1169 ...давай лиш побратаємось — мотив братання чоловіка та жінки розроблено й у ліро-епічній поемі Лесі Українки «Віла-по-сестра». Цей твір, початий 1901 р., авторка закінчить, як і «Лісову пісню», у 1911 р. Щоправда, в поемі братаються міфологічна істота (гірський дух в образі дівчини — віли) та людина.

1170 В автографі: (Мавка відхиляється від нього...).

1171 В автографі викреслено: (раптом пориває її [і закручує в коло]).

1172 В автографі викреслено наступний рядок: «буйная хвиля в перловім намисті».

1173 В автографі викреслено: «[вічно] летюче».

1174 В автографі викреслено: «В [щасті], [в ситій, тихій] загоді».

1175 В автографі з викресленим завершенням ремарки: (Танець стає шаленим [червоний пояс падає з Перелесника на траву]).

1176 В автографі у другому реченні рядка викреслено: «[Гину] Млію!.. [конаю]».

1177 В автографі викреслено: «...з'являється [темна, широка, страшна [постать] Мара нелюдська — «Той, що в скалі сидить»].

1178 В автографі викреслено: «Постать».

1179 В автографі викреслено: «Постать». І вписано: «Мара».

1180 В автографі викреслено: «Хіба ти не пізнав?».

1181 В автографі викреслено: «мовчазні скелі [поставали в к]».

1182 В автографі викреслено варіанти: «вогонь [свавільний] [зрадливий]».

1183 В автографі викреслено такий початок рядка: «Ходи зо мною...».

1184 В автографі викреслено: «[ношу] я в серці...».

1185 В автографі: «МАРА».

1186 В автографі викреслено початок наступного рядка: «для неї бережу <...>».

1187 В автографі викреслено: «але [нема на світі тої сили]...».

1188 В автографі є такий варіант ремарки з викресленням: (“Той, що в скалі сидить” [западається в землю] відступається в темні хащі. З ліса...).

1189 В автографі викреслено наступний великий фрагмент, по суті, варіант закінчення другої дії:

Л[УКАШ] (Бачить Мавку, що йде йому на зустріч з веселим одчаєм в руках і в очах).
Бач, нарядилась як!

М[АВКА]. Хіба негарно?
ЛУК[АШ]. Та [з] відки дороге таке?
М[АВКА]. Для мене
не дорого ніщо!
ЛУК[АШ] (з подивом). Ото сказала!..
Чому ти досі не була такою?
М[АВКА]. Бо не приходила моя пора.
ЛУК[АШ]. Якби я знав, що ти така, то може б...
М[АВКА] (з надією). Що?

МАТИ (з порога хати).
А ходи сюди, Лукашу, — маю щось розказати!
ЛУК[АШ] (до Мавки). Не втікай, пожди,
я ще вернусь до тебе (іде до матері, оглядаючись на Мавку, що стала над водою, і поправляє на собі вінок і серпанок, дивлячись у воду, мов у свічадо.)

МАТИ (нишком до Лукаша).
А [знаєш ти] відаєш,
чого так нарядилась
твоя приبلуда?

ЛУК[АШ]. Чи не годі, мамо,
усе її приблудою взивати,
бо може [щей дочкою назове]те
прийдеться сказати: «дочко».

МАТИ (сміється).
Ото, хай Бог боронить!..
(Лук[аш] хоче відійти.)
Та чекай,
я ж щось казати мала.

- Лук[аш]. То кажіть,
бо ніколи.
- Мати. Не квапся, ще поспієш,
а мо' вже опізнився?
- Лук[аш]. Що?
- Мати. А от що:
(нишком) до неї, сину, кавалери ходять.
- Лук[аш]. [Іще чого] Ще що скажіть!
- Мати. А як же, був сьогодні
один, такий пристойний, красно вбраний...
[я бо] Дивлюсь в вікно, — аж він її цілує,
а далі й у танець пішли обое!
- Лук[аш]. Неправда!
- Мати. Коли я кажу неправду,
хай не побачу праведного сонця!
Та глянь же — он його червоний пояс
красіє на траві — згубив у танцю.
(Лукаш глянув, спалахнув і закусив губу.)
Та що тобі журитись нею, синку!
знайшов добро!
- Лук[аш] (насунивши брови).
Хто? я журуся нею?
Не мав би чим!.. (неначе міняючи розмову.)
Я [сам] мамо, хтів питати,
чи не пішли б ви взавтра до Килини.
- Мати. [Та] А чом же, можна, [її] чи тобі що треба?
- Лук[аш]. Та ніби на розглядини пішли б,
а я б за тиждень [ста] вже й сватів заслав,
як позволяєте.
- Мати (втішена).
Ба, [чому] чом би ні?
Та що там ще розглядини, вже ж видко,
яка робітниця, — таж як вогонь!
От просто б у неділю й засилався.
- Лук[аш]. Неділя взавтра.
- Мати. Ну то що, пішов би
[се звечора] ізвечора тепера на село,
а взавтра зрання можна й засилатись.
- Лук[аш]. Як ви те кажете, то я й піду.
(Зважливо йде через галяву по при озеро до ліса.)

М[АВКА] (переймаючи його).
 Куди ти, любий, тут я!

ЛУК[АШ]. Ну то що?
 Тут і сиди, а я не маю часу.
 Сиди, сиди, а прийде знов [кавалір] коханок,
 то потанцюєш.

М[АВКА]. Що? Який коханок?

ЛУК[АШ]. Та вже ж не я! [На мене вже]
 [Тепер] [Та більш не надься]
 Либонь, се був той самий,
 що розпалив тебе тоді навесні
 і ти, жируючи, як навісна,
 до мене кинулась. Розпустна дівко!
 Се раз тобі вдалось!
 Хіба зготуй дарунок на весілля, —
 для тебе [ж, кажеш] все не дорого,
 [ти казала багата] багачка!
 А я собі знайду таку до пари,
 що буде моїй матінці слугою,
 для мене ж буде вірною жоною.
 Ну годі. Йду на сватання! Прощай!

Мавка дивиться йому в слід з безумною тугою, потім шарпає на собі багряницю, що з шелестом падає до долу, зриває вінок і серпанок і кидається сама на землю. Сильний порив вітру зносить їй жене зграями листя з дерева, [темні] сиві хмари линуть по небу, по їх чорніють пташині ключі, що линуть у вирій, [дощ потоками ллється]. Мавка б'ється в розпачливому риданні.

М[АВКА]. Ходи [Маро], я хочу забуття!

Той, що в ск[алі] сидить з'являється і накладає руки на Мавку. З смертним стогоном вона западається вкупі з ним в землю.

1190 В автографі викреслено такий початок ремарки: (Бачить Мавку, що йде йому на зустріч.).

1191 В автографі: (...проти яскравого вбрання).

1192 В автографі ремарки немає.

1193 В автографі ремарка така: (М[авка] спинається. Л[укаш] швидко йде до хати й стукає в двері. Мати відчиняє не виходячи).

1194 В автографі ремарка така: (зриває з себе вінок і багряницю).

1195 В автографі такий початок рядка з викресленим першим словом: «[Ходи] Бери, Маро!..».

1196 В автографі таке перше речення ремарки: (Т[ой] щ[о] в ск[а-лі] сид[ить] виходить з хащів і простягає руки до М[авки], вона скрикнувши, падає зомліла йому [в обійми] на руки. Обое...).

1197 ...хававкають пущики — пущик — сич, цей птах видає звуки, схожі на повторення вигуку «хав».

1198 В автографі вступна ремарка третьої дії починається зі слів «Хворе світання...».

1199 В автографі: «...неба чорним верховіттям...».

1200 В автографі викреслено: «...по узліссі [на галяві нема]».

1201 В автографі цього абзацу немає, натомість червоним олівцем зазначено: «Дуб зрубаний, могила».

1202 В автографі ремарка така: (подається трохи йому на зустріч.).

1203 В автографі викреслено варіанти рядка: «[блукаючи, як вовкулака в лісі] [в подоби вовкулакою блукав по лісі]».

1204 ...вовкулака дикий — вовкун, вурдалак, — вважалось, що вовкулаки бувають вроджені та зачаровані (або дикі). Вроджені — перекидаються вовкулаками й бігають з вовками тільки періодично (переважно вночі), решту часу живуть людиною, зберігаючи свою злостиву сутність. Зачаровані — перетворені у вовкулаку нечистою силою (відьмою або знахарем), стражденно живуть у лісі, ховаються у лігвищах, зберігаючи людську тьму. Існувало багато способів перетворення (зачарування) людини на вовкулаку і не менше способів її повернення (відчарування). Слушною нагодою для такого закляття вважався час весілля, зокрема рух весільного поїзда від молодої до молодого. На те, що Лукаша було обернено саме в пору його одруження, може вказувати вилучений із остаточного варіанту драми фрагмент убивства Куцем дядька Лева. Як людина знаюча, Лев міг врятувати молодого від закляття. А те, що у вовкулаку закляв Лукаша саме Лісовик, має своє пояснення й у фольклорних джерелах, де зокрема згадується, що лісовики, як свою худобу, «випасають» вовків і навіть самі вміють у них перекидатися.

1205 ...теє слово чарівне — звільнити вовкулаку можна було магiчними діями (наприклад, перевести через хомут або «вивернути» його шкуру шерстю на зовні) і закляттям. Однак, за народними повір'ями, чоловік, котрому навіть вдалося урятуватись від

чарів і набути попереднього вигляду, за суттю своєю назавжди залишиться вовкулакою, нечистим.

1206 В автографі: «що й озвірілим людський вид вертає».

1207 В автографі ремарка така: (тупає з досади ногою і зо злості ломає свого ципка).

1208 В автографі: «О, якби ти знав...».

1209 В автографі викреслено: «глибокій, [темній] чорній...».

1210 В автографі викреслено початок рядка: «Я спала с».

1211 В автографі викреслено: «...невдячність [буде вічна]».

1212 В автографі викреслено такий початок рядка: «підвівся потім і...».

1213 В автографі викреслено: «Я ще до [слова]...».

1214 В автографі:

схопивсь на рівні ноги, і руками
тремтячими від мене заслонився,

1215 В автографі викреслено закінчення рядка: «...я буду ждати».

1216 В автографі ремарка на цьому закінчується.

1217 В автографі з викресленнями такий варіант ремарки: (вискакує [з болота...] за хати і потираючи [з холоду] руки, підбігає до хати і спиняється, [прислухаючись, під вікном] побачивши Мавку)

Далі викреслено такий епізод:

А що? Чи вже баби попрокидались?
Ти тут не чула, Мавко?

М[АВКА]. Геть іди,
ненавидний!

Куць. За [що ж се] віщо ж так?

М[АВКА]. Ти знаєш.

1218 В автографі: «блукаєш», а викреслено «никаєш».

1219 В автографі: «більш не возитиме нікого».

1220 В автографі рядок починається словом «Геть!..»

1221 В автографі є ремарка зі скороченнями: (пок[азує] на мог[илу]).

1222 В автографі є наступний рядок: «Бач там пеньок теж із старого дуба».

1223 В автографі є ремарка: (надходить до могили і схиляється над нею).

1224 В автографі викреслено: «я б [тобі моріг]...».

1225 ...барвінок би зростила невмирущий — барвінок в народних уявленнях уособлював життєву снагу й стійкість, тому широко застосовувався у шлюбних ритуалах. Водночас ця рослина, що символізувала вічність, вважалася символом переходу від одного стану життя до іншого, а тому висаджувалася й на могилах. М. Костомаров указував тут на прихований зв'язок поміж шлюбом та смертю у віруваннях давніх слов'ян.

1226 В автографі викреслено: «[печаль моя] мій жаль спадає [мертвими словами сухим осіннім листом] наче мертвий лист».

1227 В автографі викреслено: «Неподоба мені розводити жалі а мушу».

1228 В автографі викреслено: «із чортами, —».

1229 На цьому рядковій в автографі монолог Куця обривається на пів сторінці. На наступній сторінці починається другий монолог цього персонажа зі значними викресленнями червоним олівцем. До остаточного варіанту увійшов тільки невеликий фрагмент. Викреслено таке:

Куць. Се ти розгнівалася за дядька Лева?
Так я ж того не хтів — ну, присягаюсь
вогнем пекельним! — справді, я не хтів
його згубити. [Ну сама ж подумай,
яка ж мені з того користь?] Я лише хотів
утяти лепський жартик молодятам —
(вір чи не вір, [найбільш] я власне дбав про тебе) —
я їм зробив перейму на місточку,
се ж навіть так годиться на весіллі!
Хіба ж я знав, що дядько Лев поїде
попереду? Хіба ж я хтів йому
[при] вмалити віку? Так воно вже сталось.
Ти все не віриш? Ну сама подумай,
яка ж мені з того користь. Лукаш
тай сі баби зовсім не вміють жити
як слід з чортами! Цапа продали,
не хтять подбати навіть про ворону...

1230 ...знов заїзжу — серед збитків, завданих чортами людям, була і шкода коням, які особливо відчують нечистого. Чорти мчать на конях аж до повного виснаження тварин, залітають їм гриви, перемотують посторонками тощо. Аби віднайти чорта, при конюшні тримали для нього цапа.

1231 ...корови геть-чисто попсувала — відьми, коли добиралися до корів, здоювали або псували їхнє молоко, а також могли заклинати тварин на хвороби і навіть смерть.

1232 Наступних п'яти рядків в автографі немає, а останній рядок монологу дописано червоним олівцем.

1233 В автографі викреслено репліку Мавки з варіантом, дописаним червоним олівцем:

М[авка] (з острахом).

Але ж до сеї хати злидні прийдуть!

[Ще хутко й злидні прийдуть, я їх тут]

1234 В автографі: (...до дверей хати).

1235 В автографі викреслено: «Я вас не кликала».

1236 В автографі цю репліку викреслено. Прописано її було так: «Злидні (злорадно)» та з'єднано з наступною.

1237 В автографі: (...як собаки над кісткою).

1238 В автографі далі викреслено:

а ви засніть тим часом,

адже хто спить, то голоду не чує.

Злидні. Ми не спимо ніколи.

Куць. То мовчіть.

1239 В автографі викреслено: (...стара [чим небудь] вас так...).

1240 В автографі є означення персонажа: «Мати».

1241 В автографі викреслено такий варіант завершення рядка: «...Килино! [А доки ти спатимеш] [от то]».

1242 В автографі викреслено: «бодай ти [на страшний суд] вже не встала».

1243 В автографі:

Килина (заспанним голосом).

Чого там уставати? До чого?

1244 В автографі викреслено варіанти:

Та подій же свої коровиці німецькі,
молошні, що за першим чоловіком придбала;
Подій свою коровицю німецьку
молошну що при першим чоловіці придбала.

1245 В автографі: «що ти придбала з першим чоловіком».

1246 В автографі викреслено такий початок рядка: «Ні, я вже ліпше...».

Цей епізод твору є авторською перифразою перших двох куплетів народної пісні «Йа встань невістко», перейнятої Лесею Українкою в Колодяжному:

— Йа встань невістко
та бодай ти не встала!
Подій корові,
що від батька нагнала!
— Нех ті постоять,
що від батька нагнала,
я ті подою,
що у свекра застала!

Примітно, що в чернетках драми лишився розвиток ще й третього куплета:

— Ой цить, невістко,
та не роспускай губи,
візьму коцюбу,
повибераю й зуби!
(Народні мелодії з голосу Лесі Українки... Ч. II. С. 162–163).

1247 ...хунт масла буде — фунт — міра ваги: 0,453 кг.

В автографі викреслено початок рядка: «всез хунтець».

1248 В автографі:

Отже й не змовчить!
Мовчи, бо як візьму я коцюбою,
Повибераю й зуби!

Автограф у цьому місці дуже покреслений і густо списаний варіантами. Далі викреслено такий епізод:

МАТИ (вже люто).
І не змовчить же тобі,
і не змовчить! Бодай би на смерть замовкла!
Кил[ина]. Та вам до смерти ближча дорога, як мені
МАТИ. Ось не мовчи но мені, ось не мовчи!
То як візьму коцюбу.

Під шарами тексту виокремлюються два варіанти розвитку дії, які починаються з репліки Матері:

1.

Розпустила губу як вершу! Ой моя
[доленко] годинонко! темная та невидная
з такою невісткою! Де вона
на мою голову взялася?

Кил[ина]. [Та було ж собі ліпшу взяти]
Було шукати! таж мали
тут якусь задрипанку
було її прибрати хорошейко
тай посадити на покуті.

Ото б невісткою була хороша!

Мати. А таки й була б!

Ліпша від тебе, щоб ти знала!

2.

Хто ж то винен, що [мої] корови не дояться, кажи!
хто?

З такою господинею, як ти [будуть доїтися, а як же]
Розпустить тільки губу ту як вершу!

А як до діла, то її нема!

Ну, вже й невісточка! [То світ сходити такеї не
знайти!]

На нашу голову де взялася!

1249 В автографі з викресленнями такий варіант:

було прибрати хорошейко,
ще на покуті посадити
От і була б невісточка!

1250 В автографі з викресленнями і правками чорнилом такий
варіант:

А що ж таки й була б! гадаеш, ні?
Сто раз від тебе ліпша щоб ти знала
[Яке то було покірне та добре, хоч до рани клади]
Таке [то] було покірливе, а добре
Хоч прикладай до рани
До корів спосіб знала — було молоко як з цебра
лється (Цей рядок написано на маргінесах — низу
вверх аркуша).

Не до тебе рівняти, відьмо ти якась!
[Дурний] то Лукаш дурний що проміняв її на тебе
[хвойду] нехлюю, некукібницю
Як то небіжчик брат таки й не радив, було слухати
Задрипанкою звиваєш, а сама її зелену сукню
перешила, тай досі тягаєш — сорома тобі немає!

1251 В автографі викреслено: «...[лихо] носить».

1252 В автографі викреслено варіант цього рядка: «Ні [жінкою, ні вдовою, нема відома чим]». Далі з викресленнями подано ще один, останній рядок репліки: «От зав'язала світ собі навіки».

1253 В автографі викреслено варіант цього рядка: «...з тобою [витримав]».

1254 В автографі від цих рядків і далі з викресленнями і правками є розвиток епізоду:

[з своїми бахурками] [дітваками] з дітиськами своїми
що лиш мали — перевела
то по коршма́х з кумами, то на
якісь борги жидівські, [то] лихо [тебе]
знає! [на що]. Ще десь коханків [своїх]
[нашою працею годує] нашими статками живить
Ще десь коханків [своїх] [нашою працею
годує...] нашим статком живить...

Кил[ина]. [Яких коханків!] А ти їх бачила моїх коханків?
Ні! Бачила? Кажі!..

(В хаті здіймається гармидер, чутно дитячий крик)
[яке ти маєш право?..]

Куць (аж підскакує з радощів і ляскає в долоні).

[Браво! браво! браво!] Ото-то-то-то!

Мати. [Пішла з моєї] Геть, заберайся з хати!

Куць. [Ой, зараз] Зараз вийде! Ой я боюся зблизька!
(втікає в болото).

Кил[ина]. [Яка вона твоя] Не піду, бо я тут господиня!

Мати. А я-а-ак же! Навела тут своїх бахурів тай господарює.
Он [увесь] [усі] кутки позасідали —
Бодай вас злидні посіли!

Килина. Одчепися від моєї душі!
Чого ти мене їси,
Бодай тебе саму злидні їли!

[В сю хвилину] Одчиняє двері, вибігаючи з хати з відром у руках, злидні схоплюються і забігають у хату, зачинивши за собою двері.
[Куць утікає в болото].

1255 В автографі: «...з гуком».

1256 В автографі ремарка має продовження: «з калинового пучка на грудях лишилось ледве скільки ягідок!».

1257 В автографі ремарки немає.

1258 В автографі викреслено такий початок рядка: «[А хто ж то це]...», після якого іде прикінцева ремарка, а тоді другий рядок.

1259 В автографі: «Тобі не додали чого за службу?».

1260 В автографі ремарки немає.

1261 В автографі ремарки немає.

1262 В автографі ремарки немає.

1263 В автографі: «тягнеться».

1264 В автографі ремарки немає.

1265 В автографі ремарки немає.

1266 В автографі з викресленнями такий варіант цієї ремарки: «Мавка зміняється у [кущ калини, чорний, безлистий, лише скільки ягідок є на ньому] вербу, чорну, безлисту, з похилим гіллям». Варіант з вербою вписано синім олівцем.

Мотив заклинання свекрухою невістки у дерево є в українських баладах та їхніх варіантах. Також і серед пісень, записаних К. Квіткою від дружини, є така: «Ой у полю, полю, береза стояла...». У ній розвинуто тему закляття свекрухою невістки у тополь та спонування сина до того, аби він її зрубав (Народні мелодії з голосу Лесі Українки... Ч. I. С. 92–94). Ці ж мотиви розвинула авторка «Лісової пісні» у цьому й подальшому епізодах. Також мотиви обертання дівчини в дерево (калину) й вирізаної з калини співочої сопілки розвинуто в поезії Лесі Українки «Калина» (1901). Згадано цей сюжет й у вірші «Чи тільки блискавицями літати...» (1900), другому вірші ліричного циклу «Ритми».

1267 В автографі з викресленнями:

Кил[ина]. Ой, що то? Се ж я в час такий сказала...

То й добре (Дивиться вороже на калину і кивнувши головою)

[Тут] Так не довго настоїшся.

1268 В автографі з викресленнями:

Хлопчик-семиліток (вибігає з хати).

Ой мамо [чого] де ви те [так довго]? Ми [вже]

істи хочемо, а [бабуня] баба не дають, [сварять].

1269 В автографі: *(тихше, нахилившись до хлопця).*

1270 В автографі викреслено варіанти рядка:

Там під пічею періг, я сховала;
Отам під пічею є пироги.

1271 Цієї репліки Хлопчика і наступної відповіді на неї Килини в автографі немає.

1272 В автографі з викресленнями: «[Мамо я собі дудочку вріжу] Я мамо вріжу дудочку».

1273 В автографі: *(...гілку з [калини] верби і біжить в хату).*

1274 В автографі ремарки немає.

1275 В автографі з викресленнями: «[Ба] Таки явився! [А де це тебе носило?]».

1276 В автографі викреслено: «Не питай, [жінко]».

1277 В автографі викреслено: «Щей спитати не можна».

1278 В автографі викреслено: «Волочився, тягався, біда його знає».

1279 В автографі останні три рядки з викресленнями:

Ой, любчику, [і без питань] [не тра й питати, видко
свиню по щетині].
А десь же та коршма стоїть на світі
де твоя свита та шапка балюють

1280 В автографі з викресленнями: «[Нехай дурні вірять, а я не з тих] Хто дурний нех вірить».

1281 В автографі викреслено: «Ліпше».

1282 В автографі: *(одразу знантеличилась...).*

1283 В автографі викреслено: «тут без тебе».

1284 В автографі викреслено: «німці тай».

1285 В автографі викреслено: «чудо».

1286 В автографі з викресленнями:

[Кумедия] Ще чого? Таж дядька твого вже
й нема на світі, до чого ж ті закляття
споминати? Абож то ти закликався?
або я? трусяться над тим лісом, бодай вас
трасця трусила! Як би на мене, то
от приходили жиди на шурки
купувати— продала тай вже!
або розкорчувала.

1287 В автографі викреслено: «і гроші були б, і ґрунт мали б, як».

1288 В автографі викреслено:

що ввечері страшно й [виглянути] виткнутися з хати, — протеребила б хорошенько, як Бог приказав, тай такий би горód був та поле, як не може бути.

1289 В автографі викреслено: «ще колись [справді] доправди вовкулаками перекинемось».

1290 В автографі: (В голосі його такий божевільний жах, що Килина змовкла, глянувши на нього).

1291 В автографі з викресленнями:

Добре, добре Так
я продам ліс... продам... продам. А тоді вже
не буде? того... того, що ти кажеш?

1292 В автографі викреслено: «Що ж я кажу?».

1293 В автографі викреслено: «Не кажи, не кажи, не кажи».

1294 В автографі: (виборсавшись від нього).

1295 ...чи хто наврочив — уроки, пристрій, лихе око — негативна дія лихої людини, нечистої сили (відьми, ворожбита) або вплив поганого місця, яка проявляється у погіршенні самопочуття людини, її важкому морально-психологічному й фізичному стані. Знімали уроки спеціальними молитвами-оберегами чи магічними діями; це робилося самотужки чи за посередництва знахарів.

1296 В автографі з викресленнями:

[чоловіче! Що ти] чи [ти] впився, чи вдурів?
(Лукаш мовчить, важко дишучи.)
[Що тобі починилося?] Чи хто наврочив? Га?
Я [побіжу] піду [на село та закличу] по бабу [Ляшиху] на село (подається їти).

Лук[аш]. Нетреба... [нетреба... чуеш] Я не хочу! Я не хочу!

Кил[ина]. [Ну не тра] Не хочеш, то й не тра; — чого кричиш?

Далі закреслено фрагмент:

Хлопчик (вибігає з хати з сопілкою в руці).

Ви те прийшли вже, тату?

Лук[аш]. [Тату! [Се] добре оженився, [що й] сини

готові взяв.

Кил[ина] (вражена).

немає чого вибивати очі,
сватав мене в день не в нічі!
«Зробив собі кривий стілець, то мусиш сидіти,
Коли любиш удовицю, люби її [й] діти...»

1297 В автографі ремарка на цьому закінчується.

1298 В автографі ремарки немає; викреслено: «Чи тут [може хто сьогодні був?]».

1299 В автографі ремарки немає.

1300 В автографі ремарки немає.

1301 В автографі: «А вже ж».

1302 В автографі викреслено:

МАТИ (вибігає з хати).

Сину!

(Кидається до Л[укаша] обіймати, він холодно
приймає її вітання.)

1303 В автографі: (стинувшись).

1304 В автографі викреслено: «Та з отою ж».

1305 В автографі з викресленнями:

[Вам все відьми] І та вже відьма? — щож, [відай]
судилось
свекрухою відьомською вам бути.
[Я тут не] Ба, хто ж вам винен. Ви ж [сама] її хотіли.

1306 В автографі: «Хіба ж я знала...».

1307 Некукібниця — лінива, недбала жінка.

1308 В автографі рядок починається ремаркою: (до Л[укаша]).

1309 В автографі викреслено: «А як же! [Яка]».

1310 В автографі: (нишком до Матері).

1311 В автографі: (...з Килининим хлопчиком).

1312 В автографі викреслено: (...[робить] притиск).

1313 В автографі з викресленнями в ремарці: (вражена тоном Лукавшевим [дражливо до хлопчика]) й викресленим рядком в репліці Килини «[чого налазиш? [як тебе не хтять] [хто тебе тут кликав]».

1314 В автографі з викресленнями: «Ну та [хіба ж] я [що] нічого».

1315 В автографі викреслено: «Що то ти маєш “сопілку”».

1316 В автографі викреслено: «Та сопілку. Вже».

1317 В автографі: «тільки я грати не вмію... як би так ви-те заграли...»; прикінцевої ремарки немає.

1318 В автографі викреслено: «Дай мені [чисту годину] спокій! Не хочуть то й не проси!».

1319 В автографі: (Розглядає сопілку).

1320 В автографі викреслено: «Калинова. Ти сам зробив?».

1321 В автографі викреслено: «калини».

1322 В автографі викреслено: (...на [калину]).

1323 В автографі з викресленнями: «[З тої-о?] Я [щось того корча] ніби її не бачив тут».

1324 В автографі викреслено: «Таж в лісі сидимо — Само зростає». На цьому репліка Килини закінчується. Далі такий фрагмент:

Лук[аш]. Коли [такий великий виріс?] зросла така велика?

Кил[ина]. [Диво!] [от диво] Стремів кілок вербовий тай розрісся.

1325 В автографі прописано персонажа: «Голос сопілки».

1326 В автографі ремарка: (вжахнувся).

1327 Далі в автографі викреслено:

(До Кил[ини]). Се ти чаклунко, [тут] щось наворожила.

Кил[ина]. Які там чари? Та же то з [калини] верби!

Лук[аш]. Се ти зачарувала ту кали<...>.

1328 В автографі з викресленнями: (...підійшов до [калини] верби, ударив раз по стовбуру, вона степенулась і [зронила червоні ягоди на землю]).

1329 В автографі викреслено: (калину).

1330 В автографі викреслено: «Калина».

1331 В автографі: «... опановує хатою».

1332 В автографі викреслено: «і лихо [, мамо]».

1333 В автографі викреслено: «... стовпом [приснули геть високо в небо]».

1334 В автографі викреслено: «Мати, діти і Калина стоять і голосять».

1335 В автографі викреслено: «...віз, [кілька вуліків]».

1336 В автографі викреслено ремарку: (б'ється об поли).

1337 В автографі викреслено: «...мені [добро]».

1338 Тепер я мудрий став — прозріння Лукаша пов'язане з межовим станом, у якому він продовжує перебувати навіть після перетворення з вовкулаки в людину. Істота «межі» може бачити й сприймати не тільки світ людей, а й потойбіччя, світ демонічних сил.

1339 В автографі: (злякана до сліз).

- 1340 В автографі: «Ой, Лукашуню».
- 1341 В автографі викреслено: «Чоловіче».
- 1342 В автографі викреслено: «...не піду. Я [тут лишуся]».
- 1343 В автографі викреслено: «А [на що] [ніби конча]».
- 1344 В автографі: «Бігме, з переляку! Ходи, ходи,».
- 1345 ...тра вилляти переполох — переполох або переляк (через природне явище, людину, тварину) та інші підступи ворожих сил чи відьомські наслання допомагали зняти баби-цілительки, ворожки. Для цього задіювали спеціальні молитви, замовляння, магичні ритуали й обряди та цілющі зілля. Переляк, приміром, могли «вилити» або «викачувати» курячими яйцями, проказуючи спеціальні молитви-замовляння.
- 1346 В автографі ремарка відсутня.
- 1347 В автографі: (хозяїновито).
- 1348 В автографі з викресленнями: «Швиденько [побіг] [спішиться у] біжить лісовою стежкою». Останнього речення цієї ремарки в автографі немає.
- 1349 В автографі з викресленням: «На зустріч йому йде від ліса якась висока, біла жіноча постать у білій додільній сорочці і в білій намітці, зав'язаній по старосвітському, вона хитається наче од вітру, часом спиняється, нахилиючись і мов чогось шукаючи. Коли надходить ближче, [відслоняє білу намітку] і випростується, видно змарніле обличчя, подібне до Лукашевого».
- 1350 В автографі викреслено: «Що ти [шукаєш] тут робиш?».
- 1351 В автографі цей і наступні п'ять рядків з викресленнями:

Я в снігу заблудила
серед чистого поля
А тепер я [шукаю] блукаю
тої стежечки в
що веде [твою думку] з безталання.

- 1352 ...нерозумна сваволя — тут актуалізовано народне уявлення про те, що власною долею кожен вільний розпоряджатися сам. Навіть маючи щасливу долю, людина може себе занести. Відтак у своїх нещастях винна не доля, а вона сама.

У пісні «Чи я не хороша...», записаній К. Квіткою з голосу Лесі Українки, є такі рядки, своєрідна перифраза монологу Долі:

Та доле ж моя, доле, чом ти не така,
чом ти не така, як доля чужая?

Обізветься доля по тім боці мора:
Не я винна, доля, но твоя сваволя
(Народні мелодії з голосу Лесі Українки... Ч. II. С. 137).

1353 В автографі: «Уломи ж собі, Доле».

1354 В автографі викреслено: «Хоч [колючу] ожину».

Ожину — в народних уявленнях ожина мала силу оберега, нею у поховальних обрядах зв'язували ноги і руки самогубцям та упирам. Листя і ягоди ожини широко використовувалися в народній медицині.

1355 В автографі викреслено варіанти рядка:

промести собі в пущі;
щоб було чим мести, рівненько.

1356 В автографі викреслено наступні дві строфи:

Д[оля]. Та колюча ожина
покривавила руки.
Вже запалась дорога
на ті райські луки.

Д[оля]. Ой ламав ти ожину
щей терновії віти,
завалив усі стежки,
заглушив усі квіти.

1357 В автографі викреслено варіанти рядка:

та на кожній;
на тобі [на дорозі] по всіх стежках.

1358 В автографі з викресленнями: «[та на кожній] [с]крізь терни-байраки, [та] вже нема признаки».

1359 В автографі з викресленнями: «Ой [тепера я бачу] тепер я плачу, бо [на очі] вже чую й бачу».

1360 В автографі викреслено: (Подається йти) і залишено: (Рушає).

...загинути мушу — в народних уявленнях смерть долі означає і смерть людини.

1361 В автографі: (показує рукою на землю в його під ногами).

1362 В автографі з викресленнями і в кілька шарів тексту з виправленнями чорнилом:

Як вона [Доля] скрилась за лісом, [Лукаш рушив з місця, де досі стояв і пошпотався об щось, нахилився здійснювати і побачив калинову сопілку, взяв її і рушив далі]. [Сніг тим часом припинився].

[нахилиється до того місця, що показала Доля і знаходить вербову сопілку, що він був кинув, бере її до рук, іде по білій запорошеній снігом галяві до берези, сідає під посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках сопілочку, часом усміхаючись як дитина...

1363 В автографі персонажа означено тільки так: «Постать».

1364 В автографі є ремарка: (поглянув угору і побачив її).

1365 Ти упирицею прийшла — упирі, опирі, дводушники, потиначі — злі демони, здатні забирати життєву силу людини (випиваючи з неї кров), насилати хвороби, стихійні лиха, голод і т. ін. Назву виводять зі слова «неспалений» («пир» — вогонь), тобто не кремований, не похований мрець. Упирі бувають обох статей, а також гермафродити. Як відьом та вовкулаків, упирів також розрізняють, зокрема на «родимих» і «роблених». «Родимі» — народжені від батьків-упирів або від людей, які вчинили переступ чи порушили певні табу. Менш небезпечними були «роблені» упирі, які поставали внаслідок порушення певних заборон. Також на упиря після смерті могли перекидатися великі грішники-душогубці, поховані без відповідного обряду самогубці тощо. Вважалося, що упирі мають два серця і два духи, тому навіть після смерті могли ходити світом. Убити упиря можна осиковим кілком.

1366 В автографі: «щоб з мене спити кров?».

Сливай — у фольклорних джерелах є свідчення, що мавки «ізісисають» людям груди, збавляючи життєвої снаги й самого життя.

1367 В автографі викреслено наступний фрагмент:

Мавка. Ні, любий. Ні, єдиний,
мені не треба крові, я для тебе
свою всю віддала.

Лук[аш]. Для мене? Боже!

1368 В автографі густо викреслено такі варіанти цього й наступного рядків:

ти душу дав мені [бо твоє кохання й гостра туга]
[тим буду];
тим чим гострий ніж для тихої калинової гілки,

що без ножа лиш тихо шелестить,
а ніж дає співочу душу;
тихо шелестить, а ранена має співочу душу;
ти був для мене
як гострий ніж;

1369 В автографі з викресленнями:

Дав душу, кажеш?
Я душу дав тобі?
А тіло збавив! [Загубив на віки].

1370 Мара — у народних віруваннях злий дух у жіночій подобі, який заморочує людину, щоби завести її на безвість. Однак у Лесі Українки актуалізовано іншу конотацію образу — привид, безтілесна тінь.

1371 ...зростить вербицю — верба вважалася символом живучості (бо швидко приймалася та зростала навіть з дрібного пагона). Тому вербові гілки задіювали у поховальних обрядах (зокрема їх клали в домовину) як символ воскресіння й вічного повернення.

1372 В автографі викреслено: «...тугу [вповідать]».

1373 В автографі викреслено: «...[дзвінкої] сопілки».

1374 В автографі викреслено: «...мрії [про щастя]».

1375 В автографі викреслено: «в [цвітучом]».

1376 В автографі: «...зміняється раптом у ясну,».

1377 В автографі викреслено репліку Лукаша:

Лук[аш] (кидається до неї з покликом щастя).
Яка ж хороша! Лісова царівна!

1378 В автографі викреслено: «Цвіт [сиплеться]».

1379 В автографі: «...трохи розходиться,».

1380 В автографі: «Лукаш сидить, прихилившись».

МЕЛОДІЇ ДО ГРИ СОПІЛКИ В ДРАМІ-ФЕЕРІЇ «ЛІСОВА ПІСНЯ»

Понад століття, від часу першого книжкового видання «Лісової пісні» (Київ, 1914 р.), драма Лесі Українки друкується з добірною народних мелодій, які вибрала сама письменниця. Той факт, що авторка вважала необхідним записати ці мелодії, обумовити місце і характер їх виконання у драматичному перебігові подій, темброве забарвлення, говорить про значимість музичного складника в цілісному творчому задумі. Це — рідкісне явище у світовій драматургії, і воно потребує спеціальної уваги.

Леся Українка була далека від того, щоб створювати «музичне оформлення» п'єси заради успіху на сцені. Широко відомі її слова з листа до матері: «<...> маю таку прокляту натуру, що замість “хлѣбных пьес” вирощую з серця якісь лісові, мовляла ти, “квітки”, а з квіток же, відомо, хліба не їсти...» (Леся Українка. Лист О. Косач (матері) від 12.III.1912 // Листи: 1903–1913. С. 576)

Письменницю не привабив шлях пошуку звукових ефектів для змалювання втаємниченого міфологічного світу чи природи, вона не вдалася до ілюстрування музичними засобами картин сільського побуту, пісні представника «людського» світу, Лукаша, звучать в інструментальній інтерпретації (тобто, без тексту, позбавлені тепла людського голосу) і мають певною мірою абстрагований характер. Відомо, як часто Леся Українка зверталася у своїх прозових творах до цитування текстів народних пісень, відкриваючи тим самим уявний музичний простір у межах простору вербального. Тепер же, маючи можливість включити до сценічної дії реальне звучання вокалу, вона цього уникає.

Музичний супровід драматичної дії обмежився мелодіями сопілки. Її неповторний тембр вчувався поетесі у безмежжі пекучої пустелі, в той час народжувався творчий задум «Лісової пісні»: «Якесь весілля дике! Мов сопілка — / Співа пісок, зірвавшись зненацька / З важкої нерухомості своєї, / А камінці на бубнах приграють» (поезія «Хамсін» з циклу «Весна в Єгипті», 1910) (Леся Українка. Збір. тв.: у 12 т. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 1. С. 363). Тембр сопілки єднався з ностальгічними спогадами про далекі дні дитинства, коли «золотим дощем лились пісні» (Там само. С. 186), і налаштував на певний музичний колорит, автентичну прозору канву, на тлі якої буде відбуватися дія. В автографі Лесі Українки з нотами мелодій до драми і поясненнями до них цей задум акцентований (підкреслення — авторські): «Увага. Всі ці мелодії

належить грати solo, без оркестрового супроводу і без штучного аранжування» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 792).

Під час написання драми письменниця подекуди лише занотувала настрій та характер звучання мелодій у ремарках: «Пограває у сопілку стиха щось дуже жалібноеньке» (Леся Українка. Збір. тв.: у 12 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 5. С. 221); «<...> грає якусь моторну, танцюристу мелодію» (Там само. С. 243). Тільки одна мелодія (у додатку вона має №8) одразу ж в процесі творення була зафіксована в рукописі й наділена магічною силою впливу на довколишній світ, її Леся Українка знала з дитинства. Це — мелодія веснянки «Розлилися води», яку грає Лукаш; Мавка ж, «слухаючи, мимоволі тихесенько на той самий голос озивається:

М[авка] Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди, серденько виймає!

На голос веснянки озивається зозуля, потім соловейко, розцвітає ярим племінем дика рожа, біліє цвіт калини, глode соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина появляє ніжні квіти» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 788. С. 27).

Потреба скласти точний перелік мелодій до «Лісової пісні» виникла, коли Леся Українка дізналася про намір М. Садовського готувати театральну постановку її п'єси у Києві (про це вже йшлося в коментарі до драми). Ретельно і передбачливо готуючи настанови для режисера й акторів, вона думала і над музичним складником, адже музика, навіть так звана фонова, може суттєво впливати на сприйняття людини. Леся Українка не обмежила-ся розмаїттям народних пісень, що знала з дитинства, прагнення досягти досконалості спонукало її звернутися до збірників фольклору, пригадалися пісні, почуті від свого чоловіка й І. Франка. У нагоді стали етнографічні матеріали, з якими подружжя працювало в цей період. Леся Українка допомагала К. Квітці в роботі над статтею «Новітня українська музична етнографія» (під псевдонімом Тиміш Борейко дослідження було опубліковано в часописі «Рідний Край» №12–15, 18–19 за 1912 р.).

Був складений рукописний додаток «Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії “Лісова Пісня”» з поясненнями за текстом драми, де саме і які мелодії мають звучати, і нотними записами пісень з їхньою послідовною нумерацією в порядку виконання на сцені перший раз (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 792.). Але плани М. Садовського змінилися, і постановка не відбулася.

По смерті Лесі Українки її рідні, без участі К. Квітки, здійснили окреме книжкове видання «Лісової пісні» (К., 1914), у «Додатках» була вміщена і добірка мелодій, але з новим заголовком: «Народні волинські мелодії, що сама авторка вибрала для “Лісової пісні”». Імовірно, виникли видавничі проблеми з набором нот у поєднанні з коментарями, і довелося їх друкувати окремо, а пояснення авторки адаптувати до тексту ремарок. Видання готувалося як данина пам’яті небіжчиці, з щирим переконанням, що в цій драмі «нема ні одного персонажа, ні одного повір’я, ні одної мелодії», які б не були пов’язані з Волинню, «все то мої давні знайомі поліські, все те я чула і знала ще в Колодяжному», — писала сестра письменниці Ольга, що зростала поруч з Лесею Українкою (Косач-Кривинюк О. З моїх споминів. Спогади про Лесею Українку. Київ: Дніпро, 1971. С. 38). Однак вона помилялася. Уточнити ряд питань, пов’язаних з «Лісовою піснею», зокрема, якими були критерії авторки щодо публікації тексту драми і музичного додатку, про походження мелодій, міг би К. Квітка, який був поруч з Лесею Українкою, коли тривала її робота над драмою. Але далось взнаки напруження у взаєминах між Оленою Пчілкою і зятем, та, напевно, ніхто тоді й не думав, що потрібна його фахова участь у підготовці видання.

Роки і життєві перипетії суттєво вплинули на ставлення родини Косачів до К. Квітки, були належно оцінені його знання й здобутки у різних сферах, і він сам як особистість. Окрім того, вони разом, як спадкоємці, мали вирішувати долю творчої спадщини письменниці. Тож при підготовці першого багатотомного видання творів Лесі Українки видавництвом «Книгоспілка» (1923–1927), довіра рідних письменниці до роботи К. Квітки була абсолютною: «<...> як ти зважиш і як зробиш, так з тим і ми згодимося, — писала О. Косач-Кривинюк, — і ніколи нічого не будемо мати проти того і не вважатимем, що ти зробив зле. Тобі видніше, як краще зробити» (Лист О. Косач-Кривинюк до К. Квітки від 6.03.1923. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов’янській бібліотеці у Празі. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2003. С. 239–240).

Підготовлена К. Квіткою публікація «Лісової пісні» ґрунтувалася на збереженні авторської волі. Упорядник відновив первісний текст драми, наголошуючи, що доповнення ремарок, зроблене у виданні 1914 р., «не входило в замір авторки, і пояснення не були призначені до того, щоб їх включати в текст п’єси», тож подав ці пояснення із зазначенням сторінок видання, до яких вони

належать (Леся Українка. Твори: У 7 т. Київ: Книгоспілка, 1923. Т. 5. С. 281–282). К. Квітка навів факти з історії створення драми, здійснив спеціальну фахову роботу з музичним додатком і підготував вичерпний коментар стосовно джерел, якими авторка скористалася у виборі мелодій (з коментаря видно, що з шістнадцяти народних мелодій додатку тільки вісім — волинські). Це було перше текстологічне дослідження «Лісової пісні», зафіксоване у «Примітках» і «Поясненнях».

Подаємо текст коментаря К. Квітки щодо нотного додатку, вміщеного в першому книжковому виданні «Лісової пісні» (текст друкується за оригіналом, номери мелодій виокремлено для кращої візуалізації):

«Назва “Народні волинські мелодії”, поставлена в виданні 1914 р. [ст. 75], не зовсім відповідає дійсності. Одна з цих мелодій, саме та, що має центральне значіння в п’єсі [№8], — не народнього походження; її зложила Олена Пчілка на слова народньої веснянки “Розлилися води на чотирі броди”, надрукованої без нот у III томі етнографічних матеріалів Чубинського, на стор. 142–4, №18 [текст з Уманського повіту]. Навчившись цієї мелодії від матері в раннім дитинстві (тобто, в 1870-х роках; народня мелодія до цієї веснянки з Липовецького повіту була опублікована аж 1908 року в Лисенковій збірці для учнів [стор. 9]. — Л. У.), Леся ввесь вік мала її за народню, волинську; непорозуміння з’ясувалося аж по Лесиній смерті. — **Мелодії №№1 і 2** — веснянки з Полтавщини, які Леся знала від К. Квітки [пізніше їх надруковано в II томі Етнографічного Збірника Українського Наукового Товариства в Києві під №№64 і 65]. **Мелодії №№15 і 16** — галицькі і їх Леся перейняла 1901 року в Буркуті на Карпатах від Івана Франка [пізніше вони були надруковані в трохи відмінних редакціях в записі Ф. Колесси, див. “Студії над укр. нар. Піснями” І. Франка, додаток XXIII, і в записі К. Квітки “Етн. Збірник Укр. Наук. Т-ва в Києві”, т. II, №№525 і 523]. (Див.: коментар до розділу “Фольклорні записи Лариси Косач та Климента Квітки з Буркута і Довгополого” у т. 9 пропонованого зібрання творів). **Мелодії №№9, 13, 14** Леся вибрала з друкованих збірників; отож **мелодія №9** — веснянка з Канівського повіту з зб. П. Сокальського “Малор. и бѣлор. Пѣсни”, вид. В. Бесселя в Петербурзі 1903 року, №3, **мел. №13** — галицька коломийка з зб. Ів. Колесси [Етногр. Збірник Наукового товариства імени Шевченка у Львові, т. XI, стор. 70, №33], а **мел. №14** — гаївка з зб. О. Kolberg’a “Pokusie”, т. I, стор. 157, №58 [передруковано

в XII т. “Матеріалів до укр. етнол. Наук. Т-ва ім. Шевченка” під №155]. Отже тільки мелодії №№ 3–9 і 10–12 справді волинські (К. Квітка припустився помилки, адже раніше, в цьому ж коментарі, він зазначає, що автором мелодії № 8 є Олена Пчілка, а № 9 — веснянка з Канівського повіту. Тобто, лише мелодії № 3–7 та 10–12 справді волинські): їх навчилася Леся в дитинстві від люду [пізніше вони були опубліковані в зб. “Народні мелодії з голосу Лесі Українки записав і упорядив К. Квітка”, К. 1917–18 р., під №1, 11, 32, 35, 9, 128, 181 і 179]. Мелодії №№ 2 і 3 Леся для сопілки прикрасила мелізмами» (Леся Українка. Твори: у 7 т. Київ: Книгоспілка, 1923. Т. 5. С. 283). Зіставивши музичні тексти, уміщені в Додатку до «Лісової пісні» з першоджерелами, на які вказує К. Квітка, уточнимо, що розшифрованими мелізмами прикрашені мелодії №3, 4 і 12, а не 2 і 3, як зазначено у К. Квітки. Питання, хто прикрасив мелізмами мелодію №12, Леся Українка чи К. Квітка, лишається відкритим, адже автографи нотних записів не збереглися.

Постає питання: чому ж така ґрунтовна фахова праця була забута? Про неї і сліду нема в наступних багатотомних виданнях творів Лесі Українки. Пояснити це можна, передусім, репресіями української інтелігенції кінця 1920–1930-х рр., що не оминули й К. Квітку.

Тож, за едиційною практикою, починаючи з першого книжкового видання «Лісової пісні» (Київ, 1914 р.), шістнадцять мелодій, вилучених з автографа Лесі Українки «Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії “Лісова Пісня”», друкуються окремим додатком з назвою «Народні волинські мелодії, які Леся Українка вибрала до “Лісової пісні”». Після нот подається лише один, заключний фрагмент авторського коментаря до музичних текстів, що починається словами: «Увага. Всі ці мелодії належить грати solo», решта зауваг та пояснень Лесі Українки, починаючи з 1960-х рр., не друкуються взагалі. Вказівки на номери мелодій у супроводі окремих фраз авторських пояснень зі згаданого автографа включаються до ремарок драми, тим самим порушуючи задум Лесі Українки і недоторканість основного тексту. Саме такий варіант публікації став канонічним.

У пропонованому виданні повертаємось до первісного авторського тексту драми. Змінюючи довготривалу едиційну практику, друкуємо документи, що склали підґрунтя для оновленого варіанту публікації музичного додатку до «Лісової пісні» і відновлення авторського тексту (вилучення з ремарок драми допоміжних пояснень щодо виконання мелодій).

Музичний додаток подається за реконструйованим автографом Лесі Українки «Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії “Лісова Пісня”» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 792). Нотні записи друкуються у редакції К. Квітки, підготовленій до видання: *Леся Українка. Твори: у 7 т.* Київ: Книгоспілка, 1923. Т. 5. С. 278–279. В її основі спільна з Лесею Українкою робота над створенням первісного варіанту цього нотного додатку. Для підготовки публікації музичних текстів К. Квітка скористався першодруком і подав їх, як він зазначає в коментарі, «без змін в істоті, але з музично-правописними поправками і з пристосуванням до флейти, якою певне прийдеться здебільшого замінити сопілку, виставляючи “Лісову пісню” на сцені; отже більшість мелодій транспоновано вище і угруповання нот зроблене інструментально, тобто незалежно від пісенних слівних текстів» (*Леся Українка. Твори: у 7 т.* Київ: Книгоспілка, 1923. Т. 5. С. 284). У нинішній публікації вважаємо за доцільне залишити всі мелодії в оригінальній тональності для виконання на сопілці, зберігаючи у точності особливості музичних текстів, підготованих К. Квіткою. Ним запропонований біфункціональний запис мелодії №8 (для сопілки і голосу) відповідно до задуму Лесі Українки. Аналогів нема.

Основою для реконструкції автографа «Мелодії до гри сопілки...» стали два взаємодоповнювальні рукописи Лесі Українки, що збереглися серед підготовчих матеріалів до «Лісової пісні» й окреслюють її задум стосовно музичного складника театральної постановки драми.

Перший — олівцевий начерк на двох сторінках, в якому зазначені назви пісень і точне місце їх виконання у п'єсі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 789. 1 арк.). Текст подається за автографом. У квадратних дужках упорядниками вказано номери мелодій, зазначених у першодруці.

«І [АКТ]

Спочатку: “І це село”, “Ой вийду я”, “А вже весна”, “Перейди місяцю” [мелодії №1, 2, 3, 4 — Ред.].

Мавка. Весна ще так ніколи не співала,
як отепер. Чи то мені так снилось.
(Лукаш знов грає “Ідіте, хлопці, погуляйте”
[мелодія №5 — Ред.]).
Ні... стій... Ба! чуеш?.. То весна співає?
(Тут [знов то] повторити ту саму мелодійку:

“Ідіте, хлопці, погуляйте”.)

МАВКА: Твоя сопілка має кращу мову.
Заграй мені, а я поколишуся.
(Л. грає “Постійте, хлопці, тутейка”,
“Ой поїду я та до Любара” і “Як солодко грає”
[мелодії №6, 7 і 8 — Ред.]).

МАВКА. Що?

ЛУК. Нічого... (Пограє у сопілку щось дуже жалібненьке:
“Гей, гей, я молодець...” [мелодія №9 — Ред.]).

ЛУК. Вже й заснули... (...устає, відходить далі від огнища
і походить по галяві, тихо-тихесенько, ледве чутно
погравуючи у сопілку: “Світи місяцю” [мелодія №10—
Ред.] і можна ще яких мелодій, з пісень про кохання).

II [АКТ]

На початку: “Ой [летіл] що тая сопілонька” і “Ой летіла зозуленька” [мелодії №11, 12 — Ред.] (тут можна і скільки коломийок з “Гуц.” [мелодія №13 — Ред.]).

III [АКТ]

Хлопчик. Чому ви-те не граєте?

ЛУК. Заграти?..

(Починає грати. “Сам же я” [мелодія №14 — Ред.] далі
“Як солодко” [мелодія №8 — Ред.]

На прикінці

М. ...Грай же, коханий, благаю!

(Лук. “Доле ж моя” [до додатку не увійшла — Ред.], “Чому сину”, “[Чом] Ой світи місяченьку” [мелодії №15, 16 — Ред.] і знов “Світи місяцю” [мелодія №10 — Ред.], що в I акт. тільки голосніше і жаг-ливіше)».

Другий автограф Лесі Українки «Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії “Лісова Пісня»» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 792), ймовірно, чистовий (написаний акуратним почерком, чорним чорнилом, без скорочень слів і назв, з добіркою занотованих мелодій). Цілісно не зберігся. Складається з п’яти арк. різного розміру; містить дві мелодії, що записані на вклеєних смужках нотного паперу: №1 (з підписаним текстом «І це село і те село...») — рукою К. Квітки, №13 (без тексту) — рукою Лесі Українки (цей висновок

зроблено на підставі порівняльного аналізу цього запису з атрибутованими нотними записами письменниці; впевненості в тому, що вона займалася підготовкою музичних текстів, додає і фраза її колеги в цій роботі: «Мелодії №№ 2 і 3 Леся для сопілки прикрасила мелізмами» (Леся Українка. Твори: У 7 т. Київ: Книгоспілка, 1923. Т. 5. С. 283). В автографі лишилося п'ять порожніх місць зі слідами від вклеєного нотного паперу. Текст коментаря, написаний Лесею Українкою, зберігся повністю.

Попри відсутність повної добірки музичних текстів в автографі, вони не були втрачені, й уперше постали в друці з заголовком «Народні волинські мелодії, що сама авторка вибрала для „Лісової пісні”» в Додатках до вид.: Леся Українка. Лісова пісня. Київ, 1914.

Текст автографа подається без змін (підкреслення авторські). У квадратних дужках зазначені порушення цілісності документа, а також номери мелодій за першодруком.

«МЕЛОДІЇ ДО ГРИ СОПІЛКИ В ДРАМІ-ФЕЕРІЇ “ЛІСОВА ПІСНЯ”

В АКТІ І

Спочатку, зараз після розмови Лісовика і Русалки, перед першим виходом Мавки:

1. *Andante*

І це се-ло і те се-ло ме-ні не ве-се-ло

[мелодії №1, 2, 3, 4—Ред.].

Далі, при першому виході Мавки, після її слів “Весна ще так ніколи не співала, як отепер. Чи то мені так снилось?” Лукаш грає: [був вклеєний нотний запис] [мелодія №5—Ред.]

Після слів Мавки: “Ні... стій... Ба! чуєш? То весна співає?” ця сама мелодія повторюється, тільки ближче.

Підчас першої розмови Мавки з Лукашем, після слів Мавки: “Твоя сопілка має кращу мову. Заграй мені, а я поколишуся”, Лукаш грає:

[аркуш відірваний] [мелодії №6, 7 і 8—Ред.]

Остатню (8) мелодію перший раз треба заграти на сопілці solo, без співу, а за другим разом Мавка співає у унісоно з сопілкою слова, підписані тут під мелодією (“Як солодко грає”).

Під час тої ж розмови Мавка. “Хіба ти сам собі не знайдеш пари?” Лукаш. Я може б і знайшов, та... Мавка. Що? Лукаш. Нічого... (Пограває у сопілку:

[був вклеений нотний запис] [мелодія №9— Ред.]

Після розмови Лукаша з дядьком Левом, коли Лев, розказуючи казку, заснув, а Лукаш устав від огнища і похочає сам по галляві, граючи:

[був вклеений нотний запис] [мелодія №10— Ред.]

ДО АКТУ II

На самому початку дії:

[був вклеений нотний запис] [мелодії №11, 12, 13— Ред.]

Можна ще додати кілька мелодій, уміщених в збірнику “Гуцульщина” Шухевича і в збірнику Івана Колесси “Галицько-руські народні пісні з мелодіями” (Етнографічний Збірник Наук. Тов. Ім. Шевченка, S. XI (Т. XI— Ред.)), там (у Колесси) на сторінках 62–72 уміщена 41 мелодія для сопілки, особливо можна поради-ти №33 на S. 70 (С. 70— Ред.). Мелодії в “Гуцульщині” кращі, ніж у збірнику Колесси.

ДО АКТУ III

Після слів хлопчика: “Чому ви-те не граєте?”

Лукаш. Заграти? (Грає:

[був вклеений нотний запис] [мелодія №14— Ред.]

Потім мелодія “Як солодко грає” і при повторенні спів із слова-ми unissono. [мелодія №8— Ред.]

В самому кінці дії, після слів Мавки “Грай же, коханий, бла-гаю!”

[аркуш відрізаний] [мелодії №15, 16— Ред.]

Далі має йти мелодія №10 (Світи місяцю звечора на всю нічку), тільки має звучати голосніше, жагливіше, ніж у першій дії.

Увага. Всі ці мелодії належить грати solo, без оркестрового супроводу і без штучного аранжування; коли трудно переходити від одної мелодії до другої в такому порядку, як тут поставлено, без довгих і штучних модуляцій, то краще нехай вони відділяються одна від одної просто павзами, як то звичайне буває при грі сільських музик, бо саме тут і слід доховати сільського стилю, без зайвих хитрощів. Тільки як-що для того інструменту, що має імітувати сопілку которась мелодія не підходить по тону, то її може сам артист транспонувати вище або нижче, відповідно до того, як буде краще звучати і як буде лехше переходити з мелодії на мелодію».

За цими документами, а також матеріалами, підготовленими К. Квіткою (*Леся Українка. Твори: У 7 т. Київ: Книгоспілка, 1923. Т. 5. С. 277–284*), і був реконструйований додаток «Мелодії до гри сопілки в драмі-феєрії “Лісова пісня”», складений Лесею Українкою за допомогою К. Квітки у 1912 р. Публікується вперше.

Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 3

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

(1909–1911)

Редакторка тому Тетяна Данилюк-Терещук
Випускові редакторки Олександра Сауляк, Алла Костовська
Коректура Юлія Білоус, Ольга Погинайко
Художня концепція Ростислав Лужецький
Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна
Дизайн макета Микола Ковальчук
Верстка Дарія Мацола, Ірина Осадчук

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90^{1/8}. Ум. друк. арк. 42.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи
«Український інститут книги»

Українка Л.

- У45** Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 3. Драматичні твори (1909–1911) / ред. Т. Данилюк-Терещук; упоряд. С. Романов, Н. Колошук, О. Кицан; комент. С. Романов, І. Щукіна, В. Агеева та ін. — Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. — 656 с., 16 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-718-9 (Т. 3)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Зібрання відкривають чотири томи драматургії, яку визнано вершинним творчим здобутком письменниці. Том 3 вміщує драматичні твори, завершені у 1909–1911 роках, зокрема «У пущі», «Бояриня», «Лісова пісня».

УДК 821.161.2'05-12

AY